

१० प्रथम अध्याय संसर्ग

११ द्वितीय

१२ तृतीय

१३ चतुर्थ

१४ पंचम

१५ षष्ठ

१६ सप्तम

१७ अष्टम

१८ नवम

१९ दशम

२० एकादश

२१ द्वादश

२२ त्रयोदश

२३ चतुर्दश

२४ पंचदश

२५ षडदश

२६ सप्तदश

२७ अष्टादश

वामधुसूदनीटीका॥०

शिवराजभाऊदाजी इत्याख्यसंस्कारकम्

BHABU DAJI

MEMORIAL

यमोधारणाध्यानसमाधिरित्यत्रिकं यमादिपञ्चकं पूर्वकंद्वयमुपयुज्यते ॥ ईश्वरप्राप्तिधानात्तु समाधिः
 सिध्यति दुतं ॥ ततो भवेन्मनेन शो वासनाक्षय एव च ॥ तत्त्वज्ञानं मनो न शो वासनाक्षय इत्यपि ॥ युगपच्चि
 तयाप्यासीज्जीवन्मुक्तिरदृशमवत् ॥ विदुस्त्वन्यासकथनमेतदश्रुतौ कृतं ॥ प्रागासिद्धौ य एवांशो यत्नः
 स्यात्तस्य साधने ॥ निरुद्धे चेतसि पुरासविकल्पसमाधिना ॥ निर्विकल्पसमाधिस्तपवेदत्रिभूमिकः ॥
 व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ॥ अग्रे व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ एवं भूतो ब्राह्मणः स्या
 दूरिषो ब्रह्मवादिनां ॥ गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुर्भूतश्च कथ्यते ॥ अतिवर्णाग्रमी जीवन्मुक्त आत्मरति
 स्तथा ॥ एतस्य कृतकयत्वाच्छ्रमसमान्निवर्तते ॥ यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतया गुरोः ॥ तस्यैते कश्चि
 ताह्वयाः प्रकाशितमहोत्तमः ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ॥ स वा विस्वसुभगवद्भक्तिर
 त्रोपयुज्यते ॥ पूर्वभूमौ कृताभक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ॥ अन्यथा विघ्ना बाहल्यात्फलसिद्धिः कडु

र्त्तमा ॥ पूर्वोप्यासेन तेनैव द्वियेकैव शोषिसः ॥ अनेकजनसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥ यदि प्रागभवत्
 स्कारस्याविद्यत्वात्तु कश्चन ॥ प्रागवकृतकयस्यादाकाशफलोपाते कृतं नितं प्रति कृताश्चैवाका
 श्वमारब्धमिष्यते ॥ प्रागसिद्धसाधनाप्यासहिर्ज्ञातमावहृष्या ॥ एवं प्रागभूमिसिद्धावपुत्तरोत्त
 रभूतये ॥ विधेयं भगवद्भक्तिस्तं विना सानसिध्यति ॥ जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना ॥
 अदृष्टत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥ आत्मारामाश्च मुने यो निर्ग्रन्था अप्यरुक्रमे ॥ कुर्वन् हेतुको
 भक्तिमिश्रं भूतगुणो हरिः ॥ तेषां ज्ञानी नियुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तौ यमु
 ख्य उच्यते ॥ एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितं ॥ अतो व्याख्यातुमेतन्मे मनबुद्धेः हते भृशं ॥ नि
 श्चामकमानुष्ठानं मूढं मोक्षस्य कीर्तितं ॥ श्लोकादिरस्करः पाप्यातस्य च प्रतिबंधकः ॥ यतः स्वधर्मविप्र
 शाः प्रतिषिद्धस्य सेवनं ॥ फलाभिसंधिपूर्ववासाहंकाराक्रिया भवेत् ॥ आविष्टः पुरुषो नियमवमा

॥३॥

सरपाप्रमिः॥धर्मार्थकामायेत्यसन्तुल्यतेदुःखसंततिः॥दुःखभावतोद्वेग्यं सर्वेषां प्राणिनामिह॥
अतस्तत्साधनं याज्यं शोकमोहादिकंसदा॥अनादिष्वसंताननिरुद्धं दुःखकारणं॥दुस्त्यजं शोक
मोहादिकेनोपायेनहीयतां॥एवमेकाक्षयविष्टं पुरुषार्थं निरुवनं॥बुबोधयिषुराहं दं भावान्वा
स्त्रमुत्तमं॥तत्रानोच्यानन्वशोचस्त्वमियादिना शोकमोहादिसर्वसंरपाप्रनिवृत्तपायोपदेशो
नस्वधर्मनिष्ठानात्पुरुषार्थः कथं प्राप्यतामिति सगवदुपदेशः सर्वसाधारणः सगदेर्जुनसंवादस्तु
पाचारव्यायिकाविद्यास्तयार्थजनकयाज्ञवल्क्यसंबोदादिवदुपनिषत्सु॥कथं प्रसिद्धमहानुभा
वोपार्जुनो राज्यगुरुपुत्रमित्रोदिधुहमेषां ममेतद्वै प्रयै निमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां शोकमोहादिकं
ममिष्टं तत्किं क्वचित् ज्ञानः स्वतएव ह्यत्र धर्मैर्युधै प्रयत्नापितं स्माद्युपरादुपरामपरधर्मश्च सिद्धा
ह्नीकनादिह त्रियं प्रतिप्रतिषिद्धं कर्तुं प्रवर्तते तथा च मह्यनर्थमनोभूत् सगवदुपदेशो चैमां

वृ
य
॥३॥

विद्यां लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मप्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजनाविद्ये
ति स्तूयते॥अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि
तत्प्रच्युतिहेतुर्भूतो शोकमोहादिकथं भीष्मसहसं रथद्वयादिना र्जुनेन हनितौ॥अर्जुनस्य यद्धारयेत्स्व
धर्मं विनापि विवेकं किं निमित्तां प्रवृत्तिरिति दृष्ट्वा लुपोऽवामे किमियादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमि
त्तमुक्तं तदुपोद्धातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संजयं प्रति धर्मसिद्ध्यादिना श्लोकेन॥तत्र धृतराष्ट्र उवाचे
ति वैशंपायिनवाक्यं जनमेजयं प्रति॥पांडवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रं
शाद्भीतो धृतराष्ट्रः प्रप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन्॥॥धृतराष्ट्र उवाच॥॥धर्मस्यैव कुरुक्षेत्रे स
मवेता युयुत्सवः॥मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय॥॥पूर्वयुयुत्सवायोधुमिखवापि संतः॥कुरु
क्षेत्रे स्मवेता समागताः मामकाः॥सद्यो द्रुपदः धनार्जुनः पांडवा युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किं कृतव
क्तव्यमर्थबुधो संगृह्यत दयं मया तिर प्रतिपादनमुपाह्वितः॥॥

धृतराष्ट्रः

॥४॥

तः किं पूर्वोद्भूतं युयुत्सानुसारेण युधामन्युः कृतं वतः उत केन चिन्मित्रेन युयुत्सानि वयान्यदेव किंचित्
तवंगः ॥ मीमांसाजुनादि वीरपुरुषनिमित्तं दृष्टमयं युयुत्सानि वृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव ॥ अदृष्टमयमपि द
रीयितुमाह ॥ धर्मक्षेत्र इति धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धे निमित्तं सस्यस्येव स
त्रयं कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं हृस्वतिस्त्वा च याज्ञवल्क्येण दनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जाबालि श्रुतेः कुरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति श्रुतं पथ्य श्रुतेश्च तस्मिन्ना
ताः पांडवाः पूर्वमेव धर्मिकायादिपक्षद्वयहिंसा निमित्तादधर्माद्भित्तिनिवर्तयितुं प्राप्तराज्या एवमप्यु
त्राः अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपिमित्युत्राणां कदाचिन्नितप्रसादस्यात्तदा च तेनुतसाः कपेद
पातं राज्यं पांडवेभ्यो यदि ददुस्तर्हि विनापियुद्धं हतारवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पांडवराज्यलाभे च ददतु
रमुपायमपश्यतो महानुद्देशेण वप्रश्नबीजं ॥ संजयति च संबोधनं रागादेषादिदोषानुसम्परिहितवा

॥४॥

नसीति कृत्यानिर्व्याजमेव कथनीयं वयेति सूचनार्थः ॥ मीमांसाः किमकुर्वते ये तावत्तेव प्रश्ननिर्वाह
पांडवाश्चेति पृथक् निदिशन् पांडवेषु ममकाराभावप्रदर्शने दोहमभिव्यनक्ति ॥ आ एवं तया लोक
व्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोऽधस्य पुत्रस्तेहमात्राभिनिविष्टस्य दृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदि
तामिप्रायस्य संजयस्योति धार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशंपायनः ॥ संजय उवाच ॥ संजय
दृष्ट्वा तु पांडवां कं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २॥ तत्र पांडवा
नां दृष्टमयं संभावनापि नास्ति ॥ अदृष्टमयं तु प्रांश्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपश्रुतमिति पांडवा
नामुत्कर्षस्तद्वेन दुर्योधने स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यपेक्षं कया तु मामलासीरिति राजानं तोषयितुं
दुर्योधनदोषमेव प्रथमतो वपायति दृष्ट्वा तु पांडुस्तानां मनीकं सैन्यं व्यूढं बभूव च नाया दृष्ट्वा
स्त्रादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षप्रज्ञानविषयीकृतं तदसंग्रामोद्यमकाले आचार्यदोषानामानेध

संजयः

॥५॥

य ४

नुविद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुपसंक्षिप्तस्वयमेवतत्समीपंगत्वा ननुस्वसमीपितमाहयरेतनपांडुवसे
मान्यदर्शनजनितंभयंस्वयतोऽप्येनस्वरक्षार्थितसमीपगमनेपिआचार्यगौरवव्याजेनभयस्त
गोपनंराजनीतिकुशलत्वादिसाहरजेति॥आचार्यदुर्योधनोब्रवीदियेतावतैवनिर्वाहवचनपदसं
क्षिप्तबद्धयत्वांबहुगुणविशिष्टवाक्यविशेषसंक्रामितंवचनमात्रमेवाब्रवीन्नतुकंचिदर्थमितिवा॥३॥
तदेववाक्यविशेषरूपंवचनमुदाहरतिपश्येतामिसादिनातस्यसंजनयचूर्ध्वमित्यतःप्राक्तनेनपांडु
वेषुप्रियत्रिषेधतिस्तिग्धदृश्यत्वादाचार्योयुधनंकरिष्यतीति॥संज्ञायतोस्मिन्परिणामवशांविज्ञाप
यतस्यजोधातिरेकमुदायितुमाह॥पश्येतां पांडुपुत्राणामाचार्यमहतीचमूं॥व्यूढांडुपदपुत्रे
णतवशिष्येणधामता॥इतिमयासंज्ञत्वेनभद्रादिध्यानपिप्तहानुमाधानवर्गाणामयैर्मन्यत्वेनसि
तां पांडुपुत्राणां चमूंमहतीमनेकाक्षोहिणीमहितत्वेनदुर्जिषां॥पश्यपरोक्षीकुरुप्रार्थनायांलोडं॥

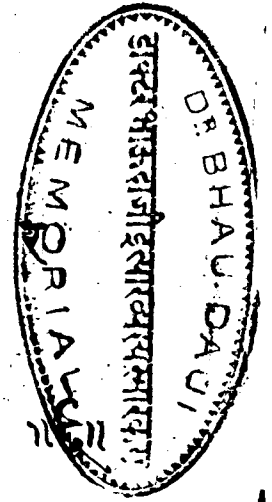
न ४

॥५॥

हंशिष्यत्वात्तामाचार्यप्रार्थंइत्याहआचर्येति॥दृष्ट्वेनत्कृतामवज्ञांस्वयमेवज्ञास्पसीतिभावःन
नुतदीयावज्ञासोदयैवास्माभिःप्रतिकर्तुमशक्यत्वादियात्रिंशत्तत्त्विरसनंतवस्तुकारमेवेत्याहव्य
दमवशिष्येणेति॥शिष्यापक्षयामुत्साधिक्यंसर्वसिद्धमेवाव्यूढांतुष्टदुग्धेनैमनुष्कांडुपदपुत्रे
तिकप्रनंडुपदपूर्ववरस्तुचननजोधाटोपनाथेधामतेतिपदमनुपक्षणात्स्वरूपचनार्थव्यासंगीतर
निराकरणत्वात्तिशयार्थपश्येतिप्रार्थना॥अन्यच्चहेपांडुपुत्राणामाचार्यननुममतेषुस्नेहातिश
यात्तुपदपुत्रेणतवशिष्येणेतिवद्वधार्थमुपनैपित्तयाध्यापितइतितंवमोदुमेवममानर्थकार
णमिति सूचयति॥आचार्यपिसकाशात्तद्वधोपायमूलाब्धिगृहीतितत्स्यधामत्वात्॥तएवतज्जमूदरा
त्तेनानंदस्त्वयमविष्यविश्रांतत्वात्॥नान्यस्यकस्यचिदपियंप्रतीयंप्रदर्शनीयेतिवमेवेतांपश्येतां
यंप्रतितत्सैन्यंप्रदर्शयिन्निगूढद्वेषोत्पत्तिरवयस्यधर्मसंप्राप्याचार्यपीद्वीदुष्टबुधैस्तस्यका

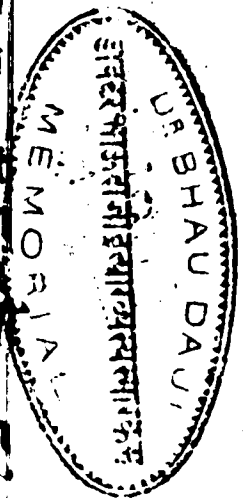
॥६॥

नुतापरांका॥सर्वापरांकलेनातिदुष्टावायवादितीमाव॥१॥नन्वेकेनदुपदपुत्रेणाप्रसिधेनाधि
 क्षितांचमृमेतामस्यदीयोपःकश्चिदपिजिष्यतिकिमितित्वमुताम्यसीयतग्राह॥अत्रशूराइत्यादि
 त्रिमिः॥अत्रशूरामहेशासापीमाजुनसमायुधि॥युयुधानोविराटश्चदुपदश्चमहारथः॥५॥धृष्ट
 केतुश्चेकितानकाशिराजश्चवीर्यवान्॥सौमद्रोऽपिदयोश्चसर्वेवमहारथाः॥६॥युधामन्युश्चवि
 क्रांतउत्तमोजाश्चवीर्यवान्॥सौमद्रोऽपिदयोश्चसर्वेवमहारथाः॥७॥नकेवलमत्रधृष्टद्युम्नश्च
 शूरःयनोपक्षणीयतास्यान्किंतुअस्यांचमृचांअन्येपिबहवःशूराःसंतीयवश्यमेवतज्जयेतन
 यमियमिप्रायः॥शूरानेवविशिनेष्टिमहेशासाइति॥महांतेन्येप्रतिधृष्ट्याइत्यासाधनृषियेषाने
 तथा॥इतरैवपस्यैषेन्यविद्रावणाकुद्राळाइतिमाव॥महाधनुरादिमत्वेपियुधकौचाल्प्राभावमा
 रांक्षयाह॥युधियुधेपीमाजुनाभ्यांसर्वप्रतिपन्नपराक्रमाभ्यांसतास्तुल्या॥वानेवाहयुयुधानइ
 सं

॥

एतिसमस्तशूरयुतेन॥युयुधानःसासुकिः॥दुपदश्चमहारथश्चैकः॥अथवायुयुधानविराटदुपदानां
 विदोषांमहेशइति॥धृष्टकेतुश्चेकितानकाशिराजानांविदोषांवीर्यवानिति॥पुस्तजित्कृतिमोजा
 ब्यान्नांविदोषांनरपुंगवइति॥विक्रांतोयुधामन्युःवीर्यावांश्चोत्तमोजाइतिद्वौ॥अथवसर्वाणिवि
 दोषणानिसमुच्चयसर्वत्रयोजनीयानि॥सौमद्रोऽपिदयोश्चदुपदयोश्चदुपदीपुत्राःप्रतिविध्यादय
 पंच॥चकाराहन्तेपिपांडुराजघटोत्कचप्रभृतयः॥पंचपांडवास्त्वितिप्रसिद्धाएवेतिनगणितार्येगणित
 ताःसप्तदश॥अन्येपितदीयाःसर्वेवमहारथाःसर्वेपिमहारथाश्चनैकोपिराधरशोबामहारथाइत्य
 तिरथत्वंस्याप्युपलक्षणांतत्त्वज्ञानाएकोदशसहस्राणिशोधयेद्यस्तुग्रन्थिना॥शूरश्चराश्चप्रव
 णश्चमहारथाइतिस्मृतः॥अमितान्योऽथेद्यस्तुसंग्रहोतिरथस्तुसः॥रथस्त्वेकनयोर्योधातंन्यू
 नोर्धरथःस्मृतइति॥७॥यद्येवंपरबलमतिप्रभूतंदृष्ट्वाभीतेःसिंहंततर्हसंधिरेवपरेरिष्यतांकिंविग्रह

ग्रहेणोपाचार्यमिषाप्रमाशंव्याह॥ असमाकंतुविनिष्ठायेतान्निबोधद्विजोत्तम॥ नायकाममसैन्यस्य
संज्ञार्थेति ननु वीमते॥ ॥ तु शब्देनात्ररूपमपि मयं तिरोदधानो घृष्टतामात्मनो द्योतयति॥ अ
स्ताकंसर्वेषां मध्ये विनिष्ठाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षेण प्रस्तुतमयोच्यमानान्निबोधनिश्चयेन मद्बु
नादवधारयेति सो वादिकस्य परस्मैपदिनोबुधैरुक्तं॥ ये च मम सैन्यस्य नायकामुरव्यान्तारस्तान् सं
ज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तु न्येध्वीमि॥ नत्वाज्ञा
तं किंचिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विमोक्षणनाचार्यस्तु वस्तुवकायं तदास्मिन् स्वसंपादय
ति॥ दोष्यपक्षे द्विजोत्तमेति॥ आस्तात्वात्तावदाध्याकुशलस्य तेन त्वयि विमुखेपि सीधप्रपृतीनां
स्त्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः॥ संज्ञार्थमिति प्रियत्रिष्याणां पांडवानां च मूढेषु
हृष्टा व्याकुलमनसस्तव स्वीयविरोक्स्मृतिर्माप्नुहि तिममेयमुक्तिरिति भावः॥ नात्र विनिष्ठाया

जयइत्यः१

पायति॥ सवान्नीपमश्च कर्णश्च रूपश्च समितिं जयः॥ अथ श्यामाविकर्णश्च सौमदत्तिस्त्रैवच॥ ॥
सवाचोदोणः सीधः कर्णः रूपश्च समितिं संग्रामं जयतीति समितिं जय इति रूपविशेषां कर्णादिनां
तरंगण्यमानत्वेन तस्य कोपमात्रं व्यक्तं निरासार्थं ते च त्वारः सर्वतो विनिष्ठाः नायकान्नाया
ति॥ अथ श्यामादोणपुत्रः सीधोपेक्षया चार्यस्य प्रथमगणने वहिकर्णाद्यपेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथम
गणनमाचार्यपरितोषार्थं विकर्णः स्वभ्राता कनीयान् सौमदत्तिः सौमदत्तस्य पुत्रः अष्टत्वाङ्गुरि
वाः जयइत्यः सिंधुराजः तथैव चेति क्वचित्पाठः॥ १९॥ किमेतावन्तरवनायकान्नेयाह॥ अन्ये च बहवः
शूरामर्दयेत्तज्जीविताः नाना रास्त्रप्रहरणाः सर्वे युध्विशारदाः॥ ॥ अन्ये च शल्यकृतवर्मप्र
पृतयः मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि सक्तुमध्यवसितादूयर्थे नयत्तज्जीवितादूयने न स्वस्मि
न्ननुरागानि त्रायस्तेषां कथ्यते॥ एवं सैन्यबाहुल्यं तस्य स्वस्मिन्मति शौर्ययुधोद्योगयुधकोशसं

॥८॥

रि

चदशितं भूरादुयादिविशेषणैः ॥१०॥ राजा पुनरपि सैन्यं दूसाभ्यमात्रं दयस्व सैन्याधिक्यमावेदयति
अपर्याप्तितेदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं विदमेतेषांबलंभीष्माभिरक्षितं ॥ अपर्याप्तमं
नंतमेकादशसौहिणीपरिमितं ॥ भीष्मेण प्रथितमहिम्नासुसमबुद्धिनाभिः ॥ तः सर्वतोरक्षितंतनुताद
शुभाशुभावतैपुरुषाधिष्ठितमस्माकंबलं एतेषांपांडवानांबलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्तसौहिणीमा
त्रात्मकत्वा न्यूनंभीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयोपविष्यतीत्यभिप्रा
यः ॥ अथवा तत्पांडवानांबलमपर्याप्तं नालं अस्माकमस्मभ्यं कीदृशं तत्भीष्मेभिरक्षितं
स्माभिर्ह्यस्येति वदत्यर्थः ॥ तत्पांडवबलंभीष्माभिरक्षितं ॥ इदं पुनरस्मदीयंबलं एतेषांपा
डवानांपर्याप्तं परिभवं समर्थंभीमोति दुर्बलहृदयोभिरक्षितं ॥ तस्मादस्माकंबलंभीष्माभिरक्षि
तं ॥ यस्माद्भीमोऽयं योग्य एवेति वदत्यर्थः ॥ रक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्ति

॥८॥

यमिप्रायः ॥११॥ एवंचेन्निर्भयोसितर्हि किमिति बहुलं संप्रसीयतग्राहः ॥ अयनेषु सर्वेषु यथाभा
गमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवेत्सर्व एव हि ॥ ॥ ॥ कर्तव्यविशेषे द्योतीतुवायुः ॥ समरसमार
भसमयेयोधानां यथाप्रधानं युधिष्ठिरमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थितानि यानि नियम्य
ततान्यत्रायनान्युच्यते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्येति श्रुतिः ॥ तत्रैवं सतियथाभागां वि
भक्त्या रक्षां रक्षां रक्षामि मपरिजयावस्थिताः संतोषवंतः सर्वेपियुधाभिनिवेशात्पुनरतः दृष्टुतः पा
र्वीतश्चानिरीक्षमाणांभीष्मसेनापतिमेवरक्षंतुभीष्मेहिसेनापतेरक्षितंतत्प्रसौदेव सर्वैरक्षितं म
विष्यतीत्यभिप्रायः ॥१२॥ तौ तुवानिदं लुब्धा एतदर्थं देहं पतिष्ये वेद्याश्रयेन तंहर्षयन्नेव सिंहना
दं शंखवाद्यंचकारितवानिह संजयः तस्येति ॥ तस्य संजनयन् हर्षं वृत्तं रघुः पितामहः ॥ सिंहना
दं विनश्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ॥ एवं पांडवसैन्यदृष्ट्वा नास्ति भीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमात्रं

दा

॥ १ ॥

मां १

यैकपदेन शरणं गतस्य इदानीमप्ययं प्रातरायतीयसंतोषवशादाचार्येषावाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्या
चारः तेषां च ध्यायने धियादिना श्रीसुमेवस्तव तस्तस्य राज्ञोऽप्यनिवर्तकं हर्षवर्धितमम्लासवि
त्रोपस्वविजयसंज्ञकं जनयन् उच्चैर्महांतं सिंहनादं विनय्य कृत्वा सिंहनादमिति नाम लं तं अनोरै
षोषपृष्यतीति वतस्येवाधतोः पुनः प्रयोगः शंखं दधौ वादितवान् कुरुवृक्षत्वादाचार्ये इयोधनय
रमि प्रायपरिज्ञानं पितामहत्वाद्नुपेक्षणां न चार्थवदुपेक्षणां प्रतापवत्त्वाद्दुः सिंहनादपूर्वकं
रववादनं परेषां पथोत्पादनाय ॥ अत्र सिंहनादशंखवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकालत्वेप्यपि
वरन्यजेनेति वदन् जनयन्विति स्तवत्रयं भाविस्वरूपवर्तमानत्वेन व्याख्यातव्यः ॥ १३ ॥ ततः शंखाश्च
मेयश्च पणवानकगोमुरवाः ॥ सहस्रबाणहन्तं तं सशस्त्रमुल्लोमवत् ॥ ततो भीष्मस्य सेनापतेः
प्रवृत्त्यन्तरं पणवाश्च नकागोमुरवाश्च वाद्यविशेषाः सहस्रात् क्षणमेव आयहन्तं तवादिताः

॥ १३ ॥

कर्मकर्तारप्रयोगः सशस्त्रमुल्लोमहानासीत् अपि न पांडवानां ह्युल्लोमात्तदयमिति प्रायः ॥ १४ ॥
ततः श्वेतहयैर्युक्ता माहति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मन् ॥ अन्येषामपि
रथसंखेसितैश्च अमाधारणेन रथैर्लक्ष्य कथनार्थं ततः श्वेतहयैर्युक्तं इत्यादि रथसंखेसितैश्च
तेनाग्निदत्तेषु प्रध्वंशैश्च स्थितौ सर्वथा जेतुमत्रावयावियथः ॥ १५ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवद
त्तं धनंजयः ॥ पांडुर्धूमो महाशंखं भीमकर्मरि कोदरः ॥ १६ ॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठि
रः ॥ तनूकः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥ १७ ॥ पांचजन्यो देवदत्तः पांडोर्नतविजः सुघोषो म
णिपुष्पकश्चैति शंखनामकथनं परसेन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धा एतावन्तः शंखाः भवन्ते न्येतुने
कौपि स्वनामप्रसिद्धः शंखोस्तीति परेषां लक्षणातिशायकथनांशः ॥ संधिदियप्रेरकत्वेन सर्वेति या
मी सहायः पांडवानामितिकथयितुं हृषीकेशपदेदिग्विजये सर्वान् राक्षसेजित्वा धनमोहतवानिति

य

॥१०॥

सर्वथैवायमडेय इति कथयितुं धनं जयपदां पीमं हि डिंब वधादिरूपं कर्म यस्यात्तादृशो ह को दारत्वेन
बद्धनभक्तादतिबलिहो पीसेन इति कथितं ॥ वृंती पुत्ररुति कुंशामहेतातपसा धर्ममाराध्य लक्ष्मः स्व
यं वराजसूयया जित्वेन मुख्यो राजायुधिचायमेव जयमागित्वेन सिरो नक्षत्रादिषु सखाः स्थिरा
प्रविष्टांतीति युधिष्ठिरपदेन सूचितं ॥ न कुलः स्रुचोषं सहदेवामणिपुष्पकंदध्मावित्यनुं षज्यते ॥ १० ॥
कारयश्च परमेष्ठासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सोमयिकिश्चापराजितः ॥ ११ ॥ दुप
दोऽपदेयाश्च सर्वत्राः पृथिवीपते ॥ सोमदश्च मेहाबाहुः शंखो दध्मः पृथक् कृष्टयक् ॥ १२ ॥ परमेष्ठा
सः काश्यपः महायनुर्धरः कशिराजः न पराजितः ॥ परिजातहरणबाणायुधादिमहासंग्रामिषु रता
द्वयः सायकि हेष्टयिवीपते धृतराष्ट्रश्चिरो भूत्वा शुण्वियमिप्रायः स्रुगममन्यत ॥ १३ ॥ सचापाधा
तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नमश्च दृष्टिवीचैवतुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १४ ॥ धातराष्ट्राणां

॥१०॥

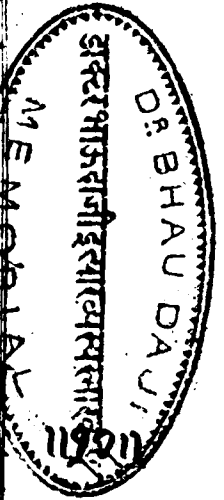
सैन्ये शंखो दिध्वनिरतितुमुलोपिन पांडवानां क्षोभको भूत्वा पांडवानां सैन्ये जगत्सु सशंखो बोधो
धृतराष्ट्रस्य तव संबधिनी सर्वेषां पीभद्राणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् ॥ हृदयविदारणतुल्या
व्यथा जलितवानि स रथः यतस्तु फलेतीव्रः प्रतो नमश्च दृष्टिवीचप्रतिध्वनिमिरा पूरयत् ॥ १० ॥
धातराष्ट्राणां मय प्राप्तिं प्रदर्श्य पांडवानां तद्वै परीयमुदाहरति अथेयादिना ॥ अथैव वस्थितान्
दृष्ट्वा धातराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते रास्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ दृष्ट्वा केनांतदावाक्यमि
दमाहमहीषते ॥ पीतिप्रयुपस्थिते रनंतरं पाण्डवने प्राप्तिपितदिरुद्यतयायुधोद्योगेनावस्थित
नेव परान् प्रयक्षेणोपलभ्यत दात्रास्त्रसंपाते प्रवर्तमाने सति ॥ वर्तमानेन ॥ कपिध्वजः पांडवः ह
नुमतामहावीरिणा ध्वजरूपतया नुगृहीतोर्जुनः सर्वथा मय शून्यत्वेन युधायगाडिवंधनुरुद्य
म्य दृष्ट्वा केनामिंद्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वं तिकरणावृत्तिं श्रीकृष्णानिरवक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान्
न त्वमिदं वयकारितया स्वयमेव यत्किंचिद्वृत्तवानिति परेषां मिदं वयकारित्वेन नीतिधर्मयोः कोश

॥११॥

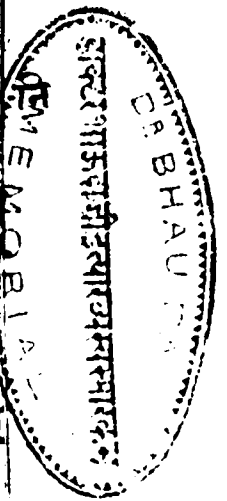
लंबदात्रविमृश्यकारितयापरेषांराज्यं गृहीतवानसीतिनि। तिधर्मयोरभावात्तवजयोनास्तीतिमहीपते
इतिसंबोधनेन सूचयति॥२१॥ तदेवाजुनवाक्यमवतारयति॥ ॥ अजुन उवाच ॥ ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये अजुन-
रथं स्थापयमेत्युत॥ ॥ सेनयोस्तयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये ममरथं स्थापयस्मि
रीकुर्वीतिसर्वेऽप्यनियुज्यतेऽजुनेन॥ किं हि पक्षानामशक्यं यद्गवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति श्रु-
वाजयः पांडवानामिति सूचयति॥ नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेतेन तत्रैव रथाच्चावयिष्यतीति भगवदा-
नां कामानुव्याह॥ अच्युतेति देशकालवस्तु च्युतत्वांकोवाच्चावयितुमर्हतीति भावः॥ एतेन सर्वदा
निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तः कोपेऽपि परिहृतः॥२२॥ मध्ये रथं स्थापनप्रयोजनमाहोयावदेतन्निरी-
क्ष्योद्युक्तमानवस्थितान्॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरण्यसमुद्रमे॥ ॥ योद्धुक्तमानवत्वस्माप्तिस्त-
संधिकामान् अत्र स्थितान् ननु मया तत्र बलितान् एतावतीषां द्रोणादीन् यावद्ब्रह्मनिरीक्षितुं क्षमः स्यां ॥११॥
तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः॥ यावदितिकालपर्यं वाप्यनुवर्त्योद्युक्ताननुयुध्य प्रहस्य अतस्तव किमेषां

इति ३
दत्तानेनेत्यत्राह॥ कैरिति अस्मिन्नरण्यसमुद्रमेव धनमेव परस्परं युद्धोद्योगमप्यकैः सह योद्धव्यम-
कर्मकयुद्धप्रतियोगिनः कैर्कर्मयो सह योद्धव्यं किं कर्तव्यं युद्धप्रतियोग्यहमिति चेमदस्मिदिदं
क कौतुमेतज्ज्ञानमेव मध्ये रथं स्थापनप्रयोजनमित्यर्थः॥२३॥ ननु बांधूवारतपस्परं संधिकारयिष्यतीति क-
तौ युद्धमियात्राव्याह॥ यात्स्यमानानवक्ष्यं य एतेन समापातोः॥ धातराष्ट्रस्य दुर्बुध्नेर्बुध्ने प्रियचिकीर्षवेः॥
परतमीषां द्रोणादयः धातराष्ट्रस्य दुर्बुध्नस्य दुर्बुध्नस्वरक्षणोपायमज्ञानतः प्रियचिकीर्षवायुधेनतु
दुर्बुध्नपक्षमनादौ तानुयोत्समानानहमेव क्षेपणं ननु संधिकामान् अतोयुधायतत्प्रतियोग्यवत्त्राक-
नमृचितमेवतिभावः॥२४॥ एवमुज्जुनैः प्रेरितो भगवान्हिंसा रूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशोयुध्नांतं व्यावर्त-
यिष्यतीति धृतराष्ट्रमिप्रायमात्राव्याह॥ तन्निराचिकीर्षुः संजयो धृतराष्ट्रं प्रहस्य क्तवानिहो हवेनां पायनः॥
संजय उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत॥ सेनयोस्तयोर्मध्ये स्थापयिष्ये रथं॥२५॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महामुनिता॥ उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान् कुरुनिति॥ ॥ हिमार्तधृतरा-
ष्ट्रमरतवंशं मया दामनुसंधाय पित्रोहं परियजज्ञातीनामिति संबोधनापि प्रायः॥ गुडाक्यानि द्रव्यानि

नानजितनिद्रतयासर्वत्रसावधानेन अर्जुनैवमुक्तो भगवान् अयं मद्भूयेऽपि सारं मानियो जयतीति दो
पमासज्यनाकुप्यतनवातं यथा न्यवर्तयत् किमु सेनयो रुमयो मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः तयोः प्रमु
खे संमुखे सर्वेषां च महोक्षितौ संमुखे आद्यादिवात्स्यवैविपत्तिकस्तसिः चकारेण समासनिविष्टे
पि प्रमुखतः शब्द आकृष्यते। भीष्मद्रोणयोः पृथक् कीर्तनमिति प्रधान्यसूचनार्थे श्रोत्रममग्निना
दत्तौ दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठितयोश्च सर्वेति मंस्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगु
ढाभिप्रायज्ञो भगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनं उवाच। हे पाण्डु
थायाः स्त्रीस्त्वभावनशोकमोहग्रस्ततया तत्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुत्सृजेतेति सूचयन् हृषीकेश
नात्वं मात्मना दृश्यति पृथगममपि तुः स्वसातस्याः पुत्रेसीति संबन्धेनैव नवाश्वासयति मम सारथ्ये
निष्ठितो भूत्वा सवन्तिपि समवेतान् कुरुनयुतयुतं पश्यन्ति शंकतेति दृष्टिनिविष्टमिप्रायः। अहं स
रथ्येति सावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यज्यसीति किंतव परसेनादृष्टिनेन सज्जिनस्य धैर्यमापादयि
तुं परमये तावत्पर्यंतं भगवतो वक्ष्ये। अन्यथा रथसेनयोर्मध्ये स्थाप्यमासेयेतावन्मोत्रं ब्रूयात्। तत्रापरे
स्थितान्पार्थपितृनयपितामहान् आचार्यान्मातुलान् वान्पुत्रान्पौत्रान् सर्वं स्तथा। श्वभुरात्कहृदश्चैव

सेनयो रुमयो रपि॥ तत्र समसमारंभार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति। सेनयो रुमयो रपि स्थिता
न्पार्थपितृनयन्यः। अथ शब्दस्तत्राप्याह। परसेनायां पितृन्यतुल्यान् मरिचवः प्रभृतीन्। पिता
महान् लोभसो मदप्रभृतीन्। आचार्यान् द्रोणरूपप्रभृतीन्। मातुलान् शाल्यशूकप्रभृतीन्। भ्रातृन् दु
र्योधनप्रभृतीन्। पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन्। पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान्। सरवीन् शूरां मर्जयिष्ये प्रभृती
न् वयस्यान्। सहोदरान् मित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्रभृतीन्। सहोदरान् नयान्वतः कृतोपकारमातामह
दयश्च ते इत्यादि। एवं स्वसेनायास्यपलक्षणीयं॥१२॥ एवं स्थितमहान् घमो हि सति विपरीतबुद्ध्या
मोहारब्धया शास्त्रविहितत्वेन धर्ममिति ज्ञानप्रतिबंधकेन च मम कर्मानिवंधनेन चित्तवैकल्येन च
कारखेन मिथृतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धाद्युधाय्यात्त्वयमादुपरिरं सामहानर्थपर्यवसायि
नीयत्वेति दर्शयेति। तान् समीक्ष्य सकीर्तयः सर्वान् बधून् वस्थितान्। कृपया परयो विष्टे विपीदन्ति

॥१३॥

त

अर्जुन उ

दमब्रवीत् ॥ कौंतेय इति स्त्री प्रभवत् कीर्तनं पार्थ वीतादस्त्रिक मृदतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्यस्त्रि व्यापारे
 शैवा विष्टे व्याप्तेन ननु कृपा केन चिद्वापरेणा विष्टे इति स्वतः सिद्धे वास्य कपेति सूच्यते ॥ एतात्प्रकट
 करणाय परयेति विशेषणं ॥ अपरयेति बाह्ये दस्त्रे सैन्यपुराणि कृपा नृदेवा तस्मिन् समये तु कौरवस
 न्येष्य पराकृपा इत्यर्थः ॥ विषाद न विषादमुपतापं प्राप्नुवन् नृवीर इत्युक्तिविषादयोः समकालता
 यदनुसंगद्वयकं ठताम् ॥ पातादि विषादकार्यमुक्तिकाले द्यातयति ॥ २८ ॥ तदेव भगवंतं प्रयुज्युनवा
 क्यमवतारयति संजय उवाच ॥ यदादिमा एव मुक्ता उज्ज्वलः संख्य इत्यंतः प्राक्तनं ग्रंथेन ॥ तत्र स्वधर्म
 प्रवृत्तिकारिणी भूतं त्वज्ञानप्रतिबंधकः स्वपरदेह आत्मा त्मिया मिमानवतो नात्मविदा इज्जुनस्य यथेन स्व
 परदेहविनाशा प्रसंगे दशनिंशो कोमहा नासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दक्षयितिरिति सिद्धे ॥ अर्जुने उवा
 च ॥ ॥ २९ ॥ दध्मं रज्जुनं दृष्ट्वा युयुत्सु संसृपस्थिता ॥ सीदंति मम गात्राणि मुरवं च परिश्रुयति ॥ इमं स्वेज्ज

॥१३॥

मपत्नीयं बंधुर्गयिष्ये बंधुयश्च ममैवोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतो ममेत्यर्थः ॥ अंगानि व्यथंते म
 रवं च परिश्रुयतीति श्रमादिनिमित्तोपापेक्षया तत्राय कश्च नायमवतो भावो विपरिश्रम इत्यर्थः ॥
 ॥ २९ ॥ विषयश्च नृपरिमेयमहर्षश्च जायते ॥ गांडीवं संसते हस्ताब्दे वपरिदहते ॥ वेपथुः कं पशेम ह
 र्जः पुलकितत्वं गांडीवा त्रैलोक्ये च क्षणादौर्बल्यं च कृपयिदाहने चातः संतापो दमिति ॥ इति च नृ
 क्रोम्यवस्था तु ममतीव च ममूनः ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरितानि केशव ॥ ॥ अवस्था तु शरीरं धाम
 यितुं च नृक्रोमीयनेन मूर्खसूच्यते ॥ तत्र हेतु मम मनो नृमतीवति ॥ मम कर्तृसाहचर्यं नाम मम
 सः कश्चिद्वि कारविशेषो मूर्खयोः पूर्वविस्था चोहतीयत एव मनो नावस्थानुं नृक्रोमीयर्थः ॥ पुनरप्यवस्था
 नासामर्थ्यकारणमाह निमित्तानि च सूचकतया सन्त दुःखस्य विपरितानि वामनेन प्रसूराणादीनि
 पश्यामि अनुस्रवामि अतोपि नावस्थानुं नृक्रोमीयर्थः ॥ अहमनात्मविज्ञेन दुःखित्वाद्येकनिब

॥१४॥

धनं क्लेशमनुभवामित्वं तु सदानंदरूपसाधोकासंसर्गः ॥ कृष्णपदेन सूचितं अतः स्वजनदर्शने
तुल्येऽपि शोकसंसर्गविलक्षणो द्वौ पादौ चामत्र शोकं कुर्विति भावः ॥ केनैव पदेन च तत्करणसाम
र्थ्यं को ब्रह्मासृष्टिकर्ता ईशोरुदः संहर्ता वायुनुर्यतया गच्छतीति न द्रष्टव्यं नैः प्रकटुरवकषि
त्वं वा कृष्णपदेनैति केनैव पदेन च केनैव दिदृष्टं दृष्टं निबर्हणं न सर्वदा भिक्ता न पालयसीत्य
मामपि शोकनिवारणो न पालयिष्यसीति सूचितं ॥ एवं लिंगद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूतत
त्वं ज्ञानप्रतिबंधकीभूतं शोकमुक्त्वा संप्रति तत्कारिणां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं विपरीतबुद्धि
दर्शयति ॥ न च श्रेयो नुपश्यामि हे त्वास्वजनमोहवो ॥ श्रेयः पुरुषार्थं दृष्टुमदृष्टं वा बहुविचार
णादनुपश्चादपि न पश्यामि ॥ अस्वजनमपि यथेह त्वं श्रेयो न पश्यामि ॥ इदं विमो पुरुषाल्लोके
सूर्यमंडलमेदिनौ ॥ परिब्राज्योगयुक्तशरणोऽस्मि मुरोह न इत्यादिना हतस्यैव श्रेयो विशेषाभि

॥१४॥

धानात् हंतुं स्तनं किंचित्कृतं ॥ एवमस्वजनवधेऽपि श्रेयो सोमावेस्वजनवधेऽस्मत्तरांतदभाव इति ज्ञ
पयितुं स्वजनमिच्छतं ॥ एवमनाहववधेऽपि श्रेयो नास्तीति सिद्धसाधनवारणायाह वदकृतं ॥ ३२ ॥ ननु
माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टं प्रयोजनं नितु विजयराज्यं सर्वानि च निर्विवादीनीयत उवाह ॥ न को हि
विजयं कृष्णान च राज्यं स्मरवानि च ॥ किं नो राज्ये न गोविंद किं भोगे जश्चितेन वा ॥ ॥ फलकं हि पाय
प्रवृत्तौ कारणां अतस्तदा कांसाया अभावात्तदुपश्रयधे भोजने च विरहिण इव पाकं दौममप्रवृत्तिर
नुपपन्नेत्यर्थः ॥ कुतः पुनरितरपुनरिच्छसापे पुनर्पुनर्वा निच्छेयत आह किं न इति भोगैः सुखैः जीवि
तेन जीवितं साधनेन विजयेनैव ॥ विनाराज्यं भोगो च को रव विजयश्च बने निवसतामस्माकं तेनैव
उपगतिश्चाधनीय जीवितानां किमेतिराकांक्षिते शिष्याभावः ॥ गोशब्दवाच्यानींद्रियाण्यधिष्ठानतया
नियं प्राप्तस्त्वमेव ममेहिक फलविरागं जानासीति सूचयन् संबोधयति गोविंदेति ॥ ३३ ॥ राज्याद

सा

॥१५॥

नामाक्षेपहेतुमाह ॥ येषामर्थे कांक्षितं तत्रोत्पत्तिर्नास्तीति चेत् ॥ तद्वैवस्थितायुधे प्राणांस्तत्र
काधनानि च ॥ एतेन स्वस्य वैराग्येऽपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यापस्तम्भः ॥ एकाकिनो हि राज्ञः
धनपेक्षितमेव येषां तु बंधूनामर्थे तदपेक्षितं तत्रैते प्राणान् प्राणांश्च धनानि धनानां च यद्व्याप्य
ये स्थिता इति न स्वार्थः स्वीयार्थे वा यं प्रयच्छन् ॥ इति भावः ॥ भोगराष्ट्रः पूर्वत्र सुखं परतया निर्दिष्टं य
त्र पृथक् सुखं ग्रहणात् सुखसाधनविषयपरः ॥ प्राणधनराष्ट्रौ तु तद्वा त्रालक्ष्यैस्वप्राणायामा
स्वबंधूनामुपभोगाय धनं शासं भवेदिति तद्वारणाय पृथग् धनं ग्रहणं ॥ ३४ ॥ येषामर्थे राज्याद्य
पेक्षितं तत्रैतेनागता इत्याशङ्क्य तान् विज्ञानिष्टि ॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुल्यः
श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ॥ स्पष्टं ॥ ३५ ॥ ननु यदि ह्यप्यात्वं मेव तान् न हं सितं हित्वैव मि
तरा इयं भोगेन हं निषंयेय ॥ अतस्त्वमेव एतान् हृत्वा राज्ञं भुंक्ष्वेत्यत्राह ॥ एतान् न हंतुमिच्छामि

॥१५॥

धनोपिमधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किञ्चुमहीयते ॥ त्रैलोक्यराज्यस्य अपि हेतोस्तथाह्य
यमपि अस्मान् धनोपेतान् न हंतुमिच्छाम इच्छामपि न कुर्यामिह किंपुनर्हन्त्यामहीमात्रं प्राप्तयेतुह
न्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मधुसूदनेति संबोधयन् वैदिकमार्गं प्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति ॥
॥ ३६ ॥ नन्वेन्यान्विहाय धार्तराष्ट्रा एव हंतव्यास्तेषामस्मत्तत्कुरत्वात् दुःखदाक्षुणां वैधेयसंभ
वादित्येत आह ॥ निहय धार्तराष्ट्रान् निःकाप्रीतिः स्याज्जनादन ॥ पापमेवात्र ये दस्मान् हृत्वेतानात
तायि नः ॥ धार्तराष्ट्रान् इदृशो धनो दीक्षुः प्रादुर्निहय स्थिता वा मस्माकं काप्रीतिः स्यात् न कापीत्य
र्थः ॥ निहमूदज्जनोचितं हृत्वा मात्रं वति सखाभासलोभेन चिरतुरनरकपातनहेतुबंधवधोस्माकं
युक्त इति भावः ॥ जनादनैति संबोधनेन यदिव ध्यायते न हित्वैव मेव तान् उरहि ॥ प्रलये सर्वज्जनाहं
सकलपिसर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयति ॥ नन्वाग्निदो गारदश्चैव शस्त्रपाणि धनापहः ॥ इति तदा

॥१६॥

नध्रतां

रापहारीचषडेतेआततायिनाइतिस्मृतेरेतेषांचसर्वप्रकारैराततायिबात्माआततायिनमायांत
हन्त्यादेवाविचारयन्नाततायिबद्धापोहंतुमवतिकश्चनेतिवचनेनदोषाभावप्रतीतेर्हेतव्यार
वदुयोधनादयआततायिनइत्यात्रांक्याहपापमेवेति॥एतानाततायिनेपिहत्वास्मितानस्मानुपा
पमाअयेदेवतिसंबंधःअथवापापमेवाअयेनकिंचिदन्यत्तदुष्टमदुष्टवाप्रयोजनमित्यर्थः॥
नहिस्मादितिधर्मशास्त्रादाततायिनहन्त्यादियथाशास्त्रस्यदुर्बलत्वात्तदुक्तंयाज्ञवल्क्येनस
योर्विसेधेन्यापस्तबलवान्यवहारतः॥अथशास्त्रानुबलवधर्मशास्त्रमितिस्मिरिति॥अप
रोक्षमव्याननुधातराष्ट्राभवतांप्राप्ताभावेपियुष्मानुध्रुतोधातराष्ट्राणांप्रीतिरस्त्यवातस्तेय
मन्निहन्त्युरियतआह॥पापमेवेति॥अस्मान्निहत्वास्मितानेतानाततायिनोधातराष्ट्रानुपूर्वमेपि
पापिनःसंप्रतमपिपापमेवाअयेत्नान्यत्किंचित्सर्वमित्यर्थःतथायुध्यतोस्मान्निहत्वेतेरेवपा
चा

ति

॥१६॥

पिनोतविध्यंति॥नास्माकंकापिहतिःपापासंबंधादियमिप्रायः॥३७॥फलमावादनर्थसंभवश्च
परिहंसाशक्तयेतिनचेअत्रोपश्यामीयारण्योक्तंतदुपसंहरति॥तस्मान्नाहोवयंहंतुंधातराष्ट्रा
न्सबोधयंच॥स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्थाममधिव॥अदृष्टफलाभावनर्थसंभवश्चातश्च
नपरामुच्यते॥दृष्टस्वभावमोहास्वजनंहरीति॥माधवेतिलक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीकेकर्मणिप्र
वर्तयितुमर्हसीतिभावः॥३८॥कथंतेर्हिपरेषांकुलक्षयेस्वजनहिंसायांचप्रवृत्तिस्तत्राह॥यद्यप्ये
तेनपश्यतिलोभोपहतचेतसः॥कुलक्षयैरुतदोषमित्रद्रोहेचपातकं॥लोभोपहतबुद्धित्वाने
षांकुलक्षयादिनिमित्तादोषप्रतिसंधानाभावात्प्रवृत्तिःसंभवतीत्यर्थः॥अतएवभीष्मादीनांशि
ष्टानांबंधवधेप्रवृत्तिर्वाहिराचारत्वेनवदमूलत्वादितरेषामपितेप्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तंहनुद
र्शनाच्चेतिन्यायात्॥तत्रहिलोभादिहेतुद्वानिवदमूलत्वेनकल्प्यतइतिरूपितं॥यद्यप्येतेनप

॥१७॥

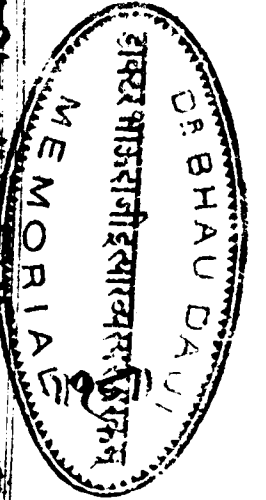
श्रयंति तथापि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमिह स्मृतेन सौ केन संबन्धः ॥३९॥ ननु यद्यप्ये लोकात् प्रवृत्तास्तथा
 प्यादूतो न निवेतित दूतादपि रणादपीति विहितं क्षत्रियस्येयादिभिः क्षत्रियस्य युध्दं धर्मो युधाजि
 तं च धर्म्यं धनमिति धर्मशास्त्रे निश्चयादुक्तं च तेरादूतत्वाद्युधे प्रवृत्तिरुचितैव तिनो कथाह ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितं ॥ कुलक्षये कृतं दोषं प्रपञ्चाद्विज्जनादन ॥ अस्मा
 त्पापाद्वंधुवधफलकयुधरूपात् ॥ अयमर्थः श्रयः साधनताज्ञानं हि प्रवर्तकं ॥ श्रयश्च तत्तद्व्य
 यो ननु बोधिः ॥ अन्यथा नृपेनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः ॥ तथा चेत्तु फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थ
 नानुबध्यते ॥ केवलप्रीतिहेतुत्वात् धर्म इति कथ्यत इति ॥ ततश्चाश्रयेन नुबधितयाशास्त्रप्रतिपा
 दितोऽपि ज्ञेयनादा विवास्मिन् युधेऽपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥ ४० ॥ एवं च विजयादीनामश्रयस्त्वे
 नानाकांक्षितत्वात् तदर्थं प्रवृत्तिरिति च मिति दृढयितुमनर्थानुबधित्वेनामश्रयस्त्वमेव प्रपञ्चय

॥१७॥

धर्मा

ज्ञाह ॥ कुलक्षये प्रपञ्चंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं हतं तन्मधर्मो भिभवत्यतः ॥ स
 तनाः परंपराप्राप्ताः ॥ कुलं कुलोचिता धर्माः कुलक्षये प्रपञ्चंति कर्तुरावातः ॥ उत अपि अ
 हो अद्य नु क्षालं पुरुषेना नूनं धर्मे नष्टे जायते प्रायमेकवक्त्रं ॥ अत्र निष्ठां दृष्ट्वा आदिरूपं कृतं न
 पिकुलं अथमोऽपि प्रवृत्तिस्वाधीनतया व्याप्नोति उत शत्रुः हतत्वेन संबध्यते ॥ ४१ ॥ अथमो
 धिभवात्कस्या प्रपञ्चंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टास्त्वस्त्रीषु जायते वणसंकरः ॥ अस्मदीय
 पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयं कृतं अस्माभिरपि धर्मिणोऽपि कृतं को दोषः स्मृदियेव कृतं क
 हतः कुलस्त्रियः प्रदुष्यति यथैः अथवा कुलक्षयकारि पतिपतिसंबंधाद्वस्त्रीषां दुष्टत्वं ॥ अ
 शुभे संप्रतीह्ये हि महापातकं दूषितं दूयादि स्मृतः ॥ ४२ ॥ संकरे नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य
 च ॥ पतिपतिपितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव सवतः ॥

एवमयः न केवलं कुलघानामेव नरकपातकितुनित्यतृणामपीयाह ॥ परंतुतीति हि शब्दोप्यर्थहेतौ वा ॥ पु
त्रादीनां कलुषाणि मावाहुरस्य पिंडोदकस्य च क्रियायां तेषां तेषां कुलघानां पितरः पतंति नरकाय
वेयमुपगः ॥ ४३ ॥ दोषैरेतैः कुलघानां वणसंकरकारकैः ॥ इत्साद्यते जातिधर्मः कुलधर्मश्चिन्ना
भूताः ॥ जातिधर्मोऽत्रियत्वादिनिबंधाणां कुलधर्मोऽसंसारपापंश्चरते दोषैरुत्साद्यते उ
त्सन्नाः क्रियंते विनाशयंत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणामनुयायां जनादेन ॥ नरैर्बलिनियतं व
साम वती अनुशुक्रम ॥ ततश्च प्रवृत्तपरवृत्तिकारणाभावाच्चरकएव निरंतरं वासाभवति ध
वमिति अनुशुक्रमेति ॥ आवाग्राणि मरवाद्यं क्रतवं तो न स्वाभ्युदेन कल्पयाम इति पूर्वोक्तस्य
वददीकरणी ॥ ४५ ॥ बंधुवधपथसाधियुधायवसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किंप्रनयं धर्मिनिब
कुंतदध्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्रुड्यसुखं लोके

न हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ यद्यदुशीते बुद्धिः कुतस्तर्हि कुशाभिति शोवेनागतोसीति न वक्तव्यं अवि
मृश्येकारितयोमयो ध्यस्यं कृतत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥ ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युधोत्स
कत्वादंधुवधो भविष्येव वक्ष्यापुनः किं विधेयमित्यत आह ॥ यदिसामप्रतीकारमत्रास्त्रैरास्त्रपा
ण्य ॥ धूर्तराष्ट्रणो हन्युस्तन्महामतरं भवेत् ॥ प्राणादपि प्रवृत्तधर्मः प्राणाभिमुतामहिंसाया
यानिष्यते तस्मोऽजीवैर्न पक्षया मरणमेव समक्षे मतरं अस्य तंहितं भवेत् ॥ प्रियतरमिति पाठे पिस
एवार्थः ॥ अप्रतीकारं स्वप्राणान्नायायव्यापारमकुर्वणं बंधुवधं ॥ व्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तांत
ररहितं वा तथा च प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्न विष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां ॥
संजय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा जर्जुनः संख्येयं पश्य उपविशत ॥ विस्मज्यस्त्वं चारं पश्यो क संविग्न
मानसः ॥ संख्येयसंग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपवेश्य पूर्वयुधार्थमवलोकनार्थं चैथितसन् ॥ शो

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषद्सप्तमोऽध्यायः ॥

॥१९॥

केन संविमं पीडितं मानसं यस्य सः ॥४७॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषद्सप्तमोऽध्यायः ॥
अहिंसा परमायमातिशयाच्चानन्वेयं बलं क्षणायुधं धर्मस्य मुख्यं मर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्ञः
मप्रचलितमवधार्य स्वस्त्यहं हृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तं ततः किं वृत्तमिया कौंक्षामिपनिनीषुः
संजयः तं प्रकृतवानि ग्राहवैत्रांपायनः ॥ संजय उवाच ॥ ॥ तं तस्मात्पुण्याविष्टमश्रुपूर्णाकुले ॥ संजय ॥
रां ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ कृपाममैतदुतिव्यामोहनिमित्तं स्नेहविशेषतया ॥
विष्टं स्वभावसिद्ध्या वा प्राप्य अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपया याश्च कर्तुं संवेदता तस्या आगतुं कर्तुं व्युद-
स्तं ॥ अतएव विषीदंतं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदांशं काव्यमिदं शोकपरपर्यायि चित्रव्याकुली-
भावाविषादस्तं प्राप्नुवंतं अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनकर्तृत्वेन च तस्य आगतुं कर्तुं सूचितं ॥ अतएव
कृपाविषादवशादश्रुतिः पूर्णश्रुत्वा कुले दग्निना हस्मै च क्षणाय स्य तं ॥ एवमश्रु पातव्याकुलीभावस्थ

॥१९॥

कार्यद्वयजनकतया परिपोषंगताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्धिरनंतमर्जुनं ॥ इदं सोपपन्निकं वक्ष्यमाणं
वाक्यमुवाच नृपेक्षितवान् मधुसूदन इति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ता अर्जुनं प्रयापितश्चैव क्ष्यतीति भावः ॥ २ ॥ व
तदेवैवावतो वाक्यमवतारयति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एष्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यत्नासः प्रियः ॥ वैरा-
ग्यस्याथ मोक्षस्य षष्ठांशं भगवती गता ॥ समग्रस्येति प्रत्येकसंबंधः ॥ मोक्षस्येति तस्माद्यनस्य ज्ञानस्य
इंगना संज्ञा ॥ एतादृशं समग्रधर्मस्यार्थादिकं निर्याप्रतिषेधेन यत्र वर्तते स भगवान् निर्यायोगे मनुष्य ॥ तथा ॥ म
उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं ॥ वेत्ति विद्वांसविद्यां च सवाच्यो भगवानिति ॥ अत्र भूतानामि-
ति प्रत्येकं संबध्यते ॥ उत्पत्तिविनाशश्चैतत्कारणस्याप्युपलक्ष्यको ॥ आगतिगती आगामिन्यो
संपदोपदोऽंतादत्रो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति तत्रोच्यते ॥ कुतस्त्वा कर्मल-
मिदं विषमं समुपस्थितं ॥ अनायं दुष्टस्वर्ग्यमकीतिकरमर्जुन ॥ इदं स्वधर्मोत्परादुपखलं कृपा

व्यामोहाक्रपातादिपुरःसरं॥ यत्रमलंविष्टगहितत्वेनमलिनं॥ विषमेसमयेस्थानेत्वात्सर्वद्वित्रि
यप्रवरं॥ कुतोहेतोःसमुपस्थितं प्राप्तं॥ किंमोक्षेच्छातः किंवास्वर्गेच्छातः अथवाकीर्तेच्छात इति किं श
येनक्षिप्यते॥ हेतुत्रयमपिनिषेधतित्रिभिर्विशेष्यैरुत्तरार्धेन॥ अर्थेमुमुक्षुभिर्ननुष्टमसेवितं॥
स्वधर्मरात्रायश्रद्धेद्वारामोक्षमिक्षाद्विरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथंस्वधर्मस्त्याज्य इत्यर्थः सं
न्यासाधिरीतुपक्वकषायोऽग्रेवक्ष्यते॥ अस्वर्ग्यस्वर्गहेतुधर्मविशोधित्वात्॥ नस्वर्गेक्ष्यसेव्यं॥
अकीर्तिकरं कीर्त्यनावकरमपकीर्तिकरं वानकीर्तियस्यव्यातथाच॥ मोक्षकामैः स्वर्गकामैः की
र्तिकामैश्चवर्जनीयं तत्कामैवत्वंसेवसद्व्यहो अनुचितचेष्टितं तवेतिभावः॥ १॥ ननुबधुसेना
क्षणाज्ञातेनाधेयेणधनुरपिधारयेत्तुमन्त्राब्रुवन्मया किंकर्तव्यं त्रातयमियत आह॥ कुर्व्यमास्मग
मः पाथ्यन्मत्त्वय्युपपद्यते॥ क्षुद्रहृदयदौर्बल्यं यद्वोतिष्ठपरंतप॥ कुर्व्यं कुर्विषां वमधैर्यं॥ ३॥

स्तेजादिस्मंगरूपंमास्मगमःमागाः हेतुर्थापृच्छातनयपृथः यादेवप्रसादलब्धेतत्तनयमात्रवीर्यो
तिशयस्यप्रसिद्धत्वात्पृथ्यातनयत्वेनत्वंकुर्व्यायोग्य इत्यर्थः॥ अर्जुनत्वेनापितदयोग्यत्वमाह॥
नेतदितित्वयि अर्जुनसाक्षान्महेश्वरेणापिसहकृताहवप्रस्थातमहाप्रभावेनोपपद्यतनयु
ज्यते एतत्कुर्व्यमियंसाधारण्येनतंदयोग्यत्वंनिर्देशः॥ ननुनचशक्नोम्यवस्थातुं नमतीवच
मेमन इति पूर्वमेवमयोक्तमिष्टाश्रयाह॥ क्षुद्रमितिहृदयदौर्बल्यंमनसोन्नमणादिरूपम
धैर्यंक्षुद्रत्वकारणात्तात्क्षुद्रंरुनिरसनैवायंस्त्वाविवेकेनापनीयउत्तिष्ठयुधायसज्जीभ
वहेपरंतप॥ परंशत्रुतापयतीति तथासंबोधेहेतुगर्भा॥ ४॥ ननुनायंस्वधर्मयोगः शोकमोहा
दिवशात् किंतुधर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्ययुधस्ययोगोमयात्रिपत इतिभगवदितिप्रायमप्र
तिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ कथंभीष्महंसंरव्यद्रोणं चम
ते॥ अर्जुनउवाच॥

धुसूदन॥ दुष्प्रतिप्रतियोत्सामिपूजाहोमिसूदन॥ ॥ नीष्पदोपितामहं द्रोणमाचार्यसंख्येराण
दुष्प्रतिप्रतियोत्सामिप्रहरिष्यामिकथं कथं विदपीत्यर्थः॥ यतस्तौपूजाहोमिकुसुम
दिभिरर्चयन्मयो॥ पूजाहोमियांसहो जस्यनेपिवाचापिहवफळकमपिलीलायुधमनुचितं॥
किंपुनर्युधभूमौगुरैःप्राणयामाफळकप्रहरणमित्यर्थः॥ मधुसूदनारिसूदनेतिस्वोर्ध्वनद्वयं
त्रोक्त्याकुच्छत्वेनपूर्वापरपरासन्निविकल्पात्॥ अतो नमधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्यपुनरुक्त
त्वंतोषः॥ अयमन्त्रमपियत्रनोचितंदूरेतत्रवधइतिप्रतियोत्सामिग्रननसूचितं॥ अथवापूजा
होमिकथंप्रतियोत्सामिपूजाहोम्योरेवविवरणं॥ नीष्पदोपांचेतिब्राह्मणोभोजयेद्देवदत्तंयज्ञदत्तंवे
तिवत्संबंधः॥ अयंनारःदुर्योधनादयोनापुरस्कृत्यनीष्पदोपायुधायसज्जीभवतितत्रतान्यांस
हयुधंनतावधर्मःपूजादिवदविहितत्वात्तान्चायमनिषिद्धत्वाद्येमापिभवतीतिवाच्यं गुरुहं

॥२९॥

स्यगुरुस्येयादिनामात्रमात्रेणापि गुरुद्रोहो यदनिष्टफलत्वं प्रदर्शयन्निनिषिद्धः । तदा किं वाच्यं ता
न्यां सहसंग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति ॥ ५ ॥ ननु भीष्मद्रोणयोः पूजाहर्त्तंगुरुत्वेनैव लब्धमन्येषा
मपि द्रुपदादीनां ॥ न चेतेषां गुरुत्वेन स्वीकारः संप्राप्तमुचितः गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमज्ञान
तः ॥ उत्पद्य प्रतिपन्नस्य परियोगो विधीयत इति स्मृतेः । तस्मादेषां मुद्घगर्वेणावलिप्तानां मन्याय
राज्यग्रहणानि शिष्यद्रोहेण च कार्यकार्यविवेकशून्यानामुत्पन्ननिष्ठानां वध एव श्रेयसि प्राप्तौ
व्याह ॥ गुरुत्वं हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो नात्तुं नैव ॥ नमोऽपीह लोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहं व
जीयन्ते पाण्डुराधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ गुरुत्वं हत्वा परलोकस्त्रावदस्येव ॥ अस्मिंस्तु लोके तर्ह्यनरा
ज्यानां नो नृपादीनां निषिद्धमेव समपि नात्तुं श्रेयः ॥ प्रशस्यतरमुचितं ननु तद्वधेन राज्ञ्यमपि श्रेय इति
धर्मेऽपि युद्धेऽस्ति मात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते ॥ न च वलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वा नाव उक्त

॥२२॥

इयार्शव्याहमन्नुमावानिति। महान्नुमाकः क्रताध्ययनतपआचारादिनिबन्धनः प्रभावेयेषां
 तान्। तथाचकालमादयोऽप्येवैवादिगतिषां पृथ्यातिशयशक्तिनावालिप्तत्वादिसुद्रपापसंशु
 षड्यर्थः। हिमहन्नुमावेति कृत्वा यद॥ हिमंजोडुमपहंतीति हिमहा आदियोगिनो बतस्यवानुमा
 वः सामर्थ्येण पातन्। तथा चोतितेजस्वित्वेन तेषामवल्लिप्तत्वादिदोषानास्त्येव॥ धर्मव्यतिक्रमे
 व दृष्टुं श्रवणां च साहसोत्तेजीयसां न दोषा यद्वैद्वैः सर्वभुजो यथेयकतेः। ननु यदाथलुब्धाः स्ते
 युधे प्रयुक्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तमाहात्म्यं। तथा चोक्तं श्रीभणायुधिष्ठिरं प्रति॥ अ
 थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वथेनिकस्य चित्। इति सयं महाराजं बधोऽस्यथेनिकैरवैरियात्रां व्याह॥ ह
 चेति। अथलुब्धा अपिते मदपक्षया गुरवो भवन्त्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं। तु शब्दोपपत्तिर्दृष्टान्ति
 गुरुत्वं हत्वा भोगानेव भुंजीयन्तु मोक्षं लभेय। भुज्यन्त इति भोगाविषयाः धर्मोपाधन्ते च भोगाः

॥२२॥

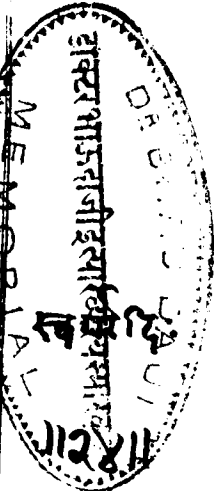
देवनपरलोके इहापि चरुधिरप्रदिग्धा इवाप्यशोभ्यास्तत्वेनायंतजुगुप्सिता इत्येव देहाप्येवंतदापरलोके
 दुरवंकियदर्शनीयमिति तावः अथवा गुरुत्वं हत्वाथ कामात्मकान् भोगानेव भुंजीयन्तु धर्ममोक्षादयर्थः वि
 कामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानांतरं दृष्टव्यं॥ हान्नुमिहान्नानस्य सन्निर्ये प्रतिनिधिधत्वा इ
 धस्य च विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युध्मेव तव अयस्करमियात्रां व्याह॥ नचैदिदं कतरं जोगरीयोयं न
 दोज्यमयि दिवना जयेयुः॥ यानेव हत्वा न जिजीविषामस्ते वस्तिताः प्रमुखे धर्तरि राष्ट्राः॥ ॥ एतदपि न
 जानीमो भक्षयुधयोर्मध्ये कतरं तं नोस्माकं गरीयः अथ किं मे संहिंसा मृत्युत्वा दुतयुधं स्वधर्मत्वादिति॥
 इदं च न विदुः आरब्धे पियुधेयहावयं जयेमातिशये महिषा दिवना स्मान् जयेयुधर्तरि राष्ट्राः उभयोः
 साम्यपक्षोप्यथ द्वौ धव्यः किंच जानीपि जयोनः फलतः परो जयरेव यतो यान् बंधून् हत्वा जीवितुमपि
 वयं नेष्टाः किंपुनर्विषयानुपभोक्तुं तत्रावस्थिताः संमुखे धर्तरि राष्ट्राः॥ एते राष्ट्रसंबन्धिनां श्रीभद्राणां

दयः सर्वपितृमाहृदसाद्यधस्यप्रपञ्चनसिधमिदर्थः तदेवं प्राक्तनग्रथेन संसारदोषनिरूपणादधिको
 रिविशेषणान्मुक्तानि तत्र न च अयानुपश्यामि ह त्वं स्वजनमाह वदुयत्र रणेहतस्य परित्रादिसामानं
 योगक्षमत्वेत्तिरन्यथयोन्यदुतैव प्रयुज्यादिक्रतिसिद्धं अयेमाक्षारव्यामुपन्यस्तु ॥ अथात्र तदेतत्
 अय इति नित्यातिथिर्विवेकवस्तुविवेकोद्विष्टः न कांक्षिकजयं कृष्याद्यैर्हिकफळविरागः ॥ अपि त्रै
 लोकाग्रजस्य देतो रियत्र पारलौकिकफलविरागः ॥ नरके नियतं वा स दुयत्र कलदेहातिरिक्त आ
 त्मा ॥ किञ्चोराज्येन ति व्याख्यातवत्तन्मात्रमः किं भोगेति दमः ॥ यद्यप्येतेन पर्ययं तीयेन निलोमि
 ताहन्मेमेतत्तं भवेदियत्र तिति क्षुद्रिति प्रथमाध्यायार्थः संन्याससाधनसूचनं ॥ अस्मिन्स्वध्या
 ये अयोमोक्षं मे क्षमपीयत्र मिहान्वयोपलक्षितः संन्यासप्रतिपादितः ॥ गुरुपसदनमिदानीप्र
 तिपाद्यते समधिगतसंसारदोषजातस्यातिवरां निर्विसस्यविधिवदुक्तमुपसन्नस्यैव विद्याग्र

हणेधिकारात् ॥ तदेवं भीष्मादिसंकटवशाद्गुह्यायाथमिक्षाचर्यं चरंतीति अतिसिद्धमिक्षाचर्यं
 जुनिस्मान्निष्पन्नं प्रदृश्य विधिवदुपसंतिमपि तत्संकटव्याजेनैव दर्शयति ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभा
 वः पृथ्वा मित्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यद्वयस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे विधिपुस्तकं हं त्राधिमांत्वां प्रपन्नं ॥
 योत्पस्वल्पोमपि विद्वत्तिनक्षमते सकृपण इति त्रेके प्रसिद्धस्तद्विधौ दारिवलेनात्मविदप्राप्त
 पुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वा स्माल्लोकात्प्रेतिसकृपण इति श्रुतः तस्य भ
 वः कार्पण्यं अनात्माध्यासवत् ॥ तन्निमित्तोऽस्मिन् जन्मन्येता एव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेय
 म्नि निवेशरूपोऽममतालक्षणो दोषः पहतस्तिरस्कृतस्वभावः ॥ सात्रोयुधोद्योगलक्षणो यस्य स तथा
 धर्मविषये निर्णायकप्रमाणाद्भूनात्संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः ॥ किमेतत्परिपालनं धर्मः तथा
 किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः किं वायव्यवस्थिते राण्यनिवासरवधर्म इत्यादिसंन्याये व्याप्तिचेतो यस्य स

॥२४॥

तथा न चैतद्विदुः कनरन्तो गरीयस्य त्रयारयत्नमेतत्त एव विधुः सन्महत्वात्वाभिदानीं पृथुभिः प्रयत्न
 नुषंगः ॥ अतो यन्निमित्तं एकान्तिकमायुं तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतफलं स्यात्तन्नेमहं ब्रूहि साधना
 नेतरसमवश्यंभावित्वमेकांतिकत्वं ज्ञातस्याविनाश आयातकत्वं यथाप्यपेक्षकदाचिद्रागनिवृ
 त्तिर्न भवेदपि ज्ञातापि च रागनिवृत्तिः पुनरपि रागोऽस्याविनाशयते ॥ एवं क्लेशपि योगप्रतिबंधवशात्
 गोतमवेदपि ज्ञातापि स्वर्गादुःखाक्रांतो न श्रूयति चेति नैकांतिकत्वमायति कत्वं वा तयोः तदुक्तं दुःख
 त्रयाभिघाताद्विज्ञासातदप्यनकेहेतौ दृष्टे सौपाथ्ये च नैकांताय ततो मायादिनि ॥ दृष्टवदानुश्र
 विकः सद्य विमृष्टे स्याति त्राययुक्तः तद्विपरीतश्रयान् व्यक्तं चाव्यक्तं च श्रव्यत्वाव्यक्ताज्ञाः तेषां
 विज्ञानं विवेकं ज्ञानं व्यक्ताव्यक्तं विज्ञानं ॥ व्यक्तं ज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानंतयोः परा
 यत्नात्मापरो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेण क्रममिधान्यव्यक्ताव्यक्तं विज्ञानादिति ज्ञानमुखं मम सखानतु

यत्नोपपत्तौ न शक्यते ॥ अतो यन्निमित्तं एकान्तिकमायुं तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतफलं स्यात्तन्नेमहं ब्रूहि साधना

शिष्योक्तं अहं शिष्यस्तेहमिति सद्नुशासनयोग्यत्वादहंतवशिष्य एवमवामिनसखान्यूनज्ञानत्वात्
 अतस्त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शोधि शिष्यकसंगम्याने त्वेति शिष्यत्वं त्रां कयोपेक्षणीयो हेमियर्थः ॥
 तेन तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवामिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं ॥ ननु ब्रह्मणि ब्रह्मणि पितरमु
 पससार अर्थाहं नेगविब्रह्मेत्यादिगुरूपमन्ति प्रतिपादकं अस्योदित्ति ॥ ८ ॥ ननु स्वयमेव
 त्वं श्रयो विचारय ॥ अतस्तेपक्षोक्तं किंपरशिष्यत्वेनेत्यत आह ॥ नहि प्रपन्न्यामिममापनुद्याद्य
 केकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ॥ अवाप्यमावसपक्षमध्वरो ज्येष्ठराणां मपि चाधिपत्यं ॥ ॥ अद्यः प्रा
 संसत्कृतं मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तन्न पर्यामिहियस्मात्तस्मान्मांशाधीति ॥ सोहं
 मगवः शोचांमिंतं मां मगवच्छोकस्य पारं तारयत्विति श्रयथोदित्ति ॥ शोकानपनोदकोदोषइ
 यात्रां वयं तद्विशेषणमाह ॥ इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति सर्वदा संतापकरमियर्थः ॥ ननु युधे प्रयतमा

पर्यंत ३

॥२५॥

प३

नस्यतवशोकनिवृत्तिर्मेविष्यतिजेष्वासिचेत्तदाराज्यप्राप्त्यादुतरथाचस्वर्गप्राप्त्याद्वेत्तौपुरु
षोलोकद्वयादिधर्मशास्त्रादियुक्तां कथां ॥ अवाप्ययादिनात्रात्रवेदितं सस्यादिसंपन्नं च राज्यं त
थास्तराणां धर्म्यां हि राण्यां भवेत्तैमैश्वर्यमेवाप्यस्ति तस्यापि मम यद्येकमपनुद्यात्तन्नपत्रयामीत्य
न्वयः ॥ ताद्यथेहकमेजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः ॥ यत्कृत
कृतदनियमिदं नुमानात् ॥ प्रयक्षणापि ऐहिकानां विनाशो दशानां च नैहिक आमुत्रिको वा भोगः ॥
त्रोक्तनिवर्तकः किंतु स्वसत्ताकालेपि पारतंत्र्यादिना विनाशकालेपि विच्छेदाद्येकजनक एवेति न युध
शोकनिवृत्तये नुद्यमिदं यथः ॥ एतेन हामुत्र भोगविरागो धिकारि विरोधत्वेन दर्शितः ॥ १॥ तदनंतरं
रमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्रकांक्षया ॥ संजय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः पर
तपः ॥ नियोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तृष्णं विप्रवह ॥ ॥ गुडाकेशो जितालस्यः परंतपः ॥ त्रात्रुतापनोर्जुनः ॥

॥२५॥

हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकं नान्यथामिमां ॥ गोविंदं गांवेदलक्षणां वाणीं विंदतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादा
नत्वेन सर्वज्ञं ॥ आदौ एवं कथं श्रीभूमहं संख्यद्वयादिना युधस्वरूपा योग्यतामुक्त्वा तदनंतरं नयोत्स्य इ
तियुधफलभावं चोक्त्वा तृष्णं विप्रवह इति बह्वेन्द्रियव्यापारस्य धृष्टार्थपूर्वकृतस्य निवृत्त्या निव्या
पारो जज्ञा इत्यर्थः ॥ स्वभावतो जितालस्यै सर्वत्रात्रुतापने च तस्मिन्नागं तु कसालस्य मतापकत्वं च ना
स्य दमाया स्यतीति द्योतयितुं ह शब्दः ॥ गोविंदं हृषीकेशपदार्थां सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सूचकाभ्यां मराव
तस्तन्मोहाधनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितं ॥ १॥ एवं युधमुपसितं वयस्य रज्जुनागवान्नापेक्षित
वानिति धृतराष्ट्रदुराज्ञानिरासायाह ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोस्तमयो मेघे विषा
दंतमिदं वचः ॥ ॥ सेनयोस्तमयो मेघे युधोद्यमेनागतं तद्विराधिनां विषादं मोहं प्राप्नुवंतं तमर्जुनं प्रह
सन्निवन्नुचितं चरणप्रकाशनेन लज्जां बुधो मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वतयोमीषगयानिदं वक्ष्यमी

॥२६॥

शमशोच्यनित्यादिवचः परमगंभीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशमुक्तवान्नतुपेक्षितवानित्यर्थः अनुचि-
ताचरणप्रकाशनेनलज्जोत्पादनं प्रहासः लज्जाचदुःखं तिमिकतिद्वेषविषयवसमुत्पन्नः अजुनस्य
तुभगवत्पुत्राविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशास्यचविवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभाविनगोणैवायं
प्रहासइति कथयितुमिवशब्दः लज्जामुत्पादयितुमिवविवेकमुत्पादयितुमजुनस्यानुचिताचरणं भग-
वता प्रकाशयते ॥ लज्जोत्पत्तिस्तानां नारीयकतया क्लृप्तास्त्विति न विवक्षितेति भावः ॥ यदि हि युधामात्य-
गोवर्गहस्तितायुधमये सततदानानुचितं कुर्यात् ॥ महता संशयेण तु युधामात्यो वागयत इति पक्षपात-
वानुचितेति कथयितुं स नयोरित्यादि विवक्षा ॥ एतच्च शोच्यनित्यादौ स्युष्मविषयति ॥ ११ ॥ तत्रा-
नस्य युधास्वे स्वधर्मस्वतो जातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मेहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबध्नेति द्विवि-
धो मेहस्तस्य निराकरणीयः तत्रात्मनि स्वप्रकाशापरमानंदरूपे सर्वसंसारधर्मासंसर्गाणि स्वीकृत्य

॥२६॥

श्रीभगवान्

शरीरद्वयतत्कारणाविद्यारव्यापि त्रयाविवेकेन मिथ्या ॥ तस्यपि संसारस्य सत्यत्वात्तद्धर्मत्वादि प्रति-
भासस्यैकः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तयुधास्वे स्वधर्मो हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वं प्रतिभासितं ॥
जुनस्यैव कृपादिदोषनिबन्धनोऽसाधारणः एवमुपधि त्रयाविवेकेन शुभात्मस्वरूपे बाधः प्रथमस्य
निवर्तकः सर्वसाधारणः ॥ द्वितीयस्य हिंसादिमत्त्वपियुधस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावावबोधोऽसाधारणः ॥
शोकस्य लुकारणानि वृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनात्सापेक्षेति प्रेयः क्रमेणात्र मद्दयमनुवदन् ॥ ॥
चंतिपंडिताः ॥ ॥ अशोच्यननुचितास्त्वं प्रज्ञावादांश्च मापसे ॥ गतास्त्वनगतास्त्वनानुचिताः
अशोच्यः ॥ अनुचिताचितवानसिते म्रियंते मन्निमित्तमदंतैर्विनाशतः किं करिष्यामि रज्यसुखा-
दिनेयेव मनर्थकेन दृष्टे मंस्रज नमित्युदिना तथो शोच्यो शोच्यः पश्चादिसाधारणस्तवायं त

पंडितस्यानुचितद्वयः तथा कुतस्त्वाकर्मलमियादिनामद्वयेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विम
 त्रप्रतिपत्तिस्त्वयंप्राज्ञोपि स न प्रज्ञानां अवादान् प्रज्ञैर्वक्तुमनुचितान् शब्दांश्च कथं भाष्यमहं संख्य
 द्यादीन् भाषसे वदसि न तुल्यं ज्ञयात्सुखं भाषसे अतः परतरं किमनुचितमेतत्तीति सूचयितुं च क
 रतश्चाधर्मधर्मत्वान्तिधर्म्याधर्मत्वान्तिस्माधारणोतिवातिपंडितस्य नोचितेति भावः प्रज्ञा
 वतां पंडितानां वादान् भाषसे परं न तुल्यं धर्मसद्वतिवा भाषणापेक्षयाऽनुशोचनस्य प्राक्कालावा
 तीतत्वे निर्देशः भाषणास्पृष्टा दुर्भरकालत्वेनाप्यवहितत्वाद्दुर्तमानत्वे निर्देशः कांदसेन तिड्ययय
 नानुशोचसीति वर्तमानत्वं वाच्यतेत्यर्थः ननु बंधुविच्छेदेनैवैकानामनुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभोगैरपि
 कृतत्वादिसांख्य्याह गतास्त्रिनितिये पंडिताः विचारजगत्यात्मतत्त्वज्ञानवन्तः ते गतप्राणाने गतप्राण
 श्रवणं ध्वनेन कल्पितान् देहान् नानुशोचन्ति एते मृताः सर्वेपि करणपरिग्रहगताः किं कुर्वन्ति क्षतिं प्रति ॥२७॥

एते च जीवितो बंधुविच्छेदेन कथं जीविष्यंतीति न व्यामुह्यंतीति समाधिः समये तत्र प्रतिभासाभावात् न व्य
 थानसमये तत्र प्रतिभासेपि मृषात्वेपि न निश्चयात् न हि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारणसर्पस्य मपनीतिरिति
 मित्ताभयकंपादिसंभवति न वापि तोपहतं द्रियस्य कदाचिद्भ्रं इति कृता प्रतिभासेपि तित्तांशितया ता
 त्रप्रवृत्तिः संभवति न धुरत्वनिश्चयस्य बलवत्त्वम् ॥ एवमात्मस्वरूपज्ञाननिबन्धनत्वात् शेषे च
 मस्य तत्स्वरूपज्ञानेनेतदज्ञानेऽपनीतेन कार्यभूतः शोच्यधर्मः कथमवतिष्ठेतेति भावः वसिष्ठाद
 नां तु प्रारब्धकर्मप्रबल्यात्तथा तथानुकरणं निश्चिन्नाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामापादयति ॥ शेषे
 धर्मबुद्धानुष्ठायमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदनुचारत्वात् अन्यथा निष्ठावनादेरप्यनुष्ठान
 प्रसंगादिति दृष्टव्यं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पंडितो भूत्वा शोकं माकाषऽरिसिप्रस्यः ॥२८॥ न त्वेव साध
 कविंशतिश्लोकैरशोच्यमानं च शोचस्त्वमिति विवरणं क्रियते स्वधर्ममपि चावहेत्याद्यदि मः शो

॥२८॥

के प्रज्ञावादांश्च भाषसदस्यस्य मोहदयस्य पृथक् प्रयत्ननिराकर्तव्यं त ॥ तत्र स्थूलशरीरादात्मनं विवे
कुनियत्वं साधयति ॥ न त्वेवाहं ज्ञातुं नास्मिन्नन्तर्बन्धे मे ज्ञानाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्ववयमतप
रे ॥ मुनां देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति ॥ तथा अहं इतः पूर्वजा तु कदाचिदपि नास्मिति नैव अपि तु
आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे ज्ञानाधिपा आसन्नेवा एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितं तथा स
र्ववयं अहंत्वं इमे ज्ञानाधिपा अतः परं न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियो
गित्वमुक्तं ॥ अतः कालत्रयेऽपि सत्ता योगित्वादात्मनो नियतेनानियदिहोद्वे लक्षणं यं सिद्धमियर्थः
॥ १३ ॥ ननु देहमात्रं चैतन्यविरहितमात्मैतिलोकायतिकाः तथा च स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मगण्यसिद्धमियर्थः
प्रत्यक्षप्रतीतीनां प्रामाण्यमनयोदितं भविष्यति ॥ अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः व्यतिरेकेऽपि क
थं वा जन्मविनाशश्च न्यत्वं जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजनननाशायाम् सहात्मनोऽपि

॥२८॥

जन्मविनाशोऽप्यप्येवमिदं व्याहृतं ॥ देहिनेऽस्मिन्नयथा देहकौमार्यौवनं जरा ॥ तत्रादेहांतरप्राप्तिर्धूरस्त
न्नममृतिः ॥ तदेहाः सर्वभूतभविष्यवर्तमानजगन्मंडलवर्तिनोऽस्य संतीति देही ॥ एकस्यैव विभक्त्यनस
र्वदेहयोगित्वात् सर्वत्र चेष्टापपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदप्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनं ॥ सर्ववय
मिति बहुवचनं तु पूर्वजदेहभेदानुसृत्या नत्वात्मभेदाभिप्रायेणेति न दोषः ॥ तस्य देहिने एकस्यैव स्तोऽस्मि
न्नवर्तमाने देहे मथा कौमार्यौवनं जरा यवस्था त्रयं परस्परविरुद्धं भवति ॥ ननु तद्देहनात्मभेदः ॥ य
एवाहं बाल्येऽपि तरावन्वभूवं स एवाहं बाल्येऽपि तरावन्वभूवं स एवाहं बाल्येऽपि तरावन्वभूवं स एवाहं बाल्येऽपि तरावन्वभूवं स
संस्कारस्य चान्धजानुसंधानाजनकत्वात् ॥ तथा तिनै प्रकारणाविकृतस्यैव सत आत्मनो देहांतर
प्राप्तिः ॥ एतस्मादेहादेर्यतविलक्षणादेहप्राप्तिः स्वभेदयोगैश्च येन ॥ तदेहभेदानुसंधानेऽपि स एवाहमिति
प्रत्यक्षप्रतीतिना तत्तथा च यदि देहः ॥ तस्मात्तदेव तदा कौमारादिभेदेन देहमिदं मानं प्रति संधानेनैसा

व

तत्र अश्रुकोमाराद्यवस्थानमयंतवैलक्षण्येप्यवस्थावतो देहस्य यावत्प्रयमिज्ञां वस्तुस्थितिरिति न्या-
येनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्चर्ययोर्देहधर्मिभेदे प्रति संधानं न स्यादित्युक्तमथादाहरणं ॥ अतो म-
रुमरीचिके दोषादुदाकादिबुधेरिव स्फुटो हर्मिभेदादिबुधेरपि फलमत्वमवश्यमेव भूयः ॥ बाधस्योपपत्त्या
पितुल्यत्वात् एतच्च न जायते इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते ॥ एतेन देहाद्युतिरिक्तो देह न सहेत्युच्यते विन-
श्यति चेति पक्षोऽपि प्रकृतः तत्रावस्थाभेदे प्रयमिज्ञां पपत्तावपि धर्मिणो देहस्य प्रतिमिज्ञां नुपपत्तेः ॥
अथवा यथा कोमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतं स्यात्तमन एकस्यैव तथा देहात्तैः प्राप्तिरेतस्माद्देहादुक्ता-
त्तौ तत्र स एवाहमिति प्रयमिज्ञानाभावेऽपि ज्ञातमात्रस्य हर्षशोकसंभ्रमयोऽदिसं प्रतिपत्तेः पूर्वसंस्का-
रजन्यायादत्रेनात् ॥ अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ तस्या इष्टसाधनत्वादिज्ञानजन्यत्वं
स्यादहमात्रजन्यस्यैवाऽप्युपगमात् ॥ तथा च पूर्वपरिदेहयारात्मैक्यमिच्छिः ॥ अन्यथा कृतं नो त्र-
स्तुतयोः पुण्यपापयोर्गमंतरणानाशः कृतनाशः ॥ १९

सेदे

॥२९॥

अकृतयोरेकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागतः ॥ १९

कृताभ्यागमैः प्रसंगादिसंन्यत्र विस्तरः ॥ अथवा देहिन एकस्यैव तथा च मेण देहावस्थोत्पत्तिविनाश-
यो न भेदेनियत्वात् तथा यद्यपि सर्वदेहं प्राप्तिरिति तवैकस्यैव विस्तृत्वात् ॥ मध्यमपरिमाणत्वे सा-
वयवत्वेनियत्वा योगात् ॥ अणुत्वे सकलदेहस्यापि स्फुरवाद्यनुपलब्धिः प्रसंगादिसंन्यतेनियते सर्व-
त्र दृष्टकार्यत्वात् सर्वशरीरेष्वेक एव आत्मात्वमिति निश्चितेऽर्थः ॥ तत्रैवं सति वध्यत्वात् कमेदकल्पनया-
त्वमधीरत्वं नमुह्यसि ॥ धीरस्तु विद्वान्मुह्यति ॥ अहमेवाहंता एते मम बध्या इति भेददर्शनात् ॥ वा-
तथा च विवादोऽप्यत्रापन्नाः सर्वदेहा एकतोक्तकाः देहत्वात् ॥ त्वदेहवदिति अतिरपि एको देवः सर्व-
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतो तस्मात्तस्यादौ एतन्नयदाहं देहमात्रमात्मैति चार्वाकाः इन्द्रियाणि मनः
प्राणश्चित्तदेकदेविनः ॥ क्षणिकं विश्रममिति सौगताः ॥ देहातिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाण इति दिगंबरः ॥
मध्यमपरिमाणस्य नियत्वा नुपपत्तेर्नियोगुरियेकदेविनः ॥ तत्सर्वमपाकृतं भवति नियत्वा विस्तृतस्य

॥३०॥

अ

पनात् ॥१४॥ नन्वात्मनो नियत्वे विभुत्वे च न विवदामः प्रतिदेहमे कत्वं तु न सहामहे ॥ तथा हि बुधिसत्त्वं
दुःस्वेच्छादेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यानविविधेषु गुणवतः प्रतिदेहं निन्ना एव नियाविर्भवत्तानि
इति वैशेषिका मन्यन्ते ॥ इममेव च पक्षं तर्किकमीमांसाकादयोऽपि प्रतिपन्नाः ॥ सारव्यास्तु विप्रतिपद्यन्ते
नान्त्रात्मानो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सारवदुःखादिसंकरप्रसंगात् ॥ तत्रानि
सीमादिभिन्नस्य मम नियत्वे विभुत्वेऽपि सारवदुःखादियोगित्वाद्गीष्मादिवंध्रदेहविच्छेदेऽसत्त्वविधौ
गोदुःखसंयोगोऽस्यादिति शोको मोहिनां नुचिताविति अर्जुनाभिप्रायानां व्योमिङ्गशरीरविवेकमाह
॥ मात्रास्य शरीरकौतये यत्री तोषा सुखदुःखदाः ॥ आगमापायिने नियास्तां स्तितिस्तस्वसारसं
प्रीयन्ते आसि विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि ॥ तासां स्पृशा विषयेऽसंबंधास्तत्तद्विषयाकारांतःकरण
परिणामाभावेऽत्रागमापायिने न उत्पत्तिविनाशवतांतःकरणस्यैव शरीरोऽस्यादिद्वारा सत्त्वदुःखदाः ॥

शुभर भाऊ दाजी इत्यादिप्रसंगः ॥
D. BHADU DAJI
॥३०॥

त

ननु नियमविमोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वा निर्विकारत्वाच्च ॥ न हि नियमनियमधर्मोऽयत्वं संभवति ॥
धर्मधर्मिणोरभेदात् ॥ संबंधांतरानुपपत्तेः ॥ साध्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेः ॥ तदुक्तं न तस्य द्विक्रिया
दुःखासाक्षिताकाविकारिणा ॥ धाविक्रिया सहस्राणां साध्यतो ह मविक्रिय इति ॥ तथा च सारवदुःखा
द्याऽप्रयत्नतांतःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थापपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वनासकस्यात्मना भेदमनसक्ति
संभूतेऽस्युरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् ॥ अतः करणस्य तावत्सत्त्वदुःखादौ जनकत्वमुपयवादिभि
सिद्धं तत्र समवायिकारणस्यैवाप्यहितत्वात्तदेकलपयितुमुचितं न तु समवायिकारणांतरानुपस्थितौ
निमित्तत्वमात्रं ॥ तथा च कामः संकल्प इत्यादि अतिरेतसर्वमन एवेति कामादिसर्वविकारापादानत्वमपि
दनिदेनात्मनस आह ॥ आत्मनश्च स्वप्नाकाशाज्ञानानंदरूपत्वस्य अतिपि बोधनान्तकामाद्याऽप्र
यत्वं ॥ अतो वैशेषिकादयो आहंवात्मनो विकारित्वं भेदं चांगीकृतवन्त इत्यर्थः ॥ अतः करणस्यागमापायि

॥३२॥

यतोमानानिसिध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा ॥ तावानावविनाग असद्रसस्मीति बोध्यत इति एते सख
दुरवदामात्रास्पन्नाः हियस्मात्तन्वथयन्ति परमार्थतो न विवर्तते सर्वविकारभासकत्वेन विकारयोग्य
त्वान् ॥ सूर्येयमासवैलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषे बहिर्दोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतानुरात्मानवि
प्यते लेखदुरवेन बाह्यै इति श्रुतेः ॥ अतः स पुरुषः स्वस्वरूपे नृमब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखापादा
नतदज्ञानेन विरूपलक्षिताय निखिलद्वैतानुपरक्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्ष
यकल्पते योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबंधाश्रयः स्यात् स्वाभाविकधर्मिणो धर्मनिव
र्तिमंतरेणानिवर्तने कदापि मुच्यते ॥ तथा चोक्तं ॥ आत्मा कञ्चिदिरूपश्चेन्माकांक्षी स्तर्हि मुक्ततां ॥ न हि
स्वभावाभावाभावान्भावैर्तौ स्थयवद्वेरिति ॥ प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषागुणानिवर्तधर्म
निवर्तिनां तीरीयकचद्वानात्र ॥ अथात्मनि बंधो न स्वभाविकः किंतु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः आत्मैन्द्रि

॥३२॥

यमनोयुक्तं मोक्षेयाहर्मेनोपिण इति श्रुतेः ॥ तथा च धर्मसङ्गात्पितृव्यामुत्पपत्तिरिति चेत् ॥ इह
तर्हियस्वधर्ममन्ये निवृत्तया भासयति स उपधाधिर्निमित्तपुपगमादुध्यादिरुपाधिः स्वधर्ममात्मनिव
तयोभासयतीत्यायानं तथा चायातं मार्गं बंधस्यासत्त्वात्पुपगमोत् ॥ न हि स्फटिकमणोजपाकुसुमो
पधाननिमित्तत्वात् ॥ इति भासयः ॥ अतः सर्वसंसारधर्मसंसर्गिणोऽप्यात्मानुपाधिबन्नात्तत्संसर्गित्वप्रतिप
सो बंधः स्वस्वरूपज्ञानेन तत्स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या निमित्तनिखिलधर्मनिवृत्तौ
निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतयाश्रयस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णः स्यात् मनः स्वतत्त्वकेवत्यं मोक्ष
इति न बंधमोक्षयोर्वैयधिकरणयापत्तिः ॥ अतएव नाममात्रे विवाद इत्युपास्तं ॥ भास्यभासकयोरेकत्वा
नुपपत्तेः दुःस्वीच्यतिरिक्तभास्यः भास्यत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानात् ॥ भास्यस्य भासकत्वादर्शनादेकस्यैव
भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकमेव विरोधात् ॥ आत्मनः कथमिति चेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् ॥ अहं

॥३३॥

दुःखीयादिर्द्वितीयाहंकारमासकत्वेन तस्य कदापि मास्यकोटावप्रवेष्टात् अतएव दुःखीनस्वातिरि
क्तमासिकापेक्षः। मासकत्वात् दीपवदियनुमानमपि न। मास्यत्वेन स्वातिरिक्तमासकसाधने प्रतिरो
धात्। मासकत्वं च मानकेण तत्प्रकारो मानरूपत्वं वा। आद्यदीपस्य वक्रणांतरानपेक्षत्वेपि स्वाति
रिक्तमानसोपेक्षत्वं दुःखिनेन व्याहृत्यते अन्यथा दृष्टं तस्य साध्यैवेकल्यापत्तेः द्वितीयैव तत्सिद्धौ
हेतुरियदधिकबलतया मास्यत्वे हेतुरेव विजयते। बुधिव्यतिरिक्तमानानभ्युपगमाद् बुधिरैव मानस
पतिचेतनं। मानस्य सर्वदेशकालानुरूपतया भेदकधर्ममन्यतया च विभो निर्गम्यैकस्यैव चानियपरिधि
नानेकरूपबुधिपरिणामात्मकत्वा नुपपत्तेः। उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतिश्चावश्यकं ल्यविषयसंबंधविष
यतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तद्भूतान्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्त
रः। तथाच अतिः न हि दुष्टदृष्टिर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वात्। आकाशवत्सर्वगतश्च नियः महद्

ये

॥३३॥

तमनंतमपरं विज्ञानं धनं वा तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मब्रह्म सर्वानभूरियाद्य
विभुनियस्वप्रकाशज्ञानरूपतमात्मानोद्वयंति। एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः॥
अतस्त्रयोपाधिनिबंधनबंधनमस्य सयात्मज्ञानान्निवृत्तौ मुक्तिरितिसर्वमवदातं। पुरुषस्यैव तिसंबाध
मवस्वप्रकाशचेतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमानंदरूपत्वेन च। तमनः पुरुषस्यैव तिसंबाध
मज्ञानं गच्छति च। अतस्त्वरूपज्ञानादेव तव शोकं निवृत्तिः सुकरातरतिन्नोक्तमात्मविदिति श्रु
तेरिति सूचयति। अत्र पुरुषमियेकवचनेन संख्यपक्षे निराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात्॥१६॥
ननु भवतु पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सयजडदृष्टत्वरूपः सय एव संसारः तथा त्रयोपाध्यादिसुखदुःख
कारणसत्ति तद्भोगस्यावश्यकत्वात् सस्य च ज्ञानादिनाशानुपपत्तेः कथं तिति साकथं वा सोमृतत्वाय
कल्प्यत इति चेत्तन। एतत्त्वस्यापि द्वैतप्रपंचस्यात्मनिकल्पितत्वेन तद्भूतानादिनाशोपपत्तेः श्रुतौ कल्पि

॥३४॥

तस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत्प्रकथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेष आत्मवदनात्मापि सद्यो न भवेत् ॥ अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् ॥ उभयोस्तु लययोगक्षेमत्वादित्यात्रांक्यविशेषमाह भगवान् ॥ नासतो विद्यते मावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो तत्त्वन्मयोस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ॥ यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादिजन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ॥ यत्संप्राप्ताभावप्रतियोगित्वात्सदाचित्कं कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते ॥ एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् ॥ कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेऽपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वदेस्ता किं कैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः स च किंचिद्देशावृत्तिरयं तताभावः ॥ एवं संजातीयमेदो विजातीयमेदः स्वात्ममेदश्चेति त्रिविधो मेदो वस्तुपरिच्छेदः यथा वृक्षस्य वृक्षांतरा तद्विशिष्टोऽपत्रपुष्पादेः अमेदः अथवा जीवेश्वरमेदो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परमेदो ईश्वरजगद्भेदो

॥३४॥

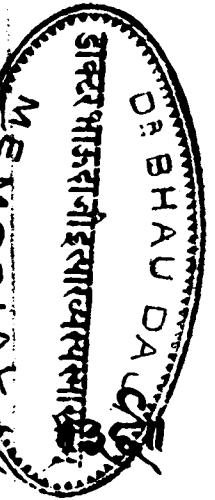
जगत्परस्परमेद इति पञ्चविधो वस्तुपरिच्छेदः कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशादेस्ता किं कैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथग्विभेदः ॥ एवं संख्यमतेऽपि योजनीयं रतादृशस्य असत्तन्नीतिस्थादः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्तापरमाथि कश्चित्त्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदमून्यत्वेन विद्यते न संभवति ॥ घटत्वाद्घटत्वे योरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वे योरिव विरोधात् ॥ न हि दृश्यं किंचित्काले देशो वस्तुनि वा न निषिध्यते अननुगमात् ॥ न वा सदस्तु कश्चिद्देशकालवस्तुनि वा निषिध्यत स वेत्तानुगमात् ॥ तथा च सर्वानुगते सदस्तु नि अननुगतं व्यभिचारिवस्तु कल्पितं रज्जुर्बद्धे वा अनुगतं व्यभिचारि सर्पधारदिकमिति भावः ॥ अनुव्यभिचारिणः कल्पितत्वे सदस्तुः कल्पितं स्यात्तस्यापि तुल्यव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादि सत्ता आह ॥ नाभावो विद्यते सत इति ॥ सदधिकरणकमेदप्रतियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुल्यव्यावृत्तत्वेन तुल्यव्यावृत्तविधाणादौ सत्त्वायोगात् सद्भावाभावो निरूप्यते इति न्यायान् ॥ एकस्यैव वस्तुप्रकाशस्य

नियमविमोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्यः प्रतिभेदानमप्युपायमात्रं घटः सन्निधादिप्रतीतिः सार्वत्रिकिकत्वे
न। सतो घटाद्यधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात्। अभावः परिधिद्वयत्वं दर्शितः कालतो वस्तुतो वा स
तः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य न विद्यते न संभवति पूर्ववद्विरोधादियर्थः। ननु सन्नाम किमपि वस्तुना स्थे
वयस्थदेशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते किंतु हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं तदा अयत्वेन द्वयगुणाक
र्मसत्सद्बहवः तदेकाग्रयसंबंधेन सामान्यविशेषसमवायेषु। तथा च सतः प्रागप्यवप्रतियोगिनि
घटादेः सत्त्वं कारणव्यापारात्। सतोऽपि तस्याभावः कारणान्ना द्वयव्यतिरिक्तमनुक्तं नासतो विद्यते भावि
नाभावो विद्यते सत इति एवं प्राप्ते परिहरति। उभयोरपीयर्धेन। उभयोरपि सतः सतः सतश्चासतश्चां
तो मर्बादानियतरूपत्वं यत्सततत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टे निश्चितः अतिसमृत्तिमुक्तिमिबिचार
पूर्वकं कैतत्त्वदर्शितः वस्तुयाथात्म्यदर्शनेन शीलैर्ब्रह्मविद्भिः ननु कृताविके। अतः कृताविकारणां निवप

यैरनुपपत्तिः तु शब्देवधारणे एकाग्ररूपे नियम एव दृष्टेन त्वनैकाग्ररूपेन चथाभाव इति तत्त्वदर्शितेरेव
दृष्टेना तत्त्वदर्शितिरिति वा। तथा च अतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युक्तं स्यात् एतदा
स्यमिदं सर्वं तत्सयं स आत्मा तत्त्वमसि चेतकेतो इत्युक्तं सहरतिसदेकं स जातीयविजातीयस्वगतभेदश्च
न्यं सयं दर्शयति। धाचारंभणां विकारो नामधेयं मृत्तिके ये वसयमियादि अतिस्त्वविकारमात्रस्य धासि च
विचारंभणां त्वेनानृतत्वं दर्शयति। अन्तेन सोम्यभुंगेनाथो मूलमन्विच्छादिः सोम्यभुंगेन तेजोमू
लमन्विच्छतेजसा सोम्यभुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलः सोम्येमाः सर्वाप्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठन्ति
इति अतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति। सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात्। पादार्थमा
त्रसाधारण्यात्सत्सदिति प्रतीत्या द्वयगुणकर्ममात्रद्वतिसत्त्वस्य सानुपपादकस्याकल्पनात्। वैपरीय
स्यापि सत्त्वत्वात्। एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाहत्वेन संबंधभेदस्य स्वरूपत्वस्य च कल्पयितुं

॥३६॥

मनुचितत्वात् विषयस्थाननुरगमेप्रतीत्यनुरगमेजातिमात्रेदप्रसंगात् तस्मादेकमेव सदस्तस्वतः
 स्फुरता रूपं ज्ञाता ज्ञातावस्था सा संस्वतो दाह्या ध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारे पपादकं सन्घट इति प्रवृ
 त्तावसद्योतिमात्राभिन्नत्वं घटविषयीकृतान्तुसत्ता समर्थयित्वा अमेदप्रतीतेर्भेदघटितसंबंधा
 निबोधित्वात् एवं इयं सङ्गः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धं इव्यगुणादिभेदसिद्धा
 चनेतेषु धर्मेषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते किंतु सति धर्मिणि इव्याद्यभिन्नत्वे साध्यात् तत्र वास्तवं स
 संभवतीत्याध्यासिकमियन्यत् तदुक्तं वार्तिककारैः सत्तातोपि न भेदः स्याद्व्यत्वादेः कुतोऽन्यतः एकता
 राहिसंबन्धिः स इयं सनुगुणस्तथेत्यादिसत्तापि नासतो भेदिका तस्याप्रसिद्धेः इव्यत्वादिकंतु सधर्मत्वा
 न्नसतो भेदकमियर्थः अतएव घटादिभ्यः पट इत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सद्भेद
 नैक्यात् एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदासती सद्भेदप्रतीतिर्विजयतो तत्किं कैः कालपदाभ्यस्य

४४ एवं कस्मिंश्चिद्देशे का के वा घटस्यान्यत्रा घटत्वं शक्येणपि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्य सावसंगत्वात् ॥ ४४ ॥

के

सर्वात्मकस्यान्यपामात्रेनैव सर्वव्यवहारे पपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पेनेमानाभावात् स्यैव सर्वान् स्मृतस्य
 सङ्गुणस्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरता स्यापि सर्वानुस्यूतत्वेन कत्वा न्नियत्वे वि
 स्तरेणो ग्रिमं भूविद्यते तत्राचयथा कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्य पटादेर्न दन्नातिरकालांतरे वा घट
 त्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो देशांतरे कालांतरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो न्यत्रा सत्त्वं
 न शक्यते संपादयितुं युक्तिसाम्यात् अत उभयोर्नियतरूपत्वेमेव इदं व्यमित्येदं तसिद्धौ विस्तरः अ
 तः सदेव वस्तुमाया कल्पिता सन्निर्यामृतत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाया पपद्यत इति
 नाव ॥ १७ ॥ निवेतादत्रास्य सतो ज्ञानाद्भेदपरिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकं
 अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतो धातुश्रुत्वा दुत्पत्तिविनाशित्वं घटज्ञा
 नमुत्पन्नं घटज्ञानं न घमिति प्रतीतेश्च एवं चाह घटज्ञानासीति प्रतीतेस्तस्य साप्रयत्नसंबन्धयत्वं

॥३७॥

चेतिदेशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्युरणस्य कथं तदुपस्यसतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमियात्रां व्या-
ह॥ ॥ अविनाशितुतद्विधि यैर्न सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमवयवस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ॥ विनाशो
देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्य स्त्रीति विनाशो परिच्छिन्नं तद्विलक्षणं अविनाशो सर्वप्रकारपरि-
च्छेदशून्यं तु एव । तत्र सङ्गोपस्युरणत्वं विधिजानीहि । किंतु तत्र येन सङ्गोपस्युरणेनैकेन नियेन विभुना
सर्वमिदं दृश्यं जातं स्वतः सत्ता स्फूर्तिपूज्यं तत्तं व्याप्तं । स्वसत्ता स्फूर्त्यधोऽनेन रज्जुशकलेन वसपेधोरादि-
स्वस्मिन्समावृत्तितं तदविनाशेऽवविधौ सार्थः । कस्मात्तस्य सत्ता विनाशो परिच्छेदः । अथ यस्यापरिच्छि-
न्नस्याऽस्य अपरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित्कोपि आश्रये वा विषयो वा इति
यस्य निर्वर्ण्यो हेतुर्न कर्तुमर्हति समर्थो न भवति । कल्पितस्याऽकल्पितपरिच्छेदकत्वात् । आश्र-
यमत्रैष्टपत्तेः । अहंघटजानामीत्यत्र हि अहंकार आश्रयतया भासते । घटस्तु विषयतया उत्पत्तिविनाश-
चे

॥३७॥

मति

चतीकदाचिदहंकाररुतिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य व्यंजकत्वात् । आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञा-
नहेतुत्वात्पुणामात्रं तदुत्पत्तिविनाशेनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्पुत्पत्तिविनाशाप्रतीत्युपपत्तेर्नैक-
स्य स्फुरणस्य स्वतः उत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसंगः । ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्दृष्टाद्यवच्छेदेनोक्तावच्छेदः । अ-
हंकारस्तु तस्मिन् नध्यस्तोपितदाश्रयतया भासते तद्वृत्तितादात्म्याच्चासात् । सप्तुप्तावहंकारभाविपि-
तदासनायासिताज्ञानभासकस्य चेतन्यस्य स्वतः स्फुरणात् अन्यथैतावतं कालमहं किमपि नाज्ञासि-
धमिति सप्तुप्ताश्रितस्य स्मरणान्स्थानं न चोचितस्य ज्ञानाभावात्तन्मिति स्थितिर्वाच्यं । सप्तुप्तिकाल-
रूपपक्षाज्ञानालिङ्गासंभवाच्च अस्मादण्णादेर्व्यभिचारित्वात् । स्मरणजनकनिर्विकल्पकोद्यमावासा-
धकत्वाच्च । ज्ञानसामग्र्यभाविष्यन्नान्योन्याश्रयस्तत्त्वात् । तत्राचक्रतिः यद्देतन्पश्यति पश्यति च तदु-
च्यते न पश्यति न हि इदं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वादिसादिः सप्तुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसंज्ञा-

॥३८॥

सा

वंतस्त्रिसुतयाद्रीयति। एवं घटादिर्विषयेऽपि तदज्ञानावस्थां सकेऽस्फुरणो कल्पितः य एव प्रागज्ञातः सर्वद-
 दानं मयोज्ञात इति प्रयमिज्ञानात्। अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतः त्रिसिद्धांतः। यथा यो नुभवः प्रमे-
 तिवद्विस्तारिकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतव्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुज्यते तदभ्युपगमात्। अज्ञातत्वं च
 घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते। तत्र सामर्थ्यात्। तदज्ञानोक्तकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसंगाच्च। नो-
 प्यनुमानेन लिङ्गाभावात्। न हीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वं मनुमातुं शक्यं। धारावाहिकानेकज्ञानवि-
 षये व्यभिचारात्। इदानीं मेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपे साध्या विनिश्चितत्वादसिद्धां न-
 चाज्ञातावस्थाज्ञानमंतरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुताग्रहीतुं शक्यते। पूर्ववर्तिव्याग्रहात्। घटेन ज्ञानो मी-
 तिसावैकैकिकानुभवविरोधश्च। तस्मादज्ञानं स्फुरणं सा समानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटा-
 दीनामज्ञाने कल्पितत्वं सिद्धिः। अन्यथादिर्जज्ञेनाज्ञातत्वं ज्ञानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं चाज्ञानं स्वाध्यस्ते

६/८५

तु

॥३८॥

सा

नेवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवानुवक्ष्यति। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतव इत्यत्र एतेन विभुत्वं सिद्धं।
 तथा च अतिमहद्भूतमनंतमपारं विज्ञानं धन एवेति। स यं ज्ञानं मनंतमिति च ज्ञानस्य महत्त्वं मनंत-
 त्वं च दर्शयति। महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबन्धित्वं अनंतत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः। एतेन शू-
 न्यवादेऽपि प्रकृतं निरधिष्ठानत्रमायोगान्निर्वधिबाधायोगाच्च। तत्रानुवृत्तिः। पुरुषान्नपरे किंचि-
 त्साक्षात्प्रागतिरिति। सर्वबाधाबाधे पुरुषं पद्विशिनष्टि उक्तं च भाष्यकारैः। सर्वं विनश्यदुक्तं ज्ञातं
 पुरुषात् विनश्यति। पुरुषो विनाशहेतुमावान्न विनश्यतीति। एतेन क्षणिकवादेऽपि परास्ते। अवा-
 दितप्रयमिज्ञानादन्यदुष्टान्यस्मरतां। अनुपपत्तेश्च। तस्मादेकस्य सवानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फु-
 रणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्ननाभावो विद्यते सत इति। १८। ननु स्फुर-
 णरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चान्यक्षणाविनाशादिति मृतं चेत्तन्य-

॥३९॥

वादिनस्तान्निरापुर्वत्रासतोविद्यतेभावइत्येतद्विद्युपोति॥ ॥ अंतवंतइमेदेहानियस्योक्ताः शरीरि
 णः॥ अनादिनेप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत॥ ॥ अंतवंतोविनाशिनः इमेऽपरोक्षोदेहाः॥ उपचित
 पचितरूपत्वाद्धरीराणि॥ बहुयचनात्सुलसुहृमकारणरूपाः विराट्सूत्रोव्याकृतारव्याः समिष्टि
 व्याख्यात्मानः सर्वे॥ नियस्यअविनाशिनरेवशरीरिणः अर्थासिक्संबंधेनशरीरवतः एकस्यअ
 त्मनःस्वप्रकाशस्यस्युरणरूपस्यसंबंधिनः दृश्यत्वेनभोग्यत्वेनचोक्ताः अतिमिष्टवर्तमानिअत
 थाचैतत्तरीयके॥ अन्नमयाद्यानंदमयात्तन्यंचकोशात्कल्पयित्वातदधिष्ठानमकल्पितं ब्रह्म
 पुच्छं प्रतिष्ठेतिदक्षिति॥ तत्रपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मकोविराट्मूर्तिराशिरन्नमयकोशाः
 सुलसमिष्टितत्कारणीभूतोपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मकोहिरण्यगर्भस्त्रिमूर्तिराशिः
 सुहृमसमिष्टिः त्रयंवाइदंनमरूपंकेमेति॥ बहुदूरस्थकोक्तंअन्यात्मकः सकर्मात्मकत्वेनक्रियात्र

॥३९॥

क्तिमात्रमादायप्राणमयकोशाउक्तः॥ नामात्मकत्वेनज्ञानशक्तिमात्रमादायमनोमयकोशाउक्तः॥ रू
 पात्मकत्वेनतदुमयाप्रयुतयाकटत्वेमादायविज्ञानमयःकोशाउक्तः॥ ततःप्राणमयमनोमयविज्ञान
 मयात्मैकवहिरण्यगर्भात्स्वोक्तिंशरीरकोशात्तत्कारणीभूतसुलमायोपहितचैतन्यात्मासर्वस
 स्कारशेषोव्याकृतारव्यअनंदमयकोशाः॥ तेचसर्वेएकस्यैवात्मनःशरीराणीकृतंतस्यैवएवशा
 रीरआत्मायःपूर्यस्येति॥ तस्यप्राणमस्यैवएवशरीरमेवः शरीरआत्मायःसयज्ञानादिलक्षणे
 गुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य॥ एवंप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषुयोज्यं॥ अ
 यवाइमेसर्वेदेहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबंधिनएकस्यैवात्मनउक्ताइतियोजनं॥ तथाचअ
 ति॥ एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्माकर्मध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचिदा
 केबलेनिगुणश्चेतिसर्वशरीरसंबंधिनमेकमात्मानंनियंविभुंदर्शयति॥ ननुनियंत्वावत्कात्र

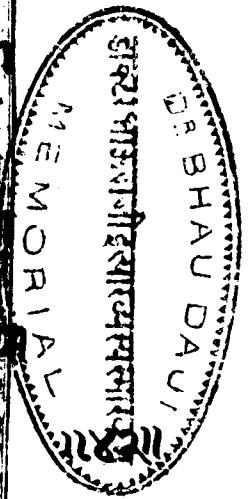
स्थायित्वं तथा चाविद्यादिवत्कालेन सह न शोपित उपपन्नमिति तत्राह अनश्विन इति देशात् काल
 तो वस्तुतश्च परिहितस्य विद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेऽपि योक्तव्यं कालस्थायित्वरूपमपेक्षारिक्तं नि
 यतं व्यवहितं यते। यावद्विकारो विभागो लोकवदिति न्यायात्। आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्या
 कल्पितस्य विनाशो ह्यभावात् मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं न तु परिणामिनित्यत्वं यावत्कालस्थायित्व
 चेति प्रामाण्यं न च वेतादनुदेहिनि किंचित्प्रमाणमवगच्छेत्। अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीक
 त्वापत्तेः। शास्त्रारंभवेयथापत्तेस्तथा च वस्तुपरितुष्टे दुष्परिहरः। शास्त्रयोनित्वादिति न्याया
 द्यौः। अत आह। अप्रमेयस्येति। एकधैवानुदुष्टमेतदप्रमेयं ध्रुवं अप्रमेयमप्रमेयं न तत्र सू
 र्योपातिनचंद्रतारकं नेमाविद्युतोपांतिकृतोयमग्निः। तमेव सोतसनुपातिसर्वतस्पर्शासासर्वमि
 दं विष्वातीति चक्रेते॥ स्वप्रकाशत्वे तस्य रूपरवात्माः तस्य सर्वभासकस्य स्वमानार्थेन स्वभासापे
 स्त

हा किंतु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिरयर्थकल्पितदृष्टिविशेषोपेक्षा। कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात्।
 यज्ञानुरूपो बहिरिति न्यायात्। तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकदृष्टिविशेषोत्पद्यथा शास्त्रारंभः तस्य त
 त्वमस्यैव विवक्ष्यमात्राधीनत्वात्॥ स्वतः सर्वदा भासमानत्वात् सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्र
 भासकत्वाच्च न तस्य तुल्यत्वापत्तिः। तथा चैकमेवाद्वितीयं सयं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव
 स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति। अन्यथा स्वप्रमाणानुपपत्तेः कल्पितस्य
 चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक्प्रतिपादितं। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं च युक्तितोपि भगवत्सूज्य
 पादैरुपपादितं। तथा हि। यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणानामन्यतममपि नास्ति त
 त्रतद्दिशो जिज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टं। अन्यथा त्रितयान्यतमापत्तेः। आत्मनि चाहं बानाहं वेति न कस्य
 चित्संशयः। नापि नाहमिति विपर्ययः। प्रमावेति तत्स्वरूपप्रमासर्वदास्तीति बोध्यं। तस्य सर्वसंश

यविपर्ययधर्मित्वात्। धर्म्येनोसर्वमात्रांतं प्रकारेण विपर्यय इति न्यायात्। अतएवोक्तं प्रमाणप्रमाणं च प्र
 माणासास्तथैव च॥ कुर्वत्येव प्रमायत्र तदसंभावना कुत इति। प्रमाणासंसंशयः। स्वप्रकाशोऽसदुपेक्षि
 णि प्रमाणा प्रमाणयोर्विनिर्वाहनास्तीत्यर्थः। आत्मनोऽपि सामानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं न वेद्योऽसि
 शयः स्यात्॥ न चान्तरपदार्थविषयस्यैव संशयः। यदि प्रतिबंधकत्वं स्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थ
 कृतेन विरोधिज्ञानेनैव संशयः। यदि प्रतिबंधसंभवेऽन्तरपदार्थस्वभावभेदकल्पनायाः अनौ
 च्यत्वात्। अन्यथा सर्वविस्तृतापत्तेः। आत्ममनोयेणामात्रं चात्मसाक्षात्कारे हेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे
 हेतुत्वाद्दूदादिमानेप्यात्ममानं समूहालंबनन्यायेन तर्किकाणां प्रवरैषां पिदुर्निवारं न च चाक्ष
 णत्वमानसत्वादिसंकरः। लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः। संकरस्यादोषत्वाच्चाक्ष
 णत्वादौर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा॥ अथ वसायमात्रे वात्ममानसामग्राविद्यमानत्वादनुव्यवसायोप्य

पास्तु न च व्यवसायमानार्थसः तस्य दीपवत्त्वव्यवहारे स जातीयानपेक्षत्वात्। न हि घटतद्ज्ञानयो
 रिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वं विषयत्वं व्यवस्थापकं वैजायमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्त्यै
 धर्म्यानिभ्युपगमात्। विषयत्वावच्छेदकरूपणविविधत्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविरो
 धात्। ननु यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथैव घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञा
 नमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसोध्यत्वादिति चेत्। कानुपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रिये
 पास्वप्रकाशावादिर्न। न हि व्यवहर्तव्यमिच्छत्वं। न ज्ञानविशेषणव्यवहारे हेतुतावच्छेदकगौरवात्।
 तद्यच्चिश्चरज्ञानवत्। येन ज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवच्चरत्वेन व्यवहारोपपत्तौ। न ज्ञानान्तरकल्प
 नावकाशः। अनुव्यवसायस्यापि घटव्यवहारे हेतुत्वं किं घटज्ञानज्ञानत्वेन किं वा घटज्ञानत्वेनैव
 तिविवेचनीयं। उभयस्यापि तत्रासत्वात्। तत्र घटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः कृतत्वात्तेनैव

रूपेण घटज्ञानव्यवहारेपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं। गौरवान्मानाभावाच्च। तथा
च नानुव्यवसायसिद्धिः। एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसातेरिव्यवसाये व्यवसायैव व्यवहारजनकत्वा
पपत्तैरिति त्रिपुटीप्रसङ्गवादिनः प्राप्ताकराः। औपनिषदास्तु मन्यन्ते। स्वप्रकाशज्ञानरूप एवात्मान
स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्ज्ञानानुपपत्तेः। ज्ञानभिन्नत्वे घटादिबुद्धादित्वेन कल्पितत्वं
पत्तेः। स्वप्रकाशज्ञानमात्रे। स्वरूपोप्यात्माऽविद्योपहितः स न साक्षात्कृत्यतो वृत्तिमदंतः करणोप
हितः प्रमातेयकृत्यते। तस्य चक्षुरादीनिकरणानि। स चक्षुरादिद्वारं तत्करणपरिणामेन घटादीन्
पतदाकारो भवति। एकस्मिं श्रान्तः करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं श्रान्तः करणावच्छिन्नचैत
न्यं चैकलोलीपावापन्नं भवति ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं
भवति। घटं च स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति। श्रान्तः करणपरिणामश्च व्याख्याऽतिस्व

स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भासयत इति श्रान्तः करणतदवृत्तिघटानामपरोक्षता। तदेतदाकारत्रयमह
ज्ञानमिदमिति। भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटं प्रतिव्यपेक्षत्वात्प्रमातृता। श्रान्तः करणत
द्वन्तीप्रतिवृत्तसुनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः। अद्वैतसिद्धौ सिद्धांतविंदोचवित्तरः। यस्मादेवं
उक्तन्यायननिर्वाचिभुरसंसारसर्वदेकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशनां कायास्थधर्मयुधे प्राक्प्रवृत्त
स्मृतकूस्मादुपरतिनयुक्तेति युथाभ्यनुज्ञाप्यगवानाह। तस्माद्युध्यस्वसारतोति। अर्जुनस्य
स्वधर्मयुधे प्रवृत्तस्येततउपरतिकारणं शोकमोहौ। नौचविचारं जनितेन विज्ञानेन बाधितविर
पवादापवादे उत्सर्गस्थ स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वयनुवादेन विधिः यथाकर्तृकर्मणोः कृत्यत्सर्गः। ती
उभयप्राप्तौ कर्मणी युपवादेः अकाकारयोः स्त्रीप्रयुक्तयोः प्रयोगेन तिवक्तव्यमिति तदपवादेः तथाच
मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः कर्तृकर्मणोः कृतीयुनेनैव पक्षी

तथा च कर्मणि चेति निषेधा प्रसंगाद्ब्रह्मविज्ञासेति कर्मषु समासः सिद्धो भवति। कश्चित्चेतस्मादे
 वविधेर्महिंज्ञानकर्मणः समुच्चय इति प्रत्ययप्रतीतिर्न। युध्यस्व प्रतोमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य
 ध्यत्वप्रतीतिः विस्तरेण चेतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥१९॥ नृत्वं वमश्च
 चानन्वशो च ह्यस्मिन्दिनापीषादिबन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीते पितृद्वयकर्तृत्वं निबन्ध
 धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः। न हि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः। इत्थं ब्राह्मण
 वधशोकाविषये पापमावप्रसंगात्। अतो हं कर्ता त्वंप्रेरक इति द्वयोरपि हिंसा निमित्तपापकोप
 तैरयुक्तमिदं वचनं तस्माद्युध्यस्व भारते यात्रां क्यकाठ कपठितया क्रचापरिहरति भगवान् ॥
 येन वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतं ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नायं हंति न हन्यते ॥ ॥ एनं प्रकृत
 देहिनं अदृश्यत्वादिगुणकं। यो हंतारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्मि हंतोति विजानीति। य

क३

अन्य एनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहं हननेन हतो हमिति विजानीति। तावुभौ देहमि
 सानित्वा देहमविकारिणमविकारकस्वभावमात्मानं न विजानीतौ न विवेकेन जानातिः शास्त्रात्। क
 स्मात् यस्मात्तु नायं हंति न हन्यते कर्ता कर्मचनमतीत्यर्थः। अत्र य एनं वेत्ति हंतारं हतं चेयेतावतिवेत्त
 ये पदानामावृत्तिवर्क्यालंकारार्थः। अथावा य एनं वेत्ति हंतारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वात्पुण
 मात्। तथायश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनो विनाशित्वात्पुणमात्। तावुभौ न विजानीतौ न वि
 योऽयं बादिभेदरूपपनाय ह्यमुपन्यासः। अतिश्रुतिकावरे विषयतयोवापृथगुपदेशः। हंतो
 चेन्न मन्यते हतं हतश्चैनं मन्यते हतमिति पूर्वधि श्रोतपाठः ॥२०॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः
 कर्ता कर्मचनमेवति अवित्रियत्वादियाह। हितयेन मंत्रेण ॥ न जायते म्रियते वाकदाचि
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२१॥

जायतेः स्तिवर्धते विपरिणामते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारा इति वार्यायणिरिति नैरुक्तः ।
 तत्राद्यंतयोर्विषयः क्रियते न जायते म्रियते वेति वा नष्टः समुच्चयाद्येन जायते म्रियते चेत्यर्थः ।
 कस्मादयमात्मना तप्यते यस्मादयमात्मा कदाचित् कस्मिन्नापकात्नेन भूत्वा अप्रभूत्वा प्राक् भूयः पु
 नरपि भवितान् यो ह्यभूत्वा भवति स उत्पत्ति लक्षणां विक्रयामनुभवति । अयं तु प्रागपि सत्त्वाद्य
 तोत्तत्पद्यते तो जः तथोयमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भवितान् । वा नष्टाद्वा व्यविपरिवर्ति
 यो हि प्रागभूत्वा उत्तरकालेन भवति समुत्पत्ति लक्षणां विक्रयामनुभवति । अयं तु उत्तरकालेऽपि सत्त्वाद्यतो
 न म्रियते तो नित्यः विनाशायोग्य इत्यर्थः । अत्र न भूत्वेयं तस्मात्सा सावेपि नानुपपत्तिः । नानुयाजः
 धितिवत् । भगवतोऽपि निनामहाविभाषाधिकारेन न संसारात्पाठतश्च तत्कायायनेनात्तं समासनि
 यत्वा सि प्रायेण वाचनानर्थक्यं चेति तद्भगवत्पाणिनि वचनविरोधादेनोदेयं । तदुक्तमाचार्यश
 नउपादेयं

स

वरस्वामिना अर्धदीहिकायायन इति । अत्र न जायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा । कदाचिन्नायं भूत्वा भविता
 यान भूय इति तदुपपादनं । अजेनित्य इति तदुपसंहार इति विभागः । आद्यंतयोर्विकारयोर्विषये
 न मध्यवर्ति विकाराणां तद्व्यापानां निषेधे जातेऽपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायाप
 स्य अर्धदीहिकायायनेनैव निराक्षिप्तो । तत्र कृत्स्ननित्यत्वादात्मनो निगुणात्वाच्चैस्त्वरूपतो गुण
 तो वाऽप्यस्य संभवतोऽकृतं शाश्वत इति शब्दत्वं सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थः ।
 यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धते मिति नैसाह पुराण इति । पुरापि न वरक रूपेण त्वधुना नूतनां कांचि
 दवस्थामनुभवति यो हि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति स बद्धत इत्युच्यते लोके अयं
 तु सर्वदेकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयते वेत्यर्थः । अस्ति विपरिणामोऽतु जन्मविनाशांतमृत
 त्वापृथङ्निषिद्धौ । यस्मादेवं सर्वविकारभूत्य आत्मतस्मात्परिहृत्यमानतत्संबंधोपिकेनाप्य

॥४५॥

प्रायेन न हन्यते न हंतुं वाक्यत इत्यपसंहारः ॥२१॥ नायं हंति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यते कप
पादितं इदं नीन हंतीति पपादयन्तु पसंहारि ॥ वेदाविनाशिनं नियं य एन मं जम व्ययं ॥ कथं स
पुरुष पार्थक्यं घातयति हंतिकं ॥ निविनष्टं त्रीं य स्पतम विनाशिनं अं य विकार रहितं तत्र हे
तुः अव्ययं न विद्यते व्ययेऽवयवापचये गुणापचये वा यस्य तम व्ययं अवयवापचयेन गुणा
पचयेन वा विनाश दर्शनात्तदुभय रहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशि
त्वमनुमास्यामहे ने साहः अजमिति न जायत इत्यजमाद्य विकार रहितं तत्र हेतुः नियं सर्व
दा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं न तु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः अथवा अविनाशि
नं अबाध्यं सत्यमिति यावत् नियं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजमव्ययं जन्म विनाशश्च न्यं जाय
मानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वं सत्यत्वाद्यौ योगात् एवं सर्वविक्रियाभूत्यं प्रकृतमेव नंदेति

॥४५॥

नं स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाभूत्यं
सर्वभासकः सर्वद्वैतरहितः परमानंदबोधरूप इति सर्वविद्वान्पुरुषः पूर्णरूपधकं हंतिकथं हंति
किं शब्द आक्षेपः न कमपि हंति न कथमपि हंतीत्यर्थः तथा कं घातयति कथं घातयति कमपि न घात
यति कथमपि न घातयतीत्यर्थः न हि सर्वविकारभूत्यं स्यात्कर्तुं न हं न न क्रियायां कर्तृत्वं संभवति
तथा च अतिः आत्मानं चेद्विजानीयां दयमस्मीति पुरुषः किमिदं कस्य कामाय शरीरमनु सं
ज्वरेदिति अथ मात्मानं विदुषस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृ
त्वमोक्तत्वाद्यभेदं दर्शयति अयमत्राभिप्रायो भगवतः वस्तुगयाकोपिन करोति न कारयति च
किंचित्सर्वविक्रियाभूत्यं स्वभावत्वात्परंतु स्वप्न इवोचिया कर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते मूढः त
उक्तं उभौ तौ न विजानीत इति अति आध्यायती वले लायतीत्यादिः अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद

॥४६॥

दधिकारिकाणि विद्वांसस्तसमूलध्यासवाधानात्मनिकर्तृत्वादिकमभिमतमन्यते। स्थापुस्वरूपविद्वानिव
चैतत्त्वं। अतो विक्रियारहितत्वाद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयति वेत्युच्यते। तथा च अतिविद्वान्
न विमति कुतश्चेति। अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितुं त्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोष
मुपयन्नाप्यशत्रांके। भगवानपि विदितानि प्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाविक्षेपे। आत्मनिकर्तृ
त्वं मयि च कारयितुं मारोप्य प्रयवाय शंकां माकर्षयिष्यामि प्रायः। अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्म
निकर्तृत्वप्रतिषेधात् सर्वकर्मक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्ति रूपं लक्षणार्थः पुरः स्मृति कत्वात्। प्रतिषेधहेतु
स्तत्त्वत्वात्कर्मतिराग्यनुज्ञानुपपत्तेः। तथा च ब्रह्म तत्स्य कार्ये न विद्यत इति। अतो ब्रह्म न मात्रो ह
पेण कर्मांतरं भगवता न्यनुज्ञायत इति मूढजनजालितमपास्तं तस्माद्युध्यस्वेयं ब्रह्म न स्पृशेत् भगव
ता न्यनुज्ञानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावात्सर्वकर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥२२॥ न चैवमात्मनो विवक्षि

॥४६॥

त्वेपि देहानां विनोदित्वाद्युध्यस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसकृत्साधनानामप्या
युध्यत इति चेन्न कार्येदृशोऽशक्योऽन्तरं ॥ ॥ ध्यासांसि जीर्णानि यथाविहाय नवानि यद्भूतानि नरोपरा
णि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ॥ जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि
गृह्णाति विक्रियाभ्युत्थयन्नरो यद्येतावतैव निर्वहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापन
प्रतिशययानि कृष्टानि वस्त्राणि विहाय कृष्टानि जनो गृह्णातीत्येवमिति तेषां जीर्णानि वयसा
तपसा च कृष्टानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देहानि शरीराणि सर्वे कृष्टानि चिरोपाजि
तधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक्गर्भवासादि क्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठा
त्तदेहवान् भीष्मादिरित्यर्थः। अन्यन्तवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुतेपि त्र्यम्बागधुर्वेदे वंप्राजापत्यं वा
ब्राह्मवेद्यादि श्रुतेरुत्तुक्तं भवति। भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानं कृत्वा नैव जदूरशरीरावती

॥५७॥

त

मानुषीरपातमंतरेणतत्फलमोगायासमर्थायदिधर्मयुगेनस्वर्गप्रतिबंधकानिजर्जरणिशरीराणि
पातयित्वादिद्यदेहसंपादनेनस्वर्गमोगययोग्याक्रियतेत्ययातदाश्रंतमुपकृताएवतेदुर्बिधनादी
नामपिस्वर्गमोगयायदेहसंपादनान्महानुपकारएवतथाचांसतमंपकारकेयुधेऽपकारकत्वम
ममाकाशेति।अपराणिअन्यानि संयातीतिपदत्रयवशाद्गवदमिप्रायएवमभ्यहितः।अनेन
दृष्टानेनाविकृतप्रतिपादनमात्मनःक्रियतइतितुप्राचांव्याख्यानमतिस्पष्टं॥५७॥ननुदेहन
नेतदभ्यंतरवर्तिनःआत्मनःकुतो नविनाशोगृहदाहेतदंतवर्तिपुरुषवदित्यतआह॥नैनीहिंद
तिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः।नचैनंकुदयंयापानेनोषयतिमारुतः॥शस्त्राण्यस्यादीन्यति
तीक्ष्णान्यपि एनंप्रकृतमात्मानंनहिंदतिअवयवोभागेनदिधाकर्तुंनशक्नुवन्ति तथापावकेगिर
तिप्रज्वलितेपिनैनंमस्मीकर्तुंशक्नोति।नचैनमापोयंतवेगवसोपिआड्भंकरणविष्णुएवयवक

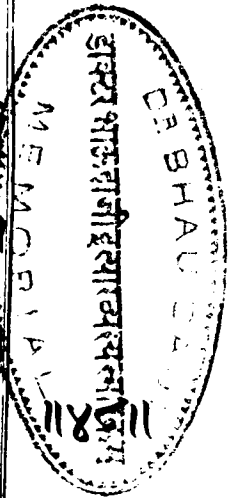
॥५७॥

वि

एकरूपाववादेन

तुंशक्नुवन्ति।मारुतोवायुरितिप्रबलोपिनैनंनीरसंकर्तुंशक्नोति।सर्वनाशकोक्षेपेप्रकृतेयुधसमयेय
स्त्रादीनांप्रकृतत्वादवयुयानुबोदेनोपन्यासः।एथिब्रह्मेदोवायूनामेवनाशकत्वप्रसिद्धस्तथामि
वोपन्यासानाशोकाय॥५८॥शस्त्रादीनांतन्नाशकत्वामाश्रयेतस्येतज्जनितनाशानहत्वेहेतुमाह
॥अथेद्योयमदद्योयमकुदोशोष्यएवच॥नित्यसर्वगतस्वाणुरचलैर्यंसनातनः॥यतोह्ये
द्योयंअतो नैनंहिंदतिशस्त्राणि।अदोद्योयंयतोऽतो नैनंदहतिपावकःयतोह्येद्योयंअतो नैनं
कुदयंयापयतोशोष्योयंअतो नैनंशोषयतिमारुतइतिक्रमेणयोजनीयं।एवकारःप्रत्येकंसंबंध
मानोऽहंइत्याद्यवधारणाशः।चसमुच्चयहेतौवाहेदाद्यनहित्वहेतुमाहउत्तरार्धेननियोयंप्रव
परकोटिरहितोऽतोऽनूत्याद्यः।असर्वगतत्वेननित्यत्वस्यात्।यावद्विकारंतुविभागादितिन्यायात्।प
राभ्युपगतपरमाणवादीनामनन्युपगमात्।अयंतुसर्वगतोविभुरतो नित्यंरवारतेनप्राप्यसंपराकृतं॥

यदिचायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यादयं तुरुष्णपुर्विकारी॥ अतः सर्वगत एव एतेन विकार्यत्वमप्य-
कृतो यदिचायं चलः क्रियावां न स्यात्तदा विकारी स्यात् घटादिवत् अयं तु चलोऽतो न विकारी एतेन स-
स्कार्यत्वं निराकृतं॥ पूर्ववस्थापरिणामेनावस्थांतरापत्तिर्विक्रिया॥ अवस्थेऽप्यपि चलनमात्रं क्रिये-
ति विशेषः॥ यस्मादेवं तस्मात्सनातनोयं सर्वदेकरूपः॥ न कस्या अपि क्रियायाः कर्मयर्थः॥ उत्पत्त्यापि
विकृतिसंस्कार्यन्यतरक्रिया फलयोगादिकर्मत्वं स्यात्॥ अयं तु नियतवान्तोत्पाद्यः॥ अनियतस्यैव
घटादेरुत्पाद्यत्वात्॥ सर्वगतत्वाच्च प्राप्यः॥ परिबिन्नस्यैव पटाच्चादेः॥ प्राप्यत्वात् स्थूणत्वादविक-
र्यः॥ विक्रियावतो घटादेरेव विकार्यत्वात्॥ अचलत्वात् संस्कार्यः सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्य-
त्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ आकाशावत्सर्वगत अनियतः॥ एतद्वस्तुद्योदिविति श्रुत्येकः॥ निष्कलं निष्प्रि-
यं शान्तमिमादयः॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरे योऽपुतिष्ठन् द्यौः अंतरे यस्तजसितिष्ठन् तेज-

सांतरे यो वा योतिष्ठन् द्यौः अंतरे दयाद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वांतर्यामित्यात् तदविषयत्वं दर्शयति यो-
हि शस्त्रादीनतिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिंदंति॥ अयं तु शस्त्रादीनां सत्ता स्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदंतयोमा-
अतः कथमेवं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्यादिति प्रश्नः॥ अत्र येन सूर्येति पतितजसे ह इत्या-
दि श्रुतयोऽनुसंधेयाः॥ सप्तमाध्याये च प्रकटीकुर्यादिति श्रीमद्भगवानिति दिक्॥ ॥ २५ ॥ अथेष्टादिग्राहक-
प्रमाणाभावादपि तदभाव इत्याह॥ ॥ अथ त्तोयमचिंयोयमविकार्योयमुच्यते॥ तस्मादेवं विदि-
त्वेन नानुशोचिषुमर्हसि॥ ॥ यो हि इंद्रियगोचरो भवति स प्रत्यक्षत्वाद्वा तदुक्तं च॥ अयं
तुरुष्णादिहीनत्वान्न तथा अतो न प्रत्यक्षं तत्र कथं वादिग्राहकमित्यर्थः॥ प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं
स्यादियत आह अचिंयोयं॥ चिंयोऽनुमेयस्तद्विलक्षणोयं॥ क्वचित्प्रत्यक्षो हि वद्व्यादिगृहीतव्या-
दि कस्यैधुमादिदर्शनात् क्वचिदनुमेयो भवति अप्रत्यक्षतुव्यादिग्रहणसंभवान्मानुमेयत्वमि-

तिभावः अप्रयत्नस्यापीदियोदः सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह। अविकार्येयं यद्वि
 विक्रियावच्छेदोदिकंतत्त्वकार्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थोपपत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च
 विपर्ययोपपत्तिः अयंतुनविकार्येन विक्रियावानतो नार्थोपपत्तेः सामान्यतोदृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः।
 लौकिकशब्दस्य अपि प्रयक्षादि पूर्वकत्वात् तन्निषेधेनैव निषेधः। ननु वेदेनैव तत्र शब्दत्वादिग्रहीष्य
 त इत्यत आह। उच्यते वेदेन सोपकरणेन अशब्दाव्यक्तादिरूप एवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्य
 ते अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि शब्दत्वादि प्रतिपादकत्वमियर्थः। अनेन किं दंति इत्यत्र शब्द
 दीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्तः। अशब्दायमियादौ तस्य शब्दादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तं। अव्यक्ते
 यमियत्र तच्छब्दादिग्राहकमनाभाव उक्त इत्यप्येनं स्तब्धं दृष्टव्यं। वेदाविनाशिनमियादीनां शब्द
 नामर्थतः शब्दतत्त्वपौनस्त्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतं। दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्या।

३

तु ॥४४॥

पादुशब्दांतरेण तदेव स्तु निरूपयति भगवान्वास्तु देवकथं ननु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं त
 त्वं संसारनिरतये स्यादिति बद्धिः। एवं पूर्वोक्तयुक्तिमिरात्मनो नियत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शक्ति
 नापपन्न इत्युपसंहरति तस्मादित्यर्थेन। एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य चोक्तकारणानियतं किं त्वात्तस्मि
 न्मतिशोको नैवितः। कारणभावे कार्यभावे स्य त्रय कत्वात्। तेनात्मनो विदित्वाप्यदन्व शोचस्त
 द्युक्तमेव। आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः॥२६॥ एवमात्मनो निर्विकारत्वेन शोः
 च्यत्वमुक्तं। इदानीं विकारवत्त्वमप्युपेयापि श्लोकद्वयनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान्। तत्रात्माज्ञा
 नस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशोति संशिताः देह एवात्मसचक्षिरोप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति च
 ति प्रयत्नसिद्धमेव तदिति लोकायतिकाः। देहातिरिक्तोऽपि देहसहैव जायते नश्यति चेयन्ये॥सर्गाद्य
 काल एवाकाशवज्जायते देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्युक्ते। नित्य एवात्माजा

॥५०॥ दि

यतेम्रियतेवेतितार्किकाः। तथाहि प्रेयसावेजन्मसंवापूर्वदेहं द्रियादिसंबंधः। एवं मरणमपि पूर्वदेहं दि
याविकेदः। इदं चोपयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्यनियस्यैवमुख्य अनियस्यतु कृतहान्यकृतान्या
गमप्रसंगेनयमाधर्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणैकमुख्य इति वदन्ति। नियस्याप्यात्मनः कर्णत्राधुल
जन्मना आकाशस्य वदेहजन्मान्जन्म। तन्नाशो मरणो। तदुभयमोपाधिकममुख्यमेवेत्यन्येति
अनियत्त्वपक्षेपिशोच्यत्वंमात्मनेनिषेधति॥ ॥ अथ चैनंनियंजातंनियंवा मन्यसेमृतं॥ तथापि
त्यंमहाबाहेनैवंशोक्तिरुमहसि॥ ॥ अथेतिपक्षांतरे। बोध्यर्थयदिद्वैतत्वादात्मवस्तुनोऽस
कृषुवणोपवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षान्गीकारेणपक्षांतरमन्युपेक्षितत्राप्यनियत्त्वपक्षमेव
अग्रययधनमात्मानंनियंजातंनियंमृतंवा मन्यसेवाशङ्क्यार्थोक्तणिकत्वपक्षेनियं प्रतिक्षणाप
क्षांतरे आवश्यकत्वा न्नियंनियतंजातेयमृतोयमिति लौकिकप्रमयेवत्रोनयेदिकल्पयसि। तथापिह

॥५०॥

महाबाहोपुरुषधौरेयेतिसोपहासो। कुमताम्युपासात्तत्त्व्येतादृशीकुदृष्टिर्नसंभवतीति सानुकुंयंवा
एवंअहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावग्रमियादियथाशोचसि। एवंप्रकारंअनुशोकंकर्तुंस्वयमपि
त्वेतादृशैकमनेनाहसियाग्नौनमवसि। क्षणिकत्वपक्षेदेहात्मवादपक्षेदेहन्मसत्तजन्मविनाशपक्षे
चजन्मांतराभावेनपापमयासंभावात् पापमयेनैववस्तुत्वमनुशोचसि। तच्चैतादृशोदशनिनसंभवती
त्यर्थः। क्षणिकत्वपक्षेचदृष्टमपिदुःस्वनसंभवति। बंधुविनाशोदनिश्वाभावादियधिकं। पक्षांतरेदृष्टदु
स्वनिमित्तंशोकमप्यनुजातमेवकारः। दृष्टदुस्वनिमित्तंशोकसंभवेप्यदृष्टदुस्वनिमित्तःशोकःसर्वथा
नेचितदुःस्वःप्रथमश्लोकस्य॥२॥ नचोत्तमनःआमृतसंज्ञवस्थायित्वपक्षेनियत्त्वपक्षेचदृष्टदृष्टदु
स्वसंभवाद्द्वयेनशोचामीयताआहादितोयश्लोकेन॥ ॥ जातस्यहिध्रुवामयध्रुवंजन्ममृतस्य
च॥ तस्मादपरिहायेथेनचंशोचितुमहसि॥ ॥ हियस्मात्जातस्यस्वरुतधर्माधर्मादिकशास्त्र

धरादीरेन्द्रियादिसंबंधस्य स्थिरस्यात्मनो ध्रुव आविश्य कोमलस्तबरीरादि विच्छेदः तदा संकर्मक्षय
निमित्तः संयोगस्य वियोगावसानत्वात् तथा ध्रुवं जन्ममृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थे ॥
सानुशायस्येव प्रस्तातत्वात् न जीवन्मुक्ते व्यभिचारः तस्मादेवमपरिहारेण परिहर्तुमशक्यः स्मिन् ज
न्ममरणच्छरणे विषये त्वमेवं विद्वान्नाशितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति त्रस्तोपि त्वान्तर्भाविष्यति
सर्वदूतिमदिह त्वया युधेनाहन्यमाना रते जीवैर्युर्वतदा युधाय शोकस्तवोचितः स्यात् ॥ एते तु क
र्मक्षयत्त्वमेव म्रियेतदुतितत्परिहारा समर्थस्य तव दृष्टदुःस्वनिमित्तः शोको नोचित इति भावः एव
मदृष्टदुःस्वनिमित्तेऽपि शोके तस्मादपरिहारेण देयेवात्तरे युधारव्यहिकर्मक्षयस्य नियतमभिहित
दिवत् ॥ तच्च युधसंप्रहार इत्यस्माद्वातो निर्धनं तत्र प्राणवियोगो न कुलेशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्न
षानीयादि हि सावन्तप्रयवाय जनकं तथा च गौतमः स्मरति न दोषो हि सोयामाहवे ज्यत्र व्यसो सारथ्य
श्चा१

चायुधकृतां जलिप्रकीर्णकेशा पराङ्मुखोपविष्टश्च लक्ष्मणरूढ इत गोद्राक्षवादिभ्य इति ॥ आसन्नग्रहणं
चात्रयोद्धासन्नविषयंगवादिप्रायपाठादिति स्थिता एतच्च सर्वस्वधर्ममपि चावेक्ष्य त्रस्य ही कति
च यते ॥ तथा युधलक्षणेऽपि निहन्नादिबद्धितत्वादपरिहारेण परिहर्तुमशक्ये तदकारणप्रयवायप्रसंगात्
धमदृष्टदुःस्वमेव न शोचितुमर्हसि त्विपूर्ववत् ॥ यदि तु युधारव्यहिकर्मक्षयमेव ॥ यथाह वेषयुधतेषु म
धमपराङ्मुखाः ॥ अकूटे रायुधैर्याति ते स्वर्गयोगिनो म्रियेति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ हतो वा प्राप्स्येति स्वर्गः
जित्वा यो मोक्ष्यते महामिति भगवद्वचनाच्च न दपि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यं परि समापनीयत्वेन
नियतुल्यत्वात् तथा च युधस्य प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव ॥ अथवा आत्मनियतपक्ष एव श्लोक
यं अर्जुनस्य परमात्मिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात् ॥ अक्षरयोजनत्वात् ॥ नियम आसौ देहं द्रियादि
संबंधवशाज्जातमिति नियता तस्मिन् न मात्मानं निधमपि सत्तं जातं चेन्न मन्यसे ॥ तथा नियमपि सत्तं मृतं च

॥५२॥

नन्यसे तथापि त्वं ननु शोचिषुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह । जातस्य हीयादिना नित्यस्य जातत्वं मृतं च प्र
ग्व्याख्यातं स्पष्टमन्यत्र । साध्यमप्यस्मिन्पक्षे योजनीयं ॥ २८ ॥ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनो शोच्यत्वं मुप
पादितं । अथेदानीमात्मनो शोच्यत्वेऽपि भूतसंघातात्मकानि नारीराण्यप्युद्दिश्य शोचामीत्यर्जुनवाक्यमप्युद
तिमगवान् ॥ ॥ अथ क्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अथ क्ते निधनान्येव तत्र कापरिदेवना
॥ ॥ आदौ जन्मन प्राक् अथ क्तानि अनुपलब्धानि भूतानि दृष्टिव्यादिभूतमयानि नारीराणि मध्ये जन्मा
नंतरं मरणात् प्राक् व्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति । निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति । यथा स्वप्ने इजालोदो
प्रतिभासमाना जीवनानि श्रुतिरूप्यादिवन्नाभुजानां प्राग् ध्वंवास्थितानि दृष्टिस्पृश्यभ्युपगमात् ॥
तथा चादवंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्रैति न्यायेन मध्येऽपि न संयवेतानि ॥ नासतो विद्यते भाव इति
प्रागुक्ते च रवंसति तत्र तेषु मिथ्याभूतेषु संतुष्टेषु भूतेषु कापरिदेवनाको बाहुः स्वप्रलापः न कोप्युजित

॥५२॥

इत्यर्थः । न हि स्वप्ने बहुविधानुबंधमुपलभ्य प्रतिबुध्नास्ति द्वे द्वे देवशोचति पृथग्जानोपि एतदेवोक्तं पुराणो अ
द्वनिदापतिरूपेण पुनश्चादृशं गतेः । भूतसंघ इति शेषः । तथा च नारीराण्यप्युद्दिश्य शोको नोचित इति क
वः । आकाशादिमहाभूतानि प्रायेण बाह्ये को योऽप्युः अथ क्तमव्यक्तं कृतमविद्योपहितं चैतन्यमादिः प्रा
गवस्थयेषां तादृशानि भूतानि प्राकाशादीनि । अथ क्तानि निधनान्येव अथ क्ते स्वकारणमदीव घटादी
नानि निधनं प्रलये येषां तेषु भूतेषु कापरिदेवनेति पूर्ववत् । तथा च श्रुतिः । तद्धेदं न ह्यव्याकृतमासी
ते नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । यदिरव्यक्तोपादानतस्तस्य सर्वस्य प्रपंचस्य दर्शयेति । लयस्थानत्वं तु तस्या
र्थसिद्धं कारणवकार्यलयस्य दर्शनात् । प्रुथान्तरे विस्तरः । तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तु कृत्याकाशादि
भूतान्यप्युद्दिश्य शोको नोचितः । अतः कार्यप्युद्दिश्य नोचित इति सिद्धं । अथ वा सर्व
देवेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वादि द्वेदाभावेन ते निमित्तः प्रलापो नोचित इत्यर्थः । भारते ह्यनेन सं

॥५३॥

बोधयन्मृधवशोद्भवत्वेनशास्त्रीयमर्थप्रतिपत्तुमर्हसिकिमितिप्रतिपद्यसदृशिसूचयति॥२९॥
 ननुविद्वंसौबहवःत्रोच्येतितत्किंमामेवपुनःपुनरेवमुपालभसे।अन्यच्चवक्तुर्वहितः॥३०॥अति
 यत्रनबुध्यतइतिन्यायात्तत्त्वद्वचनाथप्रतिपत्तिरपिनममदोषः।तत्रान्येषामपितवेवात्मापरिज्ञाना
 देवशोकःआत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थप्रतिपत्तिश्चतवाप्यन्येषामिवस्वाशयदोषादितिनेक्तोदोषद्व
 यमित्यभिप्रोक्तमनोदुर्विज्ञेयतामाह॥ ॥आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यविद्वदितितथैवचा
 न्यः॥आश्चर्येवञ्चनमन्यःशृणोतिश्रुत्वापेनवेदनैवकश्चित्॥ ॥एनंप्रकृतदेहिनाश्चर्येणा
 द्रुतेनलुप्ततयावर्तमानं।आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तयासन्नमप्यसन्नमिवैवप्रकाशाचेत
 न्यरूपमपिजडमिवानंदधनमपिदुःखमिवनिर्विकारमपिसविकारमिव।नियमप्यनियमिवप्रकाश
 मानमप्यप्रकाशमानमिव।ब्रह्ममिच्चमपितद्विन्नमिवमुक्तमपिबद्धमिवाद्वितीयमपिसद्वितीयमिव

॥५३॥

संभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयंपश्यतिशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांआविद्यकसर्वदेहनिषेधेन
 परमात्मस्वरूपमात्राकारायावेदोतमहावाक्यजन्यायांसर्वकृतफलभूतायामेतत्करणेनप्रतिफ
 लितंसमाधिपरिपाकेपसाक्षात्कारेति।कश्चित्शामदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरीकश्चिदेवन्नस
 र्वः।तथाकश्चिदेनयत्पश्यतितदाश्चर्यविदितिक्रियाविशेषांआत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेवयत्स्वरूपत
 मिथ्याभूतमपिसयस्ययंजके।आविद्यकमप्यविद्यायाविघातकं।आविद्यामुपद्रुतत्कार्यतयास्वा
 त्मानमप्युपहंतीति।तथायकश्चिदेनंपश्यतिसत्राश्चर्यविदितिकर्तृविशेषां।यतोसोविद्वन्विद्यात
 त्कार्योपिप्रारब्धकर्मप्राबल्यान्नदानिवच्यबहरतिसर्वदासमाधिषोऽसौपिबुद्धिर्बुद्धितोपिपुनःसमा
 धिमनुभवतीतिप्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः।प्राप्तादुद्घातज्ञानत्वात्सकललोकस्यदृशीयोऽत
 आश्चर्यवदेवभवति।तदेतन्नयमप्याश्चर्यमात्मातद्भानंतद्भातावेतिपरमदुर्विज्ञेयमात्मानैवकथं

नि३ति३

ह

स्री

॥५५॥

गृहीत्वैवसंबंधमभिधानमिधेययोः॥हित्वानिद्रां प्रबुध्यते स प्रमेवोधिताः परैः। इनाप्रदन्त्यतः शब्दं
पुनर्वेत्तिकश्चन॥ध्वस्तो ज्ञानतो ज्ञाने ब्रह्मासीति सर्वेत्फलं॥अविद्याद्यतिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्ष
वत॥नश्यस्य विधया साधर्म्यत्वारोगमिबोधमिसादिना ग्रथेन॥ते देवं च न विषयस्य वक्तुं च न किय
याश्चायाश्चर्यरूपत्वादात्मनो दुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुं दुर्मिलत्वादापितदाह॥आश्चर्यं चेन्न मन्य श्रुणो
ति श्रुत्वाप्येनं न वेदति॥अन्योऽप्युक्तुश्च मुक्तोऽपि लक्षणोऽमुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिवदुपस्य यत्नं
पोति श्रवणारब्धविचारविषयकरोति चेदंति वाक्यतात्पर्ये निश्चयेनावधारयतीति यावत्॥अथाचैनं
मनननिदिध्यासनपरिपाकोद्देष्टापि साक्षात्कारोऽपि आश्चर्यवत्तथा चाश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेन मिति
व्याख्यातं॥अत्रापि कर्तुं शक्यं रूपत्वं अनेकजनानुचितस्तद्वत्तदालितमनेमलतयति दुर्लभत्वा
त्॥तथा च वक्ष्यति मनुष्याणां सदस्वेषु कश्चिद्धानतिमिधेयो॥यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मवेत्तितत्

॥५५॥

तइति॥अवगाथापि बहुभिर्येनित्यः शृण्वन्तेपि बहुबोयं न विद्युः॥आश्चर्ये वित्तुं शक्तेः स्य लब्ध्या आ
श्चर्ये ज्ञाता कुशलानुशिष्टइति श्रुतेः॥एवं अवगाथातव्यमोरि श्रयत्वं प्राग्वद्धारयेयं॥ननु यः अ
वगमननादिकं करोति स आत्मानं वेदति किमाश्चर्यमत आह न चैव कश्चिदिति चकारः क्रियाक
र्मपदयोश्च नृपे गार्थः कश्चिदेन नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तद कुर्वन् न वेदति किमु वक्तव्यं ए
हिकमप्रस्तुतोऽप्रतिबंधतद्ब्रह्मनिदिति न्यायात्॥उक्तं च वार्तिककारैः॥युक्तस्तद्भानमिति चेन्न धिबुंधप
रिह्ययात् असाधयि च भूतो वा पावी वा वर्ततेत्येति॥अवगादिकुर्वतामपि प्रैतिबंधपरिह्ययादेव
ज्ञानं जायते अन्यथा तु न॥स च प्रतिप्रतिबंधपरिह्ययः कस्य चिद्दुर्त एव यथा हिरण्यगर्भस्य कस्य
चिद्भावीयभावामदेवस्य कस्य चिद्दुर्त तयथा श्वेतकेतोः तथा च प्रतिबंधक्षयस्याति दुर्लभत्वाद्भूत
मुत्पद्येत पुंसां क्षमाप्यस्य कर्मण इति स्मृतेः श्रुदुर्विज्ञेयो यमात्मेति निर्गलितोर्थः अदितु श्रुत्वाप्येनं वे

॥५६॥

दनचैव कश्चिदियेव व्याख्यायते तदा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुष्ठितिः क्रमेकवाच्यतानस्यात्त्रय
ततमपि सिद्धान्तो कश्चिन्मावेति तत्त्वत इति भाववद् च न विरोधश्चेति विद्वद्भिरेव निश्चयः संतव्यः । अथ
वानचैव कश्चिदियस्य सर्वत्र संबंधः कश्चिदेन न पश्यति न च दति नः शृणोति अत्रापि न वेदति पं
च प्रकारा उक्ताः कश्चित्पश्यत्येव न च दति कश्चित्पश्यति च दति च । कश्चित् शृणोति च न
दर्शयति च । कश्चित् शृणोति च न ज्ञानाति कश्चित् सर्वत्र हि र्हेत इति । अविद्वत्पक्षे तु असंभावना वि
परीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यलुप्यत्वं दर्शने वदन अयणधितिनिगदव्याख्यातः श्लोकः चतुर्थप
दे तु दृष्टेः काश्चिन्तापीतियोजना ॥ ३५ ॥ इदानीं सर्वप्राणि साधारणपत्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसं
हरति ॥ ॥ देहीनियमवधेयं देहसर्वस्वभारता ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥
सर्वस्य प्राणि जातस्य देहवधमनप्ययं देही लिंगदेहोपाधिरात्मवधो न भवतीति नियमनियतं य

॥५६॥

स्मात् तस्मात्सर्वाणि भूतानि सूक्ष्मनि सूक्ष्माणि च क्षीणादिभावापन्नान्यद्विषयत्वं न शोचिषुमर्हसि स्थ
लदेहस्यात्रोच्यत्वमपरिहायेत्वा तु लिंगदेहस्य त्राच्यत्वमात्मवदेव विधेयात्वादिति स्थूलदेहस्य
लिंगदेहस्यात्मनो वा त्राच्यत्वं युक्तिमिति भावः ॥ ३५ ॥ तदेव सूक्ष्मसूक्ष्मत्ररीरद्वयनकारणाविद्यात्वा
पाधि त्रयाविवेकेन मिथ्या भूतस्यापि संसारस्य सद्यत्वाधर्मत्वादिति प्रतिभासरूपं सर्वप्राणि साधा
रणमर्जुनस्य पत्रमनिराकर्तुमुपाधि त्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् । संप्रतियुधार्थस्वध
दि मेहिंसो बाहुल्येन धर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिर्बंधनमसाधारणपत्रमनिराक
र्तुं हि सादृश्यं पियुधस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति न गवाच ॥ ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न
विकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याधियुधासु योन्यत्संनियस्य न विद्यते ॥ ॥ केवलं परमार्थस्वमेवो वक्ष्य
किंतु स्वधर्ममपि हनिय धर्ममपि युष्मापराङ्मुखत्वरूपां अवेष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकंपितुं विच

तम

न

॥५७॥

३२

कितु धर्मो दधर्मत्वाद्यानिवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येतेन पश्यंतीत्यादिना नरेकेनियतं वा सो
भवतीत्येतेन युष्मत्स्य पापदेहस्यैव धर्मत्वं कथं नीष्मत्संख्यया इत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधाद्याकार
णाय दमि सैह तो तत्सर्वं धर्मज्ञास्त्राप्येति च नोदवोक्तं कस्मात्तर्हि यस्मात्तद्धर्मो न अपराङ्मुखत्वं
धर्मो दिनपेता लयुधादन्यत्र ह्यत्रियस्य अयसा धनं न विद्यते अयमेव हि पृथिवी जयद्वारेण प्रज
रक्षण ब्राह्मणशुश्रूषादि क्षत्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव ह्यत्रियस्य प्रशस्ततरमियमि प्रायः ॥ तथा चो
क्तं पराशरेणाक्षत्रियो हि प्रजारक्षन् क्षत्रपाणिः प्रदंडवाक् निर्जिह्वपरसेन्यानिष्कृतिं धर्मेण पालये
त् ॥ मनुनापि स्मृतमाधमे राजा च हतः पालयन् प्रजाः ॥ न निवर्तते संग्रामात् क्षात्रधर्ममनुस्मरन्
संग्रामे धनिवर्तित्वं प्रजानां च पालनं ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः अयस्करं परमियादि ॥ राज्ञश्च
ह्यक्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेव ध्याधिकरणे ॥ तेन न भूमिपालस्यैवायं धर्म इति प्रमितव्यं ॥

॥५७॥

उदाहृतवचनेपि क्षत्रियो ह्यतिक्षात्रधर्ममिति च स्यष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षत्रियस्य युधं प्रशस्तो धर्म इ
ति साधु मगवताभिहितं अपराधो अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वेभ्यः
दन्यत् अयसा धनेन विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः एतेन युष्मात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठानं ततो निवर्त
रुचितेति निरस्तं न च अयेन पश्यामि हत्वा स्वजनमाहव इत्येतदपि ॥ ३२ ॥ ननु युधस्य कर्तव्यत्वेपि न
नीष्मद्वाणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुं मुचितं मतिगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह ॥ यदृक्या चोपपन्नं
स्वर्गद्वारमपाहते ॥ सस्विनः क्षत्रियाः पार्थिवं ते युधमीदृशं ॥ यदृक्या स्वप्रयत्नव्यतिरेके
ण चोपधारणे ॥ अप्रायश्चित्तं योपस्थितं इदं नीष्मद्वाणादि वीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिरिड्यत्वा मद्
हफलसाधनं युधं यक्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभंते ते सस्विनः स्वरवभाजा एव जये सयनायास्ते
वयश्चासौ राज्ञ्यस्य च लाभस्तु ॥ पराजये चातिशयं प्रमेव स्वर्गस्य लाभो दिसाह ॥ स्वर्गद्वारमपाहते ॥

॥५८॥

मिति। अप्रतिबन्धं स्वर्गसाधनयुधं अथ वधनेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिषेसादिकं चिरगरेण देहपत
स्य प्रतिबन्धाभावे स्यात्पक्षणादिप्रथः स्वर्गद्वारमित्यनेन नश्येनादिवत्प्रयुवायुत्राकापरिहृता॥
श्रेयनादयोदिविहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य त्रुवधस्य नहिं स्यात्सर्वभूतानि ब्राह्म
णानहन्त्यादियादिशास्त्रनिषिध्यस्य प्रयवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पष्टे नि
षेधान्त्वकाशा इति न्यायावतारः। युधस्य हि फलं स्वर्गः स च न निषिध्यः तथा च मनः॥ आह वेषु
मिथो न्योन्यं जिघांसतो महीक्षितः॥ युधमानो परं शत्रुं स्वर्गयां पराङ्मुखः। युधं तु अग्नि
षोमीयाद्यालं भवद्विहितत्वाच्च निषेधनस्पष्टं शब्दतोषेण प्रहणादिवत् प्रहणाग्रहणयोस्तु
न्यबलतया विकल्पकत्वात्मान्यशास्त्रस्येति शेषशास्त्रेण संकोचसंभवात्॥ तथा च विधिस्पष्टे
निषेधान्त्वकाशा इति न्यायाद्युधं न प्रयवायजनकं। नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिषि

॥५८॥

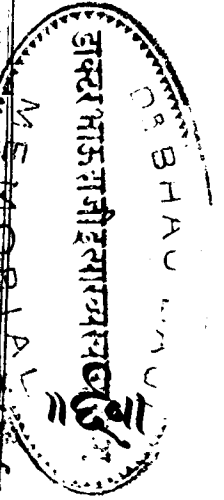
तो दोषतेषामात्मायित्वात्। तदुक्तं मनुना। गुरुं वा बालं रघौ वा ब्राह्मणं वा च हृत्कृतं॥ आततायिनमा
यांत हन्त्या देवा विचारयन्॥ आततायिनमायांत सपिबेदांत गंगो। जिघांसंतं जिघांसीयान्तेन
ब्रह्महासवेत्॥ आततायिवधे दोषाहं तु भवितुं शक्नोमि। ननु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तत्त्वबान्
व्यवहारतः। अर्थशास्त्रानुबलवधं न शास्त्रमिति स्थिति रितियाज्ञवल्क्यवचनात्॥ आततायि
आत्मणो वधेऽपि प्रयवायेत्येष ब्राह्मणानहन्त्यादिति हि दृष्टप्रयोजननपेक्षत्वाधर्मशास्त्रं॥ जिघां
संति जिघांसीयान्तेन ब्रह्महासवेदिति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं॥ अत्रोच्यते। ब्रह्मणो ब्राह्म
णमालभते इति वयुधविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सखडुस्वसमेकत्वेन च दृष्टप्रयोजनानपे
क्षत्वं स्पष्टं मणित्वात्॥ याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्दृष्टकः कुट्टायुधादिकृतवधवि
षयमित्येदोषः सितोक्षरकारस्तु॥ धर्मार्थसन्निपातार्थग्राहिणः एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्त

स्येतच्छ्रुत्वा परामृष्टस्यापस्तं च न विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पादावहरे शत्रो
रपि जये धर्मे शास्त्रातिक्रमेण कर्तव्यं इत्येतत्सं वचनमेतदित्याह ॥ भवत्विवं न नो हानिः तदेवं युध
कारणोत्तरवन्तः स्वजनहि कथं हत्वा सारिवनः स्याम मा धये यजु नोक्तमपाकृतं ॥ ३३ ॥ ननु नो ह
युधफलकामः न कांक्षे विजयं कदापि अपि त्रैलोक्यराज्यस्य कृतत्वात् तत्कथं मया कर्तव्यमिति या
त्राव्याकरणो दोषमाह ॥ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्मसंग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मकीर्तिं च हित्वा
पापमवाप्स्यसि ॥ अथेति पक्षान्तरं ॥ इमं शास्त्रोपादि वीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदो
षेणा दुष्टं सतां धर्मदनेपेतमिति वा ॥ सच मनुना दक्षितिः ॥ न कुदरायुधै ह न्याद्युधमानोरपरिपू
र्य ॥ न कर्त्तुमिर्नोपिदिग्धैर्न निज्जलिततर्जनेः ॥ न च हन्यात्तथैवास्तु न ह्नीयं न कृतं जालिं ॥ न मु
क्तकेत्रा नासीनं न तवास्मीति वदिनं ॥ न सक्तं न विसन्नाहं न नगं न निरायुधं ॥ नायुधमानं पश्ये

तं न परेण समागतं नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तेन तिपरिहृतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्निति
सतां धर्ममुलं ध्ययुधमानो हि पापीयान् न्यात् ॥ खंतु परे राहू तोपि सधर्मे पितमपि संग्रामे युधन करि
ष्यसि धर्मे ताले केतो वासीतः परावृत्ता भविष्यसि चैत्रा नते निजि य परसेन्या निक्षितिं धर्मे रापाल
येदियादि शास्त्रविहितस्य युधस्य कारणात् स्वधर्महिताः ननु छाया कीर्तिं न महादेवादिसमा
मनि मित्रां हित्वा न निवर्तन संग्रामादियादि शास्त्रनिषिद्धसंग्रामनिवृत्त्या चरणजन्यं पापमेव केवल
मवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ न तु धर्मकीर्तिवैयमि प्रायः अथवा ॥ अनेकजन्मा जितं धर्मं यत्काराजकृतं पाप
मेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ यस्मात्पापराष्ट्रमेते दुष्टा अवश्यं हनिष्यंति अतः परावृत्तहतः सच विरोपाजित
निजसकृतपरियागेन परोपाजित दुष्टं तमात्रमाज्झा भूरियमि प्रायः ॥ तथा च मनुः ॥ यस्तु भीतः परावृ
त्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥ न तु र्य दुष्टं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्येत ॥ यच्चास्य सकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपाजि

॥६०॥

तं॥ नततत्सर्वमादत्ते परावृत्तहृतस्थितिः॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ राजासकृतमादत्तेहतानां विपलायि
नामिति तेन यदुक्तं पापमेवाश्रयेदस्मान्मृतैतानाततायिनः॥ एतास्मदंतुमिच्छामि घृतेपिमधुसुद
नेति तन्निराकृतं भवति॥ ३४॥ एवं कीर्तिधर्मयोश्चिद्विषयोऽप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युध
परिग्रहेदिति॥ तत्र पापारब्धमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमामुत्रिकत्वात्॥ विष्टगहलिक्षणे
त्वनिष्टमासन्नफलदमयस्यमिष्टाह॥ ॥ अकीर्तिर्वापि पतनिकथयिष्यंति तेष्वप्यं संभावित
स्य च कीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ॥ मृतानि देवर्षि मनुष्यादीनि तेन वश्रव्ययादीर्घकालासकीर्ति
मन्त्रानधर्मात्मायं न शूरो यमिसे वंरूपां कथयिष्ये न्योन्यं कथाप्रसंगे कीर्तिधर्मनाशसमुच्चय
थो निपातो॥ न केवलं कीर्तिधर्मो हि त्वापापे प्राप्यसि अपि तु अकीर्तिप्राप्यसि॥ न केवलं त्वमेव तां
प्राप्यसि अपि तु भूतान्यपि कथयिष्यंतीति च निपातयोरर्थः॥ ननु युगेस्त्वमरणसंदेहात्तत्परिहराथ

मकीर्तिमपि सोऽप्यात्मा रक्षणस्यायं तापेक्षितत्वात्॥ तथा चोक्तं शांतिकर्मणि॥ सास्नादानेन भेदेन सम
स्तेरुतवाप्यकु॥ विजेतुं प्रयतेतारीक्ष्युष्यतकदान॥ अनियो विजयो यस्य समादुष्यते युधमानयोः
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युधं विवर्जयेत्॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवो तथा युधे त
संपन्नो विजयेतरि पूजयेथेति॥ एवमेव मनुनाप्युक्ते॥ तथा च मरणो भूतस्य किमकीर्तिदुःखमिति
शांका मपनुदति॥ संभावितस्य धर्मात्मा अरुदये वमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य ज्ञानस्या की
र्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिकं भवति॥ चेहेतो॥ एवं यस्मात् अनेऽकीर्तिर्मरणादेव वरं न्यूनतत्वात्
त्वमप्यति संभावितोसि महादेवादि समागमेन अताना कीर्तिदुःखसाधुं शप्यसीति प्रायः॥ उ
दाहृतवचनं त्वर्थं शास्त्रलोचननिवर्तितसंभ्रमादिसादि धर्मत्रास्त्रदुर्बलमिति भावः॥ ३५॥ ननु
दासीनाजनामानिंदंतुनामभीष्टदोषादयस्त्वमहारभाः॥ कारुणिकेन स्तोष्यंति मामित्यत आह॥

॥६१॥

॥मयादृष्टादुपरतमं स्पंतेत्वां महारथाः॥येषां चत्वं बहुमतोपुत्वायास्यसिलाघवं॥ ॥कर्णादिभ्यो नया
द्युधान्निवृत्तं नरुपयेति त्वां स्पंते भाष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः॥ननु तेसां बहुमन्यमानाः कथं न
तेमं स्पंत इत्यत आह॥येषां मेव सीमादीनां च बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तो यमज्जुने इत्येवमतः त एव
त्वां महारथाः मयादुपरतमं स्पंत इत्यन्वयः॥अतोपुत्वायुधोदुपरत इति शेषः॥लाघवं अनादरविष
यत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि सर्वेषामिति शेषः॥येषां मेव त्वं प्राप्तवहुमतोपुत्वायास्यसि त्वं लाघवं
यास्यसीति वा॥३६॥ननु सीमादयो महारथान् बहुमन्यतां दुर्योधनो दयस्तत्रात्रो बहुमं स्पंतं सी
युधनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह॥अवाच्यवादांश्च बहुनूवदिष्यंतित वाहिताः॥निदत्तस्तव सा
मर्थ्यं ततो दुःखतरं नुकीं॥ ॥तवोसाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तं निदत्तस्तव तत्रात्रो दुर्योधि
नादयः॥अवाच्याचवादान्वचनानर्हन् रणं दितिष्ठादिरूपानेव न्नाष्टान् बहुननेकप्रकारादयो दियंति

॥६१॥

तत्तु बहुमं स्पंत इत्यपि प्रायः॥अथवास्तवसामर्थ्यं स्तुतियोग्यत्वं तच्च निदत्तोऽहिताश्चवाच्यवादान्
वदिष्यंतीत्यन्वयः॥ननु सीमाद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमेव सहमानो युधान्निवृत्तः शत्रुक
तंसामर्थ्यं निदत्तादि दुःखं सोदं न्नाह्यामीत्यत आह॥ततः तस्मान्निदत्ताप्राप्तिदुःखं तर्हि किं दुःखतरं॥त
तोधिकं किमपि दुःखं न सीयते॥३७॥ननु तर्हि युधोदुवदिष्यंति वदन्तः॥नमध्यस्थकृतानिदा॥ततो निव
तौ तु शत्रुकृतानिदं कथयते॥पात्रागारज्जुरियात्रो वयं जये पराजये च लाभघ्नौ व्याघ्रार्थमेवोद्यत
मावश्यं कथमिहाह॥ ॥हतोवाप्राप्स्यसि स्वर्गादिस्वावाप्तो ह्यसि महं॥तस्मादुतिष्ठ कौंतेय युध
य कृतनिश्चयः॥ ॥स्पष्टं पूर्वार्थं॥यस्मादुपयथापिते लाभस्तस्माज्जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि
येति कृतनिश्चयः॥सद्युधायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसंदेहपियुधकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतन्न
चैतद्विषयः कतरन्नो गरीषे इत्यादि परिहृतं॥३८॥नन्वेव स्वर्गमुदित्ययुधकरणोत्पत्तिरित्युवाच तः

॥६२॥

दि६

राज्यमद्विषययुक्तरणोत्तराशास्त्रत्वधर्मवास्त्रोपेक्षयोदोर्बिल्यं स्यात् ॥ तत्र प्रकाम्यस्याकरणोक्तः
पापं दृष्टार्थस्य गुरु ब्राह्मणादिवधस्य कुतो धर्म्यत्वं तद्वा चाद्ये चेदिति श्लोकोऽर्थव्याहृत इति चेत् तत्राह ॥
॥ स्वरदुर्बलसमेकं स्वात्मसंक्रान्तिजयाजयौ ॥ ततो यथाययुज्यस्वनेव पापमेवाप्यसि ॥
समताकरणं रागद्वेषादियं स्वरवेतत्कारणोक्तं तत्कारणं जयै चरागामकृत्वा एव दुःखतत्वेताव
लाभे तद्देतावज्जये च द्वेषमरुत्वा ततो यथाययुज्यस्वसन्नधोभव एव स्वरकामजा दुःखनिरुत्तिका
मानां वा विहाय स्वधर्मबुध्या युज्यमानो गुरुब्राह्मणवधनिमित्तं नियमकर्मकिरणनिमित्तं च पापं प्रा
प्यसि यस्तु फलकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति ॥ यो बानकरोति स निय
मकर्मकिरणनिमित्तं ॥ अतः फलकामनानिमित्तं एव कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्याता
मिप्रायः ॥ इतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गादिवावाभो ह्यसे महीमिति ॥ त्वानुष्ठानिकफलकश्च नमिति न दोषः ॥

॥६३॥

स्या २

तथा चापस्तं वस्मरति तद्व्यभिचकार्यनिमित्ते छायागंधद्वयनृसद्येते एवं धर्मचर्यमाणमर्थोऽनृस
द्येते नो चेदन्तु दृष्टेन प्रमेहानिर्भवति ॥ अतो यथा शास्त्रोऽर्थव्याहृत इति चेत् तत्राह ॥
दिनिराकृतं भवति ॥ ३५ ॥ ननु भवतु स्वधर्मबुध्या युज्यमानस्य पापभावे तच्चापि न मां प्रतियुध्यते चे
तोपदेशस्तु बोधितयर्पने वेति हं तारमियादिना कथं स पुरुषः पार्थक्यं चातयति हं तिकमिदं तेन वि
दुषः सर्वकर्मप्रतिज्ञे पात ॥ न ह्यकस्मै मोक्षशुद्धस्वरूपो हं मस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं मोक्षं इति च ज्ञानं स
भवति विरोधात् ॥ ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात् प्रकाशात् तमसो विना ॥ अयं चार्जुन अपि प्रायोऽप्यसि
चेदियत्र यत्कोपविष्यति तस्मादेकमेव मां प्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशोऽप्यप्युते इति चेत् न विद
द्विद्वद्देवस्थानेन ज्ञानकर्मोपदेशोऽप्युत्तरियाह न गवान् ॥ ॥ येषां तेमिह तासां रथे बुधियो गे
हि मां शृणु ॥ बुध्या युक्तो यथापार्थक्यं बंधं प्रहोस्यसि ॥ ॥ एषान्तेव चाहं मिह द्यौकविंशति ॥

॥६३॥

लोकैः तेषामपि हितासंख्ये। सम्यक्स्वरूपेते सर्वोपाधिभूततया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनेन
 तिसंख्यापनिषत्तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स संख्य उपनिषद् पुरुष इत्यर्थः। त
 स्मिन्बुद्धिस्तन्मात्रविषयज्ञानं सर्वानर्थनिरुक्ति कारणं त्वं प्रतिमयोक्तं नैतद्वत्तु ज्ञानवत् क्वचिदपि क
 र्माच्यते। तस्य कार्येन विद्यत इति वक्ष्यमाणत्वात्। यदि पुनरवमयोक्तं पितृवेषां बुद्धिर्नोदिति चिन्तयेत्
 तदा तदयनयेन्मत्तत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वयानुष्ठेयः तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु कर
 णीयां इमांस्तु दुःखे समेकत्वे यत्रोक्तौ फलाभिसौध्या गालक्षणौ बुद्धिर्विस्तरेण मया वक्ष्यमाणौ शृणु।
 तु शब्दपूर्वकप्रयगिविषयत्वयतिरेकसत्त्वनाथे तथा च ध्यातः करणं प्रतिज्ञानोपदेशोऽनुष्ठानतः क
 रणं प्रतिकर्मापदेश इति कुतः समुच्चयत्रां कया विरोधावकाश इति प्रायः योगविषयां बुद्धिर्फलक
 नेन स्तौति। यथाव्यवसायात्मिकबुद्ध्या कर्मसंयुक्तत्वं कर्मानिमित्तत्वं च आश्रयाश्रुतिलक्षणां ज्ञानप्रतिब
 द्ध्या

॥६३॥

धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबंधानुत्पत्तिरूपेण हास्वसि स्यसि अयेभावः कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबंधः कर्मणो बध्ना
 मारब्धेनापि न तु शक्यते। धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः। अवगादिलक्षणो विचारस्तु कर्मत्मा कप्रतिबंधः
 रहितस्यासंभावनादि प्रतिबंधं दृष्ट्वा रणपनयतीति न कर्मबंधनिराकरणाप्येदं दृष्टं शक्यते। श्रुतेः यत्
 मक्तिनांत करणत्वादहिरंगसाधनं कर्मवत्त्वयानुष्ठेयं नाधुना अवगादियोग्यतापितवज्ज्ञानादुरतुज्ञा
 नयोग्यतेति। तच्च वक्ष्यति कर्मण्येवाधिकारस्तदिति। एतेन सांख्यबुद्धेरंतरंगसाधनं अवगादि विहाय
 बहिरंगसाधनं कर्मवत्त्वमगता किमिदं उक्तं। योपदिश्यत इति निरस्तं। कर्मबंधं संसारमीश्वरप्रसादेन
 मित्रज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्यानत्वाद्वाहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यं। ॥६३॥ ननु
 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति यत्तेन दानेन ते पसानाश्च केनेति श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं वादि
 श्रयसंयोग एव कृतवन्त्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चांत करणान्मुद्देरितान्मां प्रतिकर्मानुष्ठानं

य

॥६४॥

विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मजिते लोकः क्षीयत एवमेवास्तु प्रयजिते लोकः क्षीयत इति श्रुतिबोधित
स्य फलनाशस्य संभवात् । ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणं स्य यद्भादेः काम्यत्वात् सर्वांगोपसंहारिणा
नुष्ठेयस्य यत्किंचिदंगासंपन्नावपि वेगुण्यपत्तेः यज्ञेनैवादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेक
न पुरुषायुष्यपयवसानेपि कर्तुं मन्वाक्यत्वात् कुतः कर्मविधेः प्रहास्यसीति फलप्रयान्नेयत आह समा
वाहः ॥ नेहा भिन्नमनां शान्तिप्रयवायेन विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो मयात् ॥
॥ अभिज्ञेयते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिज्ञेयस्तस्य नाशस्तद्यथेह यादिना प्रतिपादितः इह
निष्कामकर्मयोगेनास्ति एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशङ्खवाच्यमोग्यत्वाभावेन च
क्षया संभवात् । वदनपर्यंतो या एव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्देदनस्य चाध्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफ
लजनकस्य फलमजनयित्वानाशासंभवादिह फलनाशो नोस्तीति साधून् ॥ गदुक्तं तद्यथेहेतिया

॥६४॥

निष्कामफलैर्न कर्मणि । फलेच्छांतुपरिग्रह्यकृतं कर्म विभुभिर्हृदि ॥ तथा प्रयवायः अंगवैगुण्य
निबन्धनवैगुण्यमिह न विद्यते । तेनैति वाक्येन नियमानमवापांस्तदुरितक्षयदूरणविविदिषायीनियो
गात् । तत्र च सर्वांगोपसंहारवियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोगादु
त्तिपक्षेऽपि फलसिंधिरहितत्वेन तेषां नियतुल्यत्वात् । न हि काम्यवियोगिनिहात्रयोः स्वतः कश्चि
दिशेषोऽस्ति फलसिंधितदभावात् । काम्यत्वं नियतव्यपदेशः । दूदं च पक्षं दूयमुक्तेवातिव
येहानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजनने तमेतमिति वाक्येन नियानां वस्यते विधिः । यद्वा विविदिषा
र्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य एव कृतं इति । तथा च फलसिंधिना
क्रियमाणेष्वकर्मणामेव सर्वांगोपसंहारनियमात्तद्विह क्षणेऽप्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समापि
संभवान्नांगवैगुण्यविमित्रप्रयवायेऽस्तीत्यर्थः । तथा अस्मिन् शुद्धार्थस्य धर्मस्य तमेतमिहादिवा

॥६५॥

व्यविहितस्य मध्ये स्तुत्यमपि संख्येति कर्तव्यतया वा यथा शक्तिमगवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठि-
तं स तस्मिन् संसारमया त्रायते भगवत्प्रसादसंपादने नानुष्ठातारं रक्षति ॥ सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्याय-
न्निमित्तमनुत्तमं ॥ मयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन इत्यादि स्मृतैः तमेतमिति वाक्यसमुच्चय-
विधायकाभावाच्च ॥ अनुष्ठितारतम्या देवानुष्ठानतारतम्या पंक्तियुक्तमुक्तं कर्मबंधं प्रहास्यसीति ॥
॥६१॥ एतदुपपादनाय तमप्यतमिति वाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धि-
रेकैककुरुनंदन ॥ बहुशास्त्राद्यनंताश्च बुध्योऽप्यवसायिनी ॥ ॥ एककुरुनंदन इह त्रयोमासं त-
मेतमिति वाक्ये वा ॥ व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां सा-
ध्या विप्रक्षिता ॥ वेदानुबन्धनेनेत्यादौ तृतीया विप्रक्षया प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् ॥ मित्ता-
र्थत्वे हि समुच्चयस्यास्यैकाव्यतिरेकपदार्थपूर्णमासाश्रममिति बहून्समासं न्यग्रदन्तवचनं प्राप्तापतये

॥६५॥

चेति वक्ष्यते न तत्र किंचिदप्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥ सांख्यविषयायोगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेक-
व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्ध्यानां बाधिका ॥ निर्दोषवेदवाक्यसमग्रत्वविरतिरसंख्यवसायिनी-
बुध्यो बाध्य इत्यर्थ इति साध्यैकत्वं ॥ अन्ये तु परमेश्वरसाधने नैव संसारं तस्यैव मिति निश्चयात्मिका-
कार्कनियेय बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाह ॥ सर्वथापि तु ज्ञानकांडानुसारेण स्वल्पमप्यस्य-
धर्मस्य त्रायते महेतौ मया दियुक्तपचं कर्मकांडे पुनः बहुशास्त्राः ॥ अनेकभेदाः कामानामनेकभेदत्वा-
त् ॥ अनेताश्च कर्मफलगुणफलप्रकारोपशान्तिरवापेदात् ॥ बुध्यो भवत्यवसायिनी तत्तत्फलक-
मानां बुद्ध्यानां मानेन प्रसिद्धिद्योतनाच्चेद्विशेषः ॥ अतः कामकर्मोपशान्तिरहदलस्य शुभ्यर्थकर्म-
णामित्यभिप्रायः ॥ ॥६२॥ ॥ अवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतो न भवति प्रमाणस्य तुल्य-
त्वादिसंश्लेषप्रतिबंधकसद्भावान्तभवतीत्याह त्रिभिः ॥ ॥ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदं सुवि-

॥६६॥

पश्चिम्नः वेदवादरताः पार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥४३॥ ॥ कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४४॥ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापि हतचेतसां ॥ ध्यसाया
त्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ॥ यामिमां वाचं वदंति तथा वाचाप हतचेतसामविपश्चिनां
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः ॥ इमामध्ययनविधुपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्टितां पुष्टितपला
वदापातरमणीयां साध्यासाधनसंबंधप्रतिमानान्तिशयफेलाभावाच्च ॥ कुतो निरतिशय
साक्षात्भावस्तदाह ॥ जन्मकर्मफलप्रदां ॥ जन्माद्यपूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबंधलक्षणां तदधीनं च क
र्मतन्मदूणां अमामिमाननिमित्तं ॥ तदधीनं च फलं पुत्रपेभ्यस्वर्गादिलक्षणां विनश्यंतानि प्रकर्षणाय
दीयं च वद विद्धे न ददातीति तथा तां ॥ कुत एव मन आह ॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां
अमृतायानोवन्नीविहारपारिजातपरिमलदिनिबंधनोयोभोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिभ्यः

DA BHAD
MEMORIAL
॥६६॥

स्वमित्वंतयो गतिं प्राप्तिं प्रति साधनपूताये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तै
र्वहुलां विस्तृतां अग्निबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिका मितियावत् ॥ कर्मकांडस्य
हि ज्ञानकांडापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धं ॥ एतादृशीं कर्मकांडलक्षणां वाचं प्रवदंति प्रकृष्टं
परमार्थस्वर्गादिफलमप्युपगच्छति के ये ॥ अविपश्चितः विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः ॥ अत
एव वेदवादरताः वेदे संति वादा अर्थवादा अहय्यं ह वै चातुर्मस्य याजिनः सकृदभवतीत्येवमादयस्तै
ष्वेव तां वेदा र्थस्यैव एवमेवेतदिति मिथ्याविश्वासेन संतुष्टाः ॥ एतदर्थं ॥ अत एव नान्यदस्तीतिवादिनः ॥
कर्मकांडापेक्षया नोक्त्यन्यज्ञानकांडं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् ॥ कर्मफलपेक्षया च नास्त्यन्य
न्तित्यनिरतिशयं ज्ञानफलमिति वदन् शीलाः महता प्रबंधेन ज्ञानकांडविकीर्णार्थमापिण्डयर्थः ॥ कुत
मोहदेषिणस्तैः यतः ॥ कामात्मानः काम्यमानविषयताकुलचित्तत्वेन काममयाः ॥ एवं सति मोह

॥६७॥

मपि कुतो न कामयंते यतः स्वर्गपरास्वर्गैर्बोर्व्याधुपेतत्वेन परहं ह्युद्योयेषां ते तथा ॥ स्वर्गातिरिक्तः पुरुषाश्च
नास्तीति प्राम्यं तो विवेकवैराग्याभावात् नो ह्यसक्यमपि सोढुं सदा सदा तियावत् तेषां च पूर्वोक्तयोर्मिगी
व्यर्थयोः प्रसक्तानां क्षुधित्वादि दोषादत्रानेन निविष्टांतः करणानां तथा क्रियाविन्नाष बहुलयावाचा
पहतमाकादितं चेतो विवेकविज्ञानं येषां तद्वा भूतानां अर्थवादास्त्यर्थाः तात्पर्यविषये प्रमाणांतराव
धितं वेदस्य प्रामाण्यमिति सप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावंतः करणाय वसायात्मिका बुद्धिर्न
विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा ॥ अधिकरणे विष
ये वा सप्तम्यां स्तिल्यत्वात् ॥ विधीयत इति कर्मकर्तृरिलकारः समाधीयत इति न सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधि
रंतः करणं वा परमात्मा वेतिना प्रसिद्धाश्च कल्पन् ॥ अहं ब्रह्म इत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यवसाया
त्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्याने लुक्छेदे वा दृता अर्थः ॥ भावः ॥ यद्यपि काम्यान्धमिहोत्रादीनि त्रु

॥६७॥

धर्म्येभ्यो न विनिर्दिष्टं तेन तथापि फलमिच्छेदोषान्नात्रायमुधिसंपादयंति भोगान् गुणान् बुद्धिर्न दूने
पयो गिनी एतदेव दर्शयितुं भोगैश्च प्रसक्तानां मिति पुनरुपात्तं ॥ फलमिच्छेतेन रणानु कृतानि ज्ञाने
पयो गिनी ॥ बुद्धिमादयतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चित्तैः फलवत्क्षप्यं विस्तरेण चेतदग्रे प्रतिपादयि
ष्यते ॥ २५ ॥ ननु सकामानां माहृदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः निष्कामानां तु व्यवसायात्मिका
बुद्ध्यास्वकर्म कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात् स्वर्गादि फलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबंधः समान इत्याशंक्याह ॥ ॥ त्रेगु
ण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्येभ्यो न वर्ज्यं ॥ निर्दोषो नित्यसत्त्वस्योनिर्योगे स म आत्मवान् ॥ ॥ अथापी
गुणानां कर्मत्रैगुण्यं काममूलः संसारः सर्वप्रकाशत्वेन विषयो येषां तादृशा वेदाः कर्मकां डात्मका य
यत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोध्यं नीत्यर्थः न हि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति विनियोगेपि स
कृदनुष्ठानात् सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहान् ॥ यत्फलकामेन यान्मुतिमिति न देवफलं

॥६८॥

तस्मिन्प्रयोगेति स्थितं योगसिद्ध्याधिकरणे ॥ यस्मादेवं कामना विरहे फल विरहः तस्मात्तन्निस्त्रैगुण्येति
 क्षमोपवादे अर्जुन एतैकमस्वामीत्यात्मसंगेनिरस्तः ॥ ननु शीतोष्णोदिदं प्रतीकारायेव स्याद्यपेक्ष
 शक्तुतो निष्कामत्वमत आह ॥ निर्द्वन्द्वः सर्वत्र भवेति संबध्यते ॥ मात्रास्पृशी स्विप्रकृतन्यायेन शीतोष्ण
 दिदं सहिष्णुर्भवति ॥ असह्यदुःखं कथं वा सोऽव्यामि यपेक्षायामाह ॥ नियस्वस्थः निश्चलः चंचलं यत्संबध्य
 यापरपथाय तस्मिन्निष्ठोति ॥ वज्रस्तमोऽप्यभिप्रेतसत्त्वो हि शीतोष्णादिषु उच्यते परिष्कृति
 मत्कनो धर्मोऽमुं बोधयति त्वं तुरजस्तमसी अभिप्रेतसत्त्वमात्रालंभेनोभव ॥ ननु शीतोष्णादिसहने
 पि सत्त्वियासादि प्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं चरक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे
 कृतः स्वस्थश्च भवितुमर्हति ॥ निर्योगश्च अलब्धालाभयोगः लब्धपरिरक्षणं हेतुस्तद्द्रष्टव्यं ॥ चि
 त्तविशेषकारिपरिग्रहहितो भवेत्यर्थः ॥ न चैवं चिन्ताकर्तव्या कथमेवं संति जीविष्यामीति यतः सर्वांतय

त्व

॥६८॥

३

मी परमेश्वर एव तव योगक्षेमादिनिर्वाहमिष्यतीत्याह ॥ आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमा
 दिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आत्मवान् ॥ सर्वकामनापरिग्रहेन परमेश्वरसाराध्यितो भवति सर्वदे
 हयात्रा मोक्षमपेक्षितं संपादयिष्यतीति चिन्तयन्निश्चितो भवेत्यर्थः ॥ आत्मवान् प्रसन्नो भवेति वा ॥ ४८ ॥
 न चैवं वां कनीयं सर्वकामनापरिग्रहेन कर्म कुर्वन् न हंत्येते कर्मजनितैरानंदैर्वचितः स्यामिति ॥ यस्मात् ॥
 ॥ यावानि उदपाने सर्वतः संप्लुतो देको नावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४९ ॥ उदपा
 ने क्षुद्रजलाशये ॥ जातं विंशत्येनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संप्लुतो
 देको महति जलाशये तावानर्थो भवति ॥ यथा हि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्त्रवंतः क्षुद्रपयः कायो मे क
 त्रमिच्छंति तत्र प्रयुक्तं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदितं सतरां भवति सर्वेषां निर्झराणां मे कत्रैव
 कासो रजतमो वा त्वं एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्ये कर्मसु यावानर्थो हिरण्यगर्भो न दपयंतः तावत्

॥७०॥

रा. अत्र बहुवचनं तत्कर्मण्येवाधिकारस्तद्व्यञ्जनात्वेकवचनं ॥ संगत्यागोपायमाह। सिद्ध्यासिद्धयोः स
 माप्तत्वाफलसिद्धौ हर्षफलं ॥ सिद्धौ च विषादं यत्कथितं मीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः। न
 नुपोगावाद्येन प्राक्कर्मिणि अत्रतु योगस्थः कर्मणि कुर्वित्युच्यते। अतः कथमेतद्दोषं शक्यमित्यत आह।
 समत्वं योग उच्यते ॥ यदेतत्तौ सिद्ध्यासिद्धयोः समत्वं इदमेव योगस्तद्व्यञ्जनात् ॥ ननु कर्म
 तिनकोपिविरोध इत्यर्थः। अत्र पूर्वोक्तस्योत्तराद्येन व्याख्यानं क्रियत इत्युक्तं ॥ ननु तस्येति मिति साधकारिणः
 पंथाः। सारवदुःखसमेकत्वेन अत्र जयाजयसाम्येन युधमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वाद्भुक्ता इह तुंष्टादृष्ट
 सर्वफलपरिग्राहेन सर्वकर्मैकं कर्तव्येति विशेषः ॥ ४९ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषाद्येन नि
 ष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मेदोपि प्रवर्तत इति न्यायोक्तं ॥ तद्वरं फलकाम
 नयेव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नैवाह ॥ ५० ॥ दूरं ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जया ॥ बुद्धौ शरणमन्विष्ट

८

॥७०॥

कर्म २
 रूपणाः फलहेतवः ॥ ॥ बुद्धियोगात् ॥ बुद्धिसाधनभूतानि क्षामकर्मयोगात् ॥ दूरेणातिविप्रकर्षणात्
 रमयमं फलमिति संधिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं अत्रापि परमात्मबुद्धियोगात् ॥ दूरेणावरं स
 र्वमपि कर्म हियस्मात् हेतुनं जयात् ॥ तस्मात् ॥ बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थानि वर्तिकायां श्रृणुं प्रतिबं
 धकपापक्षयेणारक्षकं निष्कामकर्मयोगात् ॥ अन्विष्टं कर्तुं मित्युक्तं ॥ फलहेतुं फलकामा अवरं कर्म कुर्व
 तिते रूपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयं च मरणपरवशाः ॥ अयं तदीना इत्यर्थः ॥ योवा एतद्दूरं ग
 र्ग्यं विदित्वा समाप्तो कश्चेति सकृपणा इति श्रुतेः ॥ तथा च स्वर्ग्ये रूपणो मासुः किंतु सर्वानर्थानि वर्तते कात्म
 ज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेयमि प्रायः ॥ यथा हि कृपणा जनेनाश्रितो दुःखेन धनमर्ज
 यतो यत्किंचिद्दृष्ट्वा सारवमात्रलोभेन दानादिजनिता महत्सारवमनुभवितुं न शक्नुवतीत्यात्मानमेव
 वंचयति तश्चासह्यदुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानंदानुभवेन वंचिता इत्य

१७१॥

त्र

होदोर्मागंमौद्रं चेतोमिति रूपणपदेन ध्वनितं ॥ ५५ ॥ एवं बुद्धिबोगोभावे दोषमुक्ता तद्भविगुणमाह ॥
 ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृतौ ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ इदं क-
 र्मसु बुद्धियुक्तः समत्वं बुद्ध्या युक्तो जहाति परित्यजति ॥ उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिं
 न प्राप्तिद्वारण ॥ यस्मादेवं तस्मात्समत्वं बुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व ॥ उद्यत्कोमलवयसोऽस्मादा-
 दन्नाः समत्वं बुद्धियोगाद् ईश्वरापित चेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुत्रालम्भावः यद्वद्धूहेतुना
 मपि कर्मणां तदसौ बोधोऽपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलम् ॥ समत्वं बुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मोत्सापि-
 सत्त्वदुष्कर्मक्षयं करोतीति महाकुत्रालस्त्वं तु न कुत्रालो यतश्चेतनापि सन्मजातीयदुष्कृत्यं न क-
 रोषीति व्यतिरेको ध्वनितः ॥ अथवा इह समत्वं बुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्त-
 परमात्मसाक्षात्कारवान् सन्न जहातीह कर्मसु कृतदुष्कृतौ ॥ तस्मात्समत्वं बुद्धियुक्तो यः कर्मयोगाय युज्यस्व ॥

१७१॥

त-२

म२

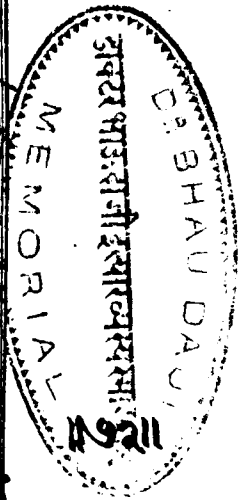
यस्मात्कर्मसु मध्ये समत्वं बुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुत्रालः दुष्कर्मनिवारणचतुरद्वयार्थः ॥ ५५ ॥
 ननु दुष्कृतहाने पक्षितं ननु सुकृतहानं सुकृतं हाने पुरुषार्थमंत्रापत्तेरित्याशङ्क्य ॥ तु छफलस्य गो न प-
 रमपुरुषार्थप्राप्तिफलमाह ॥ ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं यस्यामनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः
 पदं गच्छन्नामयं ॥ ॥ समत्वं बुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मजं फलं यस्याकेवलमीश्वराधनाय कर्म-
 णि कुर्वीणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्य दिवावप्यजन्मात्ममनीषाकंताभवन्ति ॥ तदन्नाश्च
 संतोजन्मात्मकेन बंधेन विनिर्मुक्ता विशेषणार्थं तिकेवलं क्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदं यम-
 त्मत्त्वमानंदरूपं ब्रह्म अनामयं अविद्यातत्कार्यं त्मकरो मरहितमभयं मोक्षारव्यं पुरुषार्थगच्छं
 यमदेन प्राप्तवन्तीत्यर्थः ॥ यस्मादेवं फलकामनां यस्या समत्वं बुद्ध्या कर्मण्यनुतिष्ठन् स्तेः कृतांता-
 करणशुद्धयस्तत्त्वमस्य दिप्रमाणेऽप्यन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टज्ञानतत्कार्योऽसतः सकलानर्थनिवृ-

॥७२॥

त५

क्षिपरमानंदप्राप्तिरूपं मोक्षारब्धं विष्णोः परमं पदं गच्छति तस्मात्त्वमपि यद्वैयः स्यान्निश्चितं बुद्धितन्मद
युक्तेऽप्येवोद्दिष्टास्तेरवं विधं कर्मयोगमनुष्ठेति तस्मात्त्वमपि प्रायः ॥५२॥ एवं कर्मोपपन्नं तिष्ठतः क
दा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यत आह ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्योतितरिष्यति ॥ तस्यैतासि निर्व
दं श्रान्तव्यस्य श्रतस्य च ॥ न ह्येतावता कालेनासत्त्वशुद्धिर्भवेतीति कालनियमोऽस्ति किंतु यदा
यस्मिन्काले तेन वबुधिरंतःकरणं मोहकलिलं व्यतिरिष्यति अविवेकात्मकं कालं अहमिदममदमि
याद्यज्ञानविकसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यति पूजस्तमामलमपाहाय शुद्धभावमपात्यत इति
यावदातदा तस्मिन्काले श्रान्तव्यस्य श्रतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतर्क्यं गीतासि प्राप्तोसि परीक्ष
लोकां कर्मचितान् ब्राह्मणो विवेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनांतःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यसि प्रा
यः ॥५३॥ अंतःकरणशुद्धेर्ब्रह्मज्ञाननिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना

निर

क२

ते यदा स्यास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्नुयसि ॥ तेन वबुधिः श्रुतिर्मित्ता
ना विधुफलश्रवणैरविचारिता त्वेयं विप्रतिपन्ना ॥ अने विधुसंशयविपर्ययसर्वेन विक्षिप्ता प्राक् ॥
यदा यस्मिन्काले शुद्धिर्बुद्धिर्विवेकजनितेन दोषद्वन्द्वेन तं विषुपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्च
ला जाग्रत्प्रदं निलक्षणा विक्षेपरहिता अचला सप्रसिद्धा स्निग्धा का वादिरूपलक्षणा चलन
रहिता सती ॥ स्यास्यति लयविक्षेपलक्षणा दोषपरिमुक्त्य ससाहिता अविष्यतीति यावत् ॥ अथवा
निश्चलाऽसंभावविपरीतभावनारहिता ॥ अचला दीर्घकालादनेरंतं यस्मात्कारसेवने विजातीयप्रय
यादूषिता सती निवर्तिप्रदीपवदात्मनि स्यास्यतीति श्रुतं ॥ तदा तस्मिन्काले यो जीव परमात्मैव
लक्षणां तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखंडसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्नुयसि ॥ तदा पुनः साध्यां
राभावात्कृतकस्य स्थितप्रज्ञोऽपि विषयसीत्यसि प्रायः ॥५४॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणां

॥१३॥

नमः पुनः उवाच ॥ यन्नेव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः ॥
 अजुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य काष्ठापासमाधिस्थस्येवैव ॥ स्थितधीः किं प्रमापेत किमासीत् प्रजे
 तर्कः ॥ स्थिताविश्रलाहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञायस्य स स्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थो व्युष्टि
 तचित्तश्चेति अतो विविचिन्हे समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य काष्ठापा ॥ कर्मणि पक्षी पाप्यते न येति सो
 षालक्षणे समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्येनैव विद्विष्यत इत्यर्थः ॥ स च व्युष्टितचित्तः स्थि
 तधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रमापेत स्मृतिनिंदादावपि निन्दनदूषादिलक्षणां किं कथं प्रमापेत सर्वत्र
 संभावनायां लिङुतथा किमासीत् व्युष्टितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति तन्निग्र
 हाभावकाले च किं प्रजेता कथं विषयान्प्राप्नोति तत्काले किं पापपापसंनत्रजनानि मूढजनविलक्षणा
 निवीदृशानि इत्यर्थः ॥ तदेवं च त्वत्प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे रक्ताव्युष्टितस्थितप्रज्ञे त्रय इति चेत्

॥१३॥

वेति संबोधयन् सर्वान्तर्यामिन्तया त्वमेवैतद्विशंभुस्यं वक्तुं समर्थो सीति सूचयति ॥ ५५ ॥ एतेषां च
 तुणां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं श्रीमद्वागुवाच ॥ यत्तदध्यायसमाप्तिः ॥ श्रीमद्वागुवाच ॥ प्रज्ञ
 हातियदा कामान् सर्वान्पाद्ये मनो गतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदेव्यते ॥ का
 मोन् कामसंकल्पादीन् मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तृन्त्रांतरे प
 चधा प्रपंचितान् सर्वान्तिरक्त्रोषान् प्रकर्षणकारणबाधेन यदा जहाति परियुजति सर्ववृत्तिभूत
 एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदेव्यते समाधिस्थ इति शेषः ॥ कामानात्मना तुष्टं त्वमेवैव परियागो यो
 ग्यतामाहा मनो गतानिति ॥ यदि ह्यात्मधर्माः स्फुरन्तदानयुक्तं त्रावपेरन् बहोः सुखं वत्तस्वीभावि
 कत्वात् त्वमेव सक्तधर्मा एते अतस्तत्परियागो न परियुक्तं त्रावपेरन् वदोः सुखं वत्तस्वीभावि
 मुरवप्रसादलिंगाम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते सकथं सर्वकामपरियागोऽस्यादित्यत आह ॥ आ

तन्मेव परमानंदरूपेन त्वनात्मनि तुष्टे आत्मना स्वप्रकाशविदूषेण भासमानेन ननु यथा तुष्टः परितः परमपुरुषा शक्तिमात्रा तथा च शक्तिः यदा सर्वप्रमुच्यते कोमलस्य दृष्टिप्रिताः ॥ अथ मर्त्यमृतमवयत्र ब्रह्मसमश्नुत इति ॥ तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एवं विधेयं क्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमं प्रश्नस्योत्तरं ॥ ५६ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य मार्गोपवेगानगमनानिमूढजनविबुधस्य विचारव्ययानितत्र किं प्रभाषितं तस्योत्तरमाह ॥ द्वाभ्यां ॥ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनोः सुरेषु विगतस्य हः ॥ वीतरागमयत्रोऽधः स्थितधोर्मि निरुच्यते ॥ ॥ दुःखानि त्रिविधानि त्रिकोणमहज्वरान्नि रोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि ॥ व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिभौतिकानि ॥ अतिवाते निवृत्त्यादिहेतुकान्याधिदैवकानि तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसंज्ञापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखं परिहरेत् क्षमतया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्वि

गो४

॥७४॥

ग्नमनाः अविद्येकेने हि दुःखप्राप्तौ सयामहोपापोहं धिक्कां दुरात्मानमेतादृशं दुःखमागिनं कोमेदुःखमीदृशं निराकुर्यादिदं नुतापात्मकोत्तारिरूपस्त्रासंश्चित्तवृत्तिविशेषो दुःखाख्यो जायते ॥ यद्ययं पापानुष्ठानसमर्थः स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वेन सफलः स्यात् ॥ भोगकाले तु सवन्तरेण सति कार्यस्योच्छिन्नमशक्यत्वात्ति अयोजनो दुःखकारणे सयपि किमिति मम दुःखं जायत इति ॥ अविवेकजात्रमरूपत्वात्ति विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति ॥ दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते ॥ ननु तदुत्तरकालीनोऽत्र मोषि ननु दुःखांतरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धकर्मांतरेण प्राप्यतामिति चेत् ॥ न स्थितप्रज्ञस्य अत्र मोषादनाज्ञाननाशेन अत्र मासं भवत उज्ज्वलं दुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् ॥ यथा कथां चिद्देहयात्रा मात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य च अत्र मोषावपि बाधितानि रक्षोपपत्तेरिति विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ तथा सार्वेषु सत्त्वपरिणामरूपे प्रायात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु

विशेषप्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्य हः आगामितज्जातीयसुरवस्य हः सहितः। स्पृहाहिनाम
 सुखानुभवकालतज्जातीयसुरवस्य कारणं धर्ममनुभूय वृथैव न दत्तं सांख्ये रूपानामसीति चेत्ति
 स्मृतिरेव। सा च विवेकिन एव जायते न हि कारणमविकार्यमिति न हति अतो यथासति कारणकार्य
 माप्नोति दृष्ट्या कांक्षा रूप उद्गो विवेकिनो न संभवति तथैवासीति कारणकार्यभूयादिति दृष्ट्या कांक्षा
 रूपात्तस्यात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते। प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात्। हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः
 स्पृहा ह्येव नोक्ता सापि प्रातिरेवाऽऽहो धन्यो ह्यस्य ममेदं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्योऽस्ति मु
 वने केन बोधयेन ममेदं सुखं न विद्धि द्येते येव सात्मिकात्फलितारूपातामसीति चेत्ति अतः
 योक्तं साधेनाग्निरिव धनाद्याधानेयः सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्य ह इति। वक्ष्यति न च प्रह
 ष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियमिति। सापि न विवेकिनः संभवति प्रातिहात् तथा वीतराग

स यत्रोद्यः रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषये रंजनात्मकश्चिन्नवृत्तिविशेषः। यंतामिनिवेत्तरूपः। राग
 विषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणा सामर्थ्यात्मात्मनो मन्यमानस्यैदन्यात्मकश्चिन्नवृत्तिः
 विनाशोपपत्त्या एव रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणा सामर्थ्यात्मात्मनो मन्यमान
 स्यापि उच्यते नात्मकश्चिन्नवृत्तिविशेषः। क्रोधः तस्यैव विषयस्वरूपत्वादिगताय स्मात्सतया। एतादृ
 शोऽमुनिर्मन्त्रा लः स न्यासी। स्थितप्रज्ञ उच्यते। एवं लक्षणः स्थितधीः स्वानुभावप्रकटनेन नि
 ष्यन्ति। साधेन दुर्गतिस्पृहात्वादिवाचः प्रमापत इत्यन्वय उक्तः। एवं चान्येऽपि मुमुक्षुर्दुःखेन
 द्विजेत्। सुखेन प्रहृष्येत्। रागमयक्रोधरहितश्च भवेद्यमि प्रायः॥५७॥ किंच ॥ ॥यस्य
 वेत्रानभिः स्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं॥ नासि नंदति नंदेति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ॥ सर्वेषु
 देहजीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः यस्मिन् सति अन्यदीये हानिं हंती स्वस्मिन्नारोप्येते॥ ॥

॥७६॥

सत्तादृशोऽन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसोऽवृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेणानुद्धितोऽनभिस्नेहः ॥
 भगवतिपरमात्मानितुसर्वथाभिस्नेहवान्मवेदेव ॥ अनात्मस्नेहाभावस्यतदर्थत्वादितिदृष्टव्यं ॥ त
 तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितंशुभंसुखहेतुंविषयंप्राप्यनाभिनेदतिहर्षविशेषपुरस्सरंनप्रशंस
 ति ॥ अशुभंदुःखहेतुंविषयंप्राप्यनेदृष्टिः अंतरसूयापूर्वकंननिंदति ॥ अज्ञस्यहिसुखहेतुर्यस्व
 कलत्रादिः सशुभोविषयस्तदुणाकथनादिप्रवर्तकोऽधीवृत्तिर्भ्रातरिरूपाऽभिनेदः ॥ सचतामसः त
 दुणाकथनादेः परप्रोचनार्थंस्वाभावेनव्यर्थंत्वात् ॥ एवमसूयात्पादनंनदुःखहेतुः परकीयवि
 द्याप्रकर्षादिरैनंप्रयशुभोविषयस्तन्निंदादिप्रवर्तिकाभ्रातरिरूपाधीवृत्तिर्द्वेषः सोपितामसः तन्नि
 दायानिवारणार्थंस्वाभावेनव्यर्थंत्वात् ॥ तावन्निनेदद्वेषाभ्रातरिरूपातामसोऽकथमभ्रातेषुघ्नसत्त्वरि
 तंप्रज्ञसंभवतां तस्मादिच्छालकाभावत्तस्यानभिस्नेहस्यद्वेषविषादरहितस्यभुनेः प्रज्ञापरमात्मगतं

॥७६॥

विषयाप्रतिष्ठिताफलपर्यवसायिनी ॥ सखितप्रज्ञद्वयार्थः ॥ एवमन्योपिमुमुक्षुः सर्वज्ञानभिस्नेहोमेवे
 त्शुभंप्राप्यनप्रशंसत् ॥ अशुभंप्राप्यननिंदेदियमिप्रथमः ॥ अत्रचनिंदाप्रशंसादिरूपावाचनंप्र
 षतइतिव्यतिरेकउक्तः ॥ ५८ ॥ इदानींकिमासीततिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान्पृष्ठिः श्लोके
 तत्रप्रारब्धकर्मवशाद्दुष्टानेनविक्षिप्तानीदियाणिपुनरुपसंहृत्यसमाध्यर्थमेवस्थितप्रज्ञस्यो
 पवेन्नूनमितिदर्शयितुमाह ॥ ॥ यदासंहर्तेचार्थं कुर्मोगानीवसर्वत्र ॥ इंदियाणीदियार्थस्य
 स्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ॥ अयंव्यथितः सर्वत्रः सर्वाणीदियाणिइंदियार्थस्यः शब्दादिभ्यः सं
 वेभ्यः पुनरर्थः ॥ यदासंहर्तेपुनरुपसंहर्तिसंकोचयति ॥ तत्रदृष्टंतः कुर्मोगानीव ॥ तदातस्यप्र
 ज्ञाप्रतिष्ठितेतिस्पष्टं ॥ पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तं दशायामपिसकलतामसवृत्त्याभावउक्तः ॥ अधुनातुपु
 नः समाध्यवस्थायांसकलवृत्त्याभावइतिविशेषः ॥ ५९ ॥ ननुमूढास्यापिरोगादिवशादिष्येभ्य

॥७७॥

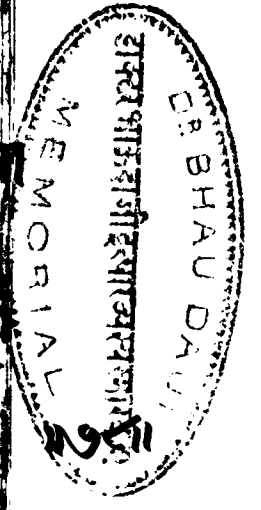
इन्द्रियाणां मुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिते कृतं अत आह ॥ विषया विनिवर्तते
 निराहारस्य देहिना ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्टुं निवर्तते ॥ ॥ निराहारस्य इन्द्रिये विषयाननाहर
 तो देहिना देहाभिमानवतो मूढास्यापि रोगिणः काष्ठं तपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तते ॥
 किंतु रसवर्जं रससंज्ञातं वदं यित्वा ॥ अस्य विषयानिवर्तते तद्विषयो रागास्तननिवर्तते इत्यर्थः
 अस्मत् स्थितं प्रज्ञास्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोपि कृद् रस
 रवणोपि निवर्तते ॥ अपि शब्दादिषु याश्च तथा च यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातं एवं च सरागविषय
 निवर्तते ॥ स्थितं प्रज्ञा लक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ यस्मान्नासति परमात्मसम्यक् दृष्टेन
 सरागविषयो कृद् ॥ तस्मात्सरागविषयो कृदि कायाः सम्यग्दृष्टेन तिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं मह
 तायत्नेन संपादयेदियमि प्रायः ॥ इति तत्र प्रज्ञाः स्थैर्यं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधार

॥७७॥

पांकारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानादन्नादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह ॥ ॥
 यतः तद्विषयिको ते यः पुरुषस्य विषयः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ॥ हे को ते यः ॥
 यतः मूढो मूढो विषयदोषदृष्टेनात्मकं यत्नं कुर्वतीति ॥ चक्षुःश्रोत्रादिव कारणादनुदात्तेनावश्यक
 प मात्मनेपदमिति ज्ञानात्परमैपदमविरुद्धं ॥ विषयः अयं तं विवेकिनेपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं नि
 विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरंति विकारं प्रापयंति ॥ ननु विराधिनिविवेकसंति कुतो विकारप्राप्तिरु
 त्वाह ॥ प्रमाथीनि ॥ प्रमथनं शीलानि प्रतिबलं यस्त्वाद्वैकोपमदन समाप्ति ॥ अतः प्रसभं प्रसह्य ब
 लत्वा रेण पश्ययेव विषयमिति स्वामिनि ॥ विवेके चरक्षके सति सर्वप्रमाथिना देवं इन्द्रियाणि विवेकज्ञं प्र
 ज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रचाव्यस्व विषया विस्तिब्धेन हरंतीत्यर्थः ॥ हि शब्दः प्रसिद्धो तयति प्रसिद्धो
 ह्ययमर्थः ॥ केचन प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभमेव धनिर्बधने रक्षकं चाभिपूयन्त योः पश्यतोरवध

॥७८॥

नहंरति। तथेन्द्रियाण्यपि विषयसन्निधाने मनोहरंतीति ॥ ६१ ॥ एवं तर्हितवके अतीकार इत्यत आह ॥
 ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ विज्ञेहि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ॥ तो
 निद्रुद्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः सन्न
 सीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् ॥ प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह ॥ मत्पर इति ॥ अहं सर्वोत्मावास
 देव एव पर उत्कृष्ट उपादेयो यस्य समत्परः एकांतमङ्गल इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं न वासुदेव भक्तानाम
 सुविश्रुते क्वचिदिति ॥ यथा हि लोके बलवन्तराजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते राजाश्रितो यमिति श
 ब्दावने स्वयमेव तद्वदश्रयः भवन्ति ॥ तथैव भगवन् सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तस्य भावेणैव दुष्टानां द्रिया
 णि निग्रहाणि ॥ पुनश्च भगवद्वाश्रितो यमिति मत्वा तानि तद्वदश्रयैव भवन्तीति शब्दः ॥ यथा च भगवद्भ
 क्तैर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रव्याख्यास्यामः ॥ इन्द्रियवशीकारे फलमाह ॥ वशीहीति ॥ स्पष्टं ॥ तदेत

द्वशकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति किमसीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६२ ॥ ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रा
 त्तद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यातृत्वान्नदंष्ट्रेणैव न मनस्य निगृहीतेऽपि न कापि क्षतिः ॥ वा
 ह्येन्द्रियाणां भावेनैव कृतकसंवादोक्तयुक्त आसीति निवर्त्य मुक्तमिदं शङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि
 युक्तत्वात् भावेनैव नार्थप्राप्तिमाह द्वाभ्यां ॥ ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः संसृजे पृथुजायते ॥ संग्राह्यं संजा
 यते कर्मा कर्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६३ ॥ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्समृतिविप्रमः ॥ समृतिश्च
 ज्ञादुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ॥ निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शङ्का दीनविषयान् ध्याय
 तो मनसा पुनः पुनश्चित्तयतः पुंसस्तु विषयेषु संगः ॥ संगः समास्यन्तं सत्त्वं हेतुवत् इत्येवं शोभनाय
 समक्षणाप्रतिविशेषः उपजायते ॥ संग्राह्यं सत्त्वं हेतुत्वं ज्ञानकक्षणात् संजायते कामः ॥ ममेते भव
 त्विति तृष्णा विशेषः तस्मात्तत्कामात्कृतश्चित्तप्रतिहन्यमानात् तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभि

॥७९॥

ज्वलनात्माऽभिजायते क्रोधाद्भवतिसंमोहः कार्यकार्यविवेकाभाविरूपः संमोहात्समृतिविचित्रमः समृते
शास्त्राचार्येपिदिक्षुशान्तिसंधानस्यविभ्रमोविचलंविचित्रंशः तस्माच्चसमृतिस्वंशोव बुधेरकात्म्याक
रमनोदत्तेनज्ञाः विपरीतभावनोपचयदोषेणप्रतिबंधात् अनुत्यतिरुत्पन्नायाश्च फलायोग्यस्य
नविक्रयः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रतापयतिसर्वपुरुषार्थयोग्या
भवतियोहिपुरुषार्थयोग्यो ज्ञातः समृतएवेतिलोकेयवद्वियतेऽतः प्रपश्यतीत्युक्तं यस्मादेवंमन
सोनिग्रहाभावोनिगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापिपरमांशं प्राप्तिस्तस्मान्महताप्रयत्नेनमनोनिगृहीया
दियमिप्रायः अतोयुक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेति ॥ ६४ ॥ मनसिनिगृहीते तु बाह्ये
न्द्रिये निग्रहाभावोपि न दोष इति वदन् किं ब्रजेतेत्यस्योत्तरमाहात्म्यः ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु वि
षयनिर्दिष्टैश्चरन् ॥ आत्मवशैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ योऽसमाहितचेताः स बाह्ये

न

॥७९॥

३१

द्रियाणिनिगृह्यापिरागद्वेषदुष्टेनमनसाविषयांश्चिंतयन्पुरुषार्थाप्रसोभवतिविधेयात्मातुग्राह्यः पूर्व
स्मादुतिरेकार्थः वशीकृतोक्तं करणस्तु आत्मवशैर्मनोधानैः स्वाधीनैरिति वारागद्वेषाणां वियुक्तैर्विर
हितैरिन्द्रियैः आत्रादिभिर्विषयान्ग्राह्यादीननिषिद्धान् चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतो विन्नस्व
स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति ॥ रागद्वेषवियुक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यते
मनसि स्ववशतुनरागद्वेषोत्तयोरभावो न तदर्थे निर्दिष्टप्रवृत्तः अवर्जनीयतया विषयो पक्षं भो न दो
षमाहेवेतीति न शिष्याचार इति भावः एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सत्तरांतहिभोगः तत्
न जीवनार्थं विषयान्मुञ्चानः कथमनर्थं प्रतिपद्येनेति शंका निरस्ता ॥ स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्र
प्नोतीति च किं ब्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६५ ॥ प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्या
दित्युच्यते ॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्यामुबुद्धिपर्यवतिष्ठते ॥

प्र ४

॥८०॥

स्य

॥ चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविकल्पितानां हानिर्विनाशोऽ-
स्पृश्यते रूपजायते ॥ हियस्मात् प्रसन्नचेतसो यते राशुशीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारेण यवतिष्ठ-
ते पूरिसमंतादवतिष्ठति स्थिराभवति ॥ विपरीतभावनादि प्रतिबंधाभावात् ॥ ततश्च प्रसादे सति बुद्धि-
पर्यवस्थानं न तस्तद्दिरो ध्याज्ञाननिवृत्तिः ॥ ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेण प्रसादे य-
त्माधिव्याय सर्वदुःखहानिकारत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ६६ ॥ इमं भवार्थं व्यतिरेकसुखेन द-
यति ॥ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः शान्तिरशांतस्य कुतः सुखं ॥
॥ अयुक्तस्याजितचित्तबुद्धिरात्मविषया अवगमननारत्नवेदांतविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते त-
दुध्यभावे ॥ न चायुक्तस्य भावनानिदध्यासनात्मिका विज्ञातीयप्रययानंतमितसजातीयप्रयय-
प्रवाहरूपा ॥ सर्वत्र न ज्ञोऽस्तीत्यनेनान्वयः ॥ न चाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्या विद्या निवृत्तिरूपा

॥८०॥

विदांतवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः ॥ अशांतस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानंद-
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत आह ॥ ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीय-
ते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुनो वमिवांसि ॥ ॥ चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमाना ममिव शीकृताना-
मिन्द्रियाणामधो यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनो विधीयते प्रयते प्रवर्तते इति यावत् ॥ कर्मक-
र्तृत्विकारः ॥ तदिन्द्रियमेकमपि मनसो नुसृतं ॥ अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञा मात्मविषयांश्चारा-
यां हरति अपनयति ॥ मनसस्तद्दिषया विस्तृता ॥ यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरंतीति कि-
मुक्तं वा मित्यर्थः ॥ दृष्टान्तस्तस्यैव ॥ अंभस्यैव वायो नैका हरणसामर्थ्येन विह्वलीभूतस्यैव त्रुमंभ-
सीकृतं ॥ एवं दोषांति के पंभः स्थानीये मनश्चांचल्ये सस्यैव प्रज्ञा हरणसामर्थ्ये मिन्द्रियस्य ॥ ननु मस्य
नीये मनः स्थैर्य इति सूचितं ॥ ६८ ॥ हियस्मादेवं ॥ ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥

॥८१॥

य^३
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तत्प्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ सर्वज्ञासर्वाणिस्मन्नेकानि हेमहाबाहोऽतिसंबोधय
नेसर्वज्ञानुनिवारणसमत्वादिन्द्रियज्ञानुनिवारणेपित्वंसमोसीतिसूचयति ॥ स्पष्टमन्यत्र तस्येति सिद्धि
स्यसाधकस्यचपरामर्शः इन्द्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञप्रतिलक्षणात्वरूपमुमुक्षुं प्रतिप्रज्ञासाधनत्वस्यच
पसंहरणीयत्वात् ॥ ८१ ॥ तदेवंमुमुक्षुणा प्रज्ञास्थितप्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्यदृष्टतः स्थि
तप्रज्ञस्यतु स्वतः सिद्धयेव सर्वेन्द्रियसंयम इत्याह ॥ ॥ यानि ज्ञासर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयम
मस्यां जाग्रतिभूतानि सानि शापन्नप्रतोमुनेः ॥ यो वेदां तवाग्याज्ञानिते साक्षात्काररूपा हं ब्रह्म
स्मीति प्रज्ञासर्वभूतानामज्ञानानि शोबनिशातान्प्रतिप्रकाशरूपत्वात् तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणा
यां सर्वभूतनिशायां जागर्तिप्रज्ञाननिद्रायाः प्रबुधः सर्वसावधानेवर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान्
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ यस्यांतु द्वैतदर्शनलक्षणा योमि विद्यानिद्रायां प्रसक्तान्येवभूतानि जाग्रतिस्वप्नव

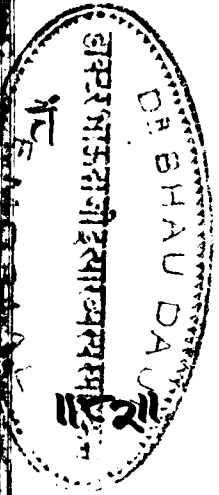
य^४

॥८१॥

व^३
इवहरंतिसानिज्ञानप्रकाशते आत्मतत्त्वं पश्यते ॥ परोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावद्विन्नप्रबुध्यते
तावेदुर्बलदृष्टानां बाधपर्यंतत्वाद्ब्रह्मस्य तत्त्वज्ञानकालं तु न त्रिमिति तः कश्चिद्ब्रह्मरूपः ॥ तदु
त्तेवातिककारः ॥ कारकव्योहारे हि शुद्धवस्तुन बीज्यते ॥ शुद्धवस्तुनि सिद्धे चकारकव्यापृतिस्तथा ॥ कुतः
काकालूकनिद्रावायसे साराः ज्ञातमवेदिनोः ॥ यानि ज्ञासर्वभूतानामिदमेवैवाचक्ष्वयं हरिरिति ॥ तथा
च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्तुदर्शनं जन्यत्वात् ॥ यस्य च वस्तु
दर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं ॥ विपरीतदर्शनकारणस्य वस्तुदर्शनस्य वस्तुदर्शनं न बाधितत्वात् ॥ त
था च श्रुतिः ॥ यत्र वा अन्यदि व स्यात्तत्रान्योन्यत्वं त्रयेण ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवास्तीति तत्र केन कं पश्ये
दिति विद्या ॥ विद्याप्रोक्तव्यमाह ॥ यथा काकस्य रात्र्यधस्य दिनमुलूकस्य दिवाधस्य निशा रात्रौ पश्यत
श्चालूकस्य यदि न रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् ॥ अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविद्यकक्रियाक

॥८२॥

रकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्ध एव तस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ७० ॥ एतादृशस्थितप्रज्ञस्य सर्वविशेष-
पक्षातिरूपार्थसिद्धेति सदृष्टांतमाह ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्बलं तद्व-
त्कामायं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ॥ सर्वाभिर्नदो भिरापूर्यमाणं सैव श्यादिषु
ज्ञात्वा अपि सर्वापः आसमुद्रं प्रविशंति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तिमयीं ॥ अचलनां मेनाका-
दीनां प्रतिष्ठायास्मिन्निति बागांभीयति शाय उक्तः ॥ यद्बलं येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्बलं तेनैव नि-
र्विकारत्वप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव संतं कामः अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शृङ्गाद्याः सर्वविषया-
अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशंति न तु विकलं शङ्कवन्ति समहासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञ-
शांतिसर्वलोकिकालौकिककर्मविशेषनिवृत्तिर्बाधितानुवृत्त्या विद्याकार्यनिवृत्तिश्चाप्नोति ज्ञानबले-
न न कामकामी ॥ काम्यान्विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शांतिं व्याख्यातां नाप्नोति अ-

पितु सर्वदालैकिकालौकिककर्मविशेषणमहतिक्लेशाणामवमनोभवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञानिन एव फलस-
तो विदुस्तन्यासस्तस्यैव च सर्वविशेषनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्वाचीनविषयभोगेऽपि निर्विकारतयादि-
कमुक्तवदितव्यं ॥ ७१ ॥ यस्मादेव तस्मात्प्राप्तानपि ॥ ७२ ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पूमीश्वरतिनिःस्पृहः ॥ नि-
र्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७३ ॥ स बन्धुबाह्यान् गृहक्षेत्रादीन् च्यंत रत्नमनोराज्यरूपान् वा स-
नामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृप्तस्तृप्त्यनुत्थानकामांस्त्रिविधान् विहायोपेक्ष्यात्तरीरजीवनमौत्रपिनिः-
स्पृहः सन्नयते निरहंकारः शरीरेन्द्रियादिस्य महमिदमिमान् मूढः विद्यावत्त्वादिति मित्रात्संभावना-
रहित इति वा अतो निर्ममः शरीरयात्रामत्रार्थपि प्रारब्धकर्मसिद्धेः कोपीनाद्यादनादाममेदमित्यसिमान-
वर्जित्सन् ॥ यः पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान्मुक्तेः यादृक्कृतयाथैकापि गच्छतीति वा सर्व-
मृतः स्थितप्रज्ञः शांतिसर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यात्तत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्र-

प्रोति। तदेतदीदृशं ब्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थं प्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तं ॥ ७२ ॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तर-
व्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि। संप्रतिकर्मयोगफलभूतां सांख्यनिष्ठ-
फलेन स्तवन्नुपसंहरति ॥ ७३ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनं प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म-
निर्वाणमृच्छति ॥ ७४ ॥ एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता। येषां ते सिं हिता सांख्ये बुधिरिति च प्रागुक्ता-
स्थितिर्निश्चासर्वकर्मसन्ध्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणब्राह्मी ब्रह्मविषयो हे पादरे। तं स्थितिं प्राप्य य-
कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न हि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोक्तिः। अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात्।
अस्यां स्थितौ अंतकालेऽपि अयं योऽसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्म निर्वाणं निर्दृष्ट्वा ब्रह्म रूपं निर्वाणमि-
ति वा अरुन्निगच्छस्य मे देन किमु वेत्तव्यं यो ब्रह्म वयादिव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्म्यां स्थितवर्तते-
त्येतां स ब्रह्म निर्वाणानि शमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः। ज्ञानंतत्साधनं कर्मसत्त्वभुधिश्च तत्फलं तत्फलं ज्ञाननि-

पि
॥८३॥

॥ इति श्रीमद्गुह्यदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥
 देवयध्याये सिन्धुप्रकीर्तितं ॥ १ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकोचाय विश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्य
 श्रीमद्युसूदनसरस्वतीबिरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागौडार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्राणां नाम द्वि-
 त्वाध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ओम् ॥ एवं यावद्व्ययमेतन्न ध्यायेन्नोपो ह्वतितो द्वितीयनाध्यायेन कृतस्तः शा-
 स्त्रार्थसूचितः तथा हि ॥ आदौ निष्कामकर्म्मनिष्ठा ॥ ततो नः करणमुद्धितः ततः कामदमादिधिानपुरःसरं
 सर्वकर्म्मसन्ध्यासः ॥ ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ॥ ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा ॥ तस्याः फलं
 च त्रिगुणात्मका विद्या निवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तानन्दे च विदेहमुक्तिः ॥ जीवन्मुक्ति-
 दशायां च परमपुरुषार्थालङ्घनेन परमवेराग्यप्राप्तिः देवसंपदाख्या च शुभवासनात दुष्कारिण्या दया
 आसुरसंपदारख्या च शुभवासनात दिरोधिनीहेया ॥ देवसंपदे साधारणकारणं सात्त्विकी अध्या आसुर-
 संपदक्तराजसीतामसीसेति हेयोपादेयविभागेन कृतस्तथा शस्त्रार्थपरिसमाप्तिः ॥ तत्र योगस्थः कुर्वन्कर्मा

सा

॥८४॥

गीत्यादिनासूत्रितासत्त्वशुद्धिसाधनपूतानिष्कामकर्मनिष्ठासामान्यविशेषरूपेणतृतीयचतुर्थोप्यां
प्रपंचते॥ततःशुद्धांतःकरणस्पर्शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरविहायकामन्यःसर्वानित्यादिनासू
त्रितासर्वकर्मसन्ध्यासनिष्ठासंक्षेपविस्तररूपेणपंचमषष्ठाभ्यां॥एतावतावत्त्वंपदाश्चापि निरूपितः॥
ततोवेदांतवाक्यविचारसहितयुक्तश्रुतीतमत्परइत्यादिनासूत्रिताःनेकप्रकारभगवद्भक्तिनिष्ठा
ध्यायषट्कनप्रतिपाद्यतेतावतातत्पदाश्चापि निरूपितःप्रयध्यायंचावांतरसंगतिमवांतरप्रयोजनमेदं
चतत्रतत्रप्रदर्शयिष्यामः॥ततस्तत्त्वंपदार्थविषयज्ञानरूपवेदाविनाशिनंनियमित्यादिनासूत्रितान्त्वज्ञा
ननिष्ठात्रयोदशेप्रकृतिपुरुषविवेकद्वाराप्रपंचिताज्ञाननिष्ठायाश्चफलत्रैगुण्यविषयोवेदानिस्त्रै
गुण्योपनिषद्भिर्नित्यादिनासूत्रितात्रैगुण्यनिवृत्तिश्चनुद्देशः॥सर्वजीवन्मुक्तिरितिगुणातीतलक्षणाकथनेन
प्रपंचितातदागतासिनिर्वदमित्यादिनासूत्रितापरवैराग्यनिष्ठासंसारवृक्षच्छेदद्वारेणपंचदशे॥दुःखे

॥८४॥

पां२

धनुर्दिग्गमनाइत्यादिस्थितप्रज्ञलक्षणेनसूत्रितापरवैराग्योपकारिणीदेवीसंपदादेया॥यामिमामुच्यते
तांवाचमित्यादिनासूत्रितातद्दिशोधिन्वास्फुरीसंपद्देयाषोडशे॥देवसंपदसाधारणकारणंचसौत्वि
कश्रयानिदेहोन्मियसंत्वच्छइत्यादिनासूत्रितानद्दिशोधिपरिहारेणसंपदज्ञा॥एवंसफलाज्ञाननि
ष्ठाःध्यायपंचकेनप्रतिपादिता॥अष्टादशेनचपूर्वाक्तिसर्वापिसंहारदुक्तिहृत्तन्मीमांसासंगतिः॥त
त्रपूर्वाध्यायेसांख्यबुद्धिमाश्रित्यज्ञाननिष्ठामगवताक्ता॥येषानेतिहिनोसांख्यबुद्धिरिति॥तत्राया
गबुद्धिमाश्रित्यकर्मनिष्ठोक्तायोगात्विमांशुलिवयारभ्यकर्मण्येवाधिकारस्तमांतसंगेस्त्वकर्मणीयं
तेननचानयोर्निष्ठयोरधिकारमेदःस्पष्टमपदिष्टोक्तगवता॥नचैकाधिकारकर्ममेवाभयःसमुच्च
यस्यविबिधित्वादितिवाच्यं॥दूरेणप्यवरंकर्मबुद्धियोगाधनंजयेतिकर्मनिष्ठायाबुद्धिनिष्ठाप
क्षयानिकृष्टमिधानात्॥यत्नानर्थउदधानंइत्येज्ज्ञानफलेसर्वकर्मफलान्तर्भावस्येददितिचात

॥८५॥

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमुक्ता च एषा ब्राह्मि स्थितिः पार्थेति स प्रज्ञां संज्ञान फलोपसंहारात् । अथ निज्ञा सर्वभू-
 तानामिदं दौर्ज्ञानिनो द्वे तद्वर्जितो भावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वात् ॥ अविद्यानिवृत्तिरक्ष-
 णमोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारणसाधनत्वं कल्पनात् ॥ न मेव विदित्वा अतिमुक्तमिति ना-
 न्यः पञ्चाविद्युत्तेयनायेति श्रुतेऽज्ञानं न तदिति जज्ञेति मित्योरेव विरोधिनो ज्ञानिकर्मणोः समुच्च-
 या समुद्भवादिन्नाधिकारिकत्वेमेवास्तस्य मेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः ॥
 न हि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेशं मुचितात्तवा ज्ञानाधिकारिणं प्रतिकर्मनिष्ठा ॥ एकमेव प्र-
 कल्पेनाभयोपदेशोऽदिति चेन्न ॥ उत्पद्येति कथं योर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्यपलक्षितात्मस्व-
 रूपमोक्षतारतम्यासंभावाच्च ॥ तस्मान्न ज्ञाननिष्ठयोऽभिन्नाधिकारिकत्वे एकं प्रत्युपदेशायोगादेक-
 अधिकारिकत्वे च विरुद्धफलयोः समुच्चयासंभवो ॥ कर्मोपेक्षया ज्ञानप्राप्त्यानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्या-
 २०४

॥८५॥

० च

ते

परा मेव क्लृप्तमनाय ससाध्यं ज्ञानं विहाय निरुद्धमने कायासबहुल कर्मानुष्ठानमयोग्यमिति मत्वा
 पर्याकुलमिदं बुद्धिः ॥ ॥ अर्जुन वा ॥ ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुधेर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घो-
 रमो नियोजयामि केन वा ॥ ॥ ह जनार्दन सर्वजनैर्धृतेया च ते स्वर्गं न विदुः पितृभिर्धृतं सिद्धयश्नुति ॥ त्वं तथा प्रवृ-
 मयापि श्रेयोनिधाय ॥ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं तैर्न वदन्ति मतिरसंबन्धनाभिप्रायः ॥ कर्मणो निष्कामादपि बुद्धिरा-
 त्मनो विषया ज्यायसी प्रज्ञास्ततश्चैव दिते तव मता तत्किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यन्ते कायासबहुलं मा-
 मतिमं क्वं नियोजयसि ॥ कर्मण्यपवाधिकारस्तद्व्यादिना विशेषण प्रेरयसि हे कर्तव्य सर्वशूर सर्वेश्व-
 रस्य सर्वदुष्टदायिनस्तव मां जहं शिष्यस्ते हं शाधि मां शिष्यादिना त्वदेकशरणं तयोपमन्त्रं प्रति प्रता-
 रणानेच्छिंमि प्रायः ॥ १॥ जनुनाहं कंचिदपि प्रतारयामि किंपुनस्तस्यामतिप्रियं त्वंतु किमेप्रतारणम् ॥
 चिद्वप्यस्य सीति चेन्न ज्ञाह ॥ ॥ ज्यामि श्रेणो व बाक्येन बुद्धिर्माह यसीव मोतदं वदनि श्रिययेन

॥८३॥

॥८६॥

अथोहमाप्नुयोऽ॥ निबन्धनं व्यामिश्रं न भवेत्तन्ममत्वेकाधिकारिकत्वं मिन्ताधिकारिकत्वं संदेहा
 द्यामिश्रं सैकीर्णमिव ते यद्वाक्यं सांतिज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मंदबुद्धि
 वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानात् बुद्धिमंतः करणं मोहयसीव प्रांश्यायो जयसीव परमकस्तीक्ष्णत्वं न मो
 हयस्यैव समतुल्याशयदोषो न मोहो भवती वशं ह्यर्थः ॥ एकाधिकारिकत्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपप
 त्तेरकाधत्वाभावन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तैर्यधिकारिभेदमन्यसे मदेकं सांप्रति विरुद्धयोर्निष्ठयो
 रूपदेशायोगात् तत्र ज्ञानं वाक्यं वा एकमेवाधिकारमेति श्रित्वेदं न अधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया
 मया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा च एतेन श्रयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्नुयां गच्छामः ॥ एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेका
 धिकारित्वविकल्पसमुच्चययोरसंभवादधिकारिभेदज्ञानायाजुनस्य प्रभोः स्थितं ॥ इह तरेषां कुमतं स
 मस्तत्र श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निरस्तं ॥ पुनः पुनर्मोक्षरुतौ तियत्वा दतो न तं कर्तुमहं प्रवृत्तः ॥ भाष्यकारमत

इति२

८

त्य४

॥८६॥

सां हि निनाग्रं धमाग्रमिह योऽप्येतमयः ॥ आश्वायोपमवतः प्रकाशयेते केवलं स्ववचसो विमुक्षये ॥ एवमधिकारि
 भेदेऽजुनेन पृष्टे तदनुरूपप्रतिवचनं ॥ श्रीमद्गवानुवाच ॥ त्रैलोक्ये स्मिन्निविधानिष्ठापुराप्रोक्ता मया नृप ॥
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ॥ अस्मिन्सिद्धिस्तुतिमते लोके मुद्यामुद्यांतःकरणसिद्धे
 दिविधेर्जनैर्विधादिः प्रकारानिष्ठास्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वाध्यायमया न वासंती हितका
 रिणा प्रोक्ता प्रकर्षणस्पष्टबलक्षणेनोक्ता ॥ तस्माच्चधिकारैर्व्यप्रांश्यामप्यसौ रिति भावः ॥ हे श्रेष्ठे धिनीः
 पायनि संख्योऽयं न पदशो गच्छतामर्जुनस्य सूचयति ॥ एकैव निष्ठा साध्यसाधने निदेन हिः प्रकाराः ॥ ननु दे
 एव स्वतंत्रे निष्ठा इति कथमिति नु निष्ठेयैकवचनं ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति
 तमेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति ॥ संख्यासंख्यातिबुद्धिस्तं प्राप्तवतां ब्रह्म च यो देवकृतसंन्यासानो वेदांत
 विज्ञानसंनिधिनाथनां ज्ञानभूमिमारूढानां मुद्यांतःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ॥ ब्र

वस्था

सं२

ज्ञानमन्त्रिकोऽप्यर्थः धर्म्यादिपुद्गलप्रेषेण न कृत्रियस्य न विद्यते इत्युच्यते अतएव न

॥८७॥

दि

ह्यपानेनेतिव्युत्पत्त्यायोगस्तन्ननिष्ठाः॥तानि सर्वेति संयम्य युक्तं आसीत् तत्पर इत्यादिना॥अथ श्रुतः क
रणानां मुद्रा न भूमिर्मन्त्रा रूढानां योगिनां कर्माधिकारि यो गिनो कर्मयोगेन कर्मवयुज्यते ततः करणश्रुत्या अवेने
तिव्युत्पत्त्या योगस्तन्ननिष्ठाः कर्णश्रुतिद्वारा ज्ञानकर्मणाः समुच्चये विकल्पावा किंतु निष्कामकर्मणा
श्रुतः करणानां सर्वकर्मसंन्यासेन वेदान्तमिति चिन्तयुः श्रुत्यावस्थापेनैकमेव त्वं प्रतिद्विविधा
निष्ठाः॥एषां निहितानां रवे बुद्धियोगिनिमंशुः॥अतो भूमिकामेदेनैकमेव प्रकृत्योपयोगान्नाधि
कारमेदेप्युपदेनावेत्यर्थमिति प्रायः एते देवदरायितुमश्रुतिवित्तस्थचित्तश्रुतिपर्यंतं कर्मनिष्ठान्॥न
कर्मणामनरेणादियौ निर्माद्ये पार्थस जीवतीत्यनेन त्वयो दशा भेदे दृश्यति॥अथ चिन्तयतु ज्ञानेन किंचि
दपि कर्मपेक्षितं मिदं दृश्यति॥यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसत्कृत्यारभ्यतु यद्यहेतुरपि कर्मणामोसहेतु
त्वं सत्कृत्ये ज्ञानेन त्वत्तिद्वारेण संभवति फलानि संधिराहिय रूपकौशलेनेति दृश्यिष्यति॥नतः परं त्वं
ति

॥८७॥

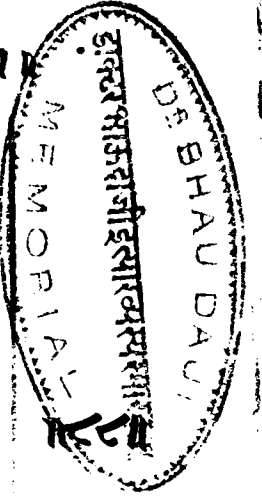
केनेति प्रश्नमुद्राप्यकामदोषैव काम्यकर्मणः श्रुतिहेतुत्वं नास्ति॥अतः कामराहित्येनैव कर्मणि कुर्वन्
तः करणश्रुत्या ज्ञानधिकारी न विष्यसीति यावदध्यायसमाप्तिरिति भावावाक्ये॥न च कारणभावे
कार्यानुपपत्तिः॥न कर्मणामनारंभान्नेष्टमप्युक्तं फलं च सन्यसनादेव सिद्धिर्लभ्यते॥
कर्मणां तमेतं वेदानुवचनेन व्याख्या विविदिषेति यज्ञेन दानेन तपसनेनैव केनेति श्रुत्या त्वज्ञाने विनियु
क्तानामनारंभादनुपपत्तिना चिन्तयुः श्रुत्या च न ज्ञानायोगो बाहिर्मुखः पुरुषो नैष्टमप्युक्तं सर्वशून्यत्वं ज्ञानं
योगेन निष्ठा मितियावत्॥नाश्रुतं न प्राप्नोति॥न चेतसव प्रज्ञा जिज्ञासा कुमिदं तः अजंतीति श्रुतः सर्व
कर्मसंन्यासो देवज्ञाननिष्ठापपत्तेः कृतं कर्मो भूमिग्रत आह॥न च सान्य सन्यदेव चिन्तयुः विनश्यत्तासि
धिज्ञाननिष्ठा कर्मणां सत्यं फलं पर्ययसाधितं नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्या चिन्तयुः मन्त्रेण
संन्यास एव संभवति॥यथा कथंचिदोक्तं त्वमोत्रेण कृतोऽपि न फलं पर्यवसोऽति भावः॥तत्र कर्मजन्य

कर्म

त

॥८८॥
२८८

बुद्ध्याभावोऽहिमुरवः॥ अहिकश्चित्क्षणमपि जानुति यत्कर्म कृतं कार्यतेऽथवाः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः
हियस्मात्क्षणमपि कर्म जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रियोऽकर्म कृतं तिष्ठति॥ अपितु लौकिकं वैदि
ककर्म निष्ठानेन प्रतिष्ठति॥ तस्मादमुधं चित्तस्य सन्यासो न संभवतीत्यर्थः॥ कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माणि
कुर्वन्ति तिष्ठति॥ हियस्मात्सर्वे प्राणि विज्ञा अधिरहितः अवशः अस्वर्तत्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतिगो
जितैरपि यत्कर्म कार्यकारणं॥ सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैर्वा रागादृषादिभिर्गुणैः कर्मलौकिकं वैदिकं
वा कार्यते॥ अतः कर्मण्यकुर्वन्नेन कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः॥ अतस्त्वाभाविके गुणा आलका अतः परं
शतया सर्वदा कर्माणि कुर्वन्तोऽमुधं बुधैः सर्वकर्म सन्यासो न संभवतीति न सन्यासनिबन्धनाज्ञाननिष्ठा
संभतीत्यर्थः॥ अथ कथं विदोस्तस्य मात्रा कृता सन्यासस्त्यमुधं चित्तस्तत्फलभादुःभवतीत्यतः॥
कर्मैन्द्रियोणिसंयम्यय आस्ते मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्निमृदात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥ ॥ यो वि

मृदात्मा रागादृषादिदूषितां करणं आत्मवयमात्रेण कर्मैन्द्रियाणि वा कृपाप्यादीनि संयम्य निगृह्य
हिमिन्द्रियैः कर्माण्यकुर्वन्ति नियातन मनसा रागादिप्रेरितेनैन्द्रियार्थान्निगृह्य दाम्पत्यात्मतत्त्वं स्मरन्मास्ते
कृतसन्यासोऽहमिदं निमानेन कर्ममृन्त्युस्तिष्ठति समिथ्याचारैः सत्त्वमुधं भावनफलसंयोग्यत्वात्त्याया
चार उच्यते॥ अथ पदार्थविवेकाय सन्यासः सर्वकर्मणाम्॥ अथ ह विहितो यस्य स मात्रायागी पतितो भवेदि
यादिष्टमं शास्त्रेण॥ अत उपपन्नं न च सन्यासनादेवा मुद्योतः करणसिद्धिं समधिगच्छतीति॥ अत्रात्म
वयमात्रेण सर्वकर्माण्यसन्यस्य चित्तमुधये निष्काम कर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्यात्॥ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि
मनसानियम्यारभते तु न कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विदिष्यते॥ ॥ तु नैन्द्रियमुद्योतः करणसन्यासि
व्यतिरेकार्थः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि आत्रादीनि मनसा स्मरन् नियम्य पापहेतुशरीरविषयासक्ते निव
र्य॥ मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा॥ कर्मैन्द्रियैर्वक्त्राण्यदिभिः कर्मयोगमुधहेतुनया विहितं कर्म

रभते करोय सक्त मन्त्रा निष्ठा यन्मन्य सन्यो विवेकः स इतरस्मान्मिथ्या चारादि निश्चितः ॥ परिश्रमसाम्ये
 पि फलानि त्रये भाक्तेन श्रेष्ठो भवति ॥ हे अर्जुन श्रयो मिदं पश्य एकः कर्मैदियाणि निगूह्य तद्भानेदियाणि
 व्यापारयन् पुरुषार्थं मन्यो परस्मै नो नैदियाणि निगूह्य कर्मैदियाणि व्यापारयन् परमपुरुषार्थं भाग्य
 वतीति ॥ आयस्मादेवं तस्मान्मनसा ज्ञानेदियाणि निगूह्य कर्मैदियैः ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यास्यो
 ह्य कर्मणा धारी रयात्रापि च तेन प्रसिद्धेद कर्मणा ॥ एवं प्रागनुसृतश्रुतिहेतु कर्मो नियतं विश्रुद्देवैः न
 लं संबध्यन्त्यन्यतया नियतं निमित्तेन विहितं कर्म त्रैतं स्मार्त्तं च नियमिति प्रसिद्धं कुरु ॥ कृत्विति मध्यमपुरु
 षप्रयोगेणैव त्वमितिलब्धे त्वमिति पदमश्रुतिरे संक्रमितं ॥ कस्मादश्रुतः करणेन कर्मं वक्तव्यं हियस्मा
 त्कर्मणो करणो त्वसैव ज्यायः प्रशस्यतरं ॥ न केवलं कर्मो भावेन त्रैतः करणश्रुतिरेव न सिध्येत् किंतु अ
 कर्मणो यथादिकर्मैरहितस्य तेन वशरी रयात्रा वरीरिथिरपि न प्रकर्षणादात्र दृष्टिं कृतं लक्षणो न सिध्येत् ॥

न

॥८९॥

तथा च प्रागुक्तं ॥ अपि चैतन्तः करणश्रुतिरनुसृतार्थः ॥ ८८ ॥ कर्मणा बध्यते जंतुरिति स्मृतेः सर्वकर्मबंधात्
 कत्वा ननु मुक्तपाकं कर्तव्यमिति सन्वत्तस्योत्तरमाह ॥ ८९ ॥ अथायत्तिर्मणो न्यत्र लोकेषां कर्मबंधनः ॥ अतर्था कर्म
 कौतये मुक्तसंगः समाचरा ॥ ९० ॥ परमेश्वरः यज्ञो विविष्णुरिति श्रुतेः ॥ तदाराधनायां क्रियते कर्म तद्यज्ञा
 र्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तौ यं लोकः कर्मोधिकारी कर्मबंधनः कर्मणा बध्यते ॥ न त्वीश्वराध
 नेर्धनः ॥ अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्मैह कौतये त्वं कर्म पुण्यं धुरुते मुक्तसंगं स न समाचर सन्वत्तं अथादिपुनः
 सरमाचाराः प्रजापतिवचनद्वयं धुरुते न कर्म कर्तव्यमिति यादृशसहयज्ञा इत्याह चतुर्थः ॥ सहयज्ञाः
 प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेधवो रित्वं कर्मैधुवः ॥ सहयज्ञेन विहितं कर्म
 कल्पेन वर्तते न इति सहयज्ञाः कर्मोधिकृतारुतिया वनयोपसर्जनस्येति पक्षे सादेनामोवाः ॥ प्रजास्त्रीन्व
 णान् पुरा कल्प्यादेः सृष्ट्वा वाच प्रजानां पतिः स्वरा ॥ किमुवाचेत्याह ॥ अनेन यज्ञेन स्वाश्रमे चित्तं कर्मणा प्रस

य

॥९०॥

विषयं प्रसूयं प्रसवोद्युधिः॥ उत्तरोत्तराभिप्रेत्यं लभ्यमिदं॥ कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह॥ एष यज्ञा
रथो धर्मो वायुः प्राक्मिष्टकामे धुगिष्टानि तान् कामान् वसुमानि फलानि दोगिष्टं प्रैषयतीति तथा अर्था
स्तु भोगप्रदोऽस्ति यथः॥ अत्रैव धुपियज्ञग्रहणं भावयत्कर्मोपलक्षणार्थमकरणे प्रयवायस्याग्रे क
धानात्॥ काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्तेष्वमाकर्म फलहेतुभूरियनेन निराकृतत्वात्॥ तथापि
नियमकर्मणां स्यान्नुषंगिकफलसङ्गावोदयवोस्त्विष्टकामधुगिष्टपयद्येते॥ तथा च अपस्तम्बः स्मृतिः॥
तद्यथा मेषफलाद्ये निमित्तेषु आगंधरूपनृत्यद्येते एवं धर्मचर्यमार्गमर्थो अत्र सद्यतेनोचदनुत्पद्यते
न धर्महा निर्भवतीति॥ फलसङ्गावपि न दमि संध्यनाभि संघिन्यां काम्यनिययो विवक्षाः॥ अतमि संहित
स्यापि वस्तुस्वभावाद्युपतौ न विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते॥ ॥ १० ॥ अत्रैव मिष्टकामदण्डं च
स्यतितदाह॥ दिवान् भावयतानेन ते देवा नाव्यंतुः॥ परस्परं भावयंतः त्रेयः परमवाप्नुयथा॥ ॥

॥

॥९०॥

अनेन यज्ञेन युयं यजमाना देवानि द्वादीन् भावयत हविर्भोगैः संवर्धयत तर्पयं यथः॥ ते देवा युष्माभिर्भावि
ताः सो नो वायुः प्राक्मिष्टकामे धुगिष्टानि तान् कामान् वसुमानि फलानि दोगिष्टं प्रैषयतीति तथा अर्था
स्तु भोगप्रदोऽस्ति यथः॥ अत्रैव धुपियज्ञग्रहणं भावयत्कर्मोपलक्षणार्थमकरणे प्रयवायस्याग्रे क
धानात्॥ काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्तेष्वमाकर्म फलहेतुभूरियनेन निराकृतत्वात्॥ तथापि
नियमकर्मणां स्यान्नुषंगिकफलसङ्गावोदयवोस्त्विष्टकामधुगिष्टपयद्येते॥ तथा च अपस्तम्बः स्मृतिः॥
तद्यथा मेषफलाद्ये निमित्तेषु आगंधरूपनृत्यद्येते एवं धर्मचर्यमार्गमर्थो अत्र सद्यतेनोचदनुत्पद्यते
न धर्महा निर्भवतीति॥ फलसङ्गावपि न दमि संध्यनाभि संघिन्यां काम्यनिययो विवक्षाः॥ अतमि संहित
स्यापि वस्तुस्वभावाद्युपतौ न विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते॥ ॥ १० ॥ अत्रैव मिष्टकामदण्डं च
स्यतितदाह॥ दिवान् भावयतानेन ते देवा नाव्यंतुः॥ परस्परं भावयंतः त्रेयः परमवाप्नुयथा॥ ॥

॥

॥ निमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूत्रानि मित्रैः किं ब्रूयैः ॥ भूतभाविपातकासंसर्गाणि क्लेशवन्तीत्यर्थः ॥ एवमन्व
ये भूतभाविपापमावमुक्त्वा व्यतिरेकेदोषमाह ॥ भुञ्जते ते वै श्रद्धेवाद्यकारिणो धर्मापमेव तु श्रद्धेव
धारणे यथापापः पञ्चसूत्रानि मित्रं प्रमादकं तद्विंशतिनिमित्तं च कृतपापाः संतः प्रमादकारणादेव प
चंति न तु वै श्रद्धेवाद्यर्थः ॥ तथा च पञ्चसूत्रादिकृतपापविद्यमान एव वै श्रद्धेवादिनियममकरण
निमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते ते च वं पापा इत्युक्तं ॥ तथा च स्मृतिः ॥ कंडूनीपेषणी चुल्ली उदकं
भीक्ष्माजनी ॥ पञ्चसूत्रा गृहस्थस्य तपिः स्वर्गं विदतीति ॥ पञ्चसूत्रा कृतपापं च यज्ञैर्व्यपहतीति च ॥
श्रुतिश्च ॥ इदमेवास्मत्तत्त्वाध्यासां मन्त्रपिदमद्यते स य एतदुपास्तेन स पाप्मनो व्यावर्तते तिस्रश्चैतदि
ति ॥ मंत्रवृणोपि ॥ मोघमन्त्रं विंदते अप्रचेताः स यं ब्रवीमि वध इत्यतस्तस्य ॥ नार्यमणां पुष्यति नो सरव
यं केवलाद्याभवति केवलादीति ॥ इदं चापलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्त्तानां श्रौतानां च नियममाणां ॥

७१॥

अधिकृतेननियानिकर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीतिप्रजापतिवचनार्थः॥१॥नकेवकंप्रजापतिवचना
देवकर्मकर्तव्यमपितुजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीयाह॥अन्नादितित्रिभिः॥॥अन्नाद्भवन्तिमृता
निपर्जन्यादन्नसंभवः॥यज्ञाद्भवतिपर्जन्योवृक्षः॥कर्मसमुद्भवः॥॥अन्नाद्भुक्कृत्तेलोलिहितरूपेण
परिणताद्भुतानिप्राणिप्राणीनवन्तिजायन्ते॥अन्नस्यसंभवाजन्मअन्नसंभवःपर्जन्यादृष्टेःप्र
सृष्टसिद्धमेवैतत्॥अत्रकर्मोपयोगमाह॥यज्ञात्करीयादिरग्निहोत्रोदच्चापूर्वाख्याधमाद्भवीतिपर्
जन्यः॥यथाचरितहोत्रोदृष्टिजनकत्वंतथाध्याय्यातमसाध्यायीकोडेजनकयोऽववृत्तसंबादरु
पायाषट्प्रश्न्यामैनुनोक्तः॥अग्नौप्रास्ताहुतिः॥सम्यगादियमुपतिष्ठते॥आदिज्जायतेदृष्टिदृष्टे
नंततःप्रजहति॥सचयज्ञोधर्मस्थःसूक्ष्मकर्मसमुद्भवः॥अस्मिन्मनुष्येजमानव्यापारसाध्यः॥यज्ञस्यहिअ
पूर्वस्यविहितंकर्मकारणं॥१॥अन्वापूर्वेतिपादवं॥॥कर्मब्रह्माद्भवंविधिब्रह्माक्षरसमुद्भवं॥गसमात्ता

॥९२॥

वैराग्यं ब्रह्मनियं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ अतो ब्रह्म वेदः सर्वो ब्रह्मः प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितं मे
 व कर्मो पूर्वसाधनं ज्ञानी हि न त्वन्यत्पास्वं उपनिषदितं मियर्थः ॥ ननु पास्वं उवाच आपेक्षया वेदस्य किं वै
 लक्षण्यं यतो वेदप्रतिपादित एव धर्मो निर्दिष्टः तत्राह ॥ अतो वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरात्परमात्मनो
 निर्दिष्टात्पुरुषनिश्चासन्नायेनाबुद्धिपूर्वसमुद्भवं अविमोच्यस्यैदक्षरसमुद्भवं ॥ तथा चापौरुषेयत्वे
 न निरस्ति समास्तदोपाशंकं वेदवाक्यं प्रमितिः अनेकतया प्रमाणमतीदृशेन नित्यं प्रमादकरणा
 पाटवविप्रविष्टादिदोषवत्पणीतं पास्वं वाक्यं प्रमितिजनकमिति भावः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अस्य मह
 तोक्षुतस्य निश्चयितमत्तद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वगिरस इति हासः पुराणां विद्यापेदे निषे
 दः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या नान्यस्यैवैतानि निश्चयितानि तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया
 सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नियमविनानि च ब्रह्म वेदस्यं यज्ञे धर्मो रच्योतीदृशे प्रतिष्ठितं तात्पर्यं यथा ॥

१९३॥

> स्यत आह ॥ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अथापु रंदि यारामो १

सकान्ति

अतः पास्वं उपनिषदितं धर्मपरिग्रहेन वेदबोधित एव धर्मो नुस्येति मोक्षं पार्थसज्जीविति ॥ अतो वे
 र्मे श्वरात्सर्वावभाकं निर्दिष्टं वेदविज्ञातं कर्मपरिज्ञानं ततो नुष्ठाना धर्मेत्यादस्ततः पञ्चन्यस्त
 तोच्चततो धृतानि पुनस्तथैव नूतानां कर्मप्रवृत्तिरियेव परमे श्वरेण प्रवृत्तितं चक्रं सर्वजगन्निवहकं
 यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सैषा युः पापज्जीवितो मोक्षं व्यर्थमेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनान्मरेण
 मेव वरजन्मांतरे धमनिष्ठान संनवादि यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां धृतानां
 लोकः सम उज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोको अथ दनुर्व्रते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निर्मुणाति
 यत्प्रजामिच्छते न पितृणामथ यन्मनुष्यान् यासयते ये देवो यानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्प
 शुन्यरूपो दकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वावदाव्यां स्थापि पीलिकाभ्यो उपजीवन्ति तेन ते
 पां लोका इति ॥ अतो विदं व्यावर्तयति रंदि याराम इति ॥ यत रंदि ये विषये धारं इति ॥ अतः कर्मो धिकारी

मत

॥९३॥

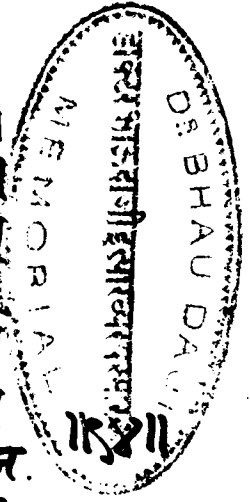
संस्तदकरणात्पापमेवाचिन्त्यन्त्यर्थमेवजीवतीत्यभिप्रायः ॥ १८॥ यत्स्विंदियागमेनभवतिपरमार्थद
र्शः ॥ सर्वजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्मनिनुतिष्ठन्पिनप्रयैवैतिकृतकृत्यत्वादियाहदाभ्यां ॥
यस्त्वात्मरतिरेकस्यादात्मतत्सश्चमानवः ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्येनविद्यते ॥ १९॥ इदिया
गमेहिस्त्रक्षचंदनकनित्तादिभूतिमनुभवति ॥ मनोऽज्ञान्मपानादिषु ॥ २०॥ पञ्चपुत्रहिरण्यादिलोभ
नरोगाद्यभावेनचक्रुष्टि ॥ उक्तविषयाभावेरोगिणासह्यतृप्यंतुदृष्टिदर्शनादितितृप्तितुष्टयोमनो
दृष्टिविरोधाः साक्षिसिद्धांलुब्धपरमात्मानंदस्केहेतदर्शनाभावादतिफलाभावाच्चविषयसखेन
कासायतइत्युक्तंयावानर्थउदयानइत्यत्रअतोऽनात्मविषयकरतितृप्यतुष्ट्यभावादात्मानंपरमा
नंदमद्वयसाक्षात्कुर्वन्नुपचारदेवमुच्यते ॥ आत्मरतिरात्मतृप्तिरात्मसंतुष्टइति ॥ तथाचअतिः ॥
आत्मक्रीडआत्मरतिक्रियावानेवद्विद्वद्विदांवरिष्ठइति ॥ आत्मतत्त्वमितिचकारवकारानुकर्षणा

॥९३॥

र्थः ॥ मानवइतियः कश्चिदपिमनुष्यखभूतः सर्वकृतकृत्योनतुब्राह्मणत्वादिकप्रकर्षणैतिकथयि
तुं ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टइत्यत्रचकार ॥ समुच्चयार्थः ॥ २१॥ एवंभूतस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि
कार्यवैदिकलौकिकेवानविद्येते ॥ २२॥ आनन्दात्मविदोप्यभ्युदयार्थेनिः ॥ अयसाध्यप्रयवायपरिहारा
र्थवाकर्मस्यादियुतआह ॥ २३॥ नैवतस्यकृतेनाथेनिकृतेनेहकश्चना ॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चि
दृष्टव्यपा ॥ अयः ॥ २४॥ तस्यात्मरतेः कृतेनकर्मणाऽभ्युदयलक्षणैनिः ॥ अयसलक्षणोवार्थः ॥ प्रयोजनं
नैवास्ति ॥ तस्यस्वर्गाद्यभ्युदयानधिवाहनिः ॥ अयसस्यचकर्मसाध्यत्वात्तथाचअतिः ॥ परीक्ष्य
लोकानुकर्मवितान्द्व्याह्वणोनिमायानस्त्यकृतः कृतेनेति ॥ कृतोनिमोक्षः कृतेनकर्मणानास्ती
त्यर्थः ॥ ज्ञानसाध्यस्यापिव्यावृत्तिरेवकारणोसूचिता ॥ आत्मरूपस्यहिनिः ॥ अयसस्यनित्यप्राप्तस्याज्ञ
नमात्रस्यामप्राप्तिस्तच्चज्ञानमात्रापनोद्यंतस्मिंस्तत्त्वज्ञानेनानुपपत्तेस्तस्यात्मविदोनेकिंचित्कर्मसा

अ ३

धर्मज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ एवं भूतेनापि प्रयुवाय परिहरार्थं कर्मनुष्ठेयं विवेकतया ह ॥
 नाकृतेनेति भावे निष्ठा ॥ मियुक्तमकिरुतेनेह लोके गार्हित्वरूपः प्रयुवाय प्राप्तिरूपो वाक्यश्च नाश्रयि
 स्ति ॥ सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्तराधिम ॥ चोदतो ॥ यस्मादस्यात्मविदः सर्वस्मिन्तेषु ब्रह्मादिस्थावरांतु कोप
 र्थं प्रयुवायः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति ॥ कंबिदूतविशेषमाश्रयकोपि क्रियासाध्यार्थनास्तीति वा
 क्यार्थः ॥ अतोऽस्य कृताकृतेनि प्रयोजनेन न कृते कृते तप इति श्रुतेः ॥ तस्य ह न देवाश्च नाश्रयाः
 दातव्या आत्मा ह्येषां सप्तवतीति श्रुते देवा अपि तस्य मोक्षाभिभवनाय सनमथ इत्युक्तेन विघ्नोपावा
 र्थमपि देवाराधनरूपकर्मनुष्ठानमिष्टमिष्टप्रायः ॥ एतादृशो ब्रह्मचिद्धमिकासस्य कर्मेदेन निरूपि
 तोऽयं ज्ञेयः ॥ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाया प्रथमा परिकल्पिता ॥ विचारणाद्वितीया स्यात्तृतीया तनुमान
 सा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंस्तित्तनमिका ॥ पदार्थभावनोपपत्तिः सप्तमी ॥ नुर्यगास्मृतेति तत्र

नियानियवस्तु विवेकदिपुरुसराफळपर्यवसायिनी मोक्षेष्टा प्रथमा ॥ ततो गुप्तमुपसृष्टवेदांतवाक्य
 विचारः अवगमननात्मकद्वितीया ॥ ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनसः काग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहण
 योग्यत्वं तृतीया ॥ एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिभिः ॥ मेदेन जागृतो भानात् त
 का दुर्लभः ॥ भूमिचित्तयत्वं तद्भूमिजाग्रदिति स्थितोऽयथावद्वेदबुधेदं जागृज्जगति दृश्यत इति ततो वे
 दांतवाक्यनिर्विकल्पकोद्भूतमेव साक्षात्कारश्चतुर्थी ॥ भूमिकाफळरूपा सत्त्वापत्तिः स्वप्नावस्था
 च्यते ॥ सर्वस्यापि जागृतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् ॥ तदुक्तं ॥ अद्वैतस्थेयमाया तदेतदप्रभाममात पश्य
 तिरवप्रबलोकंचतुर्थी ॥ भूमिकामिता इति ॥ सोऽयं चतुर्थी भूमिप्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते ॥ पंचमी
 षष्ठी सप्तम्यस्तु भूमिका जीवन्मुक्तेरवांतरभेदात् ॥ तत्र विकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुधेमनसि
 निर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽसंस्तित्तनमिका ॥ सप्तम्युत्तिरिति चोच्यते ॥ ततः स्वयमेव व्युत्थानात् ॥ सोऽयं योषी

॥९५॥

ब्रह्मविद्वान्तस्तदस्यासिपरिपाकेनचिरकालवस्थायिनीसपदार्थोभाविनीतिगाढसुषुप्तिरितिचो
च्यते॥ ततः स्वयमुचितस्ययोगिनः परप्रयत्नेनव्युत्थानात्सोयंब्रह्मविद्वरीयान्॥ उक्तं हि पंचमी
मिकामेयसुषुप्तिपदनासिकांषष्ठिगाढसुषुप्तारव्यांक्रमात्पततिभूमिकामिति॥ यस्यास्तसमाध्य
वस्थायानस्त्वतो न परतो व्युत्थितो भवति सर्वभेदज्ञानाभावात्किंतु सर्वदा तन्मया एव स्त्वप्रयत्नमं
तेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणावयुवज्ञानैर्निर्बाह्यमानेदेहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानंदघनरव
सर्वतस्तिष्ठतिसासप्तमीतुरीयावस्थातां प्राप्नो ब्रह्मविद्वरिष्ठेऽयुच्यते॥ उक्तं हि॥ षष्ठां प्रम्याम
सौ स्थित्वासप्तमी भूमिमाप्नुयात्॥ किंचिदेवेषसंपन्नैस्त्वयैवेषनकिंचन॥ विदेहमुक्तेति का सप्तमी
योगभूमिका॥ अगम्योवर्षसांज्ञातासासीतायोगभूमिष्विति॥ यामधिकृत्य श्रीसागवते स्मर्यतां देहं च
न स्वरमवस्थितमुत्थितं वासिघ्नो न पश्यति यतोऽध्यगमत्त्वरूपं॥ देवा दुपेतमथैव च॥ आदपेतं वसो यथा

सा

॥९५॥

परिरुतं मदिरामदांघः॥ देहोपि देववृत्तस्त्वलु कर्मयाक्स्वारंभकंप्रतिसमीक्ष्य त एव साक्तः॥ तंस प्रपंच
मधिरुदसमाधियोगः स्वाप्नपुनर्नर्मजते प्रतिबुधवस्तु रिति॥ अतिशयतद्यथा हि नित्यं यनीबल्मीके
मृताप्रयस्तावयतिवमेवेदं शरीरं ज्ञानेयथा मशरीरमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति॥ तत्रायसंग्रहः॥ चतु
थभूमिकाज्ञानंतिस्त्रयः साधनपुरा॥ जीवचुक्तेरवस्थास्तपरास्तिस्त्रः प्रकीर्तिताः॥ अत्र प्रथमं भूमिचय म४
मास्तुटोः ज्ञापिनकर्माधिकारीकिंपुनस्तत्त्वज्ञानीमहिशिष्टे जीवमुक्तो वेद्यमिप्रायश्चरयस्मान्ब्रह्म
चभूतो ज्ञानी किंतुकर्माधिकृत एवमुमुक्षुः॥ अस्मादसक्तः सततं कार्यकर्मसमाचरन् असक्तोऽस्य
चरन्कर्मपरमाप्नोति पूरुषः॥ अस्मत्कः फलकामनारहितः सततं सर्वदानलुकदाचित् कार्यमव
श्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं॥ तस्मात्तदनुवचनने ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाना
श्रुतेन तिस्रया ज्ञाने विनियुक्तं॥ कर्मनियने मित्तिकलक्षणं सप्रगा चरयथाशास्त्रं निर्वर्तय॥ असक्तो हि

॥१६॥

यस्मादाचरन्तीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परमोक्षमाप्नोति पुरुषः पुरुषः स एव
सत्पुरुषो नान्यदयमभिप्रायः ॥१९॥ ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यास
नानुष्ठाना य सर्वकर्मयोगागलक्षणाः सन्त्यासो विहितस्तथा च न केवलं ज्ञानिन एव कर्मनिधिका
रः किं ज्ञानेनार्थिनापि विरुक्तस्य ॥ तथा च मयापि विरक्तं ज्ञानार्थिना कर्मोपहि हेयान्येव यजुना
वांकोक्षत्रियस्य सन्त्यासानधिकारप्रतिपादनानुवदति भगवान् ॥ कर्मणो वहिसं सिद्धिमास्थि
ता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ जनकादयो जनकज्ञातत्रात्रुपभृत
यः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोऽपि कर्मणो वसह न तु कर्मयोगेन सह सं सिद्धिं श्रवणादिसा
ध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः ॥ हि यस्मादेवं तस्मात्तमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वन्मार्गं कर्मक
र्तुमर्हसीत्यनुषंगः ॥ ब्राह्मणाः पुत्रपणाय श्रुतौ केषणायाश्च पुत्रायाथभिदौ चर्यं चरतीति स

॥१६॥

येन२

नो३

व्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणात्तस्य विविक्षितत्वात् ॥ स्वारज्यकामो राजा राजसूयजेतेत्यत्र क्षत्रियत्वं
वत् ॥ चत्वारः आश्रमा ब्राह्मणास्य च यो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति च स्मृतेः ॥ पुराणेषु ॥ मुखजानामयं धर्मो
यद्विष्णोर्लिङ्गधारणं ॥ बाहुजालुरुजातानां नायं धर्मः प्रप्रप्यत इति क्षत्रियैर्वक्ष्यते ॥ सन्त्यासाभावउक्तः ॥
यस्माद्युक्तमेवात्तं भगवत्कर्मणो वहिसं सिद्धिमास्थिता जनकादय इति ॥ सर्वे राजाश्रिता धर्मराजा
धर्मस्य धारक इत्यादि स्मृतेर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियो वक्ष्यं कर्मकुर्यादित्याह ॥ लोकैति ॥ लोक
यानां स्वेस्वे धर्मप्रवर्तनमनुमार्गान्निवर्तनं च कोऽप्येव संग्रहस्तं पश्यन्नापि श्रुत्वा जनकादिदिष्टाचारमपि
पश्यन् कर्मकर्तुमर्हस्येव न च यः ॥ क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणारब्धप्राप्तीरस्त्वं विद्वानपि जनकादि
वत्प्राप्य कर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तव्यं ॥ योग्यो भवसि न तु यत्कुं ब्राह्मणाजन्मा जावदित्यभिप्रायः ॥
एतादृशं भगवदभिप्रायं विद्वद्भगवतो नाप्यकर्तव्यं ब्राह्मणस्यैव सन्त्यासो नाप्यस्येति निषीतां वार्तिकेन

१७३॥

ज्ञानप्राप्तावपि

तात्त्विकेति वादमात्रेण स्रष्टव्यवैयर्थ्ययोरपि सन्यासोस्तीत्युक्तमिति दुष्टव्यः ॥ १७३ ॥ ननु मया कर्माणि क्रिय
माणानि लोककर्ममिति तत्संगृहीयादित्याशंक्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह ॥ यद्यदाचरति श्रे
ष्ठस्तत्तदेव तरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ अथः प्रधानं भूतो राजादिर्यद्यत्क
र्माचरति शुभं मनुजं वा तत्तदाचरतीति तदुः प्राकृतस्तनुदेगता जननस्य न्यत्वात् तन्त्रेणोपपत्तिः ॥ ननु
शास्त्रासंबलव्यानां स्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो न चरति लोक इत्याशंक्योपाचारं व
त्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितमिति तस्य दृष्टव्यमिति सयदिति ॥ आश्रयैल्लौकिकं वेदिकं वा प्रमाणं क
रुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोपनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातंत्र्येण किंचिदित्यर्थः ॥ तथा च प्र
धानं भूतेन त्वया ज्ञानलोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव ॥ प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारसंबन्धीति
न्यायादित्यभिप्रायः ॥ १७४ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्तद्वयाह त्रिभिः ॥ ॥ न मे पार्थोस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोके

॥ १७४ ॥

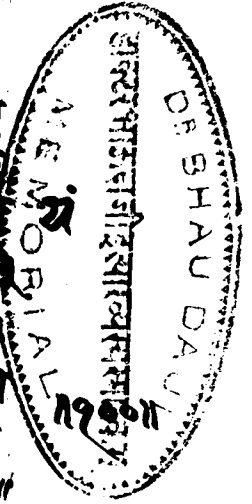
पुकिंचन ज्ञानवाप्यमवाप्त्यर्थं वर्तते वचनं कर्मणि ॥ ॥ हे पार्थ मम त्रिषु लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति ॥
यतो न बाह्यं फलं किंचिन्नममावाप्त्यर्थं नास्ति तथापि वर्तते एव कर्मण्यहं कर्म करोम्येव यथः ॥ पार्थ तिसं
बोधयन् विष्णुस्रष्टव्यवैयर्थ्यं ॥ १७५ ॥ इव स्वं भूरापरापत्यत्वेन चायं तं मे तस्मो ह मि व वर्तितुमर्हसीति द
र्शयति ॥ १७६ ॥ लोके संग्रहेऽपि नैतत्कर्तव्यं विफलत्वादित्याशंक्योपाचारः ॥ यदि ह्यहं न वर्तयेज्जातुक
मप्यतं दितः ॥ मम वत्सा वर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वत्र ॥ ॥ यदि पुनरहं तं दितो न त्रैलोक्यं सन्न कर्मणि
कदाचिन्न वर्तयेज्जानतिष्ठेयं कर्मणि ॥ तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वत्समागं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारि
णः संतो नु वर्तते नु वर्तन्ते सर्वत्र ॥ सर्वप्रकारेण ॥ १७७ ॥ अथ सत्यं तव मागं नु वर्तितुं नु मनुष्याणामुचित
मेव कोदापदयत आह ॥ उत्सीदयुरि मे लोकान् कुर्यात् कर्म चेदहं संकरस्य च कर्त्ता स्यामपह्न्यामि
माः प्रजाः ॥ ॥ अहं मीधस्त्रेद्यदिकर्म न कुर्यात्तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तिः ॥ लोक

यस्य सर्वं ज्ञेयं तयो वेदेत् ॥ महानिरयजालेषु स तेन विनियोजित इति ॥ २६ ॥ विद्वद्विदुषां कर्तुं नुष्ठानसा
 मपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयितुं तत्राः कर्मणातिश्रुतार्थविहङ्गातिद्वार्या ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारं विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ प्रकृतिमया
 सत्त्वरजस्तमोगुणमयमिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः सायां प्रकृतिं विद्यान्मायिनं कुमहे
 श्वरमिति श्रुतेः ॥ तस्याः प्रकृतेः गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्मा
 णि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्यकारणसंघातात्मप्रययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मा
 तः कारणस्य सोऽहंकारविमूढत्मानात्मन्यात्मानिमानातानि कर्माणि कर्त्ताहमिति कर्ममहमिति मन्यते
 कर्त्तृध्यासेन कर्त्ताहमिति तत्प्रययः ॥ तेन लोकाध्ययनिष्ठारबलव्यवृणामिति षष्ठी प्रतिषेधः ॥ २७ ॥
 विद्वान्स्तनधानमन्यत इत्याह ॥ तत्त्वविद्ब्रह्महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणगुणेषु वर्तते इति

मत्त्वानसज्जते ॥ तत्त्वयथात्म्यं वेतीति तत्त्वविद्ब्रह्महाबाहो न तस्याज्ञाद्वैश्वमाह ॥ कस्य तत्त्वमित्यत आ
 ह ॥ गुणकर्मविभागयोः गुणोद्देशं द्रियान्तःकरणान्यहंकारस्य दानि ॥ कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ॥
 ममकारस्य दानीविगुणकर्ममिति द्वंद्वकवद्भावः ॥ विभज्यते सर्वेषां ज्ञानां विकारिणां ज्ञासकत्वेन पृथ
 ग्भावंतीति विभागः स्वप्रकाशाज्ञानरूपसंग आत्मा ॥ गुणकर्मविभागश्चेति द्वंद्वः ॥ तयोर्गुणकर्मविभा
 गयोर्भास्यभासकयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वेन न्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वयथात्म्यं यो वेत्ति स गुणैः करणात्मिकाः
 गुणेषु विषयेषु वर्तते विकारित्वान्न तन्निर्विकार आत्ममिति मत्त्वानसज्जते सत्तिकर्तृत्वाभिनिवेश
 मत्तत्त्वविदेवन करति हे महाबाहो इति संबोधयन् सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वान्न स
 थरज्जनसाधारण्येन त्वमेविवेकी न विद्महसीति सूच्यते ॥ गुणविभागस्य कर्मविभागस्य तत्त्व
 विदित्वा ॥ अस्मिन्पदगुणकर्मणोरित्येतावत एव निबोहि विभागपदस्य प्रयोजनं चिंशोः ॥ २८ ॥ तदे

॥१००॥

वंविद्धविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानविदुषो बुद्धिमेदं न कुर्यादिति तत्सु पसंहरति ॥ प्रकृतेर्गुणसंमृदाः सज्जन्ते गुणकर्मसात्तान कृत्स्नविदमंदा कृत्स्नविन्नविचालयन् ॥ प्रकृतेः पूर्वोक्तायामायायामुणोः कार्यतया धर्मदृष्टिर्निर्विकारैः सम्पद्गुदाः स्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानोदेहेन्द्रियांतः करणकर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिर्वैकर्मकतत्त्वफलायेति हृदतरामामिथ बुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसंयोगेन कृत्स्नविदोऽनात्माभिमानितो मंदान् शुद्धावित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्ता कृत्स्नवित्परीपृणात्मवित्तस्वयं न विचालयेत् कर्मप्रधानेन प्रव्याचयेदियथाऽप्येवमंदां शुद्धांतः करणास्ते स्वयमेव विवेकोदयेन विचलंति ज्ञानाधिकारे प्राप्ता इत्यभिप्रायः ॥ कृत्स्ना कृत्स्नं वा ह्येवात्मनात्मपरतया क्रययन्निस्सारेण वार्तिके वार्तिके हृद्भिर्वा रियाते सदेव यादिव व्येभ्यः कृत्स्नं वक्तव्यं तो द्वयासंभवं स्तद्विरुद्धस्य कुतः कुतः कृत्स्नस्य वस्तुनः ॥ यस्मिन् नृदृष्ट्यदृष्टार्थः ॥ स तदन्यत्र विधिष्यते ॥

तथा दृष्टेऽपि दृष्टस्यादकृत्स्नतादुच्यते इति ॥ अनात्मनः साध्यवत्त्वादेनैकधर्मवत्त्वाच्च केसिनविधर्मण्येन चिदवयवेन वा विशिष्टे तस्मिन् एकस्मिन् घटादे ज्ञातेऽपि धर्मांतरणावयवांतरणावाविशिष्टः स एवाज्ञातो विशिष्यते तदन्यत्र पटादिज्ञातो विशिष्यते एव ॥ तथा तस्मिन् घटादावज्ञातेऽपि पटादिज्ञातः स्यादिति तद्ज्ञानेऽपि तस्यान्यस्याज्ञानात्तद्ज्ञानेऽपि न्यूनज्ञानाच्च सोऽकृत्स्न उच्यते कृत्स्नस्त्वद्वय आत्मैव तत्त्वज्ञाने कस्यचिदवयवस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थः ॥ १२ ॥ एव कर्मानुष्ठानसाम्येण ज्ञाविज्ञयोः कर्तृत्वाभिनिवेनातदभावाभ्यां विशेष उक्तः ॥ इदानीं मज्झस्यापि मुमुक्षोरमुमुक्षुपेक्षया भगवदपरां फलमिसंध्याभावं च विशेषं वदन् ज्ञतया जुनस्य कर्माधिकार इत्येति ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि सन्यस्या ह्यच्येत्समा ॥ निराशी विर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ मयि न वति वास्तुदेव परमेश्वर सर्वज्ञ सर्वविद्यते ॥ सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अथात्मचेतसा हं कर्ता

मे

१५१॥

तर्कमिधानस्तस्मादेवेष्टरायराज्ञएवमुक्तः कर्मणिकोरोमीयनया बुद्ध्या सन्यस्य समर्प्य निराहूनि
कामः निर्ममो देह पुत्र भ्रात्रादिषु समता नूनं विगतज्वरः संतापहेतुत्वाद्वा कएवज्वरवाद्येनोक्तः
क. रोहिर्परत्रिक दुयैशानरकपातोदिनिमित्तशोकरहितश्च मूलबन्धुमुक्त्युद्यस्त्रविहितानिकर्मा
णि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र भगवदपण निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं यत्करो
कलंचयधमात्रे प्रकृत इति दृष्टव्यं अन्यत्र ममता शोकयोः प्रसक्तत्वात् ॥ १५१ ॥ फलानि संधिरादि
येन भगवदपण बुद्ध्या विहित कर्मानुष्ठानं सत्त्व बुद्धिज्ञान प्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलं मियाह ॥
ये ममतामिदं नियम न्यतिष्ठन्ति मानवा अधावन्तो न स्युः तो मुच्यन्ते तेपि कर्मिणिः ॥ इदं फलं भि
संधिरादियेन विहितं कर्माचरणं मममतेन नियमिये वेदे बाधितत्वेनानादिपरंपरागतं ॥ आव
त्रय कर्मिणि वा सर्वदेति वा ॥ मानवामनुष्येष्वेकेचिन्मनुष्याधिकारत्वात् कर्मणां अधावन्तः ॥ शास्त्राच्चा

५४

११॥

त्रोपदिष्टेन तनुभूतेष्वेवमेवैतदिति विश्वासः अधावन्तं अनुसूयन्तः गुणेषु दोषा विष्करणं सूयासा
च दुःखं तमेककर्मणिमां प्रवर्तयन्त कारुणिकोयमियेवं रूपा प्रकृतं प्रसक्तः ॥ तामसूयां समिगुरोवाक्
देव सर्वसहृद्य कुर्वन्तानुतिष्ठन्ति नोपि सत्त्व बुद्धिज्ञान प्राप्तिद्वारेण सम्यक्ज्ञानं विवन्मुच्यन्ते कर्मिणिर्ध
र्माधर्माख्ये ॥ १५१ ॥ एकमन्वये गुणमुक्ताव्यतिरेकं दोषमाह ॥ ये त्वे तदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति ममतां
सर्वज्ञानविमूढास्त्वान्विधि नष्टान च तसः ॥ इति शब्दः अधावन्तं धर्म्यमप्रधां सूचयति तेन येनास्ति
व्यादप्रदृशानां अभ्यसूयन्तो दोषमुद्भावयन्तः एतन्मममतेनानुवर्तन्ते तानेव तसौ दुष्टविज्ञानतएव
सर्वज्ञानविमूढानुसर्वकर्मणिष्वस्मापि सगुणो निगुणो च यद्भूतं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयो
जनतश्च मूढानुसर्वप्रकारेण योग्यान् धन्यपुरुषार्थं धृष्टान्विधिजानीद्वि ॥ १५१ ॥ तनुराज्ञएव तव शास्
नति क्रमसंयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तवमतेनानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिवृत्तामवन्ती

रु

१४४॥

न२

मित्रादुपादिष्टकर्मैकमपि कुरेति॥ न च पारतंत्र्यं विनेयं संभवति॥ अतो येन वस्त्रादिषु नियोजितो राजेव तथा
नृप नृत्वं मत्तं विरुधं संबोधनार्थं नुबोधितं जानन्नापि बिना दृष्टं कर्मां चरितं मर्त्यं मार्गं प्रवर्त्तकं सांप्रति
अहि॥ ज्ञात्वा समुद्रार्थं दियर्थः॥ हे वाद्येया वृष्टिा वंशे मनमतामहकुलकपयावतीर्णतिसंबोधने
वाद्येयास्तोहत्वेयानोपेक्षणीय इति स्वयति॥ ३५॥ एवमजुनेन दृष्टे अश्चोरवत्त्वाहुः काममय
एवायं पुरुष इति॥ आत्मेवेदमग्र आसीदेकं एव सत्कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयं वित्तं मे स्या
दथ कर्म कुर्वन्मयादि अतिसिद्धमुत्तरं॥ अ॥ भगवानुवाच॥ कामरूपेणैव परजोगुणसमुद्भ
वमहात्मानो महापाप्या विध्येन मिह वै रिणं॥ ॥ यस्त्यया दृष्टो ह तु बलं दनर्थं मार्गं प्रवर्त्तकं स एष
कामरूपमहानृशत्रुः॥ यन्निमित्ता सर्वनिर्थाप्राप्तिः प्राणिनां ननु कौघोप्यभिधासुदो प्रवर्त्तको दृष्ट
इत्यत आहो॥ कौघरूपकामरूपकेन विद्येतुना प्राप्तिरुतः कौघत्वेन परिणामततः कौघोप्यपकास

॥४॥

एव॥ एतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थे प्राप्तिरित्यर्थः॥ तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारण
महं रजोगुणसमुद्भवदुःखप्रवृत्तिचलात्मके रजोगुणरवसमुद्भवः कारणं यस्य॥ अतः कारणानु
विधौ यित्वा कार्यस्य सोपिताया दृष्टापितमोगुणोपितस्य कारणं गच्छापि दुःखे प्राप्ता दृष्टौ च रज
न स एव प्राधान्यात् तस्यैव निर्देष्टुः॥ एतस्यैव विद्याः चत्वारजसिद्धीणो सोपिद्धीयत इत्युक्तं॥ अथ वा
तस्य कथमनर्थं मार्गं प्रवर्त्तके स्वमिमत आह॥ रजोगुणस्य प्रदि प्रापकं॥ परममस्तु इहो कीर्तिकर
त्वेन प्रचरन्तरकप्रदत्वेन च भयां बहोयतः॥ अतो रजद्वेषादिप्रकृतत्वाभायिकप्रवृत्तिवत्परम
मपि हय एव यथः एतावद्भगवन्मतांगीकारिणां श्रेयः प्राप्तिस्तदनंगीकारिणां च श्रेयो मार्गं चि
ष्टत्वं मुक्तं श्रेयो मार्गं नृशत्रुफलमिदं॥ अथ पूर्वककाम्यकर्मचरणे च केवलपापसात्राचरणे च ब
हूनि कारणानि कथितानि यत्वेन दन्त्यस्य तदुद्दिष्टादिना॥ तत्रायं संग्रहस्तु॥ अथाहानिस्तथास्य

१५१॥

दुष्टचित्तत्वमूढते॥ प्रकृतेर्विश्ववर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ॥ परधर्मसचिवं च यत्कादुर्मागं वाहकः॥
 ॥ ३॥ अत्र केन प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिं कारणमपनुद्यन्नगवन्मतमनुवर्तितुं तत्कारणावधारणं
 या॥ अर्जुन उवाच॥ अथ केन प्रयुक्तेषां पापं चरति पुरुषः॥ अनिच्छन्नापि बाह्यैर्यत्कृत्वा दिवन्ति
 योजितः॥ ॥ ४॥ आयतो विषयान्पुंस इत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं च सांप्रतं च प्रकृतेर्गुणसं
 मूढ इत्यादिना बहुविस्तरं कथितं॥ तत्र केन सर्वेष्वपि समप्रोधान्येन कारणान्यथैवैकमेवमु
 र्थ्यकारणमितराणां तत्सहकारिणिकेवलं॥ तत्राद्ये सर्वेषां पृथक् पृथक् विचारणो महान् प्रया
 सः स्यात्॥ अन्यत्वेकस्मिन्नेव निराकृतं कृतं यथा स्यादित्यस्मिन्नेव द्विमेकेन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरि
 तोयं त्वन्मताननुवर्त्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषो पापमथानुबन्धि फले॥ सर्वं फलं निःसंधेयं सारं का
 म्यवित्रादिशत्रुवधसाधनं च त्रयेनादि॥ प्रतिषिद्धं च कळेजमहणादिबहुविधं कर्माचरति स्वयंकृते

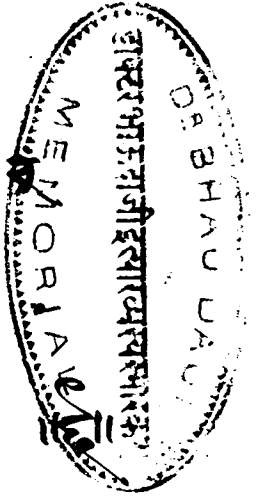
१५१

कृ३

मनिच्छन्नापि॥ ननु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषादय्यादिकक्षणस्य समुद्भवोयस्मात्प्रकामोदिविषया
 निष्काषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्त्तयन् पुरुषेण दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्त्तयति॥ तनायमवश्यं हंत
 व्यङ्ग्यमिप्रायः॥ ननु सामेदानभेददंडाश्चत्वार उपपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे चतुर्थोदंडः प्रयो
 क्यो नैतदुहटादेव यात्रां व्यञ्जयामासं न भवेत्तुं विद्विन्नष्टि॥ महाज्ञानो महापापप्रतिमहदज्ञानम
 स्पेति महाज्ञानः॥ यत्पृथिव्यां ब्राह्म्यं हि रण्यं पद्मावस्त्रियः॥ नाज्मेकस्य तत्सर्वमिति सर्वमशत्रु
 जैदिति स्मृतेः॥ अतो न दानेन संघातं शक्यं॥ नापि सामेदानां यतो महापापप्रत्यग्रतनहि यत्ना
 त्प्रतिरोनिष्टफलमपि ज्ञानं न्यायेकशति॥ अतो विरुध्यं जानीहि॥ एवं काममिह संसारवेरिणो॥ तदे
 तत्सर्वं विदुतं वार्त्तिकाकारैरशमेव दमग्र आसीदिति श्रुतिव्याख्याने॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च अथोक्त
 स्पाधिकारिणः॥ स्वातंत्र्ये सति संसारस्य तौ कस्मात्प्रवर्त्तते॥ ननु निःशेषविध्यस्तसंसारानर्थव

१५६॥

निर्मलनिःस्पृहलोवाचेनायं प्रेरितवत्तः अर्थपरिपाकत्वमपि जानन् प्रवर्तते ॥ पारतन्त्र्यमृते दृष्टं
प्रयत्तिर्नेदृशी क्वचित् ॥ तस्माद्ये योऽर्थिनः पुंसः प्रेरको निष्ठकर्मणि ॥ वक्तव्यस्तन्निरासार्थमियथास्मा
त्परश्रुतिः ॥ अनाप्तपुरुषाद्येयिनिष्ठोत्पन्नार्थसंकुलः ॥ इयमस्यतानाप्तान्पुमर्थसिद्धयेनर्जुः ॥ जि
हासिततथानर्थनिविद्वानात्मनिश्रितान् ॥ अविद्याद्वितिके मः सन्नयोरवत्त्विति च श्रुतिः ॥ अकाम
तः क्रियाः काश्चिद्व्ययतेन ह कस्यचित् ॥ यद्येधिकुरुते ॥ अंतस्तत्तत्कामस्य चेद्वित् ॥ कामरूपक्रोधरूप
इत्यादिवचनं स्मृतं ॥ प्रवर्तको नापरातः कामादन्यप्रतीयत इति ॥ अकामत इति ॥ मनुवचनं अन्य
त्स्येष्टं ॥ अतस्तस्मात्प्राप्तत्वेन वैरित्वमेव दृष्टं ॥ तस्यैव यतिः ॥ धुमेनाव्रियत बद्धिर्यथा द्रोमले
न च ॥ यथा त्वेनावृततास्तथा तनेदमावृतं ॥ अत्र शरीरारंभयोगांतःकरणस्यालब्धत्वं दृष्टिकत्वा
त्सूक्ष्मकामशरीरारंभकेषां कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्नेष्वलब्धत्वं दृष्टिके तः करणकृताभिव्यक्तिः सन्मुख

लो भवतिसर्वविषयस्य चिन्त्यमानतावस्थायां पुनः पुनरुद्दिश्यमानः स्थूलतरो भवति ॥ सर्वपुनर्विषयः
स्य भुज्यमानतावस्थायां मयं तोडिकं प्राप्तः स्थूलतरो भवति ॥ तत्र प्रथमे अवस्थायां दृष्टांतः ॥ यथा धूमे
न सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मकेष्वङ्गिरोद्भियते द्वितीयावस्थायां दृष्टांतः ॥ यथा द्रोमलेनेस
हजेनाद्वेष्टाप्यनेतरमुद्दिक्तेन चकारोवांतरवधर्म्यसूचनार्थः ॥ अव्रियत इति क्रिया नु कर्षणार्थः ॥
तृतीयावस्थायां दृष्टांतः ॥ यथा त्वेनावृतं तस्मात्प्राप्तं तस्मात्प्राप्तं तस्मात्प्राप्तं तस्मात्प्राप्तं तस्मात्प्राप्तं
याप्रकारचयेणापितेन कामेनेदमावृतं ॥ अत्र धूमेनावृतोपि बद्धिर्द्रोहोद्विष्टः ॥ स्वकार्यं करोति म
लेनावृतस्त्वाद्वेष्टाः प्रतिबिंबग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति ॥ स्वकृता धर्ममात्रं तिरोधनात् स्वरूप
तस्तत्पलभ्यत एवाउत्वेनावृतस्तोगर्भानहस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति ॥ नवास्वरूपत उ
पलभ्यत इति विशेषः ॥ अतश्चातनेदमावृतमिति संग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ ॥ प्रायतं ज्ञानमेत

१५७॥

न ज्ञानिनेनियवैरिणः॥ कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणानलेन च॥ स्थायतेनेनेति ज्ञानमंतराणां विवेकज्ञानेन वा॥ इदं त्राष्ट्रनिदिष्टमेतन कामनाहतं॥ तथाप्योपाततः सखे हतुत्वा दुःपादयस्यादियत आह॥ ज्ञानिनो नियवैरिणो॥ अज्ञो हि विषमो गकाले कामं मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःस्वप्नादिवैस्त्वं जानाति को मनाह दुःखित्वमापादित इति॥ ज्ञानी तु भोगकाले पि जानाया हं नेनाहमनर्थं प्रवेष्टात इति॥ अतो विवेकी दुःखी भवति भोगकाले च तत्परिणामे चानेनेति ज्ञानिनेनो नियवैरिति सर्वथा तेन हेतु च एवेयथ तर्हि किं स्वरूपो स विद्यत आह॥ कामरूपेण कामनमिच्छात्पुणासैव रूपं यस्य तेन॥ ह कौंतेय तिसंबंधा विष्कारेण प्रमोहांसूचयति॥ ननु विवेकि नो हंतव्योप्यविवेकि न उपादेयः स्यादियत आह॥ दुःपूरेण लेनेन च॥ चकार उपमाार्थः॥ न विद्यते अलं पर्याप्तिर्यस्य न लोवद्भिः स यथाह विषापरयितुमज्ञा वयस्तथापि भोगेनेयथ॥ अतो निरंतरं संतापहेतुत्वादिविवेकि न इवा विवेकि नोपि हेतु एव सो॥ तथा च

१५

॥७॥

३३

स्मृतिः॥ न ज्ञातुं कामः कामानामुपभोगेन शम्यति॥ ह विषादो ह्यवित्तमवभूय एवाभिवर्धत इति॥ अथवा॥ इच्छाया विषयसिद्धिनिवर्त्यतादिदं रूपः कामे विषयभोगेन स्वयमेव निवर्तयते किं न त्राति निबध्य नेयत उक्तं दुःपूरेणानलेन चेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधानेपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिर्मिच्छा निवर्त्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथैति भावः॥ १५॥ ज्ञातो हि विषयारविष्टाने सखे न संजे गुं वाक्यत इति तदधिष्ठानमाह॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते॥ एते विमोहयत्रेष ज्ञानमाह यदेहिने॥ इन्द्रियाणि बाह्यं मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते॥ एते विमोहयत्रेष सर्गं नंदजनकानि बाह्यं निबन्धनमनः संकल्पमिदं बुद्धिरध्यात्मं यात्मिका च॥ अस्या कामस्याधिष्ठा नमाग्रमुच्यते॥ यत एते इन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारैर्वद्भिः संप्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एष का मोक्षा विवेकज्ञानमाह यच्छाद्यदेहिने देहाभिमानिनं॥ १६॥ यस्मादकां॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्येवैदं नि

१ नं

यस्य भूतर्षभापाप्मानं प्रजहिह्ये न ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ यस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामोदेहिनं मोह
यति ॥ तस्माद्यमोहो मोहनात्पूर्वकामनिरोधात्पूर्वमिति वा ॥ इन्द्रियाणि आत्रादीनि यम्यवशीकृत्य ते नि
षूहिवशीकृतेषु मनोबुधौ वशीकरणं सिध्यति ॥ संकल्पमाध्यवसाययोर्बुधौ इन्द्रियप्रवृत्तिद्वारे वानर्थहे
तुचोदते इन्द्रियाणि मनोबुधिरिति पूर्वपृथक्निर्दिष्ट्यापीह इन्द्रियाणि तावदुक्तं ॥ इन्द्रियत्वेन तयो रपि सं
ग्रहो वा ॥ हे भूतर्षभ महोवशाप्रसूतत्वेन समर्थोसि ॥ पाप्मानं सर्वपापैर्भूतमेनं कामवैरिणं प्रजहिहि प
रियजहि स्फुटं प्रजहि प्रकर्षणमारयति वा ॥ जहि त्रात्रुमिरूपसंदारञ्च ॥ ज्ञानं शास्त्राचार्येपि देवाजुपेरा
क्षं विज्ञाने मपरोक्षं तत्फलं तयो ज्ञानविज्ञानयोः ॥ अथ प्राप्तिहेतुं ज्ञानं ॥ १ ॥ ननु यथा कथं विद्वाद्भ्यो इन्द्रियम
संभवेत्प्रातरलक्षणाया गोति दुष्कर इति चेन्न ॥ रसोऽप्यस्य परं दृष्टानि वत्तत इत्यत्र परदृष्टेः न स्यात्सामिधा
नीयकलक्षणाया गसाधनस्य प्रागुक्तं ॥ तर्हि कोऽपरोऽदृष्टानि लक्षणा निवृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं पर
सा ॥

नि २

शब्दवाच्यं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तूप
रा बुधिर्यो बुधेः परतस्तसः ॥ आत्रादीनि इन्द्रियाणि पञ्चस्य कंज उं परिक्लिप्तं बाह्यं च देहम
पेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात् प्रकाशत्वात् प्रापकत्वादेतत्सुखाच्च प्रकृष्टान्याहुः पंडिताः श्रुतयो वा
मथ्येन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकं तत्प्रवृत्तकत्वात् ॥ तथा मनसस्तूपरा बुधिरं वसाया
त्मिका ॥ अथ वसायो हि निद्रा यस्तत्पूर्वकसंकल्पादि मनोघातः यस्तत्पूर्वकः परतस्तद्भासकत्वेनावह
स्थितो यं देहिनं सिन्द्रियादिभिराश्रयेर्यक्तः कामो नाना वरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं ॥ सबुधेर्दृष्टोपर आ
त्मा ॥ स एष दृष्टोऽप्रविष्ट इति वदन् वदितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः ॥ अत्रार्थश्रुतिः ॥ इन्द्रियेभ्यः परात्प
रा अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनसस्तूपरा बुधिर्बुधेरात्ममहान्तरः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः
परः ॥ पुरुषान्न परं किंचित्साकाशात्परा गतिरिति ॥ अत्रात्मनः परत्वं स्येव वाक्यतात्पर्यविषय

अथ ४

त्वादित्यादिपरत्वाविबिहितत्वादिद्वयेभ्यः अर्थस्थानेर्ध्वः पाराणीदियाणीतिविवक्षा
 देन भगवदुक्तेन विरुध्यते ॥ बुधेरस्मदद्विष्टिबुधेः सकाशात् महानात्मा समिष्टस्य परः मनो
 महान्मतिश्चानापूर्वबुधिरव्यातिरीश्वर इति वायुपुंराणा इति वचनात् ॥ महतो हेरण्ये गम्या बु
 धेः परमव्यक्तमव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायास्यं ॥ मायां तु प्रकृतिविद्यादिति श्रुतेः ॥ तद्येदेत
 द्यव्याकृतं मासीदिति च ॥ अव्यक्तात् सकाशात् सकल जगदुच्यते प्रकाशः पुरुषः पूर्व आत्मा परतस्मा
 दपि कश्चिदन्यपरस्यादियत आह ॥ पुरुषान्न किंचिदिति कृत एव यस्मात्साकाशा समाप्तिः सर्वा
 धिष्ठानत्वात् सा परागतिः सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः ॥ परमं पदमियादिश्रुतिप्रसिद्धा परागति
 रपि सर्वेयर्थः ॥ तदेतत्सर्वयोर्बुधेः परतस्तु स दुयनेनोक्तं ॥ शकलितमाह ॥ एवं बुधेः परं बुध्या
 संस्तभ्यात्मानमात्मनः ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ सोऽप्यस्य परं दृष्टुं निवर्तत

इत्यत्रयः परशब्देनोक्तस्तमेवं भूतं पूर्णमात्मानं बुधेः परं बुध्या साक्षात् स संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मा
 नं मेतः ॥ आत्मनोऽतादृशानि श्रुतिप्रसिद्धा बुध्या जहि शत्रुं सर्वपुरुषाश्च शत्रुतवं महाबाहो ॥ म
 हाबाहो हि शत्रुमारणं साकर्मित्योग्यं संबो धनं कामरूपं तेषां रूपं दुरासदं दुःखेनासाद
 नीयं दुर्विज्ञेयं निर्विशेषमिति यत्नाधिक्याय विशेषणं ॥ उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसं
 हृता ॥ उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताप्रादुर्भावादि
 योऽतुलीयो ध्योयः ॥ अथपि पूर्वमुपायत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोग इति द्वौ योगौ
 कथितौ तथाप्येकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यत्यर्थं न्यायादिशो साध्यसाधनयोः फले
 र्भेदे कर्ममुपचर्य साधनं भूतं कर्मयोगं साध्यं भूतं च ज्ञानयोगं तेनैव विभक्त्युपविधानाय स्तौति वं
 शकथनेन भगवान् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहं नमव्ययं विवस्वतः

११०॥

नवेप्राहमनुरिद्वाकवेव्रीत॥ इममध्यायद्वयेनोक्तंयोगंज्ञाननिष्ठासुखं कर्मनिष्ठापायलभ्यं
विवस्वतेसर्वसन्धियंशब्दीजभूतायादिसायप्रोक्तवानप्रकर्षणसर्वसंदेहावेदादिरूपेणोक्तवान
हंभगवान्वासुदेवःसर्वजगत्परिपालःसर्गादिकालेराज्ञां बलाधानेनतदर्थेनिसर्वजगत्पालयि
न४ तुकिञ्चमनेनबलाधानमितिबिन्नेषेणोद्वेयति॥अव्ययंअव्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वा
च्चनवेय्येतिस्वफलादिव्ययमव्ययिचारिफलं॥तथाचेताद्वेनबलाधानेनैवमितिभावः॥सचममे
द्विष्टाविवस्वान्ननवेवस्वतायस्वपुत्रायप्राह॥सचमनुरिद्वाकवेवस्वपुत्रायप्राह॥सचममे
यद्यपिप्रतिमन्वंतरंस्वायंभुवमन्वादिस्वायरेणोयंभगवदुपदेवास्तथापिसोप्रतीकैवस्वत
मन्वंतराभिप्रायेणादियमारभ्यसंप्रदायोगणितः॥एवंपरंपरौपमिमंराजर्षयोविदुःसकाले
नेहमहतायोगेनिष्ठःपरंतप॥ ॥एवमादियमारभ्यगुरुशिष्यपरंपरयाप्राप्तमिमंयोगंराजा

११०॥

प्रा

दि२

नश्चतेऋषयश्चेतिराजर्षयःप्रभुत्वेसत्सिद्धमार्थनिरिक्षणाक्षमानिमित्तप्रमुखाःस्वपित्रादिप्रोक्तं
विदुःतस्मादनादिवेदमूलत्वेनानंतफलत्वेनानांगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेनचक्षुत्रिमखशंका
नास्पदत्वान्महाप्रभावयैर्योगादितिअथातिशयायस्तूयते॥सर्वमहाप्रयोजनेपियोगःका
लेनमहतादीर्घेणधर्मज्ञासकरेणहृद्दोनीमावयोर्व्यवहारकालेद्वपरंतैदुर्बलानिजितेन्द्रिया
ननधिकोरिणःप्राप्यकामक्रोधादिभिरेभिचयमानेनष्टेविह्वित्संप्रदायेजातः॥तंविनापुरु
षार्थाप्राप्तेरहोदोर्भयंलोकस्येतिशोचतिभगवान्॥हेपरंतप॥परंकामक्रोधादिरूपंशत्रुगणंश्री
र्येणबलवताविवेकेनतपसाचनानुरिवतापयतीतिपरंतपः॥शत्रुतापनोजितेन्द्रियइत्यर्थः॥
उर्वर्युपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात्॥तस्मात्त्वंजितेन्द्रियत्वादधिकोरीतिसूयति॥संस्वायंमया
तेद्ययोगःप्राक्तपुरातनभक्तोसिमेसखाचेतिरहस्यंहेतुदुत्तमं॥ ॥एवंपूर्वमुपदिष्टोपधिकार्य

च२

भावेद्विद्विन्नसंप्रदायोऽमृतः॥ यं विना च पुरुषाश्चो न लभ्यते सर्वव्याप्यं पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतो
 योगोऽयं संप्रदायविच्छेदकोऽयं मया तस्मिन् ग्रन्थे सहायोऽसि सर्वदा भवसि॥ अतस्तु न्यमुक्त इत्यर्थः॥ अ
 न्यस्मै मुक्तो नोऽन्यथेतत्तत्राह॥ हियस्मादेव ज्ञानमुत्तमं रहस्यमिति गोप्यं॥ अथाभगवति वासुदेवे मनुष्य
 त्वेना सर्वज्ञत्वा नित्यत्वात् शोकमूर्खाणां तामप ननु मनुवदन्तर्जुन आशंकते॥ अर्जुन उवाच॥ अप
 रं भवतोऽन्मि परं जन्म विवस्वते॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति॥ अपरमल्पकालं
 नमिदानीं तनं वसुदेव गृहे भवतोऽन्म शरीरग्रहणं निहो नं च मनुष्यत्वात्॥ परं बहुकालीनं सर्गा
 दिभवं उक्ताष्टं च देवत्वात् विवस्वतोऽन्म॥ अत्रात्मनोऽन्माभास्य प्राग्व्युत्पादितत्वाद्देहान्निप्रोयेण
 ज्ञेयस्य प्रश्नः॥ अतः कथमेतद्विजानीयमविरुधार्थतया॥ एतच्छब्दार्थमेव विवरोति॥ त्वमादौ प्रोक्तवा
 निति॥ त्वमिदानीं त्वमनुष्योऽसर्वज्ञः सर्वज्ञोऽप्यसर्वज्ञस्येति प्रायः प्रोक्तवानिति विरुधार्थ
 तः॥

व

इति भावः॥ अत्रायं निर्गलितोऽर्थः॥ एतद्देहानवबुद्धिस्तस्य तव देहांतराच्छेदेन वा आदिसं प्रकपदेष्टुं॥
 एतद्देहेन वानाद्यः॥ जन्मांतरानुभूतस्योऽसर्वज्ञेन स्मर्तुं मशक्यत्वात्॥ अन्यथाऽपि जन्मांतरानु
 भूतस्मरणप्रसंगः॥ एवममत्रा सर्वज्ञत्वाविशेषात्॥ तदुक्तमभियुक्तैः॥ जन्मांतरानुभूतं च स्मर्यत इ
 ति नोपि द्वितीयः॥ सर्गाद्यविदानीं तस्य देहस्य सङ्गात्वात् तदेव देहांतरेण सर्गादौ सङ्गावै संभवेदपी
 दानीं तस्मै स्मरणानुपपत्तिः॥ अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सङ्गावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वा
 नित्यत्वाभ्यां द्वैवर्जुनस्य पूर्वपक्षः॥ अतः सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारात्॥ अः भगवानुवाच॥ ब्रह्म
 निमेषातीतानि जन्मानि तव चाज्जनातान्यहं वेद सर्वणि त्वं वेद्य परं तेषां॥ जन्मानि लीला
 हग्रहणाविलोकदस्यामि प्रायेणादिस्योदये वने मम बहूनि व्यतीतानि तव चाज्ञाविनः कर्म
 र्जितानि देहग्रहणानि॥ तव चैवापलक्षणे मितरेषामपि जीवानां जीवित्यामि प्रायेण बाह्ये अर्जुन

११३

असंभवस्तु सतो नुपपत्तेः। नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्या इत्यादि न्यायाच्च॥ चस्तु संप्रति जन्मविनाश
रहितः सर्वतासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्नहं प्रकृतिस्त्वं नावं सच्चिदानंद
घनेकरसंमायां व्यावर्तयति॥ स्वामिति॥ निजस्वपैरे मियथः॥ स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वमहिम्ना
तिश्रुतेः॥ स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव स नृसंभवामि॥ देहदेही भावमंतरणैव देहि व
द्यवहारमि॥ कथं न ह देह सच्चिदानंद घने देहत्वप्रतीतिरत आह आत्ममयि ति॥ निर्गुणोऽपि य
सच्चिदानंद घने मयि सगवति वासुदेवे देहदेही भावश्च न दुपेण प्रतीतिर्माया मात्रमियथः॥
तदुक्तं॥ कृष्णमेव विह्वलमात्मानं मखिलमेतन्मा॥ जगद्धितोऽस्योप्यत्र देहावाभाति माययेति॥
अहा नागं मृगं नाशयं नंदगोपं ब्रजो कसं॥ यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म स नोत्तममिति च॥ केचि
तु नियस्य निखयवस्य निर्विकारस्यापि परमानंदस्यावयवावयि भावं वास्तवमेवेच्छन्ति ते नि

य

११३

य

युक्तिकं ब्रुवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यत इति न्यायेन नावयवाद्याः॥ यदि संभवेत्तथास्तु किमिति
पल्लयेनेनैकपरम्यते॥ एवं सच्चिदानंद घनस्य नवकाय किमर्थं वा देहि वद्यवहार इति तत्रोच्य
ते॥ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य सङ्गतिर्न भवति भारत आश्रम्य ध्यानमधर्मस्य ते दातमानं सृजाम्यहं॥
धर्मस्य वेदविहितस्य प्रणिनामभ्युदयनिश्रयससो धर्मस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिस्तत्क्षणस्य वर्णाश्रम
तदाचारव्यांग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति हे भारत भूतवंशोऽहं ब्रह्म तेन भूजानं तत्र तरेत्वेन
यात्वेन धर्महानिं सौदंशक्रोधीति संबोधनार्थः॥ एवं यदा यदा मुद्धानमूढयोः धर्मस्य वेदनिषिद्धस्य
नानाविधदुष्टवसो धर्मस्य धर्मविरोधिनस्तदा तदात्मानं देहसृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्टमिबद
र्शयामि मायया॥ अतस्त्रिधर्मस्य हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तव परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव का
ल आ विर्भवसीति तथा चानर्थावह एव तवावतारं स्यादिति न्याह॥ परित्राणाय साधूनां विना

सु

११४॥

शायचदुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थोयसंभवामियुगेयुगे॥ धर्महान्याहीयमामानांसाधूनांपुण्य
कारिणो॥ वेदमार्गस्थानांपरित्राणायपरितःसर्वतोरक्षणायतथाधर्मवर्धमाणां दुष्कृतां
पापकारिणांवेदमार्गविरोधिनांविनाशायच॥ तदुभयं कस्यादितितत्राह॥ धर्मसंस्थापनार्थोयध
र्मस्यसम्यग्धर्मनिवारणेनस्थापनंवेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापनंतेदर्थसंभवामिपूर्ववत्॥
युगेयुगेप्रतियुगे॥ १॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमेवयोवेत्तितत्त्वतः॥ यत्कादेहंपुनर्जन्मनेतिमामेति सो
जुन॥ जन्मनि यसिधस्यैवममसच्चिदानंदधनस्यलीलयातथानुकरणं॥ कर्मचधर्मसंस्था
पनेनजगत्परिपालनं॥ मेममनियसिधेश्वरस्यादिव्यप्रसाकृतमन्यः कर्ममशक्यमीश्वरस्यैवासांर
ण॥ एवमज्ञापिसन्नित्यादिनाप्रतिपादितमेवेत्तितत्त्वतोन्मनिवर्तनेनमूढेहिमनुष्यत्वभ्रांयाभग
द्यतोपिगर्भवासादिरूपमेवजन्मस्वभौत्यैवकर्मयारोपितं॥ परमार्थतः शुद्धसच्चिदानंदरूपत्वज्ञानेन
गा

धा ३
१४

तदनुद्य॥ अजस्यापिमाययाजन्मानुकरणमकर्तुरपिपरानुग्रहायकमानुकरणमित्येवंयोवेत्तिस
आत्मनोपितत्वस्फुरणा यत्कादेहमिमंपुनर्जन्मनेतिकिंतुमीभगवंतंवास्तेदमेवसच्चिदानंदधन
मेतिसंसारान्मेवतदुद्यमः॥ हेअर्जुन॥ मामेति सो जुनेककृतं तत्रस्वस्यसर्वमुक्तप्राप्यतयापुरुष
श्रुत्वमस्यमोक्षमार्गस्थानादिपरंपरगतत्वंचदशयति॥ ॥ वीतरागभयक्रोधात्मन्यमाममुपाश्रिताः
बहवोज्ञानतपसापूतामद्वावमागतम्॥ ॥ रागस्तत्फलतद्वृणा॥ सुखंविषयानपरियज्यज्ञानमार्ग
कथंजीवितयमितितत्रासौनयं॥ सर्वविषयोछेदकोयंज्ञानमार्गः कथं हितस्यादितिदूषकोऽधः॥ तरेत
रागभयक्रोधावीताविवेकेनविगतायेभ्यस्तेवीतरागभयक्रोधः शुद्धसत्वाःसन्मयाः सांप्रमात्मातस्य
दार्ष्टवंपदाथानेदेनसाक्षात्कृतवतःमदेकचित्तावा॥ मामुपाश्रिताः एकांतप्रसन्नतयामामीश्वरंशरण
गताः बहवोनेकेज्ञानतपसाज्ञानमेवतपःसर्वकर्मक्षयंलुब्धवत्॥ नहिज्ञानेनसद्व्यापवित्रमिहविद्यतइति

नं

ह

११५॥

आ
दिव्यप्रतिभातेन पूताः क्षीणसर्वपापाः संते निरस्ता ज्ञानतत्कार्यमलाः मद्भावं मद्रूपत्वं विभुसच्चिदानं
दधेनं मोक्षमाप्ताः अज्ञानमोषनयनेन प्राप्ताः ॥ ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः संतो मद्भावं मद्रूपत्वं
भावं रसार्थं प्रमाणमागता इति वा ॥ तेषां ज्ञानी नियुक्त एक भक्ति विनिर्दिष्ट इति हि वक्ष्यति ॥ ननु
यज्ञानतपसा पूतानिष्कामस्ते त्वद्भावं गच्छन्ति ॥ ये च पूताः संकामास्ते न गच्छन्तीति फलदात्तुस्तव वैषम्यं
नेर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते ते ते स्तैव भजाम्यहं मम वत्मानुवर्त्तते मनुष्यापाथे
सर्वत्र ॥ अत्र आर्त्ताः प्रार्थयन्ति नो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथायेन प्रकारेण संकामितया निष्कामितया च
मामीश्वरं सर्वफलप्रदातारं प्रापद्यन्ते भजन्ति तान् स्तैव तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यहं मुह्यहं
न विपर्ययतत्र मुह्यन्तात्तन्निर्वाहिनश्चार्त्तिहरणे नार्थदानेन चानुगृह्णामि ॥ जिज्ञासुन्निर्विदिषते
यज्ञेनेत्यादि श्रुतेर्विहितनिकामकर्मनुष्ठात्तुं ज्ञानदानेन ॥ ज्ञानिनश्च मुह्यन्ते मोक्षदानेनैव न्य

११५॥
न१

कामायान्यददामीत्यर्थः ॥ ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददसि न त्वन्यदेव भक्तानामिति वैषम्यं
स्थितमेवेति नेत्याह ॥ मे मम सर्वात्मनो वासुदेवस्य वत्सलमजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्त्तते हे पार्थ
सर्वत्रः सर्वप्रकारेण इंद्रादीनप्यनुवर्त्तमाना मनुष्या इति कर्माधिकारिणः इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुरि
यादिमंत्रं वर्णा ॥ फलमत उपपन्नैरिति न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदाता भगवानेक एवेत्यर्थः ॥ तथा
च वक्ष्यति ॥ ये प्यन्यदेवतासक्ता इत्यादि ॥ ननु त्वामेव भगवंतं वासुदेवं किमिति सर्वे न प्रपद्यन्त इति
तत्राह ॥ कांक्षन्तं कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवता ॥ हि प्रहिमानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥
कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं कांक्षन्त इह लोके देवतादेवानिंद्रादभ्याद्यान्यजन्ते पूजयन्ति ॥ अज्ञानं प्रति हत
त्वान्तु निःकामाः संतो मां भगवंतं वासुदेवं सिद्धिं शेषः ॥ कस्मादियस्मादि इत्यादि देवताया जिनां
न फलकांक्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यफलं हि प्रपद्यन्ते मेव भवति मानुषे लोके ॥ ज्ञानफलं त्वन्तः

क

ति

११६

करणशुद्धिमापेक्षत्वाच्चसिप्रभवतिमानुषलोकेकर्मफलंश्रीध्रंभवतीतिविशेषणादन्यत्त्रेकेपिव
णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भवतीत्युच्यते॥यतस्तत्तत्कृद्फलसिद्ध्यर्थसकामामोक्षवि
मुखाअन्यादेवतायजंतेतो नमुमुक्षुवइवमांशुदेवंसाक्षात्तेप्रपद्यंतइत्यर्थः॥१२॥शरीरारंभकय
पावेशस्यादपिनसर्वसमानस्वभावाइत्याह॥स्यात्तुर्वर्ण्यमयासृष्टंगुणकर्मविभागः॥तस्यकर्त्त
रमपिमांविध्यकर्त्तारमध्ययं॥यत्तौरोवणोवचातुर्वर्ण्यस्त्यर्थः॥सयेवरेणसृष्टमुत्पा
दितंगुणकर्मविभागः॥गुणविभागः॥कर्मविभागश्चतयाहिसत्त्वप्रधानाद्रास्त्रणास्तेषांचसावि
कानिब्रामदमादीनिकर्माणि॥सत्त्वोपैर्जनरजःप्रधानाःसत्रियास्तेषांचतादृशनिर्गोयतेजःप्रभृती
निकर्माणि॥तमउपसर्जनरजःप्रधानावेवयास्तेषांचकृष्यादीनितादृशनिकर्माणि॥तमःप्रधानाः
मूडास्तेषांचतामसानित्रैवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्माणीतिमानुषलोकेव्यवस्थितानि॥एवंतीहविष

॥१६॥

म

मस्वभावचातुर्वर्ण्यसृष्टेनतवैवैषम्यंदुर्वारमिश्रांक्ष्यनेत्याह॥तस्यविषमस्वभावस्यव्यवहारद
ष्ट्याकर्त्तारमपिमांपरमार्थदृष्ट्याविध्यकर्त्तारमध्ययंनिरहंकारत्वेनाक्षीणमहिमानं॥१३॥नमोंक
र्माणि लिपंति नमेकर्मफलेस्पृह॥इतिमांयोभिजानाति कर्मभिर्नसंबध्यते॥कर्मणिविश्रुत्या
दीनिमांनिरहंकारत्वेनकर्त्तृत्वाभिमानहीनंभगवंतंलिपंतिदेहारेभकत्वेननबध्यति॥एवंकर्त्तृत्वा नि न
राकृयमोक्तत्वंनिरीकोति॥नमेममाप्तकामस्यकर्मफलेस्पृहात्तृष्णा॥आप्तकामस्यकास्पृहीति
श्रुतेः॥कर्त्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यांहिकर्माणि लिपंति तदभावात् नमोंकर्माणि लिपंतीति एवं
योन्योपिमाप्तकामोभोक्तारंवात्मेनानिनातिकर्मभिर्नसंबध्यते॥अकर्त्तृत्वज्ञानेनमुच्यते
इत्यर्थः॥१४॥यतो नहंकारेनमेकर्मफलेस्पृहेतिज्ञानात्कर्मभिर्नबध्यतेअतः॥एवंज्ञात्वाकृतं कर्म
पूर्वरपिमुमुक्षुभिःशुभकर्मवतस्मात्पूर्वःपूर्वतरंकृतं॥एवमात्मनोऽकर्तुःकर्मोपेक्षात्वाकृतं

जा३

११७.

कर्मपूर्वरतित्रातैरप्यस्मिन्योग्ययातिप्रदुप्रभृतिर्मुमुक्षुभितस्मात्त्वमपि कर्मवदुत्तमं तृष्णा मासने
 नापि सैन्यासं ॥ यद्यत्तत्त्ववित्तदात्मशुभ्यर्थं ॥ तत्त्वविज्ञेयसंग्रहार्थं ॥ पूर्वजनकादिभिः पूर्वतरमपि
 पूर्वयुगांतरपि कृतं ॥ एतेनास्मिन् युगवत् पूर्वपूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कृतं त्वयं कर्म तिद्वयं ति
 ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयः स्तियेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति निर्बध्नाति ॥ अस्त्येवेत्याह ॥
 ॥ किं कर्म किमकर्म तिकवयोप्यत्र मोहिताः ॥ तत्तैकैर्मप्रवक्ष्यामि यद्वातामोक्षसे शुभात् ॥
 नैस्त्वस्य निश्चिद्येषापितत्स्य वृत्तेषु गमनं नमद्वर्जनात् ॥ तथा दूरे चक्षुः सन्निहृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषे
 ध्यामनं नमद्वर्जनात् ॥ परमार्थतः किं कर्म ॥ किंवा परमार्थतो कर्म तिकवयोप्यत्र मोहिना अप्यत्रास्मिन् विषये
 मोहिता मोहं निर्णयस्वामर्थं प्राप्ताः ॥ अग्रंतदु निरूपयत्वादिदं यर्थः ॥ तत्तस्मात्तत्तुभ्यं महं कर्म अकार
 प्रसूषेण कृत्वा दकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकषेण संदेहोद्धेन वक्ष्यामि ॥ यत्कर्म कर्मस्वरूपं ज्ञातामोक्षस

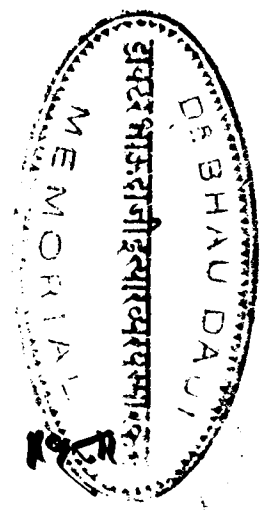
११७.

२५

मुक्तो भविष्यस्य शुभात्संसारत्वात् ॥ ननु सर्वत्रैकप्रसिद्धत्वादहमेव तज्ज्ञानमिदं देहं इत्यादि व्या
 पारः कर्मतृष्णा मासने कर्म तितत्र किं त्वया वक्तव्यमिति तत्राह ॥ कर्मणोऽपि बोधव्यं बोधव्यं चैव
 कर्मणः अकर्मणः अत्र बोधव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ इदं यस्मात्कर्मणाश्चास्त्रविहितस्यापि तत्त्वबोधव्य
 मस्ति ॥ त्विकर्मणश्च प्रतिषिध्यस्य ॥ अकर्मणश्च तृष्णा भावस्य ॥ अत्र बाक्यत्रये पितृत्वमस्तीत्यध्याहारः ॥
 यस्माद्गहनादुज्जना कर्मणो इत्यपलक्षणं कर्म कर्मविकर्मणां गतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ कीदृशं तद्विक
 र्मादीनां तत्त्वमिति तद्देहः ॥ कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणो न कर्मयः संबुद्धिर्मानुषे पुरुषयुक्तः क
 त्वकर्मकृतः ॥ कर्मणि देहं इत्यादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च हंकारे मीति धर्मध्यासनात्मन्य
 रापिते ॥ नोऽस्थेनाचलत्वं तत्स्य वृत्तादिभ्यस्मात्पितृत्वबोधव्यं कर्मणो गतिरित्यर्थः ॥ तत्राह देहं इत्यादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा स
 भावं तत्स्य वृत्तादिष्विचयः पश्येत्पश्यति ॥ तथा देहं इत्यादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा स

११८

व्यापारेषु निर्व्यापारस्त्वेषामुपवमास इत्यभिमानेन समासोपिते कर्मणि व्यापारे परमेश्वरस्य चक्षुःस
 निरुद्धपुरुषेषु अक्षरत्वे गमने इव सर्वदा स व्यापारे हेतुद्वयादिस्वरूपपयो लोचनेन वस्ते गद्या कर्म
 निरुद्धास्य प्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिव ॥ अदोसिन्या कस्यायामप्युदासनि
 ॥ हमास इत्यभिमानेनैव कर्म एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानि त्यादिना बुद्धिमत्तया गयुक्तं सर्वधर्म
 धर्मे स्तिष्ठति धर्मः स्तुत्येत ॥ अथ प्रथमपादेन कर्म विकर्मणोस्तत्त्वं कर्मणां व्यवहिते प्रतिषिद्धपरत्वं
 तद्वितीयपादेन चोक्तं कर्मणास्तत्त्वं द्रवितमिति दुष्टं च तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणां बंधुहेतुत्वात् तूष्णीमे
 वमयास्तरेव न स्यात्तव्यमिति तेन मृषा ॥ असति कर्तृत्वे अभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्म
 णो बंधुहेतुत्वाभावात् ॥ तथा च व्याख्यातं नमो कर्मणि लिपंतीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णी
 महमास इत्युदासीन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बंधुहेतुरेव वस्ते तत्वापरिज्ञानात् तस्मात्कर्म

विकर्मो कर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्मो कर्मणी परियज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिहनेन विहितं क
 र्मेव कर्तृत्वाभिप्रायः ॥ अपराध्याख्या ॥ कर्मज्ञानकर्मणि दृष्टेऽजडे स डूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्व
 क्रमाधिष्ठानसकर्मवेद्यं स्वप्रकाशं चैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् ॥ तं यत्कर्मणि च स्वप्रकाशे दृष्टं
 स्तनिकल्पितं कर्म दृश्यमायामयं न परमार्थसन् दृष्टं ययोः संबंधानुपपत्तेः ॥ यस्तु सर्वाणि भू
 तान्यात्मन्येवानुपपद्यति ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न किज्जुगुप्सत इति श्रुतेः ॥ एवं परस्परार्थासेवि
 सुधं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान् नान्यः ॥ अस्य परमार्थदृष्टिर्वादन्यस्य चापरमा
 र्थदृष्टिर्वात् स च बुद्धिः साधनयोगयुक्तः ॥ अतः करणमुत्पादका अवितः अतः स एवांतः करणः
 भिः साधनं कृत्स्नकर्म कृदिति वास्तवधर्मैरेव स्तुयते ॥ यस्मादेवं तस्मात्कमपि परमार्थदर्शी भव ॥ तं
 वतैव कृत्स्नकर्मकारिणोपपत्तेरित्यभिप्रायः ॥ अथ तोयदुक्तं यत्तमोदसंसेभुनादिति ॥ यच्चोक्तं

कर्मादीनांतत्वं बोध्यमस्तीति बुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वपरमार्थदर्शने संगच्छते ॥ अन्यज्ञानादनुभासंसारान्मोक्षानुपपत्तेः ॥ अतस्त्वं च न्येन बोध्यं न वा तत्तु ज्ञाने बुद्धिमत्त्वं युक्तेव परमार्थदर्शने निवार्यम् ॥ यत्तु व्याख्यानं कर्मनियमपरमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बंधहेतुत्वाभावादकर्मदमिति यः पश्येत्तथा कर्मणि च नियमकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मदमिति यः पश्येत्तत्त्वबुद्धिमानित्यादि तदसंगतमेव ॥ नियमकर्मण्ये कर्मदमिति ज्ञानस्याश्रुमनो हरेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैव शुभत्वाच्च ॥ न चेतादृशं मिथ्याज्ञानं बोध्यं तत्त्वं ॥ नाप्येतादृशं ज्ञाने बुद्धिमत्त्वादस्तुत्यं पपत्तिश्चांत त्वात् ॥ नियमकर्मनुष्ठानं हि स्वरूपान्तःकरणशुद्धिद्वारेण युज्यते ॥ न तत्रो कर्मबुद्धिबुद्ध्याप्युपयुज्यते ॥ शास्त्रेणानामादिपुत्रसंदर्शितं विहितत्वात् ॥ नापीदमेव वाक्यं तद्विधायकमुपक्रमेण विरोधस्ये क्तः ॥ एवं नियमकर्मकरणमपि स्वरूपतां नियमकर्मविधौर्मलक्षकतयोपयुज्यते ॥ न तु तत्र कर्मदृष्टिः

वद२

क२

काप्युपयुज्यते ॥ नापि नियमकर्मकरणात्प्रत्यवायः ॥ अभावाद्वाचोपययेमात् ॥ अन्यथा तदविशेषः सर्वदृष्टकार्येति त्विप्रसंगात् ॥ पूर्वार्थाः कर्मद्रोहास्तेन्यः क्रियाप्रतीयेतैषदृष्टार्थविधीयत इति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्वाजनकत्वात् ॥ अतिरिच्येडं द्विजानं गृह्णातीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यैवापूर्वाजनकत्वात्पुनरुपगमात् ॥ निक्षेपतोऽयं तस्मादियमित्यादिप्रजापतिव्रतवत् ॥ अतो नियमकर्मनुष्ठानं हि काले तद्विरुद्धं तया यदुपवेशानादिकर्मत्वेन नियमकर्मकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धांतः ॥ अतएवाकुर्वन्विहितं कर्म यत्र लक्षणांश्च तावदाख्यास्यताः ॥ लक्षणांश्च तावदाख्यास्यताः क्रियाया इत्यविशेषस्य रणोपपत्त्यहेतुत्वात्पुनरुपपत्तेः ॥ तस्मान्मिथ्यादर्शनापनौदे प्रकृते मिथ्यादर्शने व्याख्यातं नाम तेन रा ॥ नापि नियमनुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यं नित्यादिकुर्यादित्यर्थं कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादितदबोधकं वाक्यं प्रयुज्यमानस्य भावतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्येन विस्तरणं व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥

१२१
पिंड
सा

निगृहीतोयेन सः॥ यतो जितेन्द्रियोऽनो विगतलक्षणात्वाय क्त सर्वपरिग्रहः॥ यक्ताः सर्वपरिग्रहाः भोगेपक
रणनियेन सः॥ एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मविनाशरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनकौपीनच्छादनादिग्रहणमि
क्षाटनादियादप्रतिज्ञास्त्रान्मनुज्ञापितं कर्मकायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तव्यमिति मानसं
न्यंपराध्यासोऽपि न कर्तव्येन कुर्वन्परमार्थतो कर्तव्यमिति दर्शनात् प्रोतिन प्राप्नोति किल्बिषंधर्मधर्मफलभू
तमनिष्टसंसारं॥ पापकृपयस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात्॥ ये तु शरीरनिवर्त्य शरीरमिति व्याचक्षु
ते नन्मते केवलं कर्मकुर्वन्निग्रहेति धीकार्यानां भादव्यावृत्तकत्वेन शरीरपदस्य वैयर्थ्यं॥ अथ वाचिकं
मानसिकव्यावर्तनार्थमिति ब्रूयात्तदा कर्मपदस्य विहितात्र परत्वे शरीरं विहितं कर्मकुर्वन्नाप्रोति कि
ल्विषमिह प्रसक्तप्रतिषेधो नर्थकः॥ वाचिकं मानसं च विहितं कर्मकुर्वन्नाप्रोति किल्बिषमिति च शा
स्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात्॥ विहितप्रतिषिद्धसाधारणपरत्वेऽप्येवमेव व्याधात इति भाष्य एव विस्तरः॥ २१॥

१२१

यक्त सर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्मोऽन्यनुज्ञातं तत्रान्नाच्छादनादिव्यतिरेकेण श
रीरस्थितेरसंभवाद्वाचादिनापि स्वप्रयत्नेनादिकं संपाद्यमिति प्राप्तेनियमायाह॥ यदृच्छालाभसं
तुष्टेदं द्वातीतो विमत्सरः॥ समः सिद्धावसिद्धौ बद्धत्वापि न निबध्यते॥ शास्त्राननुमतप्रयत्नव्यतिरेको
यदृच्छातयैव योलाभोऽन्नाच्छादनादेशास्त्राननुमतस्य स यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टस्तदधिकं नृक्षारहितः॥ त
थाच शास्त्रं॥ भैरवचरेदिति प्रकृत्यत्र याचित्प्रसंकुप्तमुपपन्नं॥ यदृच्छातियांचासंकल्पादिप्रयत्नं वारम
ति॥ मनुरपि॥ न चोत्पातनिमित्तोऽन्योन्यनक्षत्रांगविद्युया॥ नानुशासनवादाभ्यामिक्षां विप्रसक्तकेहिनि
दिति॥ यतयाभिसाध्यं प्रविशामीत्यादिशास्त्राननुमतस्तत्प्रयत्नः कर्तव्यः॥ एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतं
मेव॥ कौपीनयुगलं वासः कंथां ग्रीतनिवारिणी॥ पादुके च पिण्डश्चातुर्वर्ण्यस्य संग्रहमियादि एव मन्य
दपि विधिनिरूपे शास्त्रमूलां॥ ननु स्वप्रयत्नमंतरेण अत्रानेनातोऽपि पादितः कथं जीवेदत आह॥ दंदा

व्य

१२२॥

नीतद्वंद्वानि कृत्वा पासां त्रितोषादीनि अतीतेति कांतः समाधिदशायां तेषामस्फुरणात्। व्युत्थानदशायां
 स्फुरणे विपरमानं दादित्वा कर्तव्येच्छात्प्रययेन च ध्याते इदं रूपं हन्यमानोऽपि भिक्षुमिति चित्रं अतएव प
 रस्यैको भवेत्स्वप्नालाभे च विमत्सरः परात्कर्षात् सैन्यविकास्त्रात्कर्षवांछामत्सरस्तद्विहितः अद्वितीयात्मद्वन्द्वेन
 निर्वैरव्यभिः अतएव समस्तलोकाय दद्यात्स्वप्नालाभात्परिधावसिद्धौ च सिद्धौ न दृष्टः नाप्यसिद्धौ विषणः सत्त्वानुभवे
 ना कर्तव्यपरारोपितकर्तव्यः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनो भिदाटनादिकर्मफलं वापि न निबध्यते॥ बंधस्तैः सह
 ना कस्य कर्मणो ज्ञानाग्निर्दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवादः॥ २२॥ अतस्तत्सर्वपरिग्रहस्य यदुक्ता भसंतु हस्ययेत्येव
 शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिदाटनादिकर्मफलं वापि न निबध्यत इत्युक्ते गृहस्थस्य ब्रह्मविदो ज्ञानकोटिर्ज्ञा
 यदिरूपैकमर्तद्वंधहेतुस्यादिति न वेत्तु स्य विदाज्ञा कानामपनेतुं यत्का कर्मफलो संगमियोदिनोक्तं विचृणोति॥ ॥२२॥
 ॥ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञाया चरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते॥ गतसंगस्य फ

॥२२॥

लासंगमून्यस्य मुक्तस्य सैकहेतुमोहत्वाद्यध्यासश्चून्यस्य ज्ञानावस्थितस्य चेतसः निर्यिकल्पकब्रह्म
 तैव यद्येवमस्मिन् विन्यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येयर्थः उत्तमोक्तविशेषणं पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वये दृष्टव्यं।
 गतसंगत्वं कुतः यतो ध्यासहीनत्वं तत्कुतोऽयत्तस्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृश्याप्यप्रारब्धकर्मवशात् यज्ञायज्ञसं य३
 रक्षणार्थं ज्योतिषोमादियज्ञेऽग्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रच्ययर्थं यज्ञाय विष्णवितत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरत क
 र्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेष्ठाफलेन विद्यत इति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षणकारणोच्छेदतत्त्वदर्शनादि
 लीयते विनश्यतीत्यर्थः॥ ननु क्रियमाणं कर्म फलं जनयितुं च कुतो नश्यति ब्रह्मचर्येन तत्कारणोच्छेदादिय
 ह्य॥ अस्मापि तान्महर्षिर्ब्रह्माग्नेश्चरत इति॥ अस्मै च तेन गंतव्यं ब्रह्म कर्म समाचरेत्॥ अनेककारणैः क
 ध्यादियज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेनाह द्रव्ययुगोक्ताः॥ स एव यज्यमानं द्रव्यं स्यान्नो प्रक्षपादो मद्र
 कथ्यते॥ तत्रोद्देश्यादेव तासंप्रदानेन यज्यमानं द्रव्यं हविः शब्दवाच्यं साक्षाद्वाच्यं कर्म॥ तत्फलं तु स्वर्गादि

१२३॥

प

व्यवहितं नावना कर्म॥ एवं धारकत्वेन हविषो गेनो प्रक्षेपसाधकं मत्वेन जुह्वारिकरणं प्रकाशकतया
 मंत्रादीनिकरणमपि कारकज्ञापकमेतदेतद्विविधं॥ एवं सागो गेनो प्रक्षेपश्च द्विक्रिये॥ तत्राद्यायां यजमानः
 प्रक्षेपे तु यजमानपरिचीतो ध्वज्यः प्रक्षेपाधिकरणं च ग्निः॥ एवं देशकालप्रक्रमप्यधिकरणं सर्वक्रियः
 साधारणं द्रष्टव्यं॥ स देवं सर्वेषां क्रियाकारकव्यवहाराणां ब्रह्मज्ञानकल्पितानां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां
 सर्पधारादंडादीनां रज्ज्वात् तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेन बाधे बाधितानुव्याक्रियाकारकादिव्यवहा
 राभासोद्भूयमानोऽपि दृग्धर्पणं न्यायेन फलाय कल्पित इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते॥ ब्रह्मदृष्टिरेव च
 सर्वयज्ञात्मिकेति स्मृत्येत॥ तथा हि॥ अर्थे तेनेनेति करणव्यत्ययार्पणं जुह्वादिमंत्रादि च एवमर्थव्यतिथि
 व्यत्ययार्पणं देवतारूपं संप्रदानं॥ एवमर्थे तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्यार्पणं माधिकरणं देशकालहितसर्वब्रह्म
 णिकल्पितत्वाद्ब्रह्मेव॥ कल्पितं भुजंगवदधिष्ठानमतिरेकेण सदित्यर्थः॥ एवं हविः॥ सागप्रक्षेपक्रि

१२३॥

यस्मै ३

ययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मेव॥ एवं यज्ञप्रक्षिप्येतेनैसोऽपि ब्रह्मेव॥ ब्रह्मात्मनो वितिसमस्तं पदं॥
 तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्ययणान्वयज्यते प्रक्षिप्येते च तदुभयमपि कर्तृकारकं कर्तृरिविहितया
 तृतीययान्द्वयप्रक्षेपेति विधीयते ब्रह्मणेति॥ एवं हतमपि हवने क्रियाप्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मेवोतथा
 तेन हवनेन यदंतर्गच्छति दिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मेव॥ अत्र य एवकारः सर्वत्र संबध्यते॥ हतमिदं यज्ञ
 पिदं त एव ब्रह्मेयं नुषज्यते व्यवधानाभावात् साक्षात्त्वाच्च॥ चिद्यतिस्त्वापुनस्त्रियादावकिं दुणेयादि
 परवाच्यं नोषवत्॥ अनेन रूपेण कर्मणो समाधिर्ब्रह्मज्ञानं यस्य सकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मणि
 आपि ब्रह्मपरमानंदाद्वयंगंतव्यमिदं नुषज्यते॥ साक्षात्त्वादव्यवयाच्च॥ याते अनेन रज्ज्वात् त्रयाद्यादीनां
 नृवीक्षिष्येति पूर्ववद्विषवत्॥ अथवा अर्थे तेनेनेति व्युत्पत्त्यार्पणपदेनैव स्वर्गादि फलादिम
 णि ग्राह्यं॥ तथा च ब्रह्मेव तेन गंतव्यं ब्रह्म कर्म समाधिनेत्यत्रार्थज्ञानफलकथनायैवेति समंजसं॥

व्ये

मेकत्रसंयमइति॥तत्रदृष्टपुंडरीकोदौमनसश्चिरकालस्थापनंधारणा॥एवमेकत्रधृतस्यचित्तस्य
भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोतिरांतरान्धाकारप्रययव्यवहितो ध्यानं सर्वथा विज्ञातीयप्रययतिरितः न
सजातीयप्रययप्रवाहः समाधिः सन्तु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः॥संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञतश्च॥चित्तस्य हि
पञ्चभूमयोऽर्थावति॥क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं मेकाग्रं निरुद्धमिति॥तत्र रागादेषादिवशाद्विषयेष्वभिनिवि
ष्टं क्षिप्तं तं डादिग्रस्तं मूढं सर्वदेविषयास्तक्तमपि कदाचि ध्याननिष्ठं क्षिप्तं हि त्रिष्टयविक्षिप्तं॥तत्र
क्षिप्तमूढयोः समाधिश्चैकैव न स्ति विक्षिप्ते तु चेत्तसि कदाचित्कः समाधिविषये प्राधान्याद्भोग्यपक्षे
न च त्ते किं तु तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्त्वयमेव न श्यति॥एकाग्रत्वे कविषयकधाराया हि कवृत्ति
समर्थं सत्त्वादि केण तमोगुणं कृतं तं डादिलयाभावादात्मकारावृत्तिः सान्चरजेण कृतं चान्चर्यरू
पविक्षेपाभावादकविषयेवेति॥श्रुत्ये सत्त्वं भवति चित्तमेकाग्रं॥अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः॥तत्र

धियाकारावृत्तिरपि ज्ञास्तेऽस्य अपि निरोधे सर्वरुत्तिनिरोधो निर्बीजः समाधिरिति॥अथमेव सर्व
तो विरक्तस्य समाधिफलमपि सखमनपेक्षमाणस्य योगिने दृढभूमिः सन्धर्मनिरुद्धं चित्तमसं
प्रज्ञातमसाधिभूमिः तदुक्तं॥षष्ठ्युक्तं च॥तदुक्तं॥प्रसंख्योनेष्य कसौ दस्य सर्वथा विवेकरथातिर्ध
मेमेधसमाधिः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति॥अनेन रूपेण संयमानो भेदं दग्निधिति बहुवचनं तेषां
द्वियाणि ज्ञुद्धतिधारणा ध्यान समाधिसिधार्थसर्वाणी द्वियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरंतीत्यर्थः॥
तदुक्तं॥स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तरूपानुकार एव द्वियाणां प्रत्याहार इति॥विषयेभ्यो निगृहीता
नां द्वियाणि चित्तरूपा एव भवन्ति॥ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः॥तदेन न प्र
त्याहारधारणा ध्यान समाधिरूपं योगांगं च गृह्यमुक्तं॥तदेवं समाध्ययस्थायां सर्वं दियवृत्तिनि
रोधोऽसत्त्वेनोक्तः॥इदानीं कथ्यानां वस्थायां रागादेषादिभ्यो न विषयभोगोयः सोऽप्यपरो यत्ने इत्याह॥

१२६॥

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ अन्ये व्युत्थिता वस्त्याः श्रोत्रादिभिर्विरुद्धविषयग्रहणस्य हृत्
न्यते नानन्यसाधारणं कुर्वति सर्वतपोमोहः ॥ तदेवंपातं जलमतानुसारेण लयपूर्वकसमाधिं ततो
व्युत्थानं च यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण चाधिपूर्वकं संमार्करणेन व्युत्थानमन्यं सर्वप
लभ्यते यज्ञान्तरमाह ॥ २६ ॥ सर्वाणि ॥ इत्येकमात्राणि प्राणाकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगेनो जेद्वतिज्ञा
नदीपिते ॥ इदं विधौ हि समाधिर्भवति ॥ लयपूर्वके बाधपूर्वकश्च ॥ तत्र तदनन्यत्वमारंभेण शब्दादि
भ्य इति न्यायेन कारणव्यतिरेककार्यस्यासत्वात् पंचवीहितपंचभूतकार्यव्यतिरेकसमिष्टरूपं विरोधका
र्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति ॥ तथा समिष्टरूपमपि पंचवीहितपंचभूतत्वं कार्यमप्येव चोक्तं पंचमहोष्
तकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति ॥ तत्रापि पृथिवी वायुश्चक्षुरूपरसगंधाख्यपंचगुणाः ॥ गंधेतरचक्षु
णां कार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति ॥ ताश्चतुर्गुणा अप्येव गंधरसतरत्रिगुणात्मकैस्तजः कार्यत्वात् तद्व्यति

॥ २६ ॥

१५:

रेकेणनसंति तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो गंधरसरूपेतरदिगुणावायुर्कार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोऽपि
दिगुणात्मको वायुः शब्दमात्रगुणाकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति स च शब्दगुणाकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति
स्यामिति परमेश्वरसंकल्पात्मात्मका हंकारकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोऽपि संकल्पात्मको हंकारो मा
यैक्षणरूपमहत्त्वकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति तेषां पीक्षणरूपं महत्त्वसंमायापरिणामत्वात् तद्व्य
तिरेकेण नास्ति ॥ तदपि मायास्वकारणं जडत्वेनैव तन्मध्यस्तत्वात् तद्व्यतिरेकेण नास्ति यन्नुसंधाने
न विद्यमानेऽपि कार्यकारणात्मके प्रपंचे चैतन्यमोक्षोक्तयुः समाधिः स लयपूर्वक उच्यते ॥ तत्र त
त्त्वमस्यादि वेदांता महावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्याक्षीणत्वादेवं चित्तनेकारणसत्वेन पु
नः कृत्तप्रपंचोऽपानोदयं संप्रतिवत्सबीजसमाधिर्न मुखः ॥ मुखे स्तुतत्त्वमस्यादि महावाक्यार्
थसाक्षात्कारेण विद्यायानिर्वृत्तौ सर्गक्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावा

१२७॥

निर्वोक्तो बाधपूर्वकसमाधिः। सर्वान्नेन श्रोत्रेण प्रदर्श्यते॥ तथा हि॥ सर्वाणि निरिवलानि स्थूलरूपणि
संस्काररूपणि चैन्द्रियकर्माणि॥ इन्द्रियाणां श्रोत्रं चक्षुश्चक्षुरसनप्राणारव्यानां पंचानां वाक्पाणिपादपा
युस्थारव्यानां च पंचानां बाह्यानां॥ आंतरयोश्च मनो बुद्धयोः कर्माणि॥ शब्दस्पर्शग्रहणारूपद
श्रुतिरसग्रहणगंधग्रहणानि च चनादानविहरणोत्सर्गानंदारव्यानि च संकेत्याध्यावसायौ च॥ एवं
प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यनोदने समानारव्यानां पंचानां कर्माणि च हिर्नयनमधोनयन
माकुंचनप्रसरणादिव अश्रितपीतसमनयनमूर्धनयनसिंघादीनि॥ अनेन पंचानां इन्द्रियाणि
पंचकर्माणि च पंचप्राणामनोबुद्धिश्चेति सप्तद्वारात्मकं विंगमियुक्तं॥ तच्च सूक्ष्मभूतसमिष्टरू
पहिरण्यगर्भारव्यामिह विवक्षितमिति विदितुं सर्वाणि तिविशेषणं॥ आत्मसंयमयोगाग्नेौ आत्मवि
षकः संयमो धारणाध्यासं प्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सतियोगे निरोधसमाधिः॥ यं पतञ्जलिभू
न

॥२७॥

अमोयो संधुधाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावो निरोधलक्षणा चिन्तान्वयो निरोधपरिणाम इति
व्युद्धानं हि सप्तमूढविषयमाख्यं भूमि अयंत संस्कारः समाधिविरोधिनस्ते योगिप्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रति
क्षणं चाभिभूयते॥ तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्कारः प्रादुर्भवति॥ ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चिन्तान्वयो नि
रोधपरिणाम इति॥ तस्य फलमाह॥ ततः प्रज्ञांतवाहितसंस्कारादिति॥ तमेव ज्ञानसोः स्याच्छ्रयविक्षेप
अन्यत्वेन शुद्धसत्वरूपं चिन्तं प्रज्ञांतमिच्छते॥ पूर्वपूर्वप्रज्ञासंस्कारपाटवेन तदाधिक्यं प्रज्ञांतवा
हितेति॥ तत्कारणं सूत्रयामास॥ विरामप्रयत्नान्नासं पूर्वसंस्कारान्नेषेन्यदिति॥ विरामो ह्यस्य परमस्त
स्य प्रयत्नः कारणं च ह्यपरमार्थः॥ पुरुषस्तस्याभ्यासः पौनः पुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्योऽसं
प्रज्ञाता तद्विषयोऽसं प्रज्ञान इत्यर्थः॥ एतादृशो यः आत्मा संयमयोगाः सखा मित्तमिन्द्रज्ञानदीपि
ते ज्ञानं वेदांतवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्तेनाविद्यातत्कार्यनान्नद्वारादीपिते अयंतो ज्ञ

ल

१२८॥

लितेवाद्यपूर्वकसमाधौ समिष्टलिङ्गाशरीरमपरेऽनुद्धतिप्रविच्छिप्यंतीत्यर्थः॥ अत्र सर्वोणीति आत्मेति
ज्ञानदीपितइति विशेषणैरनाविशेषकवचननच पूर्ववैच्छदाप्यं सूचितमिति न पौनरुक्त्यं ॥ १२९ ॥
एवं त्रिभिः श्लोकैः पंचयज्ञानुष्ठाधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह ॥ इदं यज्ञास्तपोयज्ञायोगाय
ज्ञास्तथापरे ॥ त्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितवृत्ताः ॥ इदं यथागएव यथाज्ञास्त्रयज्ञेयेषां
ते इदं यज्ञाः पूर्वदत्तारव्यस्मात्तर्कमपराः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ वापी कुपतडागादिदेवतायतनानि च ॥
अन्त्रप्रदानमोरामः पूर्वमिष्टमिष्टीयते ॥ शरणागतसंज्ञाणां भूतानां चाप्यहिंसनं ॥ बहिर्वेदिन
यदानं दत्तमिष्टमिष्टीयते इति ॥ इष्टारव्यं श्रौतं ॥ कर्मतु देवमेवापरे यज्ञमिष्टीयते ॥ अंतर्वेदिना
नमपितत्रैवांतर्भूतं तथा कुरुचं द्वायगादिनपएव यज्ञाएषां ते तपोयज्ञास्तपोस्त्विनः ॥ तथा योगी ॥ १२८ ॥
श्चित्तवृत्तिनिरोधेष्टौ गौयज्ञौ येषां ते योगयज्ञाः ॥ यमनियमसनादियोगांगानुष्ठानपराः ॥ यमनि

पंच ०

१३

यमसनाप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यासेनामाधयोहियोगस्याष्टावंगानितत्र प्रत्याहारः श्रेष्ठतरी
तिष्ठियापयन्यदुयत्रोक्तः ॥ धारणाध्यानसमाधय आत्मसंयमयोगाग्नविद्यत्रोक्ताः प्राणायामो
ऽपनिजुद्धति प्राणमिष्टनंतरं श्लोके बध्यते ॥ यमनियमसनान्यत्रोच्यते ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्र
ह्मचर्यापरिग्रहायमाः ॥ त्रौ च संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पंच ॥ स्थिरसुखमा
सनं पद्मकसुस्तिकाद्यनेकविधं ॥ अत्रास्त्रीयप्रणिबधोहिंसा ॥ सा च कृतकर्मितानुमोदितभेदेन त्रिवि
धा ॥ एवमयथार्थभाषणमवध्यहिंसानुबंधयथाभाषणं चानुतं ॥ स्तेयमत्रास्त्रीयमोगेण पूरुस्वी
करणां ॥ अत्रास्त्रीयस्वीपुंसव्यतिरेकमिष्टुनं ॥ शास्त्रानि विद्यमपेणिदेहयात्राविवाहकाधिकभोगसा
धनस्वीकारः परिग्रहः ॥ एतन्निवृत्तिलक्षणा उपरमायमायमउपरमइति स्मरणां ॥ तत्रात्रोचं दिवि
धं बाह्यमाभ्यंतरं च मृडुलादिभिः कथायादिशालनं हितमितमेध्यासेनादिचबाह्यमैत्रीमुदिभिर्म

१२९॥

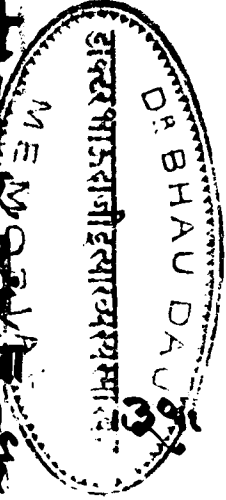
दमानादिचित्रमलक्षालनमांतरं॥ संतोषोविद्यमानो गोपकरणादधिकस्यानुपातिरूपान्तराच्चित्रवृत्तिंगपः
 क्षतिपासावृत्तिोष्णादिद्वंद्वसहनंकाष्ठमौनकारमौनादिब्रतानिच॥ इंगितेनापि स्थापितप्रार्थाप्रकाशनं
 काष्ठमौनं॥ अवचनमात्रमाकाष्ठमौनमितिभेदः॥ स्वाध्यायोमोक्षसाधनं॥ स्त्रापामध्यायनं॥ प्रणवजापोवा॥
 ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरोफलनिपेक्षनयार्पणं॥ एतेविधिरूपानियमाः पुराणेषु
 योधिकाउक्तास्तत्तुल्यवयमनियमैर्धृतमौन्याः॥ एतादृशमनियमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः॥ स्वा
 ध्यायज्ञानयज्ञायज्ञानंतरमाह॥ यतयोयज्ञज्ञाः संश्रितव्रताः सम्यक्श्रितानितीक्ष्णाकृतानिअ
 तितृहानिब्रतानियेषान्ते संश्रितव्रताः॥ व्रतयज्ञादुत्पद्यते॥ तथाच भगवान्पतञ्जलिः॥ तेजातिदेवका
 लसमयान्वयिन्नाः सविनो मा महाव्रतमिति॥ ये पूर्वमहिंसाद्याः पंचयमाउक्तास्त एव जायाध्वन
 वच्छेदेन दृढभूमयो महाव्रतवाच्यव्याः॥ तत्राहिंसाजोयवच्छिन्नायथाभ्यासयोगातिरिक्तान्तर्हनिः

१२९॥

ष्यामीतिदेशावच्छिन्नान्तर्हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्नायथानचतुर्दश्यांनपुण्यहनीति॥
 सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयोवच्छिन्नायथासुचिरस्येदेव ब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण हनि
 ष्यामीति युष्मिन्नानहनिष्यामीति च॥ एवं विवाहदिप्रयोजनं व्यतिरेकेणानुसंधर्षिष्यामीति॥ एवं
 मापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्रायाश्चतिरिक्तस्तेनैव करिष्यामीति॥ त्वमनुव्यतिरिक्तकालिपक्षीनम
 सिष्यामीति॥ एवं गुर्वदिप्रयोजनमंतरेणानपरिग्रहीष्यामीति॥ यथायथायमवेच्छेद्दृष्टव्यः॥ एता
 दगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेवावसेकाळसर्वप्रयोजनेषु भावाः सविनो मा अहिंसा
 दयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्यमानास्तदा ते महाव्रतवाच्ये नैव्यंते॥ एवं काष्ठमौनादिब्र
 तमपि दृष्टव्यं॥ एतादृशव्रतदाहृचिकामक्रोधलोभमोहानांचतुर्णामपिनरकद्वारभूतानां नि
 वृत्तिः॥ तत्राहिंसासमयाक्रोधस्य॥ अहं चर्येणवस्तुविचारेणकामस्य अस्तेयापरिग्रहरूपे

१३०॥

नसंतोषेणलोभस्य॥ सयेनयथार्थज्ञानरूपेणविवेकेनमोहस्य॥ तन्मूलानां चसर्वेषां निवृत्तिरिदं
 व्या॥ इतराणि च फलानि संकामानां योगास्त्रैकथितानि॥ प्राणायामये इमाहसार्धेन॥ ५८॥
 अपाने जुहति प्राणं प्राणेषानां तथा परे प्राणापानगतीरुच्यते प्राणायामपरायणाः ॥ ५९॥ अपरेनियता
 हाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति॥ अपानेपनिवृत्ते जुहति प्रक्षिपेति प्राणवृत्तिं बाह्यवायोः शरीरांत
 प्रवेष्टेन पूरकारव्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणेषानंतथापाने जुहति शरीरवायोर्बाहिर्निर्गमनेन
 चकारव्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः पूरकरे चकथेन चतद्विना वृत्तौ द्विविधः कुंभकोपिकथित
 व॥ यथात्रातिवायुर्मयानंतरं श्वासप्रश्वासनिरोधोऽन्तःक्रियमाणोऽन्तःकुंभकोपि यथात्रातिसर्व
 युविरिचानंतरं क्रियमाणो बहिः कुंभकः॥ एतत्प्राणायामत्रयानुवादे पूर्वकंचतुर्थं कुंभकमाह॥
 प्राणापानगती॥ मुरवनासिकाभ्यामांतरस्य वायोर्बाहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः बाहिर्निर्ग

न ५

मस्यांतः प्रवेशः प्रश्वासोपानस्य गतिः॥ तत्र पूरे प्राणगतिनिरोधः रेचकेपानगतिनिरोधः कुंभकेनू
 अगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासरेव प्राणापानगतीरुच्यते प्राणायामपरायणाः
 संतः अपरे पूर्वविलक्षणानियता हाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यं
 तरं कुंभकाभ्यां निरोधोऽन्तःप्राणान्ज्ञानेन्द्रियकर्मादियरूपं जुहति॥ चतुर्थं कुंभकाभ्यां सतवि
 पेल्लायंतीत्यर्थः॥ तदेतत्सर्वमप्राप्तपुत्रं इल्लिनासंक्षेपविस्तारभ्यां सूत्रितं॥ तत्र संक्षेपसूत्रं॥
 तस्मिन्मूर्तिश्वासप्रश्वासमगतिविच्छेदलक्षणाः प्राणायामवृत्तिः॥ तस्मिन्मूर्तिसंस्थिते सति प्राणा
 यामेन धृत्यः॥ कीदृशः श्वासप्रश्वासयोगातिविच्छेदलक्षणाः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयो
 र्यागतिः पुरुषप्रयत्नमंतरणस्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्यावि
 छेदानिरोध इव लक्षणां स्वरूपं यस्य स तथेति॥ एतदेव विहृणोति॥ बाह्याभ्यंतरं मूर्तिदेहात्

१३१॥

संख्याभिः परिदृष्टे दीर्घसूक्ष्मरूपाः। चाद्यागतिनिरोधरूपत्वाद्वाद्यवृत्तिः पुरकः आंतरगतनिरोधरू-
पत्वादांतरवृत्तिरेवकः। केचित्तु बाध्यतां नरेचक आंतरवृत्तिरेव नच पुरको व्याख्यातः। युगापदुभयग-
तिनिरोधस्तंभस्तद्वृत्तिः कुंभकः। तदुक्तं। अत्राभयोः आसप्रस्थासयोः सद्यदेवविधारकात्प्रयत्नादभा-
वो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नो धविधारणां। नपिरेचनप्रयत्नो धविधारणां। किंतु यथात-
स्तुपले निहितं डालं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते। एवमयमपि मोरुतो वहनशीतो बिलवद्वि-
धारकप्रयत्नो वरुधक्रियाः। शरीरेष्वसूक्ष्मभूतो वतिष्ठते न तु पूरयति येन पुरकः नतुरेचयति ये-
न रेचक इति। त्रिविधेयं प्राणायामोद्देशेन कालेन संख्याया परिहितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति॥
यथा घनीभूतकूलपिंडिः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घसूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशका-
लसंख्याधिक्येनोभयस्यमानो दीर्घे दुर्लक्षतया सूक्ष्मोऽपि संपद्यते॥ तथा हि। हृदयान्निर्गम्येना

लो ५

१३१॥

साग्रसंमुखे द्वादशांगुलपर्यंतं देहोऽश्वासः समाप्यते॥ ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यंतं प्रविशतीति स्त्वा-
भक्षिकोऽप्रणापानयोगतिः। अस्यास्तेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वा निर्गच्छति नासतश्चतुर्विंशत्यंगुल-
पर्यंतं षड्विंशदंगुलपर्यंतं वा देहो समाप्यते॥ एवं प्रवेशोपिताधानवर्गांतव्यः। तत्र बाह्ये द्वादशाध्यासिर्नि-
वाते त्रौदंडिकादिस्सूक्ष्मलक्रिययानुमातव्या॥ अंतरपिपीलिकास्पृशेत्स देहो न स्पृशेन्नानुमा-
तव्या॥ सेयं देहापरीक्षा॥ तथा निमेषक्रिया बहिर्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः स पण्यते धामियत्ता-
वधारणाय। स्वास्त्वजानुर्मदुपाणिना त्रिपरामृश्य कटिकावच्छिन्नः कालो मात्रातानिः षड्विंशतामात्रा-
भिः प्रथम उद्धातो मंदः स एव द्विगुणो कृतो द्वितीयो मध्यः स एव त्रिगुणो कृतस्तृतीयस्तीव्र इति। नानि-
मृजात्पेरितस्य वायो विरिच्यमानस्य शिरस्यो वहनमुद्धातुं रुच्यते॥ सेयं कालपरीक्षा॥ संख्या-
परीक्षा च। प्रणायजपावृत्तिभेदेन वा संख्यापरीक्षा। आसप्रवेशगोचरं न वा कालसंख्यायोः कथं चि

पि ४

सं

इदं विवक्षया पृथगुपन्यासः॥ यद्यपि कुंभके देशाद्यापि निश्चायगम्यते तथापि कालसंख्याबाधिरवगम्य
न एव॥ सखत्वं यं प्रथमं सख्योदिवस प्रथमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमने
पुण्यसमाधिगमनीयतया च स ह्यमृतनिर्मुक्तस्त्रिविधः प्राणायामः॥ चतुर्थं फलभूतं सूचयति स्म
बाह्याभ्यंतरविषयोपेक्षी चतुर्थ इति॥ बाह्यविषयोऽसौ रेचकः अर्प्यंतरविषयः प्रश्नासः पूरकः
यै परीयं वा॥ नावुभावपेक्षसंस्कृतलवद्धिधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यंतरे भेदेन द्विविधस्तृती
यः कुंभकः॥ नावुभावपेक्षैव केवलकुंभकान्यासपाठेनोपसृक्ततत्प्रयत्नयशाद्भवति चतुर्थः कुंभकः
तथा च बाह्याभ्यंतरविषयोपेक्षी तदनपेक्ष इत्यर्थः॥ अन्या व्याख्या॥ बाह्यो विषयो द्वादशांशोऽस्मादि राभ्यंत
रो विषयो द्वादशनाभिं चें दिं तौ द्वौ विषयोऽसि पर्यायो च सहसा भवतीति विशेषः॥ एतादृशाश्चतुर्विधः
प्रायोगो मोषानेऽङ्ग इति प्राणमिसादिनासाधेन स्योकेन दर्शितः॥ तदेव मुक्तानां द्वादशांशोऽस्मादि विदोऽपि

॥३२॥

न्या २

4

लमाह॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥२९॥ यज्ञविदामृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनं॥
यज्ञान् विदंति जानंति विदंति लभंते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञाताः कर्तारश्च॥ यज्ञैः पूर्वैर्ज्ञैः स
पितं नाशितं कल्मषं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः॥ यज्ञान् कृत्वा विशिष्टे काले न्ममृतं प्राप्नुवाचं भुं
जत इति यज्ञविदामृतभुजः ते सर्वे पिसत्तु भुञ्जि ज्ञानप्राप्तिद्वारेण यांति ब्रह्मसनातनं नित्यं संसा
रान्मुच्यन्त इत्यर्थः॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेकदोषमाहर्षितः॥ नायं लोको ह्ययज्ञस्य कुतो
न्यः कुरुसत्तम॥ उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोऽपि यज्ञो यस्येनास्ति सोऽयज्ञस्तस्यायमल्पस्त्व
त्पिमनुष्यलोको नास्ति सर्वनिर्ग्रहत्वेन न्योविद्वांससाधनसाध्यः परलोकः हेतुन सत्तम॥ किं स्या
स्त्वोत्प्रेक्षामात्रेणैव मुच्यते॥ तदिह॥ वेदेष्वत्र प्रमाणमित्याहुः॥३०॥ एवं बहुविधाय ज्ञातितो ब्र
ह्मणो मुखे कर्मज्ञान्ब्रिहितान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्षसे॥ एवं यथाक्ता बहुविधा बहुप्रकाराय

ज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसधनरूपावितताविस्तृताअक्षुणोवेदस्यमुखेद्वारेवेदद्वारेणोवतेऽवाताइत्यर्थः॥
 वेदवाक्यानिनुप्रयेकंविस्तरंभगवानोदिद्वियते॥कर्मज्ञान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विधिज्ञा
 नीहिताकसर्ववैदिकज्ञाननात्मज्ञान॥निर्व्यापारेह्यात्मासव्यापाराएतेकिंतुनिर्व्यापारेहमुदासीन
 इत्येवज्ञात्वाविमोक्षसंस्मृत्तंसारबंधनादितिशेषः॥सर्वेषांतुल्यवन्निर्देवात्मज्ञानयोःसाम्यं प्रा
 प्तावाहः॥३५॥श्रेयान्द्वयमयाइज्ञाज्ञानयज्ञःपरंतपःसर्वकर्मस्विलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते॥
 श्रेयान्प्रज्ञास्यतरःसाक्षान्मोक्षफलत्वात्॥द्वयमयात्रदुपलक्षितज्ञानमून्यात्सर्वस्मादपियज्ञा
 त्संसारफलान्ज्ञानयज्ञएकएवहपरंतपः॥कस्मादेवयत्समात्सर्वकर्मइष्टिपशुसोमचयनरूपं
 श्रेयान्प्रस्विलंनिरवशेषंस्मार्त्तमुपोसनादिरूपंचयत्कर्मतत्तज्ञानेब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेस्मा
 प्यतेप्रतिबंधक्षयद्वारेणपर्यवस्यति॥तमेतंवैदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनत

पसानाश्रकेनेतिधर्मेणपापमपनुदतीतिचश्रुतेः॥सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिन्याया
 श्रेयार्थःएतादृशज्ञानप्राप्तौकोतिप्रयासन्नउपायइतिउच्यते॥३६॥तदिष्टिप्रणिपतिनपरि
 प्रश्रनसेवया॥उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥नित्सर्वकर्मफलेभूतज्ञानंविधि
 लभस्व॥आचार्यानिर्गम्यतेषांप्रणिपतिनप्रकर्षणान्वैःपतनंप्रणिपातोदीर्घनमस्कारस्तेन॥
 कोहंकथंबधोस्मिन्नेनोपायेनमुच्यमियादिपरिप्रश्रनबहुविषयेणप्रश्रन॥सेवयासर्वज्ञा
 येननंदनुकूलकरितया॥एवंभक्तिश्रयातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषाणाभिमुखःसंतः॥उपदे
 क्ष्यंतियुपदेक्षेणसंपादयेद्व्यंतितेतुभ्यंज्ञानंपरममविषयंसाक्षान्मोक्षफलं॥ज्ञानिनः
 दवाक्यन्यायादिमाननिपुणास्तत्त्वदर्शिनःकृतसाक्षात्काराःसाक्षात्कारवद्विरूपादिष्टमेव
 ज्ञानफलपर्यवसायिनतुइतेहितैःपदवाक्यमाननिपुणैरपीतिभावेनोक्तं॥तदिज्ञानार्थस

ज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसधनरूपावितताविस्तृताब्रह्मणोवेदस्यमुखेद्वारेवेदद्वारेणैवतेऽवाताइत्यर्थः॥
 वेदवाक्यानिनुप्रयेकंविस्तरंभोजानोर्दिद्वियते॥कर्मज्ञान्कायिकवाचिकमानसकर्मज्ञानविधिज्ञा
 नादिज्ञानात्सर्वानुर्यज्ञानानात्मज्ञानं॥निर्वापारेष्टात्मासव्यापाराएतेकिंतुनिर्वापारेहमुदासीन
 इत्येवज्ञात्वाविमोक्षसंस्मृत्यंसारबंधनादितिशेषः॥सर्वेषांनुत्यवन्निर्देवात्मज्ञानयोःसोम्यप्रा
 ध्यावाहः॥३॥श्रेयानुव्यमयाद्यज्ञानयज्ञःपरंतपःसर्वकर्मस्विकल्पार्थज्ञानेपरिष्कारात्॥
 श्रेयान्प्रशस्यतरःसाक्षान्मोक्षफलत्वात्॥उव्यमयात्तदुपलक्षिताज्ञानमन्यात्सर्वस्मादपियज्ञा
 त्संसारफलत्वात्ज्ञानयज्ञएकएवहेपरंतप॥कस्मादेवंयत्स्मात्सर्वकर्मदुष्टिपेभुसोमचयनरूपं
 श्रेयान्प्रशस्यतरंनिरवशेषंस्मार्त्तमुपोसनादिरूपंचयत्कर्मतत्त्वज्ञानेब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेस्मा
 द्यतेप्रतिबंधक्षयद्वारेणपर्यवस्यति॥तमेतवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनत

पसानाश्रकेनेतिधर्मेणपापमपनुदतीतिचक्रतेः॥सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिन्याया
 श्रेयार्थःएतादृशज्ञानप्राप्तौकोतिप्रयासन्नउपायइतिउच्यते॥३॥तदिष्टिप्रणिपातेनपरि
 प्रश्रनेनसेवया॥उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥नित्सर्वकर्मफलभूतंज्ञानंविधि
 लभस्व॥आचार्यानिगम्यतेषांप्रणिपातेनप्रकर्षणान्विःपतनंप्रणिपातोर्दीर्घनमेत्काररत्नेन॥
 कोहंकथंबधोस्मिकेनोपायेनमुच्यमियादिपरिप्रश्रनेनबहुविषयेणप्रश्रन॥सेवयासर्वज्ञा
 येननैदनुकूलकरितया॥एवंशक्तिश्रयातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषाणाभिमुखःसंतः॥उपदे
 क्ष्यंतियुपदेक्षेणसंपाददुष्यंतितेतुभ्यंज्ञानंपरममविषयंसाक्षान्मोक्षफलं॥ज्ञानिनःप
 दवाक्यन्यायादिमाननिपुणास्तत्त्वदर्शिनःकृतसाक्षात्काराःसाक्षात्कारवद्विरूपादिष्टमेव
 ज्ञानेफलपर्यवसायिननुद्वेतेहितैःपदवाक्यमाननिपुणरपीतिभावेतोमतं॥तदिज्ञानार्थस

१३४.

गुरुमेवभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्ममिति श्रुतिसंवादि॥ तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्म
 निष्ठं कुरु ब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात्॥ बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकस्मिन्नपि
 गौरवतिशायार्थं न तु बहुवचनं विवक्ष्यम्॥ एकस्मादेव ब्रह्मसाक्षात्कारवत् आचार्यो न त्वज्ञानादये
 स्यात् आचार्योतिरगतागमनस्य तदर्थमयोगादिति दुष्टम्॥ एवमिति निर्बधे स्यादत आ
 ह ३३॥ यद्वाह्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसि पांडवे॥ येन भूतान्यत्रोषेण दुष्टस्य स्यात् अन्यथा मयि॥
 यत्सर्वज्ञोक्तं न मान्वायैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य श्रोतृनंपाकं पचतीति वत्तस्यैव ध्यातोः सामान्य
 विवक्षेया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवं बंधुवदादिनिमित्तं भ्रमं यास्यसि पांडवे॥ कस्मादेवं॥ यस्मा
 त्तयेन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अत्रोषेण ब्रह्मादिस्तंपर्यंति निहो विद्याविजुं प्रितानि आ
 त्मनि त्वयि त्वंपदार्थं अथो अपि मयि भावति वास्तुदेव तत्पदार्थं परमार्थतो भेदरहितेऽधिष्ठानभू

॥३४॥

ते दुष्टस्य भेदेनैव॥ अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावात्॥ मां भगवंतं वास्तुदेवमात्मत्वेन सा
 सात्कृत्य सर्वज्ञाननाशो न तत्कार्याणि भूतानि न स्यास्यंतीति भावः॥ किंच॥ अणुज्ञानस्य मोहत्यं॥
 ॥३४॥ अपि चेत्सिंदोषेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः सर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यति॥ अपि चेत्सं
 भविताः प्रपगमप्रदूनाद्यौ निपातौ॥ यद्यप्ययस्यो न संभवयेव तथापि ज्ञानफक्कथा
 नाया न्युपेया चते॥ यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यात्
 थापि सर्ववृजिनं पापमतिदुस्तरत्वेनार्णवं सदृशं ज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं
 कृत्वा संतरिष्यसि सम्पगनायासेन पुनरावर्तिष्ये त्वेन च तरिष्यसि अतिश्रमिष्यसि॥
 वृजिनं ज्ञानेनात्र धर्माधर्मरूपं कर्मसंसारफळमभिप्रेतं॥ मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्य
 निवृत्त्यात्॥ ननु समुद्रवत्तरणं कर्मणो नान्नो न स्यादित्युक्त्वा कथं दृष्टं तांतरमाह ३५॥

१३५॥

यथैधांसिसमिधोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥
 यथा एधांसि काष्ठानि समिधः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति हेऽर्जुन ॥
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि च विशेषेण प्रारब्धफलं भिन्नानि भस्मसात्कुरुते त
 था ॥ तत्कारणा ज्ञानविनाशेन विनाशायतीत्यर्थः ॥ तथा च अति ॥ विद्यते हृदयग्रीष्मि विद्यते
 सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृदये पराचरति ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययो
 र्मुषविनाशो तद्वापदेक्षात् ॥ इतरस्यापि वमसंश्लेषः पातित्विति च सूत्रे ॥ अनारब्धे पुण्य
 पापेन दूयत एवेयं सूत्रं ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्ववदधेरिति ॥ ज्ञानेन स्यादकदेहारं भका
 णां तु तद्देहांतरे विनाशः न स्यात्तदेव विरंभविन्नविमोक्षेयसंपत्स्यदिति श्रुतेः ॥ नैगेति त
 स्तपयित्वा संपद्यंत इति ॥ सूत्रं च ॥ अधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानात्पादकदेहारं भकाणि

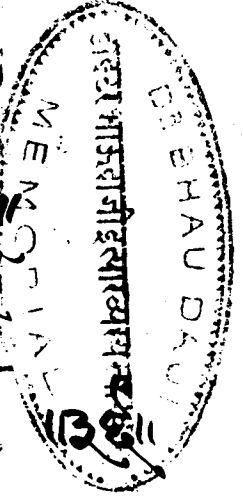
॥३५॥

तान्येव देहारं भकाण्यपि यथावसिष्टयांतरतमः प्रवृत्तीनां ॥ तथा च सूत्रं ॥ यावदधिकारमवशि
 तिराधिकारिकाणामिति ॥ अधिकारेणैकदेहारं भकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्मत्वेनोपासकानामेव
 नान्येषां ॥ अनारब्धफलानि नश्येति ॥ अनारब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्तिरिति संति नैगेति केन देहेन
 नेन वेति न विशेषः ॥ विस्तरस्तत्कारं दुष्टव्यः ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ ३६ ॥ निहिज्ञानेन सदृशोपवित्रमि
 ह विद्यते ॥ तत्त्वयं योगसंस्थः कालेनात्मनि विंदति ॥ ॥ निहिज्ञानेन सदृशोपवित्रं पावनं शुद्धि
 करं मन्यदिह वेदलोकावधारवा विद्यते ॥ ज्ञानं भिन्नस्याज्ञानं निवृत्तकत्वेन समूलपापनिवृत्ति
 याभावात् ॥ कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च ॥ ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्सं
 मन्यन् विद्यते ॥ तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति श्रुतिर्निर्नात्पद्यते ॥ तत्राह ॥ न ज्ञानं काले महता यो न
 संसिद्धः योगेन कर्मपूर्वो योगेन संसिद्धः संतो योग्यतामपान्ने स्वयमात्मन्यंतः करणे विंदति लभते

ना

१३६

ननु योग्यतामनापन्नो न्यदंतं सुनिश्चितयानवापरनिष्ठं स्वीयतर्पणं विंदतीत्यर्थः ॥ अनेकांतेन ज्ञानं
प्राप्तिर्भवति स उपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाप्यासन्नतर उच्यते ॥ १३७ ॥ अथावा न लभते ज्ञानं
तत्परः संयतेंदियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परं नानांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ गुरुवेदांतवाक्ये धिदमिदमे
वेति प्रमां रूपास्ति कथं बुद्धिः अथा ॥ तद्वान्येन बोधो लभते ज्ञानं ॥ एतादृशोपिकश्चिदलसः स्यात्तत्रोद्वा
तत्परः गुरुपासनादौ ज्ञानोपायेन तं तासियुक्तः ॥ अथावास्तत्परोपिकश्चिदजितेंदियः स्यात्तत्रोद्वा
संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि ॥ इत्युक्तं न स संयतेंदियः ॥ एवं विशेषणत्रययुक्तः ॥
सावश्यं ज्ञानं लभते ॥ प्रणिपातादिस्तु वदो मायावित्वादिसंभवादेनैकोतिकोपि ॥ अथावत्वादि
स्त्वैकांतिक उपाय इत्यर्थः ॥ इदं नोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परं नानांतिमचिद्व्यातत्वात् न निवर्ति
रूपां मुक्तिमचिरेण तदेव ध्यानैव ध्यानिनाधिगच्छति लभते ॥ यथा हि दीपस्त्वेत्येकं मात्रं पौर्वाधिक्ये का

रनिर्णयं करोति न तु किंचित्सहकारिणामपेक्षते ॥ तथा ज्ञानमपि स्त्वेत्येकं मात्रं पौर्वाधिक्ये वा ज्ञाननिर्णयं
रोति न तु किंचित्संख्यानादिमपेक्षत इति भावः ॥ १३८ ॥ अत्र च संशयान्कर्तव्यः ॥ कस्मात् ॥
अज्ञा अद्वयान् संशयो नोत्पद्यते ॥ नोयं लोकोस्ति न परे न स्वरवं संशयात्मनः ॥
अज्ञानधीतधीतनास्त्वेनात्मनः मूढः ॥ गुरुवेदांतवाक्यार्थे इदमेवं न वेनेये वेति विपर्ययरू
पानास्ति कथं बुद्धिराद्यातद्वान् अद्वयानः ॥ इदमेवं भवति न वेति सर्वत्र संशयांक्रांतु चित्तः संश
यात्मा विनश्यति ॥ स्वार्थं भ्रष्टं भवति ॥ अज्ञा अद्वयान् अविनश्यतीति संशयात्मा पक्षयान्
न त्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोगः ॥ कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतो नायं मनुष्यलो
कोस्ति विज्ञातार्थनाद्यात् ॥ न परे लोके स्वर्गमोक्षादिः ॥ धर्मज्ञानाद्युन्नावात् ॥ न स्वरवं भोजनादि
कृतं संशयात्मनः सर्वदेहाक्रांतं चित्तं स्यात् ॥ अज्ञस्या अद्वयानस्य च परे लोको नोस्ति ॥ मनुष्यलोको

१३७.

भोजनानादिसुखं च वर्तते। संशयात्मातुचितयही नत्वेन सर्वतः पापीयानियर्थः ॥ १३८ ॥ एतादृशस्य सर्वा
नर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणाय आत्मनि श्रेयमुपायं वदन्तयाय द्वयोः क्ता पूर्वोपरभूमिकामे
दिनकर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिधामुपसंहरति ॥ योगसंन्यस्तकर्मणां ज्ञानसंक्षिप्तसंशयः ॥
आत्मवन्तं न कर्मणि निबध्नाति धनं जयः ॥ योगेन भगवद्गाराधनकक्षणासमत्वबुधिरूपेण स
न्यस्तानि भगवतिसमर्पितानि कर्मणि येन ॥ यद्वा ॥ परमार्थद्वानेकक्षणेन योगेन संन्यस्तानि य
क्तानि कर्मणि येन तं योगसंन्यस्तकर्मणां ॥ संशयैस्तिकथं योगसंन्यस्तकर्मत्वमत आह ॥ ज्ञानसं
क्षिप्तसंशयः ॥ ज्ञानेनात्मकक्षणेन संशयो येन तं ॥ विषयं परवत्त्वरूपप्रमादे सति ॥ कुतो ज्ञा
नोत्पत्तिरित्युत आह ॥ आत्मवन्तं ॥ अप्रदानं निश्चयसर्वदा सावधानं ॥ एतादृशप्रमादित्वेन ज्ञा
नवन्तं ज्ञानावक्षिन्ने संशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्मणां कर्मणिलोकसंग्रहाथी निश्चयाचेष्टारूपणि

१३७.

वाननिबध्नाति ॥ अनिष्टमिष्टमिष्टं वात्रारिरं नारभते हे धनं जया ॥ १४० ॥ तस्मादेवं ॥ तस्मादज्ञा
नसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ क्षित्वेन संशययोगमोतिषोतिष्ठभारता ॥ १४१ ॥ अज्ञानादवि
येकासंभूतमुत्पन्नं ॥ हृत्स्थं हृदि बुधौ स्थितं ॥ करणस्याश्रयस्य च ज्ञानेनाश्रुस्तेन हंतुं शक्यं
इत्यभयोपन्यासः ॥ एवं सर्वानर्थमूलं भूतं संशयमात्मनो ज्ञानासिना आत्मविषयकनिश्चयस्व
देन क्षित्वा योगसंन्यस्तकर्मणां पापानि ॥ कामकर्म आतिष्ठकुरु अतद्वदानी मुक्तिश्च युधाय हे नारत
भरत वंशे जातस्य यद्योद्यमो न निःफल इति ताव ॥ १४१ ॥ स्वस्यानीशत्वं बोधेन भक्तिश्रेष्ठदोष
हे धीहेतुः कर्मनिष्ठो चंद्रिणो ह्येष संहृता ॥ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाच
र्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रियतया श्रीमद्भगवद्गी
तागूढार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ शुभमस्तु ॥

५६५

वाग्रीगणेशायनमः॥अथ ध्यात्वा ह्यंशोद्भवां निर्णयः कर्म बाधयोः कर्म तयागयोर्दोषां निर्णयः
 क्रियते धुना॥१॥तृतीयः ध्यायेत्तथा सच्चिन्मर्मणास्तद्व्यादिना जनेन दृष्टेत्तगवान्ज्ञानकर्मणा
 विकल्पसमञ्जसा संज्ञेन अधिकारिभेदव्यवस्थया लोके सिद्धि विधानिष्ठापराप्रोक्तामयस्यादि
 नानिष्ठयैक्यवान्॥तथा चाज्ञाधिकारिकं सर्वज्ञानेन सह समञ्जस्यते॥तेजस्तिमिरयेवैवमु
 गं संज्ञवात्॥एकार्थत्वाभावात्॥ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्यो कर्मणा कर्तुमशक्यत्वात्॥तमेव
 विदित्वाऽतिमूर्खमेति नान्यः पथा विद्येत यनयेति श्रुतेः॥ज्ञाने जाते तु कर्मकार्येनापेक्ष्यत इत्यु
 क्तं॥यावानर्थ उद्देयान् इत्यत्र॥तत्राच ज्ञानिनः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशात्॥दृष्ट्वा
 च सारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासो वेति निर्विवादं चतुर्थे निष्पीतं॥अनेन त्वंतःकरण
 शुद्धिद्वारा ज्ञाने सत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि॥तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति ये ज्ञेन दा

नेनतपसानाशेकेनेति श्रुतेः॥ सर्वकर्मो विबलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति भगवद्वचनाच्च॥ एवं स
र्वकर्मोपि ज्ञानार्थो नि॥ तथा सर्वकर्मसंन्यासोऽपि ज्ञानार्थः श्रूयते॥ एतमेव प्रव्रजितो लोकमिदं तः
प्रव्रजति॥ ज्ञांति दांत उपरतस्ति तिक्षः समाहितो भूत्वा तन्मिथो बोधमानं पश्येत्॥ यज्ञतैवहितं नृजं
यं कर्तुः प्रयत्नं परंपदं॥ स गान्ते सारवदुःखं वेदो निमलं लोकममं च परियुज्यात्मानं न वेदते॥ इत्य
हो॥ तत्र कर्मतया गयारादुपकारकसन्निपयोपकारकयोः प्रयोज्यावधातयो रिव न समुच्चयः
संभवति॥ विरुद्धत्वेन यो गपद्याभावात्॥ नपि कर्मतया गयारात्मने ज्ञेया मात्रफलत्वेनैकार्थत्वा
दतिरात्रार्थयोः षोडशग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पोऽस्मात्॥ द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात्॥ क
र्मणो हि पापक्षय रूपमदृष्टमेव द्वारोऽसंन्यासस्य तु सर्वविशेषाभावेन विचारावसरदानरूपं
दृष्टमेव द्वारं॥ नियमो पूर्वतु दृष्टसमवायित्वाद्बधात्तादा विबन प्रयोक्तव्यं॥ तथा चादृष्टार्थद

ष्टार्थयोरारादुपकारकसन्निपयोपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेपि विकल्पोऽस्मात्॥ नास्त्येव प्रयोज्याव
धातादीनामपि तत्प्रसंगात्॥ तस्मात्क्रमेण॥ तत्रापि संन्यासानंतरं कर्मोप
नं चेत्तदा परियुक्तपूर्वोऽसंन्यासोऽस्मात्॥ कर्मनिधिकारित्वं प्राक्तनसंन्यासवैय
र्थ्यं॥ तस्यादृष्टार्थत्वाभावात्॥ प्रथमं कृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलोभे तदुत्तरकाले कर्मनि
ष्ठानवैयर्थ्यं च॥ तस्माद्दोषोऽसंन्यासोऽस्मात्॥ कामकर्मोऽनुष्ठानादंतःकरणशुद्धौ तीव्रणवै
राग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणमननादिरूपवेदांतवाक्यविचाराय कर्त
व्य इति भगवतो मतं॥ तथा चोक्तं॥ न कर्मणामनारंभे नैधर्म्यं पुंस्तथा श्रुत इति वक्ष्यते॥ आरुत
स्मार्तुनेयोंगं कर्मकारणमुच्यते॥ योगासूत्रस्य तस्यैव नामः कारमुच्यते इति॥ योगोऽत्र तीव्रवै
राग्यपूर्विका विविदिषा॥ तदुक्तं वार्तिककारैः॥ प्रथमं विविदिषा सिध्ये वेदानुबचनादयः॥ ब्रह्मा

॥१४०॥

प्र३

वास्येतुतयागदुष्प्रतीतिश्रुतेर्वलदिति॥स्मृतिश्च॥कषायपतिःकिमीणिज्ञानंतुपरगतिः॥कषा
 यैतिकर्माभिःपक्षेनतोज्ञानंप्रवर्ततइति॥मोक्षधर्मच॥कषायंपाचयित्वात्रिणोस्थानेषुचत्रिषु॥
 प्रव्रजेच्चपरस्थानंपरिद्राज्यमनुत्तमं॥भावितैःकारणैश्चायंबहुसंसार्योनिषु॥आसादयति
 त्पुष्टात्मा मोक्षवैप्रथमाश्रमे॥तमासाद्यत्तुमुक्तस्यदृष्टार्थस्याविपश्चितः॥त्रिधाश्रमेषुकोन्वयो
 भवेत्परमभीष्टतइति॥मोक्षवैराग्यं॥एतेनक्रमाक्रमसन्यासोद्भावपिदर्शितो॥तथात्रश्रुतिः॥
 ब्रह्मचर्यसमाप्यगृहीतवेत्तगृहादुनीभूत्वाप्रव्रजेत्तद्विदितरथाब्रह्मचर्यादिवप्रव्रजेत्तगृहा
 द्वावेनादायदहरेवविरजेत्तदहरेवजेदिति॥तस्मादज्ञस्यविरक्ततादशायांकर्मनिष्ठानमेव॥
 तस्यैवविरक्ततादशायांसन्यासःश्रवणाद्यवसरद्धानेनज्ञानार्थइतिदशाप्रेदेनाज्ञमधिक
 यैवकर्मतयागोव्याख्यातुंपंचमषष्ठावध्यायावारस्येतै॥विदुस्सन्यासस्तुज्ञानबलादर्थसिद्ध

प्र२

॥१४०॥

एवेतिसंदेहाच्चावान्नात्रविचार्यतेतत्रैकमेवजिज्ञासुमज्ञंप्रतिज्ञानार्थेनकर्मतयागोविधानात्
 मेष्टविरुद्धेयोर्योगपदनुष्ठानासंभवान्मयाजिज्ञासुनाकिमिदानीमनुषेयमिति संधिहान्॥
 ॥अजुनउवाच॥सन्यासंकर्मणांरुष्टापुनयेगिचित्रांसि॥यद्वैरतयेरिक्तंनमेवहिंस
 निश्चितं॥१॥॥हेकृष्णसदानंदरूपमक्तुःखकषणोतिवा॥कर्मणांयावज्जीवेतिश्रुतिर्विदि
 तातांनिश्चानेनैमिन्निकानांचसन्यासेयमोजिज्ञासुमज्ञंप्रतिकथयसि वेदमुरेव॥पुनस्तद्विरु
 धंयोगंचकर्मनिष्ठानरूपंशंसि॥एतमेवप्रव्रजिनेलोकाभिर्बुधैःप्रव्रजेतिमेतवेदानुवच
 नेनब्राह्मणाविविदिषंतियेज्ञानदानेनेयादिवाक्यद्वयेन॥निराश्रित्यतन्विनात्मायतसर्वपरिग्र
 हः॥शरीरकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्रोत्तिकिल्बिषं॥हितेनसंश्रम्ययोगमातिष्ठेतिष्ठनारतेतिगीता
 वाक्यद्वयेनवा॥तत्रैकमज्ञंप्रतिकर्मतयागोविधानाद्युपपन्नयानुष्ठानासंभवदितयोःक

१४१

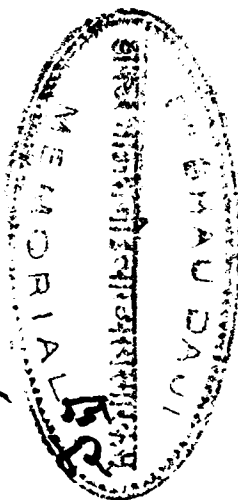
५३

मन्त्राणां योर्मध्ये यदेकं त्रयः प्रशस्यते तं मन्यसे कर्मवतः प्रागंवा तन्मे ब्रूहि सानिश्चितं तव मतम
नुष्ठाताय ॥ एवमर्जुन प्रश्नतदुत्तरं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सन्यासः कर्मयोगश्च निःत्रयसक
रावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विनिश्च्यते ॥ निःत्रयसकरो ज्ञानोत्पत्तिह
तुल्येन मोक्षोपयोगिनौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् अनधिकारिकृतात्कर्मयोगो विनिश्च्यते अ
थानधिकारसंपादकत्वेन ॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिर्महोदयैः ॥ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि
न कांक्षति ॥ निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सरवं बंधात्प्रमुच्यते ॥ सकर्मणि वृत्तौपि नियं स न्यासी
ति ज्ञेयः ॥ को सौ यो न द्वेष्टि न गेहदुर्गसंध्याक्रियमाणं कर्म निष्फलं न शोकयानं कांक्षति स्वर्गा
दि कंक्षयिषु त्वात् ॥ निर्द्वंद्वो रागद्वेषरहितो हियस्मात्सर्वमनायसे न हे महाबाहो बंधादंतःकर
णान्मुक्तिरूपो ज्ञानप्रतिबंधात्प्रमुच्यते नित्यानिष्ठवस्तुविवेकादिप्रकर्षणमुक्तो भवति ॥ ननु

यः कर्मणि प्रवृत्तः सकथं सन्यासीति ज्ञातव्यः ॥ कर्मतया गयोः स्वरूपविरोधात् ॥ फलैक्यात्तथे
ति चेन्न स्वरूपतो विरुद्धयोः फलैक्यविरोधस्योच्यते ॥ तथा च निःश्रेयसंकरावुच्चाविश्वनुप
पन्मिमांसा व्याहृतः ॥ सांख्ययोगोऽपृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडितः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यग्भ
यो विंदते फलं ॥ ॥ सांख्यसम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानांतरंगसाधनतया सांख्यः सन्या
सः योगः पूर्वोक्तिः कर्मयोगः तौ सधर्गविरुद्धे फलौ बालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रवदन्ति
न पंडिताः ॥ किं तर्हि पंडितानां मतं उच्यते ॥ एकमपि सन्या कर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिका
रानुरूपेण सम्यक् यथाशास्त्रं कृतवान् स नूनं भयोर्न विंदते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेव ॥
एकस्यानुष्ठानानुष्ठानात्कथमुत्तमोः फलं विंदते तत्राह ॥ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्वैशेषिक
म्येत एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ॥ सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः सन्यासिभिरैहिकक

१४२

मीनुष्ठानमन्यत्वेऽपि प्राप्तवीर्यकर्मभेदेऽसंस्कृतांतःकरणं अवणादिपूर्वकया ज्ञाननिष्ठया य
 त्रसिद्धं स्थानं तिष्ठेवास्मिन्नलु कदापि च्यवत इति व्युत्पत्त्या मोक्षारयं प्राप्यते ॥ आवरणं भावमा
 त्रेण लभ्यत इयं प्राप्य तान् प्योगैरपि भगवदपेण बुद्ध्या फलानि संधि राहित्येन कृतानि कर्माणि
 शास्त्रीयाणि योगास्ते येषां संतिते पियोगाः ॥ अत्रि आदि तान्मत्वर्थी यो न प्रयेयते योगिनिर्दि
 पिसत्त्व बुद्ध्या सन्यासपूर्वकं अवणादि पुरुःसरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भेदे विषयति वा जन्मनि सं
 पत्त्यमानं यात तस्या नंगम्यते त ए क फलत्वादकं सारवं च योगां च यः पश्यति स एव पश्यति सम्यक्
 नात्म ॥ अप्यं भावः येषां सन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तेषां तैव लिंगेन प्रारंभे जन्मसु भवे
 दक्षितकर्मनिष्ठानुमीयते कारणं तरेण कायेति ययोगात् ॥ तदुक्तं ॥ यान्यतो न्यनिजन्मानितेषु
 नूनं कृतं भवेत् ॥ यत्कृतं पुरुषेण नान्यथा कृतं निश्चितिरिति ॥ एवं येषां भगवदपितकर्मनिष्ठा दृश्य

ते तेषां तैव लिंगेन भाविनी सन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठानुमीयते सामग्राः कार्यो व्यभिचारित्वात् ॥ तस्माद
 ज्ञानमुमुक्षुणातः करणमुद्यमे प्रथमं कर्मयोगो नुष्ठेयानलु सन्यासः सतु वेरग्यती प्रतायास्त्वयमेव भ
 विष्यतीति ॥ अमुं श्रुतः करणो नापि सन्यास एव प्रथमं कुतो न क्रियते ज्ञाननिष्ठा हेतुत्वेन तस्यावश्यक
 त्वादिति चेन्न ब्राह्मणं ॥ सन्यासस्तत्तमहत्वाद्दुःखमाप्तमयोगात् ॥ येषां युक्तो मुनिर्ब्रह्मन चिरं पाधि
 गच्छति ॥ ॥ अयोगात् योगमंतःकरणं शोधकं शास्त्रीयं ॥ कर्मभेदेणाह ॥ देवयः कृतः सन्यासः सतु
 दुःखमाप्तुमेव भवति ॥ अमुं श्रुतः करणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् ॥ शोधके च कर्मण्य
 निधिकारित्वा ॥ कर्मब्रह्मो भयन्नष्टत्वेन परमसंकटापत्तेः ॥ कर्मयोगात् युक्तस्तु श्रुतः करणात् तान्मुनिर्म
 ननशीलः सन्यासी भूत्वा ब्रह्मसंज्ञा ज्ञानादिलक्षणमात्मानं न चिरं पाश्रीध्रिमेवाधिगच्छति ॥ साक्षा
 त्करोति प्रतिबंधकाभावात् ॥ एतच्चैकं प्रागेव न कर्मणामनारंभान्नैकं कर्मपुरुषोऽश्रुते ॥ न च सन्य

४४३

सनादेवसिद्धिं समधिगच्छतीति॥ अतएव फलत्वेऽपि कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति यत्प्रागुक्तं
तदुपपन्नं॥ अतः कर्मणोर्बन्धहेतुव्यवधानायुक्तोऽमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीति व्यनुपपन्नमिदमेतद्विद्वांसः॥
योगयुक्तो विमुक्त्यात्मा विजितोऽत्मा जितेन्द्रियः॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन् न लिप्यते॥ १७॥ भग
वदप्येव फलान्नसंधिराहियादिगुणायुक्तं श्रीयुक्तयोगद्वये च तेन न योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं
विमुक्त्यात्मा॥ विमुक्तोऽस्तमोऽयमकल्पित आत्मा तत्करणरूपं सत्त्वं यस्य स तन्नामिदं लोतः करणः
सत्त्वं॥ विजितात्मा स्वर्गशीलः कृतदेहस्ततो जितेन्द्रियः॥ स्वर्गशीलस्तस्यैवोद्वेगोऽद्वेगः॥ एतेन मनूक्तं श्रीदं
डीकथितं॥ वामदंडोऽयमनोदंडः कायदंडस्तथैव च॥ यस्येतन्नियतादंडः सच्चिदंडीति कथ्यत इति वामदे
उदंडमिति वामेन्द्रियोपलक्षणी॥ एतादृशस्य न त्वज्ञानमवश्यं भवतीति॥ अहं सर्वभूतात्मभूतात्मा॥
सर्वभूतात्मा भूतात्मा स्वस्वरूपं कस्यस्य स तद्वा जडा जडात्मकं सर्वमस्मिन् पश्यन्ति श्रुत्यर्थः॥ सर्वेषां भूता

४५

४३

नामात्मभूतात्मा स्वस्वतिव्याख्याने सर्वभूतात्मेऽप्येतावतैवार्थोऽत्र भादात्मभूतेऽधिकं स्यात्॥ सर्वा
त्मपदयोर्जडा जडपरस्वतु समं जसं एतादृशः परमात्मदेही॥ कुर्वन् न लिप्यते तैः कर्म
भिः॥ स्वदेहमातदजायादिमार्गः एतदेव विवृणोति॥ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्य
त्तश्च एव न स्पृशति चिद्विद्वन् श्रुत्वा स्वस्वरूपं न च सत्त्वं प्रलयं चिद्विद्वन् न चिद्विद्वन् न चिद्विद्वन् न चिद्विद्वन्
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु ब्रह्म तदुतिधारयन्॥ ॥ चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्ब्रह्मादिकर्मिन्द्रियैः प्राणादिवा
युजैर्देहं करणं च तस्यैव तत्त्वज्ञानं क्रियमाणा स इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु स्वस्वरूपं
पश्यत्युपैते प्रवर्तते न त्वहमिति धारयन् न च धारयन् न च धारयन् न च धारयन् न च धारयन् न च धारयन् न च धारयन्
रमार्थदर्शी॥ युक्तः समाहितचित्तः श्रुत्वा वा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादतः करणशुद्धिद्वारेण तत्त्ववि
द्विद्वानैव किंचित्करोमीति मन्येत इति संबंधः॥ तत्र दर्शनं श्रवणं स्पर्शनं श्रुतिं प्राणाश्चानि चैव श्रोत्रं

सकलकारेण कामतः प्रययात्ममफलायैवेदं करोमीति फलसक्ते निबध्यते ॥ कर्मभिर्निर्निरां संसारबंधं प्रा
प्नोति ॥ यस्मादेवं तस्मात्तमपि युक्तः सन् कर्माणि कुर्वति वाक्यशेषः ॥ अमुं चित्तस्य केवलं तन्मयात्मा कर्म
योगः ॥ अस्मानिति पूर्वोक्तं प्रपंचाधुना मुमुक्षु चित्तस्य सर्वकर्मसंन्यासेनैव अयानिहा ॥ सर्वकर्माणि
मनसा संन्यस्त्यास्तं सर्वं कर्माणि न बहारे पुरे देही नैव कुर्वन् कारयन् ॥ ३॥ ॥ नियमैर्मित्तिकं कामं प्र
तिषिद्धं चेति सर्वाणि कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्मयः पश्येदियं त्रैलोक्यं केचिन्मत्स्वरूपसम्पादने न स
ंन्यस्य परिग्रह्य प्रारब्धकर्मवशादास्तेति श्रुत्येव किं दुर्बलेनैत्याह ॥ सुखमनायासेन ॥ आयासहेतु
कायबाधानां सिद्धं दुःखं न कुतो न व्याक्रियते तत्राह ॥ कर्मास्त्वं वशीकृतं कार्यकारणसंचालकं ॥ स्तेन
वहारे पुरे ॥ हे त्रैलोक्यं वक्ष्ये देवांसि केचिन्मत्सि रसि सद्देहपायूपस्थास्थे अधः प्रतिन बहारे विशिष्टे दे
हे देही देही जित्वा तमदरीं प्रवासी परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरग्रह्यन् विषीद च हं कारममकारमुन्य

स्तिष्ठति॥ अज्ञो हि देहतादात्म्यमिमान् देह एव न तु देहः॥ स च देहाधिकारमैतन्मनाधिकारणमन्य
मानो गृहे भूमावासिने वा ह मासदयमिमान्यते न तु देहमासदिति न देहो नावात्॥ संचातव्यतिरिक्ता
त्सदृशीकुसंवेकमेसन्वासीत्तदेदृशो देहमासदिति प्रपद्यता॥ अतएव देहपिद्यापाराणामविद्यायात्म
न्यक्रियसमारोपितानां विद्याबाधस्वसंवेकमेसन्वासदयुच्यते॥ एतस्मिन् देवाज्ञैवलक्षणाया युक्तं
विशेषणं न बहोरपुत्र आस्तदिति॥ न तु देहो हिद्यापाराणामैतन्मन्यारोपितानां नैव्यापाराणां तीरस्थव
क्षद्वविद्यमाबाधे पि स्वध्यापौरपात्मनः कर्तृत्वं देहादिद्यापारेषु कारयितृत्वं च स्यादिति नेत्याह॥ नै
व कुर्वन्त कारयन्॥ अस्तदिति संबंधः॥ देवदत्तस्य स्वर्गैतव गतिर्यथा स्थितौ स गान भवति॥ एवमात्मनो
पि कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्वात्मेव सत्त्वस्थितेति न भवति॥ अभवानभयसिद्धिस्तत्त्वमलने तादिव
द्वस्तव्यमात्रनास्त्येवेति सैदेहापोहयाह॥ ॥ न कर्तृत्वं न कारयितृत्वं न कर्मफल

१४६

संयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४॥ । लोकस्येदहोदेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सति तेत्वं कुर्विति नियोगात्
तस्य कारितान्नवतीत्यर्थः । नापिलोकस्य कर्मणि पितृतमानि घटादीनी स्वयं सृजति कर्त्तापिन न
वतीत्यर्थः । नापिलोकस्य कर्मकृतवत्तत्पुंससंबन्धं सृजति नो ज्ञायतापि नो क्तापिन नवतीत्यर्थः । स
विज्ञानं सत्त्वं सैव सात्त्विकं संस्वरति ध्यायती वल्लभायती वसधीरियादि क्रतुः । अत्रापि शरीरस्थोपि को
तयन करोति न लिप्यत इत्युक्तेः । यदि किं चिदपि न कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन् कुर्वन् प्र
वर्तत इति तत्राह । स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका देवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते । नन्वीश्वरः कारयितुं जीवः
कर्त्ता । तथाच श्रुतिः । एष उदेव साधु कर्मकारयति तं यमुन्निनीषते । एष उदेवा साधु कर्मकारयति तं
यमुन्निनीषते इत्यादिः स्मृतिश्च । अज्ञो जंतुरनीशो यमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरं प्रेरितो गच्छेत्स्व
र्गं वा श्वन्मेव वेति । न तथा च जीवेश्वरयोः कर्त्तृत्वकारयितुं तत्त्वाभ्यां नो कृतं नो ज्ञायितुं तत्त्वाभ्यां च पापपु

४६

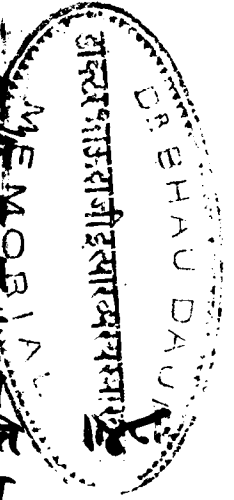
ण्यलेपसंभवे वा कथमुक्तं स्वभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह परमार्थतः । । नादत्ते कस्यचित्पापं नैव क्त
कृतं विभुः । अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः ॥ १५॥ । विभुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सृ
कृतं च नैवा दत्ते । परमार्थतो जीवस्य कर्त्तृत्वाभावत्वात् । परमेश्वरस्य च कारयितुं तत्त्वाभावत्वात् । कथं तर्हि
श्रुतिस्मृतीलोकव्यवहारश्च तत्राह । अज्ञानेनावरणविशेषात्किमतामाया स्वप्नानृतनतप्रसा
दगुमाकादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्देहमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्रकाशं सच्चिदानंदरूपमिदं त्रयं पर
माश्रयं । तेन स्वरूपावरो न मुह्यति प्रमात् प्रमेयप्रमाणा कर्त्तृकर्मकरणोक्तं नो गच्छेत्तस्मात्स्वभाव
विधिसंसाररूपं मोहमेतस्मिंस्तदेव भासरूपं विद्वेषां कृतिजंतवो जनन्तः । । संसारिणो बस्तस्वरूपा
दत्रिनिःश्रकं चैव परमानंदादितीयात्मस्वरूपा दत्रिनिबन्धनो यं जीवेश्वरजगद्देहचमः प्रती
यमानो वर्तते मूढानां । तस्यां च त्वस्थायां मूढप्रत्ययवादिन्यावेने श्रुतिस्मृतिवस्तवद्वैतबोधिनाम्प

शेषभूतेऽतिनदोषः॥ तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानाद्यत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यादत आह ॥ ज्ञानेन तु
 तदज्ञानेयेषां नाशितमात्मनोऽतिषामादियवद्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमं ॥ १४८ ॥ तदा वरणविशेषशक्ति
 मदनाद्यनिर्वच्यमनुत्तममर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविशेषयमविद्यामायादिशब्दान्यं ॥ आ
 त्मेनो ज्ञाननगररूपदिष्टवेदांतमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलांतःकरणा
 दृष्टिरूपेण निर्विकल्पसाक्षात्कारेणाशोधितत्वं पदार्थतद्रूपशुद्धसच्चिदानंदारवैक्यसर्वज्ञं
 मात्रविषयेषां नाशितं बाधितं कोलत्रयेऽप्यसदेवांसत्तमाज्ञानमधिष्ठानं चेतन्यमात्रं तं प्रापितं ॥ मुक्ता
 विवरजतं शुक्तिज्ञानेन ॥ एषां श्रवणमननादिसाधनसंपन्नानां भगवदनुगृहीतानां समुद्भूतातिषां
 दैज्ञानं कलत्रादियवत् ॥ तच्चादियः स्वाद्यमात्रेणोक्तं मोक्षिरवशेषनिवर्त्यतिननुर्कंचित्सहाय
 मपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्परिणामत्वाद्वापकप्रकाररूपं स्वेत्यतिमातरूपेणोक्तं ॥

कर्मतरिरेष तया सर्वकार्यमज्ञानं निवृत्तयेत्यपरं सयं ज्ञानानंतानंदरूपकमेवाद्वितीयं परमात्म
 तत्त्वं प्रकाशयति प्रतिष्ठायां मात्रेणोक्तं कर्मनोऽंतरेणातिव्यनक्ति ॥ अत्राज्ञाननाशतं ज्ञानेन नाशित
 मियं ज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाशयत्वात् न्याज्ञानाभावरूपसंख्यावर्तितं न ह्यभावः किंचिदावपोति ॥ न वाज्ञा
 नाभावाज्ञानेन नाशयेत्स्वभाववाशरूपत्वात् तत्तस्मादेहमज्ञानमात्मन्येन ज्ञानामीत्यादिसाक्षिप्रम
 हसिद्धं ॥ भावरूपमेवाज्ञानमिति भागवतामृतं ॥ विस्तरस्त्वेतत्सिद्धौ दुष्टव्यः ॥ येषां मिति बहुवचनेन
 नियमेऽस्ति ॥ तद्यथा च श्रुतिः ॥ तद्यथा चैनां प्रसुबुध्यत सर्वतद्वत्तथपीणां तद्वामनुष्याणां तदि
 दमप्येतर्हि यमेवं तर्हि यववदाहं ब्रह्मास्मीति सद्देव सर्वभवतीत्यादि ॥ यदि पयं यदाश्रयमज्ञानं तर्हि
 पयंतदाश्रयप्रमाणज्ञानांतन्निवृत्तिरिति न्यायाप्राप्तमनियमं दर्शयति तत्राज्ञानगतमात्मतादिनि
 र्वा ॥ एकसतोप्यसत्त्वापादकं अन्यतु ज्ञानार्थमन्यथापादकं ॥ तत्रोद्योपरोक्षपरोक्षमाधारणप्रमाण

१५८॥

ज्ञानमात्रान्निवर्तते॥ अनुमितेपि बद्धादौ पक्षेव द्विर्नास्तीत्यादिद्यमादर्शनात्॥ तथास्य ज्ञानमनंतं
ब्रह्मास्तीति वाक्यात्परास्तनिश्चयेपि ब्रह्मनास्तीति नानि वर्तते एव॥ अस्त्येव ब्रह्म किंतु मम भातये
वत्तमेजन केहितीयमभानावरणं साक्षात्कारो देवनिवर्तते॥ स च साक्षात्कारो वदते बोधयेनैव ज्ञान्यते
निर्विकल्पक इत्यद्वैतसिद्धावनुसंधेयं॥ ज्ञानेन परमात्मनः प्रकाशो सति॥ तद्बुध्यस्तदात्मनः
स्तन्निष्ठास्त्यरायणाः॥ आद्यं पुनरावृत्तिज्ञाननिर्भूतकर्मपाः १७॥ तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशिते
रमात्मनो त्वेस्य चिदानंदघन एव ब्रह्म सर्वविषयपरिप्रागूनसाधनपरिपाकात्पर्यवसिता बुद्धिर्
तत्करणवृत्तिः साक्षात्कारलक्षणा यथा तत्तद्बुध्यः सर्वानि बीजसमाधिना जड इत्यर्थः॥ तस्मिन् बोधो
जीवा बोधव्यवृत्ततत्त्वमिति बोधो बोधव्यवृत्तं ज्ञेयो बोधो ज्ञेयः॥ तदेव परं ब्रह्मात्मैयं यथा
तथा बोधो बोधव्यवृत्तं बोधो हि माया विज्ञेयो न वास्तवः चेदविरोधीति तावः॥ तनुतदात्मान इति विशे

षण्णवर्थं अविद्वद्वाच्यं कं हि विद्वद्विशेषणं॥ अज्ञानेपि हि वस्तु ज्ञातदात्मान इति कथं तद्वावृत्तिरिति चेत्
इतरात्मत्वव्यावृत्तौ तात्पर्यं तदेव अज्ञानात्मनो देहादौ घातमानं निमानि न इति व्यपदिश्यते॥ विज्ञास्तनि
वृत्ते देहाद्यभिमाना इति विरोधो नित्यं तदात्मान इति व्यपदिश्यते इत्युक्तं विशेषणं॥ ननु कर्मनुष्ठान
विक्षेपसति कथं देहाभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह॥ तन्निष्ठाः सर्वकर्मसंन्यसेन तदेकविचारपरा इत्यर्थः॥
फलरूपेण सति कथं तत्साधनमूत्सागा इति तत्राह तत्परायणाः॥ तदेव परमयनं प्राप्तव्यं येषां ते तत्पराय
णाः॥ सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः॥ अत्र तद्बुध्य इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः॥ तदात्मान इत्यनात्मा निमानरूपः
विपरीतभावना निवृत्तिफलको निदिध्यासेन परिपाकः॥ तद्विषय इत्यनेन सर्वकर्मसंन्योसपूर्वकः प्रमाणप्र
मेयता संभावना निवृत्तिफलको वेदावबोधः॥ अत्रात्मनः परिपाकः॥ तत्परायणा इत्यनेन वैराग्य
प्रकर्ष इत्युक्तं ततो भ्रमस्य पूर्वपूर्वहेतुत्व इत्युक्तं॥ उक्तविशेषणाय तयो गच्छेत् पुनरावृत्तिपुनर्देहसंकेधा

वि

१०५।

४ ५

भावरूपं मुक्तिं प्राप्नुवन्ती सकृन्मुक्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतेन स्यादिति तत्राह ॥ ज्ञाननिर्धृतकल्म
षामज्ञानेन निरुद्धं तस्मै मूलमुन्मुपुनर्देहसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्मैव धातुतथा ॥ ज्ञानेना
नाशं ज्ञाननिर्धृतकार्यं कर्मैव तन्मूलं कं पुनर्देहग्रहणं कथं न वेदिना वः ॥ देहपातादर्थं विदेहकैवल्य
संप्रज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मवशात्तथापि देहजीवन्मुक्तिरूपं तत्फलमाह ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्रा
ह्मणे विहस्ति निःस्पृहो निर्विकल्पो नो धर्मो विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे विदिविनीते ब्राह्मणे सात्त्विके सर्वे त्रिमे ॥
न यो निरहंकारं मनो ध्ययमिति यावत् ॥ मायां संपन्ने ब्राह्मणे विदिविनीते ब्राह्मणे सात्त्विके सर्वे त्रिमे ॥
तथागविसंस्काराहीनो यो राजस्यो मध्मे मायां ॥ तथा हस्तिनिष्ठु निष्ठु पोके चोयंत मायां सिसवाधमे
पि ॥ सत्त्वादिगुणोत्तरे ज्ञेयसंस्कारैरस्पृष्टमेव समं ब्रह्मदृष्टं त्रीलोकं येषां ते समदक्षिणिः पंडिताः ज्ञानिनः
यथागं गाते यतः डगे करण्यमुच्येव प्रतिबिंबतस्योदितस्येन तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणेऽपि चिदा

४५

ज्ञानद्वारेण प्रतिबिंबतस्य नोपाधिगतगुणदोषसंबन्धद्वयसंदयानाः सर्वत्र समदृष्टेः स्वरागद्वेषराहित्येन
परमानंदस्य जीवन्मुक्तिमनुभवतीत्यर्थः ॥ ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु
समत्वदर्शनं धर्मवशात्त्रनिषिद्धं ॥ वद्याच तस्यान्वयमममो ज्ञयमिह पञ्चम्यगोतमस्मरति ॥ समासमा
न्यां विषमसमेषु पूज्यत इति ॥ समासमाभ्यामिति ॥ चतुर्थीद्विवचनं विषमसमद्वयैक्यद्वयवचनसत्त
सम्येकवचनं ॥ चतुर्थेदपारगाणां मयंत सदा चारणायादत्रो वस्त्रालंकारान्नादिदानपुरःसरः पूजा
विशेषः क्रियते तस्मात्तैवान्यस्यैव चतुर्वेदपारगायसदा चाराय विषमे तदपेक्षयान्पूने पूजा प्रका
रे कृते ॥ तथा न्यवेदानां हीना चारणायादत्रो हीनसाधनः पूजा प्रकारः क्रियते तादत्रो यैवासमा
यपूर्वोक्तिवेदपारगसदा चारब्राह्मणापेक्षया हीनो यतादत्रो हीने पूजाधिके मुख्यपूजा समेषु पूजा
प्रकारे कृते उन्नतमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजाते हेतोस्तस्य पूजायितुरन्तममो ज्यं भवतीत्य

॥१५०॥

यः पूजयित्वा प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाधर्मश्चहीयनदुतिचदोषांतरं ॥ यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां
पाकाभावाद्यनाभावाच्च ॥ नोऽप्यान्तत्वं च धनहीनत्वं च स्वतएव विद्यते तथापि धर्महीनोऽपि न वयमेव ॥
अतोऽप्यान्तत्वं चाश्रुचितेन पापोत्पत्त्यर्थं पल्लवपातपोधनानोचतपएव धनमिति तन्निर्दिष्टं न
च येवेति कथं समदर्शिनः पंडिता जीवन्मुक्ता इति प्राप्ते परिहरन्ति ॥ इदं वै तैर्जितः स्वर्गायिषां सोम्य
स्थितं मनः निर्दिष्टं हि समं ब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः ॥ १५॥ ॥ तैः समदर्शिनः पंडितैरिहैव जीवन्मु
क्ता इति वदितेति क्रान्तः सगसि उपतदतिव्युत्पन्ना इति प्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वमतिक्रामितव्य इति किमु
क्तव्यैः ॥ येषां सर्वभूतेषु विषमेषु पितृभोजनस्य ब्रह्मणः समभावस्थितं निश्चलं मनः ॥ हियस्मान्नि
र्दिष्टं समं सर्वविकारभूतैर्कटस्थं नियमकंच ब्रह्म ॥ तस्मात्तस्मिन् समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ॥ अयं भाष
दुष्टं वेहिदेयं नयति ॥ अदुष्टस्यापि दुष्टसंबंधोऽद्यथा गंगोदकस्य मूत्रगन्धिपातात् ॥ स्वतएव वा

॥१५०॥

यथा मूत्रादेः ॥ तत्रोदोषवत्सर्वपाकादिषु स्थितं तद्वैदृष्यमिदं तस्मिन् वैर्जितव्यमानमपि दोषासं
सृष्टमेव ब्रह्म ॥ योऽस्य वदसंगत्वात् ॥ असंगोऽयं पुरुषः सूर्योऽयं सूर्यलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुषैर्बहिर्दोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मानं लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः ॥ नापिका
मादिधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामोदरेतः करणधर्मवत्स्य श्रुतिसंभूतिसिद्धत्वात् ॥ तस्मान्निर्दिष्ट
ब्रह्मरूपाय गयो जीवन्मुक्ता अतोऽप्यान्तादिदुष्टश्चेति व्याहृतं ॥ स्मृतिस्त्वविद्वद्देहस्थविषयेव ॥
तस्मान्नुमोऽयमिदं पमात्पूजा इति मध्ये निर्दिष्टा धनधर्मश्चहीयत इत्युक्तं पसंहाराच्चेति दुष्ट
व्यो ॥ यस्मान्निर्दिष्टं समं ब्रह्मतस्मात्तदुपमात्मानं सोऽक्षुर्न कुर्वन् ॥ ॥ ने प्रहृष्टोऽपि यं प्राप्य ने हि
त्प्राप्य चाप्रियं स्थिरबुधिरसंमूढोऽब्रह्मविद्वद्गणितस्थितः ॥ ॥ इदं रेव धनुर्दिग्गतमनः स्मरेव पु
विगतस्पृह इत्युक्तव्या तं पूर्वार्धं जीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमवि

येयमिति वदितुं लिङ्प्रत्ययेन द्वितीयात्मदर्शनेन त्रीलस्य व्यतिरिक्तप्रिया प्रिया प्राप्ताप्तेषां न्त
 निमित्तैर्हर्षविषादादिविषयैः ॥ अद्वितीयात्मदर्शनेनैव विवृणोति ॥ स्थिरबुद्धिः स्थिरनिश्चला सन्या
 सपूर्ववेदितवाक्यविचारपरिपाके संशयशून्यत्वेन निर्विचिकित्सान्निश्चिता बुद्धिर्बुद्धिर्यस्य
 सतथा लब्ध्या अचणमननफलं दूतियावत् ॥ एतादृशस्य सर्वसंशयनाशून्यत्वेऽपि विपरीतभावना
 प्रतिबंधात्साक्षात्कारेनोदेतीति निदिध्यासनमाह ॥ असंमृढः निदिध्यासनस्य विज्ञानीयप्रत्यया
 नंतरा तस्य ज्ञातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेन विपरीतभावनास्य संतोहरहितः ॥ ततः सर्वप्रति
 बंधापामातुं ॥ ब्रह्मवित् ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ॥ ततश्च समाधिपरिपाकेऽपि निदृषिसमेब्रह्मण्ये
 विस्थितो नान्यत्रेति ब्रह्मणि स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ एतादृशस्यैव तद्दर्शनात्तत्वा
 तप्रहर्षे द्विगौनमेव तदुपचितमेव ॥ साधकेन तु दैतदृशनिर्विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षवि

३५१॥

षादौ याज्यादिव्यतिप्रायः ॥ न तु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मानुभूतत्वेनातिनातिप्रबलत्वात्तदा
 सक्तचित्तस्य कथमलैकिके ब्रह्मणि दृष्टुं सर्वस्वरवाहिते स्थितिः स्यात् ॥ परमानंदरूपत्वादिति
 चेन्म ॥ तदानंदस्याननुभूतत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वात्तत्वात् ॥ तदुक्तं वैदिके अप्यानेदं श्रुतं
 साक्षान्माननाविषयं कृतः वृष्टान्ते दान्ति लाघं स न मे दी कर्तुं मय्यलं मिति ॥ तत्राह ॥ बाह्यस्य
 घसक्तत्वाविंद्यात्मनियतस्वरवांसि ब्रह्मयोगायुक्तात्मा स्वरयमक्षयमश्रुते ॥ इन्द्रियेभ्य
 र्भूतदूतिरस्य शोः शृङ्गादयस्ते च बाह्याः अमात्मघर्मत्वात् ॥ तेष्वसक्तात्मानसक्तचित्तस्य शून्य
 तया विरक्तः स तु अतिमन्यतः करणैव बाह्यविषयनिर्पेक्षं यदुपचामात्मकं स्वरवंतद्विदितं
 भते निमलसत्त्वाद्य ॥ तदुक्तं नारते ॥ यच्च कामसत्त्वं लोके यच्च दिव्यं महत्स्व ॥ नृणां सत्यसत्य
 स्येते नार्हते षोडशीं कालप्रतिनिधि ॥ अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थस्य स्वरूपभूतं संपुमाव

नुनृयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबन्धालम्ब्यमानं तदेव तदसावाल्लभते ॥ न केवलं त्वंपदार्थसत्त्वं
मेवलभते किंतु तत्पदार्थैर्विमानुजवेन पूर्णस्वरूपमपीत्याह ॥ सत्त्वगुणः प्रकृत्यः ब्रह्मणि परमात्मनि
यथा समाधिस्तु न युक्तस्तस्मिन्वाद्यत आत्मा तत्करणं यस्य स ब्रह्मयोगा युक्तात्मा ॥ अथवा ब्र
ह्मणि तत्पदार्थयोगिन वाक्याश्रितं भव रूपेण समाधिना युक्तेरेवमप्राप्त आत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं
यस्य स तत्त्वं ॥ स्वरूपमक्षयमनंतं स्वस्वरूपचैतन्यमश्रुतेऽप्राप्तिसुखानुभव रूप एव सर्वदा भवतीत्य
र्थः ॥ नियमिवस्तुन्यविद्यानिवृत्तिप्रायेणोद्यत्तर्थायोगोपचारिकः ॥ तस्मादतिमन्यक्षयस्वरवा
नुत्तवार्थी स नृबाह्यविषयप्रीतिः सौणिकामाह नरकानुबन्धिन्वाः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयन्ता
वते वचब्रह्मणि स्थितिर्भवतीति प्रायः ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयस्वरवानुत्तवस्तु
स्मिन्प्रसन्निते प्रसादो देव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरिति तरेतरप्रत्ययवशान्नैकमपि सिद्धेरित्याशंक्यवि

ष्यदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह ॥ अहि संस्पृशान्नोपादुःखमो नम
एव ते आद्यंतवन्तः कोति यन तेषु मते नृयः ॥ हियस्मात् ॥ ये संस्पृशान्नोपादुःखमो नम
गाः कुडूस्वरूपवानुत्तवः ॥ इह वापरे च वारागदेषादेव्याप्तत्वेन दुःखमो नमरवते ॥ तैसर्वपि ब्रह्मलो
काय तेषु दुःखहेतव एव ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ यावन्तः कुरुते जंतुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ॥ तावतोस्य
निरवन्तं तद्दये शोकं प्रकवदति ॥ एतादृशा अपि नोस्मिराः किंतु आद्यंतवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयो
गांतश्च तद्विषयगएव ते विद्यते येषां तेषु वापरे सत्त्वान्मध्यस्त्वप्रबदा विवृताः क्षणिकमिथ्या भूताः
तदुक्तं गोउपादाचार्यैः ॥ आदावने च सन्तोस्तिवर्त्तमाने पितृव्येति ॥ यस्मादेवं तस्मात्तु बुद्धौ विवेकी न
रमते ॥ प्रतीकलवेदनीयत्वान्मप्रीतिमनुभवति ॥ तदुक्तं जगतापतं जलिना परिणामनापसंस्का
रदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वविवेकिन इति ॥ सर्वमपि विषयस्वरूपं दृष्टमानुजविकंचदुः

॥५३॥

स्वैर्गुणवृत्तिविरोधमेव प्रतिबुद्धवेदनीयत्वादिवेकिनः परिज्ञानेच्छादिस्वरूपस्य नत्वविवेकिनः ॥
 अक्षिपात्रकलोहि विद्वान्प्रलयदुःखलेशाणाप्युद्भिजते ॥ यथोपातिंतुरितिकुसुमारौप्यक्षिपात्रे
 म्यस्तः स्पन्देन दुःखयतिनेतेरेष्वंगेषु तद्विवेकिन एवमधुविषसंयुक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि ज्ञासा
 धनं कालत्रयेपि कुशानुविरुधत्वा तदुःखं न मूढस्य बह्विधदुःखं हि ष्णो रित्यर्थः ॥ तत्र परिणा
 प मतां संस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभविष्यत्काले दुःखानुविरुधत्वा दोषाधिकं दुःखं विषयस्त
 स्वस्योक्तं ॥ गुणवृत्तिविरोधाच्च येन स्वरूपतोपि दुःखत्वं ॥ तत्र परिणामश्च तापश्च संस्कारतएव
 दुःखानितैरित्यर्थः ॥ इहं नूतलं नूतनोत्तरीया ॥ तथा हि रागानुविधु एव सर्वेपि सुखानुभवः ॥ न
 हितत्र नरुड्यति तेन सर्ववृत्तिसंभवति ॥ राग एव च पूर्वमुद्धृतः स नूविषयप्राप्तास्वरूपेण
 परिणामतः ॥ यस्य च प्रतिलक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषयप्राप्तिनिबन्धनदुःखस्यापरिहार्यत्वेन दुः

॥५३॥

स्वरूपतैव याहि जोगेष्टिदियाणामुपशोतिः परितः सत्वात्तत्सखां यालौल्यदनुपशोतिस्तनदुःखं चेद्वि
 याणां जोगा न्यासनेव तृष्णां कर्तुं शक्यं ॥ यतो जोगा न्यासमनुवर्तते रोगाः कौशलानि चन्द्रियाणि ॥ स्मृति
 च न ज्ञानुकामदयादि ॥ तस्मादुःखात्मा करणपरिणामत्वादिष्वेवमपि सत्स्वदुःखमेव कार्यकारणयो
 ति रज्जेददिये परिणामदुःखत्वं ॥ तथा सुखानुभवकालतत्प्रतिकूलमिदुःखं साधनानि दृष्टि नानुपहया
 नूतान्युपजोगाः संभवति ॥ तिनूतानि चोहनास्ति ॥ दूषश्च सर्वेणिदुःखसाधनानि मेमो भूवन्नितिसं
 कलमेविशेषः ॥ न चूतानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति ॥ अतः सुखानुभवकालेपि तस्य रिपेण
 न प्रतिद्वेषस्य सर्वदेवावस्थितात्मा तापदुःखदुःपरिहरमेव तापो हि द्वेषः ॥ एवं दुःखसाधनानि परि
 हर्तुमशक्यं कोमदुपतिचेति मोहदुःखतापि धारिव्या ॥ तथा चोक्तं योगे ज्ञात्यकारः सर्वस्य द्वेषानुवि
 रुधश्च तनाचेतनसाधनाधीनस्त्वापानुभवति तत्रास्ति द्वेषजः कर्मशायः सुखसाधनानि च प्रार्थ

१५४

यान्कायेनवाचामनसाचपरिस्पन्देततः परमनुगृह्यत्पहंतिचेतिपरानुपग्रहपीडाभ्यां धर्मा
धर्मायुपचिनोतिस्मकर्मस्थितौ। नान्मोहाच्चनवतीयेषातापदुःखतोयते॥ तथावर्त्तमानः सखा
नुतवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते॥ सचस्वरूपस्मरणं तच्चरागां सचमनः कायवचनेषां॥ सा
चपुण्यापुण्यकर्मत्रयो॥ तौ च जन्मादिति संस्कारदुःखता॥ एवं तापमोहयोरपि संस्कारो घोरश्च
यौ॥ एवं कालत्रयेऽपि दुःखानुवेधादिष्यत्स्वरवन्दुः खवस्वस्वरूपतोऽपि दुःखतामसौ गुणवति
विधरोधाश्चागुणाः सत्त्वरजस्तमांसि स्वरवन्दुः खमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावा अपितैलव
द्युग्मितयद्वदपि पुरुषतोगप्रयुक्तत्वेन आत्मकमेकं कार्यमारुतं॥ तत्रैकस्या प्राधान्ये द्वयोर्गुण
भावात् प्रधानमोत्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसंतामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकं न गुणेन व्यपदि
त्रयतोऽतत्रमुरवोपत्तौ गुरूपोऽपि प्रत्यय उद्धृतसत्त्वकार्यत्वेऽप्यनुद्धृतं राजस्तमः कार्यत्वात् त्रिगुणात्म

शंकर भोजनीय भवन प्रभु
OF BHADU DAU

कारव॥ तथाचमुरवात्मकत्ववत्तदुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वं च तस्य भ्रवमिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः
नचेतादृशोऽपि प्रत्यवायः स्थिरः। यस्माच्चलंचगुणवत्तमिति द्विप्रपरिणामिचित्तमुक्तं॥ नचैकप्रत्ययव
यं परस्परविरुद्धस्वरवन्दुः खमोहत्वात्नेकद्वप्रतिपद्यत इति॥ तद्धूतानुद्धृतयोर्विरुद्धतावात्॥ समवृत्ति
कान्तमेव हि गुणानां युगपद्विरोधानविषयवृत्तिकानां॥ यथायमज्ञानवैराग्येश्वर्याणि वृत्तिकानि ल
क्ष्यवृत्तिकोरोधमीज्ञानवैराग्यानेश्वर्यैः सहविरुद्धं तेन तु स्वरूपसोद्धिः प्रधानस्य प्रधानेन सहविर
धेन तु दुर्बलेनेति हि न्यायः॥ एवं सत्त्वरजस्तमांस्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्तसंहनो न तु सद्भा
वमपि॥ एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखवधपिरागदेषमोहानां युगपत्सद्भावो व्याख्यातः॥ प्रसक्ततनु
विच्छिन्नोदाररूपेण कुशानां चानुरवस्थत्वात्॥ तथाहि॥ अविद्यास्मितारागद्वेषात्तिनिवेशाः अविद
धाक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसक्ततनुविच्छिन्नोदाराणां॥ अनिराश्रुचिदुःखानात्मकनिराश्रुत्विस्वरवात्मस्यातिरवि

१५६॥

वोरयं श्रेयोमार्गं प्रतिपक्षः कष्टतमो दोषो महतायत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीय इति यत्नाधिब्यविधानाय
पुनराह ॥ शक्नोतीह वयः सोढुं प्राकृशरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्वेगं सयुक्तः ससखी
नरः ॥ ७ ॥ आत्मनेनुकूलेषु स्वरुहेषु दृश्यमानेषु श्रयमाणेषु सम्यग्माणे वा तद्गुणानुसंधाना
भ्यासेन यो याश्चमको गच्छीति लाषस्तृष्णालोतः सकामः ॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकरो निलाषे त्वयंत
निरुद्धः कामशब्दः ॥ एतदभिप्राये कामक्रोधस्तथा लो न इत्यत्र धनतृष्णालो नः स्त्रीव्यतिकरतृष्णा
काम इति कामलो नो पृथगुक्तो इह तु तृष्णा सामान्याभिप्रायेण कामशब्दः प्रयुक्त इति लो नः पृथगुक्तः ॥
एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुदृश्यमानेषु श्रयमाणेषु सम्यग्माणे वा तद्गुणानुसंधानाभ्यासे
वयः प्रज्वनात्मको दोषो मन्यस्को धः तयो रूक्तावस्था लो कवेदविरोधप्रतिसंधानप्रतिबंध
कतया प्रवृत्तं नुस्वरुपानदीविगसाम्पिनवेगद्वयं च ॥ यथा हि नद्याविगावपस्विति प्रबलतया

१५६॥

लो कवेदविरोधप्रतिसंधानेन तन्निवृत्तयमपि विगते पातयित्वा संसारसमुद्रमज्जयति चायो महानर
कान्तयति चेति विगपदप्रयोगेण सूचितं ॥ एतच्च अथ केन प्रयुक्तो यमियत्र विवृतं ॥ तमेतादृशं कामक्रो
धोद्वेगं वगमंतः करणप्रक्षोभमपस्तत्र स्वेदाद्यनेकबाह्यविकारलिङ्गं ॥ प्राकृशरीरविमोक्षणात् ॥ श
रीरविमोक्षणाप्रयं तमनेकनिमित्तवशात्स्वेदासंभाष्यमानत्वेन विभ्रं मणौ यमंतरुत्पन्नमात्रं हेतुवबहि
र्दिश्य व्यापाररूपा दृष्टेपतनात्प्रागेव योयति धीरस्ति स्मिंमं गिलुवनदीवेगं विषयदोषदर्शनोप्राप्त
तव व्रीकारसंज्ञावैराग्येण सोढुं तदनु रूपकार्यो संपादनेनार्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो जिवतिस एव युक्तो
योगी स एव सखी सखनरः पुमान् पुरुषार्थसंपादनादितरस्त्वाहारे निद्रानयमैश्वर्यादिपशुधर्ममात्र
रतत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेति ज्ञावः ॥ प्राकृशरीरविमोक्षणादियन्यव्याख्यानां स्थितामरणादृष्टं विल
यंतीति युवतिमिरादिग्यमानेपि पुत्रादिभिर्दृष्टमानेपि प्राणान्मृत्युत्वत्कामक्रोधवेगसंहते ॥ यथा म

रणात्प्रागपि जीवेन वयः सहते स युक्त इत्यादि ॥ अत्र यदि मरणवज्जीवेनपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं ब्रू-
यान्ते देहज्जपेत् ॥ यथा त्वं वसिष्ठेन प्राणे गतं यथा देहः सखंदुःखं न विंदति ॥ यथा वत्प्राणायुक्तोऽपि सैव
क्षयाश्रमे वसेदिति ॥ इह तत्पन्नयोः कामक्रोधयोः वर्गसिंहेन प्रस्तुते तयो रनुत्पत्तिमात्रं दृष्टं तदुत्तिक-
मिति निर्वधेन कामक्रोधवर्गसहनमात्रेणैव उच्यते इति ॥ किंतु ॥ योतः सखेवंतरारामस्तथांत-
ज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणो ब्रह्मचरुतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ अंतर्बाह्यविषयनिरेषमेव स्वरू-
पमूर्तसखं यस्य सोतः सखो बाह्यविषयजनितसखश्च न्यदयर्थः ॥ कुतो बाह्यसखा तावत्तत्राह ॥
अंतरात्मनेव न तु स्यादिविषये बाह्यसखसाधने आराम आरामेण क्रोडा यस्य सोतरारामस्तत्पक्ष-
र्यपरिग्रहेन बाह्यसखसाधनश्च न्यदयर्थः ॥ ननु यत्तत्सर्वपरिग्रहस्यापि येन यद्विद्योपनतैः को कि-
लदिमधरेनाद्युपवणमंदपवनस्पृशेन चैवोदयमयूरनृयादिद्वन्द्वनितिसधुरशीतलमंगोदकपा

न केतकीकुसुमसौरमाद्यवप्राणादिभिरग्राम्यः सखेत्पत्ति संनवात्कथं बाह्यसखतत्साधनश्च न्य-
मिति तत्राह ॥ तत्रांतज्योतिरेव यः ॥ तत्रांतरे वसखं न बाह्यविषये स्तथांतरे वा त्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बा-
ह्ये सिद्धिर्यस्य सोतज्योतिः ॥ अत्रादिजन्यद्रष्टृदिविषयविज्ञानरहितः एव करोति विज्ञापणत्रयेऽपि संबध-
तो ॥ समाधिकालेनाद्युदिप्रतिभासाभावात् ॥ व्युत्थानकाले तत्रातिमासेऽपि मिथ्यानिश्चयान् बाह्यवि-
षये स्तस्य सखेत्पत्ति संनवदयर्थः ॥ अथैव यथा क्व विज्ञापणसंपन्नः स योगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्म परमातंदरूपं कल्पितद्वेतापत्रा मरुत्पत्तेन निर्वाणं तदवाकल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् ॥
अविद्यावरणनिवृत्त्याधिगच्छति नियमप्राप्तमेव प्राप्नोति ॥ यतः सर्वदेवब्रह्मचरुतो नान्यः ॥ ब्रह्मेव सन् ब्रह्म-
चरुतीति श्रुतेः ॥ अविस्थितेरिति काशकृत्तदुत्तिन्यायः ॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराण्यह ॥
उभयैव ब्रह्मनिर्वाणमप्यः क्षीणकल्पपाः ॥ चिन्नेद्वायतात्मानं सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ प्रथमं अ-

१५८

ज्ञादिभिर्भिः श्रीगणेशाय नमः करणमुद्राश्च यः शूद्रमवक्त्रविवेचनसमर्थाः सन्यासिनः ॥ ततः श्रव
णादिपरिपाकेन चिन्तयानि रत्नसर्वसंन्यासतो निदिध्यासनपरिपाकेन संयतात्मनः परमात्मन्येव क
ग्रचिन्ताः ॥ एतादृशाश्च देतादृशित्वेन सर्वभूतहिते रताः ॥ हिंसाशून्याः ब्रह्मविदो ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥
यस्मिन्मन्त्रोपनिषत्तान्वात्मैवाच्यते ज्ञानतः ॥ तत्र कामोद्भूतः शोक एव कर्ममनुपपन्न इति श्रुतेः ॥ बह
यचनंतद्योयो देवानां मियादिश्रुतं कानियमप्रदर्शनाद्यैः ॥ पूर्वकामक्रोधयो रूतपन्नयो रूतपत्तिप्रति
बंध एव कर्तव्य इत्याह ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां ॥ अजितो ब्रह्मनिर्वाणं व्रते
विदितात्मनां ॥ ६ ॥ कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव ॥ तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानां अतएव
यतचेतसां संयतोचित्तानां यतीनां यत्नशीलानां सन्यासिनो विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनां श्री
तउभयतोऽपि वितानां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणो मोक्षो व्रतेति नियत्वात् ॥ ननु भविष्यतिसाधनत्वात् नावा

॥ ५८ ॥

त ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वज्ञावस्य कर्मयोगान्तःकरणमुद्रिस्ततः सर्वकर्मसंन्यासस्ततः श्रवणादिपर
स्य तत्त्वज्ञानमोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तं ॥ अधुना स योगिब्रह्मनिर्वाणमियत्र सूचितं ध्यानयोगसंस्थ
रदर्शनिस्थांतरंगसाधनविस्तरणं वक्तुं सूत्रस्थानीयान् श्रीनृश्लोकानां ह जगवान् ॥ एतेषामेव वृत्तिस्था
नीयः श्रवणो ध्यायो ज्ञानविषयः ॥ तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योग उच्यते ॥ तनीयं न तु तत्फलं परमात्मज्ञान
मिति विवेकः ॥ १ ॥ स्य शान्तिः सा बहिर्बहिर्वांश्च श्रवणं ध्यानं ॥ प्राणापानौ ह वानासां यंतरचोरि
णौ ॥ २ ॥ यत इन्द्रियमाते बुद्धिर्मुनिर्मेक्षि परायणः ॥ विगतो ज्ञेयक्रोधोयः स दामुक्त एव सः ॥ ३ ॥
स्य शान्तिः शब्दादीन् बाह्यान् बहिर्बहोऽपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारांतःकरणं श्रुतिजितं प्रविष्टान्पु
नर्बहिरेव कृत्वा परवैराग्यवत्तेन तत्तदाकारं रतिमनुत्पद्येयम् ॥ यद्यत आंतरात्तद्विस्तृताय
स स ह श्रवणापि बहिर्न सः ॥ ४ ॥ त्वत्वावसंगप्रसंगात् ॥ बाह्यानां तु रागवशादंतःप्रविष्टानां विराग्येण च

समो

द्ये

१५१॥

हिमिनं संभवतीति बहिरुत्पत्तिविशेषणं॥ तदनेन वैराग्यगुह्याभ्यासमाह॥ चक्षुश्चैवांतरे नृवो॥
 दृष्टव्यं नुषज्यते॥ अयं तन्निमित्तं नेहि निद्रास्थालयात्मिका वृत्तिरेका भवेत्॥ प्रसारणतु प्रमाणविपर्य
 यविकल्पसमृतयश्च तस्यो विक्षेपात्मिका वृत्तयो भवेयुः॥ पचापितु वृत्तयो निराध्व्या इति अर्धनिमी
 लनेन मूढमध्यवक्ष्यो निधानं॥ तस्याप्राणापाने समौ तुल्या वृद्ध्या धोगतिविवेदेन नासात्पंतरचा
 रिणो कुंते केन कृत्वा॥ अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनो॥ बुधयो यस्य स तथा॥ मोक्षपरायणाः
 सर्वविषयविरक्ता मुनिर्मननशीला भवेत्॥ विगते क्लेशयक्रोध इति वीतरागा जयक्रोध इत्यत्र व्याख्या
 ता॥ एतादृशो यस्तस्यासी सदा भवति मुक्तयसः॥ न तु यस्य मोक्षः कर्तव्योस्ति॥ अथ वा य एतादृशाः
 स सदा जीवन्नापि मुक्त एव॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यत इति तद्दाह॥ मोक्षारंभस्तपसां सर्व
 लोकमहेश्वरेः सहृदं सर्ववृत्तानां ज्ञात्वा सांशांतिमृच्छति॥ सर्वेषां यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेणादे

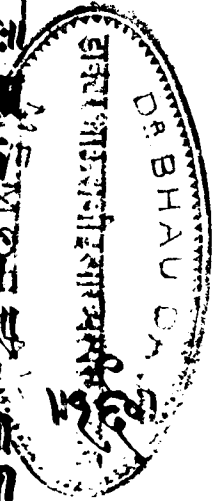
॥५॥

वतारूपेण च ज्ञेयं तत्कारं तत्कारं॥ पालकमिति वा॥ सर्वेषां लोकानां महंतमीश्वरं हिरण्यगर्भादीनाम
 पि नित्यतारं॥ सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रकृपकारिणो च नान्यां जीवलोकां मोक्षायति॥ वितिकस्य केन सं
 बंधः॥ स्थानमिदं जगदुपस्थितं नान्यथा नान्यथा दपिकार्यमाधेयं च सात्पंडिताः शुचिं विरिति च वे
 यासिकः श्लोकः॥ एतेनापुण्ये पुण्यप्रययोनेर्थाश्च प्रययो व्याख्यातः॥ दुःखे सुखे चातिरुदाहृता परि
 णामताप संस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधोऽदुःखमेव सर्वं विवेकिन इति॥ अनात्मन्तात्मस्थितिः॥ यथात्रा
 रोरे मनुष्ये हं इति॥ इयं चाविद्या सर्वकृशमूलभूता तम दुःखं च ते पशुध्रुपुरुषेण नेदस्मिन्नोस्मि
 तामेहाः साधनं रहितस्यापि सर्वसत्त्वजातीयमे नूयादिति विपर्ययविशेषात्॥ सर्वमहामोहः॥ दुः
 खसाधने विद्यमानेऽपि किमपि दुःखमेव मा भूदिति विपर्ययविशेषः सतामि अ॥ आयुर्जावैष्येति शरीरं
 दिव्यादिभिरनिये रपि विद्योगो ममाहृदिति औविद्धंगना बालं स्वाभाविकः सर्वप्राणि साधारणो मरण

मि

६१६५

त्रास्सुपेविपर्ययविशेषोऽभिनिवेष्टः सोऽधत्तामिस्त्रः। तदुक्तं पुराणे। तमोहोमहोमोहस्तमिस्त्रोऽयं धर्मः।
अविद्यापंचपदैषा प्रादुर्भूता महात्मना इति। एते च कुषाग्रदुरवस्था भवन्ति। तत्रोक्तानुत्पन्नरत्नमेव
त्तरूपेणाववस्थासुप्तोवस्था। अत्रिभ्यक्तस्यापि सहकार्यलाभात्कार्यजननेतन्ववस्था अत्रिभ्यक्त
स्य जनिकार्यस्य पिकेन विद्वत्तन्त्रिभ्यो विद्वदावस्था अत्रिभ्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसंपन्नप्रति
बंधेन स्वकार्यकारत्वमुदारावस्था। एतादृशवस्थानुत्पद्यविशिष्टानामस्मितादीनां चतुर्णां विपर्य
यरूपाणां कुशानामविद्यैव सामान्यरूपोऽत्र प्रसवन्मिः। सर्वेषामपि विपर्ययरूपतस्य दर्शितत्वात्
तेनाविद्यानिवृत्त्यैव कुशानां निवृत्तिरित्यर्थः। ते च कुशाः प्रसूता यथा प्रवृत्तिलीनानां। तन्नवः प्रतिपद्य
भावतया तत्त्वकृता यथा येमिनां। तउत्तरेपि सुहृदाः प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधेन बुद्धिबीजसमाधिना
हयाः। ये तु सुहृदमवृत्तयस्तत्कार्यभूता स्थूला विच्छिन्ना उदाराश्च विच्छिद्रा विच्छिद्यतेन तेनात्मना पुनः प्रा

दुर्भवन्तीति विच्छिन्नाः। यथा रागा कालेपि क्रोधो विद्यमानोऽपि न प्रादुर्भूत इति विच्छिन्न उच्यते। एवं रक्त
स्यां द्वियां चैत्ररक्त इति नान्यास्तु विरक्तः किं त्वेकस्यां रागो हृद्य हृत्सिन्यो रक्तं च विष्य हृत्ति निरपेक्ष
तयोपकारिणः। सर्वतर्थाभिषां सर्वज्ञासकपरिपूर्णसिद्धिदानदैकरसं परमार्थसं सवीत्मानं नाराय
णं मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारपरिमुक्तिमुत्तिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः। तां पश्यन्नापि
कथं नाहं मुक्त इत्यत्रां कानिराकृष्याय विशेषणानि। उक्तं रूपेणैव मय ज्ञानं मुक्ति कारणमिति भावः।।
अनेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं हं रिशितं। स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनं।।।।। इति श्रीम
परमं सपरिघ्राजकाचार्यविष्णुश्ररसरस्वत श्रीपादशिष्य श्रीमयुधदत्तसरस्वतीधिर
वि। या श्रीमद्भगवद्गीता गृह्यार्थे। पेकायां पंचमोऽध्यायः। श्रीकृष्णार्जुनसंवा
त्रां योगशास्त्रं विष्णुः श्लोकैः पंचमोऽध्याय इति पञ्च आरब्धते। ध्यायस्तद्वास्यानाय विस्त

१६५

रात्रिः। तत्र सर्वकर्मयोगेन योगं विधास्यन्त्याज्यत्वेन हीनत्वमाश्रित्य कर्मयोगं स्तौति ह्यस्य ॥
 ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ अत्राप्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स सत्यासी च योगी च न निर-
 ग्निर्न चाक्रियः ॥ १५ ॥ ॥ कर्मणां फलमनाश्रितोऽनेपेक्षमाणः फलमभिसंधिरहितः स न कार्यं क-
 र्त्तव्यं तया त्वास्त्रेण विहितं नियममिहोत्रादिकर्म करोति यः स कर्मपिसन्नसत्यासी च योगी चि-
 त्तिस्तु यं ते स न्यासो हि योगः चित्तगतविशेषात्तावत्प्रयोगः तौ चास्य विद्येते फलश्रयात् ॥ फ-
 लरूपोऽपि चित्तविशेषो भवति कर्मफलतुल्यात्वात् एवात्र गौण्यादृश्यास न्यासयोगाद्वा
 न्यासमिधीयते ॥ सकामानपेक्ष्य प्राशस्य कथनाया विनोहि निष्कामानुष्ठानमुरव्यास
 न्यासयोगो तस्मादयं च पितृनिरग्निरग्निसाध्यः प्रोक्तकर्मयोगी न तेव तिनचाक्रियः अग्नि-
 निरपेक्ष्य स्मार्त्तक्रियायागी च न तेव तिनचाक्रियः अथवानस्तिर-

१६५

तिर्न चाक्रियः स न्यासी योगी चितिमंतव्यः किंतु साग्निसक्रियश्च निष्कामकर्मनुष्ठायी स न्या-
 सी योगी चितिमंतव्य इति स्तुयते ॥ अपरायणोऽन्याः श्रेष्ठः परावोगोऽश्वा इत्यत्र प्रशंसालस-
 णायान्नन्वयोपपत्तिः ॥ अत्र चाक्रिय इत्यनेन सर्वकर्मसत्यासिन्नत्वेन निरग्निरिति व्यर्थं
 स्थादियग्निराद्येन सर्वाणिकर्मण्युपलक्ष्य निरग्निरितिस न्यासी क्रियाशून्येन चित्तवृत्तिरिक्-
 पलक्ष्य अक्रिय इति निरुध्य चित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते ॥ तेनैतिरग्नः स न्यासी मंतव्यो न चाक्रियः न
 योगी मंतव्य इति यथा संख्यसमुच्चयतिरेकोद्देशनीयः एवं सति न च ह्यमप्युपपन्नमिति दुष्टव्यं ॥
 अस न्यासेपि स न्यासशब्दप्रयोगो निमित्तमृते गुणयोगादंशयितुमाह ॥ यं स न्यासमिति प्रा-
 हुर्योगंतं विधिपांडवान् ॥ स न्यासस्तसंकल्पे योगी भवति कश्चन ॥ १६ ॥ ॥ यं सर्वकर्म तत्फलपरि-
 त्यागं स न्यासमिति प्राहः अतः स न्यास एवातिरेचयतीति ॥ पुत्रैषणां आविर्भावपायाश्च लोके-
 या

१६२॥

षण्णायश्चव्यथायार्थमिहाचर्यं चरंतीयाद्याः॥योगफलतद्व्याकर्तृत्वाभिमानयोःपरिग्रहो न विहि
तकर्तृबुधान्तं संन्यासं विधिहे पांडवा॥अब्रह्मदत्तब्रह्मदत्तमियाहतेवयं संन्यासमह ब्रह्मदत्त
सद्वृत्तगोयमिति न्यायात्॥परश्चैवः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गोण्याद्युत्पत्तौ वारो
पिणवा प्रकृतेर्बुकिं सादृश्यमिति तदाह॥न हि यस्मात् अस्मिन् संकल्पः असक्तफलसंकल्पः
कश्चन कश्चिदप्योगी भवति अपितु सर्वयोगी यस्तु फलसंकल्प एव भवतीति फलयागी साम्यं
तद्व्याकरुणं चित्तवृत्तिनिरोधसाम्यं च गोण्याद्युत्पत्त्यैव संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः॥तथाहि॥
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयद्वृत्तयः पञ्चविधाः॥तत्र प्रथ
मं मानसं शास्त्रोपमानार्थं प्रथमा वाक्यानि प्रमाणानि षडिति वैदिकाः॥प्रथमं मानसं गताः प्र
माणानि त्रीणीति योगाः॥अंतर्भावबहिर्भावान्यां संकोचविकासौ द्रष्टव्यौ॥अतएव तार्किकदीनां

॥६॥

मतभेदाः॥विपर्ययोमिथ्याज्ञानंतस्यपंचभेदाः॥अविद्याःस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः॥तएवचक्रेराः॥
शास्त्रज्ञानानुयातीवस्तुभूयोविकल्पान्प्रमात्रमविलक्षणोतदर्थव्यवहारः॥अविषाणमसत्पु
रुषस्यैतन्मिथ्यादिः॥अत्रैवप्रययालंबनावृत्तिरेवनिडा॥चतसृषांचृत्तीनामभावस्यप्रत्ययः
कारणंतमोगुणास्तदालंबनावृत्तिरेवनिडा॥ननुज्ञानाद्विज्ञावमात्रमियर्थः॥अनुभूतविषयासं
प्रमाणःप्रत्ययःस्मृतिः॥पूर्वानुभावसंस्कारजंज्ञानमियर्थः॥सर्ववृत्तिजन्मत्वादंतेक्यना॥लज्जादि
चृत्तीनामपिपंचस्वेधांतर्नविदुष्यः॥एतादृशांसर्वासंचित्रवृत्तीनानिरोधयोगादुतिचसमाधि
तिरितिचकथ्यते॥संकल्पस्तरागाव्यस्ततश्चिद्विपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपिगोण्याव्यायोग
दुतिसन्यासइतिचाच्यतदुतिनिविरोधः॥तस्मिंप्रशस्तत्वात्कर्मयोगव्यावज्जीवमनुष्ठेयमिति
निर्याह॥॥आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते॥योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥॥

१६३॥

योगमंतः करणशुद्धिरूपवैराग्यमारुरुक्षोरारोदमिच्छेर्नत्वारुदस्यमुनेर्नविष्यतः॥ कर्मफलतद्व्या-
 यगिनः॥ कर्मशास्त्राविहितमग्निहोत्रादिनिर्यज्ञगवदपणबुध्याकिथंकारणयागारोहणसाध-
 नमनुष्ठेयमुच्येतवदमुरवेनमयायोगारुदस्यसतःशमः सर्वकर्मसंन्यासएवकारणमनुष्ठेय-
 तियाज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते॥ कदायोगारुदोभवतीत्युच्यते॥ अदाहिनेन्द्रियाद्येषुन-
 कर्मस्वनुषज्जति॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारुदस्तदोच्यते॥ १॥ अथायस्मिन्नेवित्तसमाधान-
 कालेन्द्रियार्थेषुशब्दादिषुकर्मसुचिन्तयन्नेमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषुनानुषज्जततेषां
 मिथ्यात्वदर्शनेनात्मनोऽकर्तृतात्परमानंदादयस्वरूपदर्शनेनचप्रयोजनात्तवबुद्ध्याहमेतेषां
 तमिमैतौग्यादयमिनिवेशरूपमनुषंगंनकरातिहियस्मात्तत्तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीसर्वेषांसं-
 कल्पानामिदंमयाकिंमेतत्फलंवेत्तव्यमियेवरूपाणामनादृतिविशेषाणांतिदिषयाणांचकामा

॥६३॥

नांतत्साधनानां चकर्मणांसागताः॥ तदाशब्दादिषुकर्मसुचानुषंगस्यतुध्येतोश्चसंकल्पस्ययो-
 गारोहणप्रतिबंधकान्नावात्तयोगंसमाधिर्लुप्ययोगारुदोभवतीत्य-
 दानेनात्मनेवात्मोद्भूतत्ववित्संसारनर्थकतादितः॥ उधरेदात्मनात्मानंजात्मानमवसा-
 दयेत्॥ आत्मैवद्यात्मानाबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः॥ १॥ अत्रात्मनाविवेकयुक्तेनमनसात्मात्मन-
 स्खंजिवंसंसारसमुद्रेनिमग्नंननुधरेत्तुलुङ्घनियत्विषयासंगपरियोगिनयोगारुदतामापा-
 दयेदित्यर्थः॥ तनुविषयासंगेनात्मानमवसादयेत्॥ संसारसमुद्रमज्जयेत्॥ हिंयस्मादात्मैवात्मनोव-
 धुहितंकोरीसंसारबंधनान्मचनहेतुः॥ नान्यःकश्चिन्न॥ लौकिकस्यबंधोरपिस्नेहानुबंधनबंधहेतुः
 त्ति॥ आत्मैवनान्यःकश्चिद्विषुःशत्रुरहितकारीविषयबंधनगारप्रवशाकोशाकोरुवात्मनःस्वस्या-
 ब्रह्मस्यापिरिपोरात्मप्रयुक्तेत्वाद्युक्तमवधारणामात्मैवरिपुरात्मनइति॥ इदानीं किलक्षणात्मात्म

॥६४॥

नोबन्धुकिंलक्षणोवात्मनोरिपरिरुच्यते॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मेवात्मनाजितः॥ अनात्म
नस्तुशुचिर्वैतनात्मेवशुचिवत्॥ ॥ आत्मिकायेकारणसंघातोयेनाजितः स्ववशीकृतः आ
त्मनैवविकृतो न मनसैव न तु शरीरादिना तस्यात्मा स्वस्वमात्मानो बन्धुरात्मा स्वलप्रकृत्या नाव
नस्वहितकारणात्॥ अनात्मनस्तु अजिनात्मन इत्येतत्॥ शुचिर्वैतनात्मेवशुचिवत्॥
ब्रह्मशुचिर्वैतनात्मेवशुचिवत्॥ अजिनात्मनः स्वबन्धुत्वविद्युणात्॥ ॥
जितात्मनः प्रज्ञांतस्य परमात्मा समाहितः॥ श्रीतोष्ठास्मत्तदुःखेषु तथामानोपमानयोः॥ ॥
श्रीतोष्ठास्मत्तदुःखेषु चित्तविक्षेपकरपुसत्पितथामानोपमानयोः पूजापरिज्वलयोश्चि
प त्तविक्षेहेत्वोसत्तोरपितपुसमत्वेनेति वाजितात्मनः प्रामुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रज्ञांतस्य सर्वस
म्बुधारागदेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभाव आत्मा समाहितः समाधि विषयो

॥६४॥

योगारूढो भवति॥ नान्यस्य तस्माज्जितात्मा प्रज्ञांतश्च भवेदित्यर्थः॥ किंच॥ ॥ ज्ञानविज्ञानतत्त्वा
त्माकूटस्थो विजितेन्द्रियः शुक्त इत्युच्यते योगी समलोकात्मको च नः॥ ॥ ज्ञानिं शरीरात्कानां प
दाश्रितो मोपदेशिकं विज्ञानं तदप्रामाण्यं शंका निराकरणा फलन विचारणतथैव तेषां स्वानुभवनाप
रोक्षीकरणां॥ तोष्योत्तमः संज्ञातालं मम अनात्मा चित्तस्य सतथा कूटस्थो विषयसन्निधौ विविक्ता
रशून्यः अतएव विजितानिरागदेषपूर्वको द्विषयग्रहणाद्वावर्तितानीन्द्रियाण्येन सः अतएव हे
योपादेयसम्बुद्धिशून्यत्वेन समानिमृत्तिं उपोषाणं कांचनानिबन्धसुः योगीपसमहंसपरिव्राजिकः
परं वैराग्ययुक्तो योगारूढ इत्युच्यते॥ ॥ सहस्रमित्रादिपुसम्बुद्धिः सर्वयोगि अष्टदशाह॥ ॥ सह
स्रमित्रादिपुसम्बुद्धिः सर्वयोगि अष्टदशाह॥ ॥ सहस्रमित्रादिपुसम्बुद्धिः सर्वयोगि अष्टदशाह॥ ॥
पकारमनेपस्य पूर्वस्नेहसंबन्धं च विनोपस्य कर्तृमित्रस्नेहेनोपकारकः अरिः स्वकृतापकारमनेपस्य स्व

भावकार्येणापकर्तृउदासीनोविवदमानयोरुत्तरयोरेषूपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुत्तरोरपिदि
तेषां द्वेष्यः स्वकुतापकारमनपेक्ष्यापकर्तृबन्धुसंबन्धेनापकर्तारितेषुशास्त्रविहितकारिषुसाधुषुपा
पेषुशास्त्रप्रतिषिकारिष्वपिचकोरादन्येषुचसेर्वेषुसमबुद्धिः॥कःकीदृक्केर्मयवाहृतबुद्धिः सर्वत्र
रागद्वेषभ्रूण्यः विनिर्दिष्टः॥सर्वतउक्तश्रोतवतीविमुच्यवापाठः॥एवंयोगारूढस्यलक्षणफलंचैवकातस्य
सांगंयोगविघ्ननेयोगीत्यादिभिः॥सयोगीपरमोमतद्रयंतैस्त्रयेर्विश्राप्ताश्चैकैः॥तत्रएवमुक्तमफळप्राप्त
ये॥ योगीयुंजीतसतेतमात्मानंरहसिस्थित्तत्त्वार्थकोकीत्यतच्चित्तात्मानिरान्नीरपरिग्रहः॥१०॥
योगीयोगारूढः आत्मानंचित्तसततंनिरंतरंयुंजीतक्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरिस्रागेनैकाग्रनिरौ
घभूमिन्यांसमोहितंकुर्यात्॥रहसिगिरिगुहाद्योगप्रतिबंधकहृद्दर्जनादिवर्जितदेशस्थितःएका
कीत्यतैसर्वपरिहपरिजनः सन्यासीचित्रमंतःकरणमात्मोदहश्चसंयतोयोगप्रतिबंधकव्यापारशून्यो

125

यस्य सयतचित्तात्मा यतो निराशीर्वैराग्यदोषैर्न विगतलक्षणाः अतएव चापरिग्रहः शास्त्रान्मनुजाने
नाप्ययोगप्रतिबंधकेन परिग्रहेण मृन्यः अत आसननियमं दत्तव्यं ताहं ह्यन्यः ॥ ११ ॥ अथ चोद्देशप्र
तिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नास्मिद्धितं तातिनीचं चैलाडिन कुत्रोत्तरं ॥ ११ ॥ ॥ अथ चोद्देशप्र
स्कारतो वा मुधे जनसमुदायरहिते निर्भये रंगात्तेटगृहोद्देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्च
लं नास्मिद्धितं नाप्यञ्चनोप्यतिनीचं चैलाडिन कुत्रोत्तरं चैलं मुदुवस्त्रं अजिनं हृदु व्याघ्रदि चर्म ते
कुत्रोभ्युत्तरे उपरितनेयस्मिन् ॥ यदा यस्य ते स्मिन्ति या सन् कुत्रोभयं हृदयं परिसुदु चर्म तदुपरि मुदु
वस्त्ररूपमिदं ॥ तथा चाह भगवान्यतं जालिः ॥ स्थिरमुरवं मासनमिति ॥ आसन इति परमासन व्याहृ
यः ॥ न स्पृष्टोऽपि घोरदुःखानियमानो वेन योगविशेषकरत्वात् ॥ एवं मासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादित्याह ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तं द्रियक्रियः ॥ उपविश्या सने युं ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ अतः

१६६

स्मिन्नासेन उपविश्येन तु शयानं तिष्ठन्वा आसीत् संतवादि न्यायात् ॥ यत्ता संयता उपरता चित्तस्य
 द्रियाणां च क्रियावृत्तयौ गिनसतश्चायतचित्तोदियक्रियः स न योगं समाधिं युंजीताभ्यसेधत् ॥ किमर्थं
 तमश्रुयेय आत्मनोतः करणस्य सर्वविशेषशून्यत्वेनातिसूक्ष्मताया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यताये ॥ दृ
 श्यतत्त्वप्रयाबुध्यास्तद्व्यस्यस्तद्व्यस्यदशी निरिति श्रुतः ॥ किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह ॥ एकाग्रता
 जसतामसव्युत्थानारब्धप्रागुक्तनृमित्रयपरिशागने कविषयकंधागवाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रित
 सत्तमनः कृत्वा दृढं भूमिकेन प्रयत्नेन संपाद्य एकाग्रतां विवक्ष्य ॥ योगं संप्रज्ञातसमाधिं मभ्यसेत् ॥
 संब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाह एव निदध्यासनाख्यः ॥ नु दुक्तं ॥ ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहं कृत्वा विना ॥
 संप्रज्ञातसमाधिः स्यादध्यानाभ्यासप्रकर्षत इति ॥ एतदेवातिश्रेयसासनाभ्यासप्रकर्षविदधेन गवा
 न् ॥ योगं युंजीत सततं ॥ युंज्याद्योगमात्मविश्रुये ॥ युक्त आसीत् तमेत्पर इत्यादि बहुकृतं तदर्थं वाच्य

१६६

मासनुमुक्त्वा अधुना तत्र कथं शरीरधारणमिच्छते ॥ समं कायविशेषां विंधारयन्त च चं स्मिरः ॥
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १७ ॥ कायशरीरमध्यं स च शरीरं श्रीवाचकायत्रि
 राग्रीवमुल्लाधारदारस्य मूर्ध्ना तय्यंतं सममवर्तं ॥ अचलमकंपं धारयन्नेव तत्वाभ्यासेन विक्षेपसह
 भाव्यपरां मे नयया भावं संस्थापयन् स्थिरदृढं प्रयत्नो नृत्वा ॥ किंच ॥ स्वं स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य
 बलयविक्षेपराहियं ॥ विषयप्रवृत्तिरहितानि मीलितेन चंद्रयर्थः ॥ दिशश्चानवलोकयन् ॥
 त्तरांतरां दिशो चावलोकयन् नमकुर्वन् योगप्रतिबंधकत्वात् तस्य एव भूतः स चासीत् तत्परेण संब
 धः ॥ १८ ॥ प्रज्ञां तात्मा विगतमीदृशं चारिद्वते स्थितं मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् तमेत्परः ॥
 १९ ॥ निदानं वृत्तिरूपेण प्रकर्षणं प्रांतं नागादिदोषरहित आत्मातः करणस्य संप्रज्ञां तात्मा ॥
 शोस्त्रीयनिश्चयदाद्यादिगतनीः सर्वकर्मपरिशागयुक्ता युक्तस्वशं कायस्येति विगतनीः ब्रह्मच

१६७॥

रित्रनेत्रनैचयैवतचयैरुभुश्रुषामिसिद्धो जनोदोस्थितः सन्मनः संयमविषयाकारवृत्तिगुणं क
 त्वामयि परमेश्वरप्रयत्नं विनिसमुपेतिगुणे वाचित्तं यस्य समचित्तो मदिष्य कधारावाहिकचित्तवृत्तिमा
 नः पुत्रादौ प्रिये चित्तनीये सति कथमेव स्यादत आह ॥ मत्परः अहमेव परमानंदरूपत्वात् परः पुंश्रुषा
 र्थः प्रियेत्यस्य सतथा ॥ तदेतत्प्रयः पुत्रान् प्रयो विज्ञात्प्रयो न्यस्मात्सर्वस्मादंतरत्तरे यदयमात्मेति श्रुतः
 एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्तः संप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपवित्रो
 यथाज्ञात्ति ॥ ननु स्वेच्छया व्युत्तिश्चेदियर्थः ॥ भवति कश्चिद्गोस्त्रिचित्तं ननु स्त्रियमेव परत्वेनाराध्य
 त्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वा देवं वा अथं तु मच्चित्तो मत्स्यश्च सर्वा राध्यत्वेन मां मेव मन्यत इति भाष्य
 कृतो रव्या रव्या चारव्या तदेषा च नात्र भाष्यकारेणानुत्पत्ता ॥ गुंजायाः किंतु हेमैव तु लो जेहे पितु ल्य
 ता ॥ ए संप्रज्ञातसमाधिनसीनस्य किं स्यादिक चेतो ॥ गुंजात्वेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥

॥६७॥

गुंतिं निर्वोणपरमं मत्संस्थामधिगच्छति ॥ ५७ ॥ ॥ एवं रहो वस्थानदिपूर्वोक्तनियमेनात्मानं मनो
 योजनं श्रुत्या सैव राग्याद्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदा योगात्मा स परोऽस्या सातिशयेन नियतं निरुधं
 मोत्संमनोयेन नियतं निरुधं मानसा वृत्तिरूपा विकारायेन तिबानियतमानसः सत्तु शांतिं सर्वद्यु
 परतिरूपां प्रज्ञां तवाहितो निर्वोणपरमानंतत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकाया विद्या निवृत्तिरूपमु
 क्तिपर्यवसायिनी मत्संस्थां यत्वरूपपरमानंदरूपां निष्कामाधिगच्छति ॥ ननु सांसारिकारिण्येभ्यः
 णि अनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति तेषामपवर्गोपयोगिसमाधुपसंगत्वात् ॥ तथा च तत्त्वस
 माधिफलं अधिफलान्युक्ताह भगवान्पतंजलिः ॥ ते समाधावपसर्गाव्युशाना सिध्यति ॥ स्थान्युपनि
 मंत्रोऽसंस्मया करणं पुनरनिष्टप्रसंगादित्यस्यानिनोदवाः ॥ तथा चोदा लकोटै वैरा मंत्रितोपितत्र सं
 गमादं स्मयंगवैरुत्तौ देवान् वज्ञाय पुनरनिष्टसंगनिवारणाय निर्विकल्पकसमाधि मकरोदिति व

१६१॥

यवद्यत्तयस्तत्तान्तरप्रधानपुरुषरूपं न पश्यति ते विगतदेहाहंकारत्वाद्देहशब्देनोच्यते। इयं ग्राह्या समापत्तिः।
ततः परं रजस्तमोले शान्ते भूतं शुद्धसत्त्वमालम्बनी कृत्या भवना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्या सत्त्वमालम्बनी वाञ्छि
ति शक्तेरुद्रकात्मनामात्रावशेषत्वेन समाधिः सस्मित इत्युच्यते। नचाहंकारस्मितेनोदरीकनीयः यतो
यत्रांतःकरणमहमिच्छास्वेन विषयान्चेदयतो सोहंकारः। यत्र च तन्मूर्खतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृति
लाने च तस्मिन्नामेव भवति सस्मिता॥ अस्मिन्नेव समाधौ यत्कृतपरितोषस्ते परंपुरुषमपश्यन्नेव तसः प्रकृ
तौ लीनत्वात् प्रकृतितया इत्युच्यते। ते यं गृहीत समापत्तिरस्मितामात्ररूपगृहीतनिष्ठत्वात्। ये तु परंपुरुषविवे
च्य भवनायां प्रवर्तते तेषामपि केवलापुरुषविवेकतया विवेकरव्याप्तिगृहीत समापत्तेरपि न सा स्मिताः स
माधिविवेकेन स्मितायास्त्यागत्वात्। न च गृहीतभावपूर्वकमेव ग्रहणं भवति तत्पूर्वकं च स्रष्टुमग्राह्यमानं त
तत्पूर्वकं च ग्राह्यमात्रमिति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि विवेकः श्रुत्युच्यते। द्वितीयो वितर्कविकलस्वितया

॥ ६१॥

नुगतत्तयो वितर्कविचारस्यां विकले द्वितीया नुगतश्चतुर्थो वितर्कविचारानंदैर्विकले स्मितामात्र इति
चतुरवस्थो यसं प्रज्ञात इति। एवं स वितर्कः स विचारः स निदः स स्मितश्च समाधिरंतर्भानादिसिद्धिहेतुतया
मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाधेयवमुक्तमिः गृहीतगृहणयोरेपि चित्तवृत्तिविषयतादृशाया ग्राह्या
कादौ निरुपाधेयोपाधेयविभोगकथनाय ग्राह्य समापत्तिरेव विवृता सूत्रकोरणा॥ चतुर्विधा ग्राह्य समा
पत्तिस्थूलग्राह्यगोचरादिविधा स वितर्कनिर्वितर्कः॥ सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा स विचारानिविचा
राच॥ तत्र शेषार्थज्ञानविकल्पसंकीर्णस वितर्कश्चाद्यर्थज्ञानविकल्पसंज्ञिना स्थूलार्थवत्त्वात् स रूपसु
वितर्कस्मापत्तिस्थूलगोचरा स विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः। स्मृतिपरिशुद्धौ स्वस्वरूपेणैवार्थमात्रनिर्मा
सानिवितर्कात् तस्मिन्नेव स्थूलप्राग्वर्तमाने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रकृतिरिति स्पष्टग्राह्याकारप्रतिमासि
तयान्यामृतज्ञानां शब्देन स्वरूपं नृपेव निर्वितर्कसमापत्तिः स्थूलगोचरानिविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः। एतयै

॥१७०॥

वसविचारानिर्विचारचसूक्ष्मविषयाव्याख्याता॥सूक्ष्मतन्मात्रादिविषयोयस्याः सासूक्ष्मविषयासमा
पत्तिर्द्विविधासविचारानिर्विचारचसविकल्पकनिर्विकल्पकनेदनेत्येवसवितर्कयानिर्वितर्कचस्थूल
विषयासमापयाव्याख्याता॥त्राद्वयार्थज्ञानविकल्प॥सहितत्वेनदेशकालाद्यवच्छिन्नाः सूक्ष्मार्थः प्रतिभाति
यस्यांसासविचारः॥त्राद्वयार्थज्ञानविकल्परहितत्वेनदेशकालेधर्मद्वयवच्छिन्नत्वेनचयमिमात्रेनचैतन्या
सूक्ष्मोऽर्थः॥प्रतिभातियस्यांसासविचारानिर्विचारयोःसूक्ष्मविषयत्वविशेषणान्सवित
र्कनिर्वितर्कयोःस्थूलविषयत्वमर्थद्वयाख्यातं॥सूक्ष्मविषयत्वंचाल्लिंगपर्यवसानं॥सविचारायानि
र्विचारायाश्चसमापत्तयस्तसूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदल्लिंगपर्यंतं दृष्टव्यं॥तेनमानंदसास्मिन्नयोगादृष्टग्रह
णसमापयोरपिग्राह्यसमापत्तौवेवान्तर्भाव इत्यर्थः॥तथाहि॥पार्थिवस्याणोर्गंधतन्मात्रं सूक्ष्मोविषयः॥ ॥१७०॥
आप्यस्यापिरसतन्मात्रं॥तैजसस्यरूपतन्मात्रंवायवीयस्यस्पर्शतन्मात्रं॥नतैःत्राद्वयतन्मात्रंतेषाम
सः

हंकारः॥तस्यलिंगतन्मात्रंमहत्तत्त्वं॥तस्याप्यल्लिंगं प्रधानं सूक्ष्मोविषयः॥समाधानामपिप्रकृतीनां
प्रधानएवसूक्ष्मताविश्रांतैस्तत्पर्यंतमेवसूक्ष्मविषयत्वमुक्तं॥यद्यपिप्रधानादपिपुरुषःसूक्ष्मास्ति
थाप्यन्वयिकारणत्वात्तान्नस्यसर्वान्वयिकारणप्रधानाएवतिरायसौक्ष्म्यंवाख्यातं॥पुरुषस्त
निमित्तकारणंसदपिनान्वयकारणत्वेसूक्ष्मतामहेति॥अन्वयिकारणत्वाविपक्षायानुपुरुषापिसू
क्ष्मोऽत्रयथैवेतिदृष्टव्यं॥एताएवसबीजःसमाधिः॥ताश्चतस्रःसमापतयोगाद्व्याख्यातव्यं॥नसहवर्तते
इतिसबीजःसमाधिर्वितर्कविचारानंदस्मितानुगमावप्रज्ञातइतिप्रागुक्ताः॥स्थूलैर्धैसवितर्कोनि
र्वितर्कः॥सूक्ष्मैर्धैसविचारानिर्विचारइति॥तत्रांतिमस्यफलमुच्यते॥निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादःस्थू
लविषयत्वतुल्यपिसवितर्कशब्दज्ञानविकल्पसंकीर्णमिषेष्टतद्विहितस्यनिर्विकल्पकरूपस्यनिर्वितर्क
स्यप्राधान्यं॥नतःसूक्ष्मविषयस्यनिर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्यसविचारस्य॥नतोपिसूक्ष्मविषयस्यनिर्वि

१७१॥

कल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यं ॥ तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वात् निर्विचारफलेनैव फलवत्त्वं ॥ निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलद्वारा रजस्तमेन भिन्नतत्त्वोदेकसंयोगात् प्रसादः ॥ क्लेशासनोरहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमानुरोधोऽस्फुटः प्रज्ञालोकः प्रोदुर्भवति ॥ तथोच्यते ॥ प्रज्ञाप्रसादमारुह्य शोच्यते ज्ञानान् ॥ इति स्थाने कौलस्य सर्वान् प्रज्ञानपश्यतीति ॥ कृते भरातत्र प्रज्ञातत्र स्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा क्लृप्तं भरा क्लृप्तं तस्यैव विचरति न तत्र विषयः ॥ संगं शोच्यस्तीति योगिन्येव संसारव्या ॥ सा चोत्तमयोगाः ॥ तथा च नाव्यो ॥ अगामेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरेसेन च ॥ त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगामुत्तममिति ॥ सत्तु ॥ अतानुमानप्रज्ञा नामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ अतमागमविज्ञानं तस्मान्न विषयमेव ॥ न हि विशेषणसहस्यसंगतिर्हस्तुं शक्यते तथा अनुमानं सामान्यविषयमेव ॥ न हि विशेषणसहस्यचिद्व्याप्तिर्हस्तुं शक्यते ॥ तस्माद्भुता

॥७१॥

नुमानविषयानविशेषः ॥ कश्चिदस्ति तत्रास्य सूक्ष्मवद्विप्रकृष्टस्य क्लृप्तो लोकप्रयक्षेणाग्रहणमस्ति ॥ किंतु समाधिप्रज्ञा निग्राह्यवसविशेषो ज्ञवति न तस्यैव गतो वा पुरुषगते वा तस्मिन् निर्विचारवेशारद्य समुद्भवायां अतानुमानविलक्षणयां सूक्ष्मवद्विप्रकृष्टस्यैव विशेषविषयामृतं भरायामेव प्रज्ञाययोगिनो महान् प्रयत्नश्चास्ति यदुच्यते ॥ तन्नुक्षिप्तविमूढविक्षिप्तारव्यवधानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिवृत्तकसंविज्ञानां संस्काराणां सद्भावान् श्राल्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवेशारद्य पूर्वकाध्यात्मप्रसादलब्ध्या क्लृप्तं भरा प्रज्ञा प्रतिष्ठितस्यादत्त आह ॥ रजः संस्कारेण्यसंस्कारप्रतिबंधी ॥ तया क्लृप्तं भराया प्रज्ञा जनितोयः संस्कारस्तत्त्वविषयया प्रज्ञया लभितेन च लवत्वादन्यान् व्यवधानं ज्ञानं समाधिजांश्च संस्कारानतत्त्वविषयप्रज्ञा जनितेन दुर्बलान् प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमानं करोति ॥ नात्र यत् प्रतिवातेषां संस्काराणां प्रतिबध्नात्तत्र भावाः प्रक्षयान्न भवति ॥ ततः समाधिरूपतिष्ठते ॥ ततः समाधिजा प्रज्ञा प्रज्ञा क्लृप्ता

१७२॥

संस्कारादिति न वेन वः संस्कारा शयो वर्धते ॥ ततश्च प्रज्ञातनश्च संस्कारा इति ॥ ननु संस्काराणां तत्त्वविषयप्र
ज्ञाज्ञानितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातसमाजवतुः प्रज्ञाप्रभावैः संस्कारैः प्रतिबंधस्तेषां तु संस्काराणां प्र
तिबंधकानां वादकाग्रभूमाववसंबीजसमाधिः स्यान्ननु निबीजो निरोधभूमाविति तत्राह ॥ तस्यापि
सं निरोधे सर्वनिरोधानि बीजसमाधितस्य प्रज्ञातस्य समाधरे काग्रभूमिज्ञस्य शब्दादक्षिप्तमदविक्षिप्ता
नामपि निरोधयोगिप्रयत्नविशेषणविलये सति सर्वनिरोधात्समाधिः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधा
न्निबीजो निरालंबनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति ॥ स च सोपायः प्राक्सूचितो विरामप्रययाभ्यासपूर्वः संस्का
रशेषेभ्य इति विरम्यते न निर्विरामो वितर्कविचारानंदस्मितादिरूपचिंतायागः तस्य प्रययः कारणं परं
वैरम्यमिति यावत् ॥ विरामश्चासौ प्रययश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा ॥ तस्याभ्यासः पुनः पुन्येन चेतसि निवे
शानंतदेवकारणं यस्य स तथा ॥ संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निवृत्तिकेत्यः पूर्वोक्तात्संबीजाद्विलक्षणां नि

१७२॥

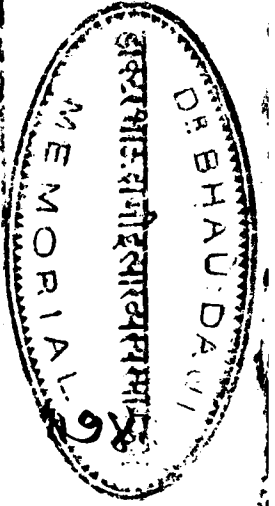
बीजो संप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः ॥ संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वयपायावुक्तावभ्यासो वैरम्यं च ॥ तत्र सालंबनत्वाद
भ्यासस्य न निरालंबनसमाधिर्देतुस्त्वंधटन इति निरालंबनं परं वैरम्यमेव हेतुवेनोच्यते ॥ अभ्यासस्तु संप्र
ज्ञातसमाधिद्वारा प्राणाद्योपयुज्यते ॥ तदुक्तं ॥ त्रयमंतरंगं पूर्वज्यः अधरणाध्यानसमाधिरूपसाधनत्र
यं यमनियमासनप्राणायामप्रयाहाररूपसाधनपंचकोपेक्षया संबीजस्य समाधेरंतरंगसाधनं ॥ साधु
नकोटिस्त्वसमाधिश्चाद्वेनाभ्यास एवोच्यते ॥ मुख्यस्य समाधेः साधयत्वात् ॥ तदीपबहिरंगं निबीजस्य ॥ निबी
जस्य समाधेस्तदीपत्रेयं बहिरंगं परंपर्योपकारितस्य तु परं वैरम्यमेवांतरंगमित्यर्थः ॥ त्रयमपि द्विविधो
य भवप्रययउपायप्रयश्च ॥ तवैप्रययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानंदानां प्रकृतिलयानां च सांस्मि
तानां देवानां प्राग्व्याख्यातानां जन्मविशेषादौषां विविधानां त्रिविधानां तपोविशेषाद्वयः समाधिः स नव
प्रययः ॥ पवः संसारआत्मानात्मविवेकान्तवरूपः प्रययः कारणं यस्य स तथा जन्ममात्रहेतुको वा ॥ पक्षिणा

१७३॥

माकाशगमनवत्॥ पुनः संसारहेतुबन्धमुक्तमिहैयदुयर्थः॥ अथावीर्यसमाधिस्मृतिप्रज्ञापूर्वकदूतरेषां
जननौषाधिमंत्रतपःसिध्व्यतिरिक्तानामात्मानामविवेकद्विनिर्गतयः समाधिः स अथादिपूर्वकः अथा
दयपूर्वउपायायस्यसतथा॥ उपायप्रत्ययदुयर्थः॥ तेषु अथायोगविषयेचेतसः प्रसादः सोहिजननीवयो
गिनंयतिततः अदृष्टानस्यविवेकाधिनेष्वीर्यमुत्साहउपनयते॥ समुपजातवीर्यस्यापश्चादयस्स भूमिपुष्प
तिरुपद्येततात्पर्येणाध्वविज्ञमनाकुलसत्समाधीयते॥ समाधिरत्रेकाग्रता॥ समाहितचित्तस्य प्रज्ञा
भावगोचराविवेकेन जायते॥ तदाभ्यासात्पराध्वैराभ्याद्वयसं प्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षुषामियर्थः॥
प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावाक्तेचिदितिज्ञात्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्था
यांचित्तपरिणामप्रवाहस्तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च न बध्ये॥ वेद्यन्ति प्रत्यसंस्कारशेषदुयक्तं॥ त
स्यचसंस्कारस्यप्रयोजनमुक्तं॥ ततः प्रशान्तवाहितसंस्कारादिति प्रशान्तवाहितानामाद्यैतकस्यचि

१७३॥

तस्य निरिंघनामिव तत्तिलोमपरिमेनोपशमः॥ यथासमिदाज्याहुतिप्रक्षेपेरुत्तरेत्तरवृद्ध्याप्रव
लतिसमिदादिक्षयेतुप्रथमक्षणकिंचिदस्मतिउत्तरेत्तरक्षणेन त्वधिकप्रधिकशाम्यतीति क्रमेण शान्ति
वर्धते॥ तथानिरुद्यचित्तस्योत्तरेत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति तत्र पूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरप्रश
मस्प्रकारणतथाचनिरिंघनामिव तत्र क्रमेणोपशमप्राप्त्याने समाधिनिरोधसंस्कारः सहस्व
स्यां प्रकृतौ लीयते॥ तथाच समाधिपरिणामप्रभावेन वेदांतवाक्येन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां नि
वृत्तायांतद्येतुकदृश्यसंयोगाभावाद्दुतौ पंचविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपः प्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धः के
वलोमुक्तदुयुच्यते॥ तदुक्तं॥ तदाद्रष्टुः स्वरूपेणास्थानमिति॥ तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां नि
यापरिणामिचेतन्यस्मत्वनतस्य सर्वदा शुद्धत्वेप्यनादिना दृश्यसंयोगेन विद्यकेनोतः करणतादात्म्या
भ्यासादतः करणवृत्तिसारूप्यं प्राप्तुवन्नभोक्तपितोक्तेवदुःखनां भवति तदुक्तं॥ वृत्तिसारूपमितरेत्रदूतरेत्र

१७४॥

वृत्तिप्रादुर्भावितदेवविरतं दृष्टुं शक्यं परं चित्तं सर्वार्थचित्तमेव दृष्टुं शक्यं परं चित्तं विषयविषयनि
र्वासं चेतनचित्तनस्वरूपापन्नविषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्मृति
कमपि कल्पं सर्वार्थमित्युच्येत तदेतच्चित्तसारूप्येणात्रांताः केचित्तदेवचेतनमित्याहुः ॥ तदसंख्य
यवासनाभिश्चित्तमपि परार्थसंहयकारित्वात् ॥ तस्य भोगापवगार्थतत्सुखपरश्चेतनोसंहतः पुरु
षाननुद्यतादिवत्संहयकारिचित्तचेतनमित्यर्थः ॥ एवं च विशेषदक्षित आत्मभावभावनाति
तिः एव योतः करणपुरुषयोर्विशेषदक्षितस्मयान्तेः करणे प्रागेविवेकवशात् ॥ आत्मभावभावनासी
त्मानिवर्तते ॥ तददक्षितस्य प्रेक्ष्यमानुषपत्तेः ॥ सत्पुरुषयोर्विशेषदक्षितं च भगवदपि तन्निष्कामक
र्मसाध्यं ॥ तद्धिं गच्छेद्योगभाषेदक्षितं यथा प्रवृत्तिपाङ्क्तस्योद्देनेतद्भजसत्त्वानुमीयेत ॥ यथा यो
गमार्गश्रवणेन सिद्धांतरुचिवशात् यस्य लोभहर्षक्रपादौ दृश्येते ॥ तत्राप्यस्ति विशेषदक्षितनिर्वीमप

वर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यानुमीयेत ॥ यस्मिन्नुतादृशं कर्म बीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्र
वणे पूर्वपक्षयुक्तिपुरुषनिर्भवयसुचिश्च सिद्धांतयुक्तिपुनस्य केहमासंकथमहमसमिधादिरात्म
भावभावनास्त्वाभाविकी प्रवर्तते ॥ सानुविशेषदक्षितनिनिवर्तनइति ॥ एवं सति किं स्यादिति न
दाह ॥ तदविवेकनिम्नं केवल्यप्राग्भारचित्तं निम्नं जलप्रहणयोग्योनीचदक्षः प्राग्भारस्तद
योग्यस्य प्रदेवाश्चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमान इति प्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्मा वि
वेकचरूपविमार्गवाहिर्विषयभागपर्यंतमस्यासीदधुना त्वात्मनात्मविवेकमार्गवाहिकेवल्य
पर्यंतसंपद्यतइति ॥ अस्मिंश्च विवेकवाहिनिमित्ते यत्तरयास्तसहेतुकानिवर्तनीयादयदेसूत्रा
न्यांतद्धिदेषु प्रययांतराणिसंस्कारेभ्यः दाहेन मेवाक्तेनैव दुक्ते ॥ तस्मिन् विवेकवाहिनिचित्ते हि दे
घंतरालेषु प्रययांतराणि व्युत्पन्नरूपायहंममैव रूपणि व्युत्पन्नभवेत्यसंस्कारेभ्यः क्षीयमाणे

१७५॥

न्येपि प्रादुर्भवति एषां च संस्काराणां क्लेशानामिवाहानमुक्तं ॥ यथा क्लेशाश्च विद्यादयो ज्ञानाग्निना
दग्धत्वा जित्वा न पुनश्चित्तममौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति ॥ तथा ज्ञानाग्निदग्धत्वा जित्वा संस्काराः प्रत्यर्था
तराणि न प्रसोद्धमहति ॥ ज्ञानाग्नि संस्कारास्तथावच्चित्तमनुशरति ॥ एवं प्रत्यर्थांतरानुदयेन
विवेकवाहिनिचित्स्थिरीभूते सति प्रसंख्यानप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्ममेघः समाधिः
प्रसंख्यानं सत्त्वं पुरुषान्यथाख्यातिः ॥ शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् ॥ तत्र बुद्धेः साविके परिणामकृत
संयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वाभाविकमणिसर्वाधिष्ठातृत्वं ॥ तेषां सर्वज्ञानादिताव्यपदेश
स्य धर्मित्वेन स्थितानां यथाविद्वेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोकानामसिद्धिः फलं ॥ न द्वैराग्याच्चैकैव ल्य
मुक्तं ॥ सत्त्वं पुरुषान्यतारख्यातिमात्रस्य सर्वज्ञावधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ न द्वैराग्यादपि दोषबीज
क्षयैकैव ल्यमिति सूत्राभ्यां ॥ तदेतदुच्यते ॥ तस्मिन् प्रसंख्यानस्य प्यकुसीदस्य फलमलिप्तोः प्रत्य

॥७५॥

यां तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपोषा धर्ममेघः समाधिर्भवति ॥ इज्याचारदमाहिंसा
दानस्वाध्यायकर्मणां ॥ अथ तु परमो धर्मो यद्येतेनात्मदर्शनात्मितिसंभूते धर्मप्रत्यग्ब्रह्मैव यसाक्षात्का
रमेहति सिंचति ॥ धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः ॥ तत्क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ततो धर्ममेघात्स
माधेयमिदं क्लेशानां पंचविधानां मविद्यासिन्धुरागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च कृष्णशुक्लकृष्णशु
क्लभेदेन त्रिविधानां मविद्यामूलानां मविद्याक्षये बीजक्षयादायं तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति ॥ का
रणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरायं तिक्यो उचितत्वादित्यर्थः ॥ एवं स्थिते यज्जन्ते वंसदात्मानमियेन न संप्रज्ञा
ता समाधिरियेकाग्रचूमावुक्तः ॥ नियतमानस इत्यनेन तत्फलचूते संप्रज्ञात समाधिनिरोधप्रभाव
किः ॥ ज्ञानमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रज्ञांतवाहितो निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य
समाधेस्तद्ज्ञानद्वारैकैवल्यहेतुत्वं मत्संस्थामियेन नोपनिषदात्मितं कैवल्यं दर्शितं यस्मादेवं महा

१७६॥

फलेष्वेव स्तस्मात्तमहताप्रयत्नेन संपादयेदियमिष्टं प्रायः ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्य हारादिनियममाह द्वाभ्या
॥ ॥ नाद्यश्नतस्तयो गोस्तिनैवैकांतमनश्चतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतैव चार्जुन ॥ ॥
यद्वक्तुं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यं क्षमतां संपादयति तदा त्रसंमितमन्ततदतिक्रम्य लोभेनाधिकम
श्नतो न यो गोस्तिश्च न शीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् ॥ न चैकांतमनश्चतो यो गोस्तिश्च न हारादसत्त्वा
हाराद्वारसंयोजनान्नवेन शरीरस्य कार्यक्षमत्वात् ॥ यदुवाच आत्मसंमिता मन्तं नदवति तन्न हि न
स्ति यद्रूपो हि न स्ति तच्छक्तीनां न भवति शतपथश्च तः ॥ तस्माद्योगीनात्मसंमितादन्वैधिकं न्यूनं वा
श्रीयादियर्थः ॥ अथवा पुरयेदश्वेन नार्धतृतीयमुद ननु ॥ वायोऽसं चरणार्थं तु चतुर्थं भवति शेषेति
यादियोगेनास्त्रात्कंपरिमाणौ अधिकं न्यूनं वा श्रुतौ योगेन संपद्यत इत्यर्थः ॥ तथाति निद्राशील
स्याति जाग्रतश्च योगेनैव स्ति हे अर्जुन सावधानो भवेत्तु नि प्रायः ॥ एकश्चकार उक्ता हारातिक्रमण

१७६॥

समुच्चयार्थः ॥ यथा मार्कंडेयपुराणे ॥ नाध्यातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ॥ युंजीत योगं रजेंद्रो
गी सिध्यर्थमात्मनः ॥ नातिशीतेन चैवाश्वेन न हृद्वेन निलग्नचिते ॥ काले चैतुः शुभं युंजीत न योगं ध्यात तत्परः
यादि ॥ एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यातिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह ॥ युक्तौ
हारविहारस्य युक्तं चैष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तं त्वन्नावबोधस्य योगो भवति दुःस्वहा ॥ १७॥ ॥ अत्रोदित इमा
हारेन विहरणे विहारः पादश्रमः तौ युक्तौ नियतं परिमाणौ यस्य तथा ॥ अन्येष्वपि प्रणवजपोपनिष
दावर्तनादिकर्मसु युक्तौ नियतकालाचैष्टस्य सप्रतश्च स्वप्ने निद्रा अवबोधो जागरणं तौ युक्तौ नियत
कालौ यस्य तस्य योगो भवति ॥ साधनपादवात्समाधिः सिध्यति ॥ नान्यस्य ॥ एवं प्रयत्नविशेषेण
संपादितो योगः किं फलं दूतितत्राह ॥ दुःस्वहेति ॥ सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुश्च द्रव्यविद्यो
त्पादकत्वात्समूल सर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ तत्राहारस्य नियतत्वं अर्धशामेन सप्तसर्वजन

॥७७॥

व३

का३

स्यत्तत्तयमुदकस्यतु॥वायोःसंचरणार्थं चतुर्थमवशेषयोदयादिप्रागुक्तं॥विहारस्यनियतत्वंयोजन
न्तपरंगेदिस्यादिकर्मसुवेष्टानियतत्वंवागोदिचाफलपरियागः॥रात्रिर्विज्ञाग्यं कृत्वा प्रथमीययो
जगिरणमध्यैस्वप्नमितिस्वप्नावबोधयैर्नियतफलत्वं॥एवमन्येपियोगत्रासोक्तानियमाद्रष्टव्याः॥
एवमेकाग्रभूमौसंप्रज्ञातंसमाधिप्रतिधायनिरोधभूमौवसंप्रज्ञातंसमाधिवक्तुमुपक्रमते॥॥॥
यदाविनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते॥निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥१८॥यदाय
स्मिन्कालेपरवैराग्यवशादिनियतंविशेषेणनियतंस्वप्न्यतामपदितं चित्तंविगतंरजस्तमस्कमं
तःकरणसत्त्वंखलुत्वात्॥सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपिसर्वतोनिस्पृहंतिक्त्वादात्मन्येवप्रय
कुचितिअनात्मानुपरिक्तेहृदिहियेपिस्वतःसिद्धस्यात्माकारस्यवारयितुमशक्यत्वाच्चित्तरेवप्रा
धान्यान्यगमृतंसद्वतिष्ठतेनिश्चलंभवतितदातस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकालेयुक्तःसमाहितइत्युक्तः॥७७॥

चक्षुःकायःसर्वकामेभ्योनिस्पृहःनिर्गतदोषदुर्गुणैर्नसर्वेभ्योदृष्टादृष्टविषयेभ्यःकामेभ्यःस्पृहात्तस्यायस्य
तिपरवैराग्यमसंप्रज्ञातिसमाधिरंतरंगंसाधनमुक्तं॥तथाचव्याख्यातंप्राक्॥समाधौनिर्द्वन्द्विकस्यचित्तस्यो
पमानमहः॥यथादीपनिवृत्तस्थोनिर्गतसोपमास्मृता॥येपिनियतचित्तस्ययुजतोयोगमात्मनः॥१९॥
दीपचलनेहेतुनावातेरनहितेदुःस्थितोदीपयथाचलनेहेतुभावात्तुंगतेनचलति सोपमास्मृता॥दृष्टं
तश्चित्तितोयोगज्ञैःकस्ययोगिनरेकाग्रभूमौसंप्रज्ञातसमाधिमतोभ्यासपाठवात्॥यतचित्तस्यनिरुद्ध
सर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपयोगंनिरोधभूमौयुजतानुतिरोधेयआत्मांतःकरणंतस्यनिश्चलं
आसत्त्वंइकेणप्रकाशकतयाचनिश्चलादीपोदृष्टोतइत्यर्थः॥आत्मनोयोगयुजतइतिव्याख्यानिर्दिष्टा
तिकालाजः॥सर्ववृत्तस्यपिचित्तस्यसर्वदात्माकारतयात्मपदवैयर्थ्यं॥निर्द्वन्द्वेनात्माकारकताचि
तस्यसंपाद्यते॥किंतुस्वतत्त्वात्माकारस्यसतोनात्मकारतानिवर्त्यतइतिदार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमवाक

१७८॥

पदं॥ यतचित्तस्येतिवाभावपरेनिर्देशः॥ कर्मधारयेवायतस्यचित्तस्येयर्थः॥ एवंसामान्येनसमाधिमुक्त्वा
निरोधसमाधिविस्तरेणविवरितुमारभते॥ ॥यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धयोगसेवया॥यत्रचैवात्मना
त्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति॥ ॥यत्रयस्मिन्परिणामविशेषयोगसेवयायोगान्यासपाठेन
जातेसतिचित्तंनिरुद्धंएकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपमैकाग्रतांयत्कालिर्निर्धनाग्नवदुपशम्यन्निरुद्धं
कतयासर्ववृत्तिनिरोधरूपेणपरिणतंभवति॥यत्रचयस्मिन्परिणामसतिआत्मनारजस्तमेनपि
भूतशुद्धसत्त्वमात्रेणांतःकरणेनात्मानंप्रत्यक्षैतन्न्यंपरमात्मनिर्गतंसच्चिदानंदधनमनंतमहिती
यमैपश्येन्नवेदांतप्रमाणतयाव्यासाक्षत्वंनात्मन्येवपरमानंदधनेतुष्यति॥नेदेहंद्रियसंघा
तनवाद्भोग्येऽन्यत्र॥परमात्मदर्शनेसयत्तुष्टहेत्वभावात्तुष्येवेतिवा तमेतःकरणपरिणामसर्व
चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगविद्यादितिपरेणान्वयः॥यत्रकालश्रुतितुव्याख्यानमसाधु॥तद्व्याख्यानव्याप्तं॥

१७८॥

आत्मन्येवतोषेहेतुमाह॥ ॥सुखमायंतिकंयत्तद्विग्राह्यमतींद्रियावेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्च
नितत्त्वतः॥ ॥यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेऽयंतिकमनंतंनिरतिशयंब्रह्मस्वरूपंअतींद्रियं
विषयेंद्रियसंयोगाननिबंध्यंबुद्धिग्राह्यंबुद्धेवरजस्तमोमल्लरहितयासत्त्वमात्रवाहिन्याग्राह्यंसुखं
योगचित्तिअनुभवति॥यत्रस्थितोयंबुद्धेस्मात्तत्त्वआत्मस्वरूपमैवचलति॥तंयोगसंहितंविद्योदित
तिपरेणान्वयःसमानः॥अत्रायंतिकमितिब्रह्मस्वरूपंकथनं॥अतींद्रियमितिविषयसुखव्यावृत्तिः॥
यस्यविषयेंद्रियसंयोगसापेक्षत्वात्॥बुद्धिग्राह्यमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्तिः॥सुषुप्तौबुद्धेलीनत्वात्॥
समाधौनिरुद्धिकायास्तस्याःसत्त्वात्॥तदुक्तंगोडपादेःसमाधिर्धृतमलस्याचेतसोनिबन्धितस्यात्मनियं
सुखंभवेत्॥नशक्यतेवर्णयितुंघोरतदोदयदंतःकरणेनगृह्यतेतदुति॥२अतःकरणेननिरुद्धसर्ववृ
त्तिकेनेयर्थः॥व्याप्तुसुखास्वादनंगोडाचार्यस्तत्रप्रतिषिध्य॥नास्वादयेकसुखंतत्रनिःसंगःप्रज्ञयाभवे

१७१

मा

दिति॥महदिदं समाधौ सखमनुभवामीति सविकल्परूपां प्रज्ञासखास्वादांतं व्युत्थानरूपत्वेन सम-
 धिविरोधित्वाद्योगीनकुर्यात्॥ अतएवैतादृशा प्रज्ञाया सहसंगं परिशुक्तं निरुद्धादियर्थः॥ निर्वृत्तिके-
 नतु चित्तनखरूपस्वरूपानुभवस्तैः प्रतिपादितः स्वस्थंशांसनिर्वाणमकेषां सखमनुक्तमिति स्थष्टु चै-
 तदुपरिष्ठात्कारिष्यते॥ यत्र न चैवायं स्थितश्चालतितत्त्वतः॥ युक्तमुपपादियति॥ अलब्ध्वा च
 परं लाभे मन्यते नाधिकं ततः॥ यस्मिं स्थिते न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥ अचनिरतिशयात्म-
 साख्यं जकं निर्वृत्तिकचिन्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा सतताभ्यासपरिष्ठाकेन संपाद्या परं लाभं ततो धिकं
 न मन्यते॥ कृतं कुर्यात् प्राप्तं प्रापणीयं तत्कालं ज्ञानपरं विद्यत इति स्मृतेः॥ एवं विषयज्ञो गवा सनायासना-
 धेर्विचलनं नास्तीति उक्ता श्रीतवा तमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह॥ यस्मिन्परमात्म-
 साखमये निर्वृत्तिकचिन्तावस्थाविशेषस्थितौ योगी गुरुणामहताशस्त्रनिपातादिनिर्मितेन महतापि दुः-

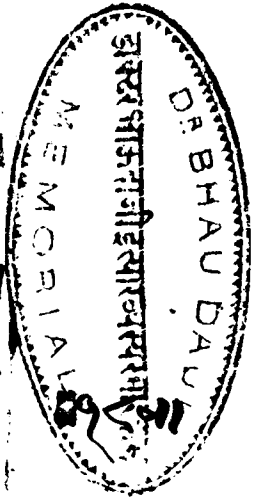
१७२

खेनानविचाल्यते किमु तत्क्षणेणैवार्थः॥ अतं विद्यादुःखसंयोगं वियोगं योगसंज्ञितं॥ सनिश्चयेन यो-
 क्तव्यो योगी निर्विषयचेतसा॥ यत्रोपरमतदुद्योगस्य बहु निर्विषययोगी निर्वृत्तिकः परमानंदानि-
 धं जकश्चित्तावस्थाविशेष उक्तस्तु चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखनिरोधित्वेन दुःखवियोग-
 मेव संतं योगसंज्ञितं वियोगात्तद्वहमपि विरोधलक्षणया योगात्तद्व्योचं विद्वाज्जानीयान्नतु योग-
 शब्दानुरोधात्कंचिद्व्यसंबंधं प्रतिपद्येति इत्यर्थः॥ तथा च ज्ञानान्तरं जलिरसूत्रयत्॥ योगाश्चित्तवृत्ति-
 निरोधइति॥ योगी जयति दुःखहेतियन्त्रप्रणुक्तं न देत दुपसंहृत्॥ एवं च तयो गे निश्चयनिर्वेदयोः साध-
 नत्वविधेनायाह॥ अथ योक्तुं फले योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनात्पर्यविषयार्थः॥ सय एव स-
 धर्मे सायेन योक्तव्यो न्यसमानीयः॥ अतिविषयचेतसा॥ एतावतापि कालेन यो गोनसिद्धः किमतः परं क-
 समिह्यमुक्तयो निर्वेदस्तद्विहेन चेतसा॥ दूहजन्मनि ज्ञानमंतरे वासेत्सपति कं लुरये येव धैर्ययुक्तो नम-

॥१८॥

रा

स्यर्थः॥ तदेतद्गोडपादा उदांजकु उल्लेख उदधेर्यह्लुकराग्रेणो कबिंदुना॥ मनसो निग्रहस्तद्वेदपरिवे
दतइति॥ उत्सेक उत्सेचनं शोषणं ध्रुवसायेन जले धरणमिति यावत्॥ अत्र संप्रदायविद आत्मायिका मा
चक्षेकस्य चित्रकिल पक्षिणो डानितीरस्थानितरंतरंगवेगेन समुद्रोपजहार॥ स च समुद्रोपजयिष्यामि
येति प्रसक्तः स्वमुखोपग्रेणैकं जलबिंदुमुपरिप्रचक्षेप॥ तदा च बहुतिः पक्षिर्निर्वधवैविध्यमाणापि नैवो
परं मयदृष्ट्या च तत्रागतेन नारदेन निवारतोपस्मिन् जन्मनि जन्मांतरे वा येन केनोपपायेन समुद्रोपजयिष्या
म्येवेति प्रतिज्ञां जेततश्चैवानुब्रूयात् कपालुना रदेगुरुडंतत्सहाय्याये प्रषयातो स समुद्रस्त्वलज्जातिदोहे
णात्वा मवमन्यत इति वचनेन॥ ततो गुरु उपस्रवातेन शुष्पसिम्भुसमुद्रो नीतस्तान्यडानितस्मिन् पक्षिणे
प्रददाविति एवमस्वेदनमनो निरोधे परमथर्मप्रवर्तमानं योगिनमीश्वरो नुगृह्णाति ततः पक्षिण इव तस्या
भिमतं सिध्यतीति भावः॥ किंचिद्दृष्ट्योगोभ्यासनीयः॥ संकल्पप्रवृत्तवान् कामास्यैका सर्वनिशेषतश्मन्सैव

मे२
द्विग्रामं विनियम्य समंततः॥ १८॥ ॥ संकल्पोदृष्टेष्वपि विषयेषु शोभनत्वादनेनैकशोभनाध्यासः॥ तस्माच्च
संकल्पादिदेस्यादिदेमस्यादियेवरूपाः कामाः प्रवृत्तितान् शोभनाध्यासप्रभवान् विषयान्ति लाषान् विचारज
न्याशोभनत्वानिश्चयेन शोभनाध्यासे बाधोदृष्टेष्वस्वकचंदनूवनितादिष्वदृष्टेष्वेव लोकापारिजातापूरः
प्रभृतिषु श्रुवांतपायस्ववत्स्वतएव सर्वान् ब्रह्मलोकपयंतान् शोषते तैस्वशोषनसवासनांस्त्यक्त्वा
तश्च कामपूर्वकत्वादिंद्रियसौ प्रवृत्तेस्तदपाये सति विवेकयुक्तेन मनसैव द्विग्रामे चक्षुरादिकरणसु
मूहं विनियम्य समंततः॥ सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रयादृशनेः शनैरुपरमेदियन्वयः॥ शनैः शनैरुपरमे
दुद्योगोद्यतिगृहीतया॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्॥ १९॥ ॥ नृमिकाजयक्रमेण शनैः शनैः
रुपरमेतद्युतिर्धैर्यं अस्मिन्नतातया गृहीता वया बुधिरस्वयं कर्तव्यतानि श्रयरूपा तया यदा कदाचिदव
श्यं भविष्येव योगकिं त्रयेयेवरूपया शनैः शनैर्गुरुपदिष्टमोर्गणमनो निरुध्यात् शनैः शनैर्निर्वदनिश्चयो

१८१॥

प्रागुक्तौ दर्शितौ ॥ तथा च अति ॥ यच्छेदोऽग्रनसि प्राज्ञस्तद्वच्छेदज्ञानात्मनि ॥ ज्ञानमात्मनि महति निवे-
 शान्त-आत्मनीतिर्वागिति वाचं लौकिकं वैदिकी च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् ॥ नानुयायि हननशून्य-
 धाचो विग्लापनं हितदितिक्रतेः वागवृत्तिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रेणो न वेदियर्थः ॥ चक्षुरादिनिरोधोपेत-
 स्यां भूमीदृशः मनसि इति चक्षुःसैर्दर्शितमनः कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियसहकारिण विद्युर्विकल्पसाधनं का-
 रणं ॥ ज्ञाने ज्ञानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातव्यं ज्ञानं ज्ञातव्योपाधाविहंकारे नियच्छेत् मनोव्यापारात्प-
 रियज्याहंकारमात्रं परिशेषयेत् ॥ तच्च ज्ञानं ज्ञातव्योपाधि महंकारमात्मनि महति महत्त्वे सर्वकार्यव्या-
 पके नियच्छेत् ॥ द्विविधोऽहंकारो विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति अयमहमेतस्य पुत्रद्वयैव व्यक्तमभि-
 न्यमानो विशेषरूपोऽहंकारः स्मीयेतावन्मात्रमभि न्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्यहंकारः सच हिरण्य-
 गजेमहानातेति च सर्वानुस्यूतात्वा उच्यते ॥ तान्यामहंकारस्याविविक्तो निरुपाधिकः शान्तात्मिनी सर्वो

॥८१॥

तारश्चिदेकरसस्तस्मिन्महान्तमहत्मानं समिष्टिवृद्धिर्नियच्छेदेवंतत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत्ततो निरुपा-
 धिकत्वं पदलक्ष्यः शुद्धात्मा साक्षात्कृतो भवति शुद्धे हि चिदेकरमेप्रयगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वृ-
 त्तमव्यक्तप्रकृतिरुपाधिसाचप्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्त्वं नामधेयव्यक्ती भवति ॥ ततो बहिर्वि-
 त्वापाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोमैरूपेण ततो बहिर्वागादेन्द्रियरूपेण ॥ तदेतद्ब्रूयादिति हितं ॥ इन्द्रियाणि पराण्या-
 हुरिन्द्रियेभ्यः परमैः ॥ मनसोऽपि पराबुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥
 पुरुषान्तरं किंचित्साक्षात्सापरागतिरिति तत्र गवादिष्विव वाङ्मिरोधः प्रथमान्तरमि ॥ बलिमुग्धादिष्वि-
 चिनिर्मलत्वं द्वितीया ॥ तज्जामिवाहंकारराहियन्तरीया ॥ संप्रुता विवमहत्त्वं त्वराहियं चतुर्थी ॥ तदेतद्भूमिचतु-
 र्यमपेक्ष्य जनेः प्रमेरुपरमेदियत्तत् ॥ यद्यपि महत्त्वं ततोऽतात्मनोर्मध्यमहत्त्वं ततोऽपि दानमव्याकुलारव्यंत-
 त्वं अहोदाहृतिरपि तत्र महत्त्वं तस्य नियमनं नान्यथायि ॥ संप्रुता विवस्वरूपं लयप्रसंगात् ॥ तस्य च

रि

१८२॥

कर्मक्षये सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वतएव सिद्धत्वात् तत्त्वदर्शनानुपयोगिताच्च ॥ दृश्यते त्वग्रयाव
 ध्यायौ सप्तमया सप्तमदन्तिभिरिति ॥ पूर्वमभिधाय सप्तमत्वा सिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् ॥ स च त
 वदिदृष्टो दर्शनसाधनत्वेन दृष्टत्वेन च जीवन्मुक्तिरुपवेत्ता स्यायापेक्षितः ॥ ननु शांतात्मन्यव
 रुधस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सफुल्लवदनुदर्शनहेतुत्वमिति चेत् न स्वतः सिद्धयदर्शनस्य निवारयि
 तुमशक्यत्वात् ॥ तदुक्तं ॥ आत्मनात्मकारस्वभावतो वस्थितं यदा चित्तं ॥ आत्मैकाकारतया निरस्तुताना
 तमदृष्टिविधीत ॥ यथा घट उत्पद्यमानस्त्वतो विद्यत्पूर्ण एवोत्पद्यते ॥ जलतंडुलादिपूरणानृत्यन्ते घटपु
 श्रान् पुरुषप्रयत्नेन तवति ॥ तत्र जलदो नि सारितो विविच्य निःसारितुं न शक्यते ॥ मुरवपिधानेप्यंतवि
 यदवतिष्ठत एव ॥ तच्च चित्तमुत्पद्यमानं चैनन्यपूर्णमिवोत्पद्यते ॥ उत्पन्ने तु तस्मिन् मूषानिषिक्तो द्रुत
 तास्रवत घटदुःखादिरूपत्वं जगत्तु धर्मो धर्मसहकृतसासग्रीवशाड्वतित्तत्र घटदुःखाधनात्मा

यि
 ॥८२॥

कारे विरामप्रययाभ्येन निवारितेपि निर्मितमात्रशेषतया सृष्टमत्वेन निरूपाधिके चिदात्ममात्राणि मु
 रवत्वात् वृत्तिविनैव निर्विप्रमात्मा नुनूयते ॥ तदेतदाह ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेद
 ति ॥ आत्मनिरूपाधिके प्रतीचिसंस्थां समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं स्वप्रकारवृत्तिशून्यं स्वभावसिद्धा
 त्माकारविशिष्टमनः कृत्वा धृतिगृहीतमविवेकबुद्ध्या संपाद्या संप्रज्ञातसमाधिस्थः स न किंचिदपि
 आमात्मनमात्मानं चिंतयेत् न च यथा विषयो कुर्यात् ॥ अनात्माकारवृत्तौ हि बुद्धानमवस्थात् ॥
 आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञातसमाधिरियं संप्रज्ञातसमाधिर्यथायकामपि चित्तवृत्तिनोत्पादयेदिय
 र्थः ॥ एवं निरोधसमाधिं कृत्वा नयेत् ॥ अतो वृत्तानि श्रुतिमनश्चंचलमस्थिरं तात्स्ततो नियम्येतदात्मे
 न्यववर्तनयेत् ॥ २६ ॥ ॥ शाब्दादीनां चित्तविषये हेतूनां मध्ये यतोयतोयसमाद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादिवि
 षयादागदेषाश्चंचलविषयाभिमुखं सत्तमनो निश्चरति विक्षिप्तं सत्तमविषयाभिमुखी प्रमाणाविषय

यं विकल्पस्मृतीनां मन्यतमामपि समधि विरोधिनी वृत्तिमुत्पादयति ॥ तया लहेतुनां निद्रा शेषवद्भूत
 अमादीनां मध्ये यतो यतो निमित्तोदात्तस्थिरं लयातिमुरवं सन्मनो निश्चरति तं ले संस्रमाधि विरोधिनी नि
 द्राया वृत्तिमुत्पादयति ॥ ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्तञ्च नित्यस्यैतन्मने निवृत्तिकं क्त्वा मन्ये
 यत्प्रकाशपरमानंदघने क्त्वा नये निरुंधातयय ॥ न विक्षेपे तनवा लीयेत त एव कारणेनात्मगोचरं संस्रमा
 धे वारयति ॥ एतच्च विवृतगोडाचार्यपादैः ॥ ३ ॥ उपयेन निगृहीयात् विक्षेपं कामनेपायो ॥ ४ ॥ सप्रसन्नं लये
 चैव यथाकामो लयस्तथा ॥ १ ॥ दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामनेपायान्निवृत्तयेत् ॥ अजं सर्वमनुस्मृत्य जातने
 वतु पश्यति ॥ २ ॥ लये संबोधयेच्चित्रं विक्षेपं शमयेत् पुनः ॥ सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥
 ॥ ३ ॥ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसंगं प्रययाजवेत् ॥ निश्चलं निश्चरच्चित्रं मेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४ ॥ यदा न
 लीयते चित्रं न च विक्षिप्यत पुनः ॥ अतिंगमतमाज्ञासंनिधौ न ब्रह्मतत्तदेति पंचभिः श्लोकेः उपायेन वक्ष्ये

माणेन वैराग्यात्वासेन कामनेपायो विक्षेपं प्रमाणविषयं विकल्पस्मृतीनां मन्यतमयापि वृथाप
 रिषतं मने निगृहीयात् ॥ निरुंधादात्मन्येव यथः ॥ कामनेपायोरिति चिन्त्यमाना वस्था भुज्यमाना
 वस्था जेदेन द्विवचनं तं बालीयते सिमनितिलयः स्रष्टुं तं स्मित्क प्रसन्नमायासवर्जितमपि मनो
 निगृहीयादेव स्रष्टुं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह ॥ यथा कामे विषयगोचरप्रमाणादि वृत्त्यादने
 न समानविषयीतया लयोपि निद्राद्रसवत्प्रत्यादने न समधि विरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि समा
 धिः अतः कामादिकृतविक्षेपादि अमादिकृतलयादपि मने निरोधव्यमियर्थः ॥ येन निगृहीयात्
 केनेत्युच्यते ॥ सर्वदेतमविद्याविजृम्भितमबलं दुःखं सर्वमनुस्मृत्यैव भूमीतत्सरवंनात्मैकसुख
 मस्तियथायदल्पं तन्मयं तदुःखमिति श्रुत्यैव गुरुदेवादन उपश्रुत्वा लोच्यमानं चिन्त्यमाना
 वस्थान् विषयान् नेषान् भुज्यमाना वस्थोच्च विषयान् निवर्तयन् ॥ मनसः कामादिति त्रयाः ॥ काम

१८१॥

या

अकेसंभोगश्च भोगतस्मान्मनोनिवर्तयेदिवा ॥ एवं दैतस्मरणकाले वैराग्यसत्त्वबलपायद्वयार्थः ॥ दैतविरागिपु
रसोपायइह ॥ अजंघ्रसर्वनततेतिरिक्तो किंचिदस्तीतिशास्त्राचर्यापदेशानंतरं यमेनुस्मृतिदिपर
तदैतजातेनपश्ययव ॥ अधिष्ठानेज्ञातेकस्मिन्तस्याज्ञावात् ॥ प्रबोधयाम्येषयाचैलक्षणयात् ॥ चेतन्यस्ति
शास्त्रं यवैराग्यभाननातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्तमानं चित्रं यदिदं तं दिभलयाभ्यासवशात्तुया
भिमुखं नवेत्तदनिद्राशेषजीर्णबहुश्रमाणां लयकारणानिरोधनचित्रं सम्यक् ॥ प्रबोधयेदुद्यानप्रय
त्नेन ॥ यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं दैनं दिनप्रबोधाभ्यासवशात् ॥ कामभोगयोर्विहितं स्यात् ॥ तदा वैराग्य
ज्ञावनयातत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत्त एवं पुनः पुनरभ्यस्यतां लयात् संबोधितं विषयं न्यश्च व्याव
र्तितं नापि समप्राप्तमंतरालावस्थं चित्रं स्तब्धीभूतं सकषायं रागेदेषादिप्रलयवासनावशानस्तब्धीभा
वास्थेन कषायपादेषणयुक्तं विजानीयात् समाहितात् चित्तात् विवेकेन ज्ञानीयात् ॥ ततश्च न दं समाहि

॥८४॥

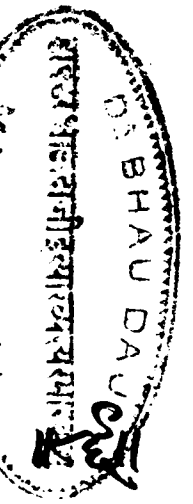
तमिप्रवगम्यलयविज्ञेयान्मामिव कषायादचित्रं निरुंध्यात् ॥ ततश्च लयविज्ञेयकषायेषु परिहृतेषु
परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते ॥ तच्च समप्राप्तं चित्रं कषायलयत्वांद्यानचालयेत् ॥ विषयाति
मुखं न कुर्यात् ॥ किंतु धृतगृहीतया बुध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्यतस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन
स्थापयेत् ॥ तत्र समाधौ परमस्मरव्यं जकेपि स्मरव्यं नास्वाद्ये ॥ एतादंतं कालमहं सुखीति स्मरवास्वा
दरूपान् कुर्यात् ॥ समाधिभोगप्रसंगादिति प्रागेव कृतं व्याख्यातं प्रज्ञया यदुपलभ्यते स्मरवंतदवि
द्यापरिकल्पितं मृषैवेत्येवं ज्ञावनयानिःसंगोनिःस्पृहः ॥ सर्वमुरेव पुनवेत् ॥ अथवा प्रज्ञया सविक
ल्पस्मरवाकारवृत्तिरूपयां सहसंगं परिव्यणेत् ॥ ननु स्वरूपस्मरवमपि निवृत्तिवत् चित्तेनानुभवतः ॥ स्वभा
वप्राप्तस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नयत्नान् दृष्टं तं चित्रं स्वभावचांच
ल्यत्वात् विषयातिमुखतया निश्चरन् बहिर्निर्गच्छत् ॥ एकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ निरोधप्रयत्नेन समं ब्रह्मपे

कगानयेत्॥ समप्राप्तं चित्तं कीदृशमिह चेत्ये॥ यदनुलीयते नापि स्तब्धी भवति ता समत्वसाम्येन लय
 शब्देनैव स्तब्धीभावस्योपलक्षणात्॥ न च विक्षिप्यते पुनः न शब्दाकारवृत्तिमनुभवति नापि स्तब्धमा
 स्त्वादयेति॥ राजसत्वसाम्येन सुखास्वादयस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात्॥ पूर्वमेव निर्वृतास्तु पृथक्
 प्रयत्नकरणाया॥ एवमेव कषायास्यां विक्षेपस्त्वस्वादाभ्यां च अविगमनमिगानं च लने सवातप्रदीप
 वत्॥ लयाभिमुख्यरूपं तद्वद्विनिवातप्रदीपकल्यं॥ अनाज्ञासंनकेन चिद्विषयाकारेणाज्ञासतद्वत्
 तत्॥ कषायस्त्वस्वादयोरुत्तयोत्तमवउत्तमवयवद्वयोश्च लुप्त्यं रहितं चित्तं भवति तदचित्तं ब्रह्मनि
 ष्यन्तं समं ब्रह्म प्राप्तं भवतीत्यर्थः॥ एतादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः॥ यदा पञ्चावतिष्ठतज्ञानानिमन
 सा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः॥ परमां गतिं तं योगमिति मन्यन्ते राशिं द्रव्यधारणां अप्रमत्तं तदा नयति
 योगोऽप्यप्रमत्तवाप्ययमिति॥ एतन्मूलकोऽवयवयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधद्वयसूत्रं॥ तस्माद्युक्तं ततस्ततो

नियम्येतदात्मन्येव कश्चनयेदिति॥ एवं योगाभ्यासबलादात्मन्येव॥ योगिनः प्रज्ञास्यति मनः ततश्च॥
 ॥ प्रज्ञांतमनस्येनं योगिनं स्वरमुत्तमं॥ उपैति शान्तरजसं ब्रह्म भूतमकल्मषं॥ ॥ प्रकर्षण
 शांतं निर्वृत्तिकृतयानिरुद्धं संस्कारमचिच्छेषं मनो यस्य तं प्रज्ञांतमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कं निर्म
 नस्त्वेहेतुगमं विरोषणद्वयं शांतां रजसमकल्मषमिति॥ शांतं विक्षेपकं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यं॥
 तयानविद्यते कल्मषं लयहेतुस्त्वमोयस्य तमकल्मषं लयशून्यं शांतरजसमियमेव नैव तमो
 णोपलक्षणे॥ अकल्मषं संसारहेतुधर्माधमो वर्जितमिति वा॥ अज्ञानं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन
 समं ब्रह्म प्राप्तं जीवन्मुक्तं॥ एनं योगिनं एवमुक्तं प्रकारेण तिथिः॥ उक्तं मानिरतिशयं स्वरमुत्तमं
 पगवति॥ मनस्तद्विहारी तस्मात्प्रसन्नस्वरूपस्वरवा विभावप्रसिद्धिद्योतयति हि शब्दः॥ तयारतिव्या
 रव्याति॥ स्वरवत्त्वादांति कियत्तदियं॥ उक्तं॥ स्वरवयोगिनः स्फुटीकोक्तमिति॥ युंजन्नेवं सदात्मा

१८६॥

नंयोगीविगतकल्मषास्त्रवेनब्रह्मसंस्पर्शमयंतंस्वरूपमश्रुते॥२॥ ॥एवंमनसैवेन्द्रियन्नादि
 द्याद्युक्तकमेणात्मानंमनःसदायुजंभेमादयदयोगीयोगेननिर्यासंबंधीविगतकल्मषाविगतम
 संसारहेतुधर्माधमरहितःसत्त्वेनानायासेनदुःखरक्षणधानात्सर्वानायायनिवृत्त्याब्रह्मसंस्पर्शम
 त्वेनविषयस्पर्शसहब्रह्मणःस्पर्शस्तादात्म्यंयस्मिंतद्विषयमनस्पर्शब्रह्मस्वरूपमिदं॥अ
 तस्त्वाचतान्परिच्छेदानतिश्रीतंनिरतिसत्त्वमानंदमश्रुतेव्याप्नोतिसर्वतोनिवृत्तिकेनचित्तैर्नलघवि
 प्रविलक्षणमनुभवतिविशेषवृत्तिसत्त्वातलयेचमनसेपिस्वरूपेणासत्त्वात्॥सर्ववृत्तिशून्येनसुख
 णामनसास्त्वामनुभवःसमाधिविवेच्यर्थः॥अत्रचानायासेनेयंतरायेनिवृत्तिरुक्ता॥तेषांतरायाःदर्श
 नायोगसूत्रेण॥व्याधिरुह्यान्संशयप्रमादाकलस्यविरतिश्चातिदूरीतालब्धधूमिकत्वानवस्थित
 त्वानिचित्तविशेषस्तंतरायाः॥चित्तंविक्षिपंतियोगादपनयंतीतिचित्तविशेषायोगप्रतिपक्षाःसंशयः

श्चातिदूरीतावद्वृत्तिरूपतयावृत्तिनिरोधस्यसाक्षात्प्रतिपक्षौवच॥व्याधायदुक्तसप्तवृत्तिसचरितत
 यातत्प्रतिपक्षादुच्यते॥व्याधिघातुर्बुध्मनिमित्तविक्रमोऽवरपदिःस्त्यानमकर्मण्यता॥गुरुणादिद्व्य
 माणस्यप्यासनोदिकर्मानहर्तितयाक्त्वा॥योगःसाधनंयोनवैक्यत्रयकोटीस्पृक्बिज्ञानसंशयो
 तदुपप्रतिष्ठत्वेनविपर्ययांतर्गतोपि सन्नुत्तयकोटिस्पृक्ककोटिस्पृक्त्वरूपावांतरविशेषविवक्षया
 यत्राविपर्ययाद्देहोक्तःप्रमादःसमाधिसमाधानानामनुष्ठानसामर्थ्येननुष्ठानशीलता॥विषया
 तरव्याप्ततयायोगसाधनेष्टादसीत्यमितिथावत्त्रालस्यसयामपिआदासैन्यप्रच्युतौकफादि
 नातमस्यचकापयचित्तयोगरुत्वंव्याधित्वेनाप्रसिद्धमपियोगविषयेप्रवृत्तिविरोधिअविरतिश्चित्त
 स्पविषयविशेषेआकांतिकोभिलाषः॥श्चातिदूरीनयोगासाधनेपितसाधनत्वबुधिरुत्तयातसाध
 नेष्यसाधनत्वबुधिः॥अलब्धधूमिकत्वंसमाधिभूमरेकग्रतायाअलनासिद्धमूढविक्षिप्तपत्वमिति

१८७॥

यावत् अनवस्थितत्वं लब्धयामपि समाधिभूमौ प्रयुक्तैश्चिन्त्याचित्तस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वं तत्रैवेति चित्त
विशेषानवयोगप्रतिपत्तायोगांतराया इति वा निधीयंतो दुःस्वदौर्मनस्यो गमेहनयत्वस्यासंप्रश्नासा
विशेषसमुद्भवः। दुःखं चित्तस्मरजसः परिणामो बाधनालक्षणः। तच्च ध्यात्मिकं शरीरमानसं च व्या
धिर्व्यावृत्तकामादिबन्धान्नवति॥ अग्निधौतिकं व्याघ्रादिजनितं अग्निदेविकं ग्रहपीडादिजनितं
दुःखाख्यविषयहेतुत्वात् समाधिविरोधिदौर्मनस्य मिथुविघ्नादिबलवत्तदुःखानुभवजनितचित्तस्य त
मसः परिणामविशेषः॥ एवमापरपयोयस्तद्व्याभावस्तत्कषायत्वात् लयवत् समाधिविरोधी॥ अंगमेज
यत्वमंगकंपनमासनस्थैर्यविरोधिप्रणेतबाह्यस्य वायोरंतः प्रवेष्टानंश्वासः समाध्यांगे च कविरोधी॥
प्रणेतकोष्ठस्य वायेर्त्सहिर्निःसारणं प्रश्वासः समाध्यांगपूरकविरोधी समाहितचित्तस्यैतेन नवतिविक्षिप्त
चित्तस्यैव नवतीति विशेषसहनुवांतराया एव॥ एतेन्यासवैराग्याभ्यां निरोधव्याः। ईश्वरप्रणिधानेन च॥

॥८७॥

तीव्रसंवेगानां समाधिरप्रयुक्तैर्दुःखैश्च प्रणिधानात् इति॥ पक्षांतरमुक्त्वा प्रणिधेयमीश्वरं क्लेश
कर्मविपाकाद्यैरपरामृष्टः। पुरुष ईश्वरैः विरोधैर्निरतिशये सर्वज्ञबीजं संपूर्वेषामपि गुरुः॥ काले
नानयच्छेदादिति त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यं तत्प्रणिधानं ह्यन्यामसूत्रयुक्तं तस्य वाचकः प्रणवः॥ तज्जापस्तदर्थ
भावनमिति॥ ततः प्रयुक्तचेतनाधिगम्यं तरायाभावश्च॥ ततः प्रणयज्ञफलान्नदर्थध्यानरूपाच्चेश्वरप्रणि
धानान् प्रयुक्तचेतस्य पुरुषप्रकृतिविवेकेनाधिगमः साक्षात्कारो भवति॥ उक्तानामंतरायाणामेवापि
भवतीत्यर्थः॥ अन्यासवैराग्याभ्यामंतरायनिवृत्तौ कर्तव्यायामन्यासदाहृद्यमिह॥ तत्प्रतिषेधार्थमे
कतत्वाभ्यासः तेषामंतरायाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिन्कश्चित् अनिमित्तत्वेऽन्यासः श्वेतसः पुनः पु
नर्विज्ञानं कार्यतश्चा॥ मैत्री करुणा मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनां तच्चित्तप्रसादनी॥
मैत्री सौहार्दकरुणा रुपा॥ मुदिता हर्षः उपेक्षा औदसिन्यसुखदिशैश्च दंतः प्रतिपाद्यं तैः सर्वप्राणि

१८८

पुरुषखंडं संज्ञा पन्ने पुरुषाद्येतन्मम मित्राणां सरित्वमिति मैत्रीभावयेत् ॥ न त्वीर्ष्यादुःखितेषु कथं ननु
नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कपमेव भावयेत् ॥ नोपेक्षां न वा हर्षं पुण्यवत्कपुण्यानुमोदनं न हर्षकु
यान्ति तु विदूषं न वापेक्षां ॥ अपुण्यावत्कपोदसि न्यमेव भावयेत् ॥ ननु मोदनं न वादुःखं न मस्य भावय
तः शुक्राद्यमोपजायते ततश्च विगत रागादुषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेकाग्रता योग्यं भवति मैत्र्यादि च नुष्ट
यच्चापलक्षणां अन्तयं सत्वं संशुद्धिरित्यादीनाममानित्वमदमित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषामेतेषां शुभ
वासनारूपत्वेन मलिनवासनानिवर्तकत्वात् ॥ रागादुषादिमहाशत्रूस्वपुरुषार्थप्रतिबंधको महता प्रयत्ने
न परिहर्तव्या विद्येत सूत्रार्थः एवमन्येपि प्राणायामादय उपया ॥ अत्र प्रसादनाय दर्शिताः ॥ तदेतच्चित्त
प्रसादनं नैव दनुग्रहेण यस्य ज्ञातं तं प्रत्येव न हृत्वनं सखेन तिस्र्यन्यथा मनः प्रशमानुपपन्ने ॥ तदेव नोद्य
समाधिना त्वं पदलक्ष्येन तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदेक्यगोचरात् त्वमसीति वेदांतवैष्णवजन्मनिर्व

१८८

ना

कल्पकसाक्षात्काररूपावृत्तिर्ब्रह्मविद्यामिथ्यां जायते ततश्च कृतत्वाविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसत्त्वमयं
तामश्नात इत्युपादयति चित्तिः श्लोकैः ॥ तत्र प्रथमं पदलक्ष्येन स्थितिमाह ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं
सर्वभूतानि चोत्तमनि ॥ इत्येतो योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ॥ सर्वेषु भूतेषु स्थावरजंगमेषु श
रीरेषु जेतुं तया स्थितमेकमेव निमग्नं विद्मः ॥ तस्मात्मानं प्रमद्वेत्तनं साक्षिणं परमानंदस्य सानंदघनं साक्षे
भ्योऽभूतजडपरिपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेन ह्येतस्मात्साक्षिणेति ॥ तस्मिन् आत्मनि साक्षिणि सर्वाणि भू
तानि साक्षात्प्राप्यासि कन संबंधेन वाग्यतया कल्पितानि साक्षिसाक्षयोः संबंधांतरानुपपन्ने मिथ्याभू
तानि परिच्छिन्तानि जडानि दुःखात्मकानि साक्षिणविवेकेन ह्येतो ॥ कथं योगयुक्तात्मा ये मोन निर्विचारवेशा
रघरूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्त आत्मांतःकरणं स्पृशतथा च प्रागेवोक्तं निर्विचारवेशारघ्ये व्यात्मप्र
सादः ॥ अतः तत्र प्रज्ञा ॥ अतानुमानप्रज्ञा न्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति तया च शब्दानुमानागो

चरययार्थविशेषवस्तुचरयोगज्ञप्रयत्नेन क्रतुं नरसंज्ञेन युगपत्सूक्ष्मव्यवहिविप्रकृतं च सर्वतु
 ल्येमेव पश्यतीति सर्वत्र समदर्शनं तस्येति सर्वत्र समदर्शिनः॥ सनात्मानं मन्नात्मानं च योगयुक्तात्मा
 यथावस्थितमीक्षित इति युक्तं अथवा योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शिनः स आत्मानमीक्षत इति योगी
 समदर्शिनो वात्मेक्षणोधिकारिणा बुक्तौ॥ यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षाकारहेतुस्तथा जडवि
 वेकेन सर्वानुस्यूतचेतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योगस्वापेक्षितः॥ अतवाहवसिष्ठः श्रद्धाक्रमोचित
 नाशस्य योगो ज्ञानं चराद्ययोगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं साम्यगवेक्षणं॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्य
 चित्तवृत्तिश्च यः॥ प्रकारो द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति॥ चित्तनाशस्य साक्षिणः सकाशादुपधिभूत
 चित्तस्य पृथक्करणान्न दृष्टं निपातस्योपायद्वयं एकौ संप्रज्ञात समाधिः संप्रज्ञातसमो धौ हि आत्मैका
 कारवृत्तिप्रवाहयुक्तमंतःकरणसत्वं साक्षिणानुभूयते निरुध्य सर्ववृत्तिकं तत्पञ्चांगं मूल्यात् नानुभूयत

इति विशेषः॥ द्वितीयस्तु साक्षिणिकस्मितं साक्ष्यमवृत्तत्वात् नालेव साक्ष्ये चतुपरमार्थसयः केवलो वि
 द्यत इति विचारः तत्र प्रथममुपायं प्रपंचपरमार्थनावदिनो ह्यरण्यगतो दयः॥ प्रपेदिरोतेषां परमार्थस्य
 चित्तस्यादृशनेन साक्षिदर्शने निरोधातिरिक्तोपाया संभवात्॥ श्रीमत्तुं कर न गवत्पूज्यपादमनोप
 जां विनरुचौपनिषदा प्रपंचानुत्तत्वादिनो द्वितीयमेवोपायमुपयुक्तः॥ तेषां अधिष्ठानज्ञानदाक्ष्यं सीत
 तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य न तद्दृश्यं चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते॥ अतएव भगवत्पूज्य
 पादाः कुत्रापि ब्रह्मविदाः योगोपेक्षां न व्युत्पादयाम्बुधुः॥ अतएव चोपनिषदाः परमहंसाः श्रोतवेदांतिं वा
 यमविचार एव गुरुमुपसृज्य प्रवर्तते ब्रह्मसाक्षात्कारेण न तु योगविचारो वचित्तदोषनिराकरणेन तस्या
 न्यथा सिद्धत्वादिति कृतमर्थकेन॥ १॥ एवं अर्घ्यं पदार्थं निरुपार्धं तत्पदार्थं निरुपयति॥ यो मां पश्य
 तिसर्वत्र सर्वं च मेयिती पश्यति॥ न स्यादहं न प्रणश्यामि स च मेन प्रणश्यति॥ यो योगी मां श्वरं तत्पदार्थं

॥१९६॥

मन्त्रोपपन्नं चकारणमायोपधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सङ्गेषु चानुस्यूतं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
परमार्थस्य मानन्दधनमनंतं पश्यति योगज्ञेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति ॥ नद्यासर्वं च प्रपञ्चजातं मय
यामय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेनैव पश्यति ॥ तस्यैवं विवेकद्विनिर्मुक्तत्वं तदार्थो न गवान् न च यथा
मि ॥ ईश्वराकश्चिन्मद्भिन्नोस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि ॥ किं त्वयोगज्ञा परोक्षज्ञानविषयो भवामि
मि ॥ द्येयं पि वाक्यजा परोक्षज्ञानविषयत्वं तदार्थान्तेनैव तथापि क्वचित् स्थापितं तदार्थस्य योगजा
परोक्षज्ञानविषयत्वं मुपपद्यत एव ॥ एवं योगज्ञेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकुर्वन्मन्त्रमेन प्रणाश्रयति परोक्षेन
भवति स्वात्मा हि ममैव विद्वन्ति प्रियात्वात् सर्वदा पद परोक्षज्ञानगोचरो भवति ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव न जाम्येह मियुक्ते ॥ नथैव शश्यास्थनीषध्यातस्य यो धिष्ठिरं प्रति न गवतोक्तेः ॥ अविद्वान्स्त्वं
स्वात्मानमपि संतं भगवन्तं न पश्यत्यतो न गवान्ययन्नपितं न पश्यति ॥ सर्वतमविदितो ननु न कीति अत्र ॥

॥१९७॥

विद्वान्स्त्वं सदेव सन्निहितो न गवतो नुग्रहनाशनमियर्थः ॥ एवं तं पदार्थं तत्पदार्थं च श्रुद्धिं निरूप्यतत्
मसि वाक्यार्थं निरूपयति ॥ ॥ सर्वत्र तस्थितं यो मां भजये केवमास्थितः सर्वथा वत्तमानोऽपि स योगी
मीमयि वर्तते ॥ ॥ ॥ सर्वेषु भूतेषु धिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं
स्वेन त्वं पदं तद्वेषोऽसहैकत्वमयं तान्तेदमास्थितः घटाकाशोऽमहाकाश इत्यत्रैवोपाधिकेनैव निराकर
णेन निश्चिन्वन् नूयो भजये हं ब्रह्मास्मीति वेदांतवाक्येन साक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोऽविद्यात
त्कार्येति ब्रह्मा जीवन्मुक्तः कृतकमभवति ॥ यावत्तु तस्याबाधितानुस्यूताशूरीरादिदृशेन सनुवर्तते ता
वत्प्रार्थक्यमप्राबल्यात्सर्वकर्मयोगेन वा यावत्तु बल्युदिवत् ॥ विहितं कर्मणा वजनकादिवत् ॥ प्रतिषि
धेन कर्मणा बाधनायादिवत् ॥ सर्वथा येन केनापि रूपेण वर्तमानेऽपि व्यवहारन्मपि स योगी ब्रह्माहम
स्मीति विद्वान्मपि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षप्रतिनास्ति प्रतिबंधशंका ॥ तस्यैव न दे

१५१॥

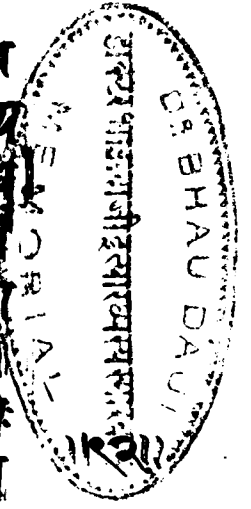
याश्चनाश्रयादुज्ञात आत्मा ह्येषां स न वंतीति श्रुतेः देवा महि प्राजा वा अपि तस्य मोक्ष न वन्ताने श्रुते किमुना
न्येक्षद्वा इदं यथैः ॥ अत्र विदो निषिद्ध कर्मणि प्रवर्तक योरागदेष्ये रसं न वेन निषिद्ध कर्मसं न वेपितं देगी
यस्य ज्ञान स्तुत्ये मिदमुक्तं सर्वथा वं न मानोपीति ॥ हत्वापि स दुर्मां लोकान हंति न निबध्यत इति वत् ॥ एवमु
त्पन्नेपितत्त्व बोधकैः कश्चिन्मनो न्नाशवासनाक्षययोरनाघाज्जीवन्मुक्ति इव नानुभवति चिन्तविक्षेपणाच्च
दृष्टुः स्वमनुभवति सोपरमा योगी दिह पातक कल्य भागित्वात् ॥ दृष्टुः सङ्गावपयं तं वदृष्टुः स्वानुभव
तत्त्वज्ञान मनोनाशवासनाक्षयाणां तु युगपदभ्यासादृष्टुः स्वनिवृत्ति पूर्वकं जीवन्मुक्तिः स्वमनुभव
प्रारब्धकर्मवशात् स्वमाधेय्युत्थानकालम् ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो र्जुना ॥ सुखं वाय
दिवा दुःखं स योगी परमतः ॥ ॥ आत्मैवोपम्यमुपमातेनात्मदृष्ट्यन्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वाय
दिवा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्थानि ध्वं यथान संपादयति त्वं परस्पापं हं यो संपादयति त्वं
नि न

१५१॥

न्यत्वात् एवं स्वस्थं यथा संपादयति तथा परस्पापी ध्वं यः संपादयति तागमुन्यत्वात् ॥ स निर्वस नयो
पशोत मनोयोगी ॥ अत्र विदो निषिद्ध कर्मणि प्रवर्तक योरागदेष्ये रसं न वेन निषिद्ध कर्मसं न वेपितं देगी
याणां क्रममभ्यासो यमहान् प्रयत्नः अस्तेषां इदं यथैः ॥ तत्र दृष्टुं सर्वं न जानाति मद्दितीये विदो न दृष्टुमि
मायया कल्पितत्वात् ॥ सर्वत्र समं पश्यति यो र्जुना ॥ सुखं वाय दिवा दुःखं स योगी परमतः ॥ ॥ आत्मैवोपम्यमुपमातेनात्मदृष्ट्यन्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वाय
दिवा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्थानि ध्वं यथान संपादयति त्वं परस्पापं हं यो संपादयति त्वं
नि न

१९२॥

दयादात्मनश्चदृष्टेन पुनर्दृष्टुं पयोगाल॥ निरिधनागितं वन्मनो न श्रयति॥ निष्ठे च मसि संसारे द्वेध
कस्य बाह्यस्य निमित्तस्योपपत्तौ वासना क्षीयते॥ क्षीणायां च वासनायां प्रतिबंधात्तावात्तत्त्वज्ञानोदय
इति परस्परकारणात्वं द्वातीयं अतएव न गवान्ने सिद्ध आह॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव
चामिश्रः कारणातां गत्वा दुःखसाध्यनिश्चितानि हि॥ तस्माद्रूपं यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ज्ञेयं
दूरस्थत्वाच्च यमेतत्समाश्रयेति॥ पौरुषेयत्तः केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवं विबाधोत्सा
हरूपो निर्वधः विवेको नाम विविच्य निश्चयः तत्त्वज्ञानस्य अवणादिकं साधनं॥ मनोनाशस्य योगावा
सनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति॥ एतादृशविवेकयुक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन यो नो गच्छाया
स्वल्पाया अपि हविषा कृष्णवर्त्मवेति ग्रायेन वासानावृद्धिहेतुत्वादित्युक्तं॥ द्विविधो हि विद्याधि
कारी कृतोपास्ति स्मृतोपास्तिश्च॥ तत्र य उपायस्य साक्षात्कारपर्यंतमुपेक्षितं कृतत्वात् तत्त्वज्ञानाय प्रकृ

कृतस्य वासनाक्षयमनोनाशो यो दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्तिश्च तएव सिध्यति इदानीं तत्तत्तत्तत्त
येणाकृतोपास्तिरेव मुमुक्षुरेव सत्यमात्रोत्सहसा विद्यायां प्रवर्तते योगाविना चिड्डाडिविवेकमात्रेण
वचमनोनाशो वासनाक्षयता कालिको संपाद्य शमदमादिसंपत्त्या अवणमनननिदध्यासनानिसंपाद्यति
तैश्च दृढा न्यस्तैः सर्वबंधविवेकितत्त्वज्ञानमुदतिश्च विद्याप्रार्थिरेव हस्तत्वं हृदयं देगृधिः संशयाः कर्माणि च
सर्वकामत्वं मुक्तः पुनर्जन्मचयने केविधो बंधो ज्ञानान्तिवर्त्तते॥ तथा च श्रूयते॥ एतद्यो वेदनिहितं गुह्य
यां सो विद्याग्रंथि विकिरती॥ हसौ मय ब्रह्म वेद ब्रह्म वेतवन्ति निश्चये हृदयं ग्रंथिश्चिदुत संशयाः॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ सयं ज्ञानमननं ब्रह्म॥ यो वेदनिहितं गुह्योपरमव्याप्तन॥
सोऽश्रुते सबन्धो मानसह॥ तमेव विदित्वादिमुक्तमेतियत्तविज्ञानवान् न च यं न मरेत् सदा शुचिः॥ स
तु तत्पदमाप्नोति यस्मात्तन्नेयान जायते यं एवं चेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं न वतीत्यसर्वत्वनिरतिफलं

१९३॥

मुदाहर्य ॥ सेयं विदेहमुक्तिः ॥ सद्यपि देहे ज्ञाने ह्यसि समकाली नोद्धार्ये ॥ ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपिताना
मेतेषां बंधानामविद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनरुत्पद्य संभवत् ॥ अतश्चैतल्ये हेतुभावात् ॥ तत्त्वज्ञानं
स्थानु च त्तमेनो नाशवासनाक्षयो तु दृढान्यासाभावात् ॥ नैगप्रदेन प्रारब्धकर्मणा बाध्यमानश्च
सर्वतः प्रदेष्टा प्रदीपवत् सहस्रानि वर्त्तते ॥ अत इदानीं तस्य तत्त्वज्ञानिनः प्राक् सिद्धे तत्त्वज्ञानेन प्रय
त्नापेक्षा किं त्वमनेन शिवां सनाक्षयौ प्रयत्नसो ध्यावितित त्वमनेनाशो संप्रज्ञातसमाधिरूपेण
न निरूपिस् ॥ प्राक् वासनाक्षयौ स्ति दान् निरूप्यते ॥ तत्र वासनास्वरूपं वसिष्ठ आह दृढजावनया
यत्कृत्वा पिरविचारणाय दादानपदार्थस्य वासनासाप्रकीर्तिना अत्र च स्वस्वदेशार्यो कलधर्मस्व
भावमेतदज्ञतापरादृशत्वादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्यतो दाहराण ॥ साचिद्विविधामलि
नामुद्वाचशुद्धादेवी संपत्तु शास्त्रसंस्कारप्राबल्यात् तत्त्वज्ञानसाधकत्वेनैकरूपेण ॥ मलिनानुप्रिवि

१९३

या ॥ लोकवासनाशास्त्रवासनादेहवासनाचेति ॥ सर्वजनयाथननिंदितथैवाचरिष्यामीत्यत्रापि
र्थाभिनिवेशो लोकवासना ॥ तस्याश्च लोकोमागधयितुं समर्थ इति न्यायेन संपादयितुं मन्वाव्यक्ता
त्पुरुषार्थानुपयोगिता ॥ मलिनत्वं शास्त्रवासना तु त्रिविधा ॥ पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनमनुष्ठा
नव्यसनं चेति ॥ क्रमेण नरद्वजस्य दुर्वास्मानि दास्य च प्रसिद्धा ॥ मलिनत्वं चास्याक्लेशावहत्वा
त्पुरुषार्थानुपयोगितात्पदे हेतुत्वात् ॥ देहवासनेऽपि त्रिविधा ॥ आत्मत्वच्योतिर्गु
णाधानच्योतिर्दोषापनयनच्योतिश्चेति ॥ तत्रात्मच्योतिर्विशिष्टादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिका ॥ गुणा
धानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च समीचीनशास्त्रादिविषयसंपादनलौकिकं ॥ भांगस्तानशास्त्रप्राम
तीर्थादिसंपादनं शास्त्रीयं दोषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च ॥ चिकित्सकोक्तेरौषधैर्व्याध्या
द्यपनयनं लौकिकं ॥ वैदिकस्तानाचमानादिभिरत्रौचाद्यपनयनं वैदिकं ॥ एतस्याश्च सर्वप्रकारायां

मलिनत्वमप्राणि कत्वा दशक्यत्पुरुषार्थानुपयोगिवात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च ॥ शास्त्रे प्रसिद्धं ॥ तदेतल्लोकशा
स्त्रे देहवासनानात्रयमविवेकिनामुपदेययेन प्रतिज्ञासमानमपि विविदिषोर्वदनात्पत्तिविरोधित्वाविदु
षोऽज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिनिर्हयं ॥ तदेवं बाह्यविषयवासनात्रिविधा ॥ निरूपिताऽन्यनरावा
सनातुकामक्रोधदं न दर्पाद्यास्करसंपदेषामवन्तर्गम्यमानसीवासयेकच्यते ॥ तदेवं बाह्यन्यतरवा
सिनाचतुष्टयस्य शुद्धवासनयासयः संपोदनीयस्तदुक्तं ॥ वसिष्ठेनामानसीवासनाः पूर्वयत्नो विषय
वासनाः मेधादिवासनारामग्राहणामलवासना इति ॥ तत्र विषयवासनाशब्देन पूर्वोक्तोक्तिस्त्रोक्ते
कश्चास्त्रे देहवासनाविवक्षिताः ॥ मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदं न दर्पाद्यास्करसंपदिवक्षिताः ॥ य
द्वाशब्दस्य रसगंधादिविषयाः ॥ तेषां नुज्यमानत्वदशाजन्यः संस्कारो विषयवासनाकाम्यमा
नत्वदशाजन्यः संस्कारो मानसवासनाऽस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवंतर्जावः ॥ बाह्या

न्यंतरव्यतिरेकेण वासनांतरासंभवत्वात् ॥ तासां वासनानां परिहागेनामतद्विरुद्धमेऽप्यादिवासनो
त्पादनात् ॥ तत्र मेधादिवासनात्तगवतापतं जलिनसूत्रिताः प्राप्ते संक्षेपव्याख्याता अपि पुनर्या
ख्यायते ॥ चिन्तित्वागदृषपुण्यपापैः कलुषीक्रियेततस्करवानुशयीरागः मोहदनुत्थयमानस्त
खमनुशतेकश्चिद्वृत्तिविशेषो राजसः सर्वस्वरवजातीयं मेऽप्यादिति ॥ तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्य
जावत्संपादयितुमशक्यं ॥ अतः सागश्चित्तं कलुषीकरोति ॥ यदा हि स्वरिषु प्राणिष्वयं मेऽतीभाव
येत्यासर्वयेतस्त्विनोमदीयारुतिमदात्स्वरवस्वकीयमेव संपन्नमिति ज्ञायतस्तत्र रागो निवर्त
ते ॥ तथा स्वस्वराज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यतद्वत् ॥ निवृत्ते च रागे वशीय पाये ज
लमिव चित्तं प्रसीदति ॥ तथा दुःखानुशयोदृषदुःखमनुशतेकश्चिद्वृत्तिविशेषस्तमो नुगतजः प
रिणार्द्रदृशंसर्वदुःखंसर्वदोषममानूदितितच्च वात्रुव्याघ्रादिपुसत्ताननिवारयितुं शक्यं ॥ न च सर्वेते

१५५॥

दुःखहेतवो हंतुं शक्येते ॥ अतः सदेहः सदा हृदयं दहति ॥ यदा तु स्वस्येव सर्वेषां सर्वेषामपि दुःखं मानूदितिकरुणां दुःखेषु नावयेत् ॥ तदा वैयर्थ्यं विदुषो निवृत्तौ चित्तं प्रसीदति तथा च स्मर्यते ॥ प्राणायामात्मने जीष्मानुत्तानामपि ततया ॥ आत्माप्येव न च तेषु दयां कुर्वति साधव इति एतदेव हाप्युक्तं ॥ आत्माप्येव न सर्वत्रैव्यादि ॥ तथा प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुविशति ॥ तदा हः पुण्यं फलमिच्छति ॥ पुण्यं नैच्छति मानवाः ॥ न पापफलमिच्छति पापं कुर्वति यत्नत इति ॥ ते च पुण्यपापे अक्रियमाणे च आत्माप्यंजनयतः ॥ स च क्रयानूदितः किमहं साधनाकारं किमहं पापमेकं यमिति यद्यसौ पुण्यपुरुषमुदितां नावयेत् तदा तद्वासनां नृत्वं मेवाप्रमेतो मुक्ता कृष्ण ॥ पुण्यं प्रवर्तते तदुक्तं कर्मा मुपलोककृष्णयोगिनस्त्रिविधमितरेषां अयोगिनां त्रिविधं मुक्तं मुक्तकृष्णाममुक्तं मुक्तकृष्णं मुक्तं मुक्तमिति ॥ तथा पापपुरुषेषूपेक्षां नावयन् स्वयमपि तद्वासनां नृत्वाप्यनिवर्तते ॥ ततश्च पुण्यक

१५५॥

रणपापकरणमित्तस्य पश्चात्तापस्या नावचितं प्रसीदति ॥ एवं स स्वेषु मेत्री तावयते न केवलं रागो निवर्तते किं त्वस्येष्ट्यादियेपि निवर्तते ॥ यस्मिन् पुद्गलविधारणामसूया ॥ परगुणानामसहनमीर्ष्या ॥ यदा मेत्री वशात्परसस्वस्वीयमेव संपन्नं तदा पूरुषैक्यमसूयादिकं संभवति ॥ तथा दुःखप्रकृष्टा नावयतः शत्रुबुद्धादिकरोद्देशाय दानिवर्तते तदा दुःखप्रतियोगिकस्वसखित्वप्रयुक्तदेषापि निवर्तते ॥ एवं दोषांतरातिष्ठन्निरप्युहनीयावशिष्टरासायणादिषु तदेवं तत्त्वज्ञानमनानाशो वासनाक्षय्ये अतितत्रयमभ्यसनीयां तत्रैकं नापि दोषापुनः पुनस्तत्त्वानुसारणं तत्त्वज्ञानाभ्यासः ॥ तदुक्तं ॥ तच्चित्तं न तत्त्वयनमन्यान्त्यंतप्रबोधनं ॥ एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुषो साक्षादेव नैव नान्दुःखं नास्त्येव तत्सदा ॥ इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परमिति ॥ दृष्ट्या वनासविरोधि बोधाभ्यासो मनोनिरोधाभ्यासः ॥ तदुक्तं ॥ अयं नावय संपन्नो ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः ॥ युक्त्या

११६॥

शास्त्रैर्यतयेतेषां त्रयस्मिन् स्थित इति ॥ ज्ञात्रज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीमावसंपत्तिः स्वरूपेणाप्यप्रतीतिर
 यन्तानावसंपत्तिस्तदर्थयुक्तया योमिन् दृश्यासंभवबोधेन गगद्वेषादितनेवरतिर्धनेदितायासोऽत्रा
 न्यासः उच्यते इति गगद्वेषादितीक्ष्णरूपवासनास्यो न्यासोऽस्य उक्तः तस्मादुपपन्नेमेव तत्त्वज्ञानान्यास
 नमनोनात्रा न्यासेन वासनास्यो न्यासेन च गगद्वेषशून्यतयायः स्वपरस्परवदुःखादिषु समद
 दृष्टिः सपरमो योगी मितो यस्तु विषमदृष्टिः स तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् ॥
 अर्जुन उवाच ॥ प्रोच्ययोगात्स्वया प्राक्तः साम्येन मधुसूदना ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वोत्स्थि
 तिं स्थिरां ॥ ३३ ॥ प्रोच्य सर्वत्र समदृष्टि लक्षणाः परमो योगी साम्येन संपत्तेन चित्रगतानां गगद्वेषा
 दीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञानेनैवैरणोक्तः हेतुमधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्र
 वर्तक एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिविरोधलक्षणास्य योगस्य स्थिति विद्यमानगतां स्थिरां दीर्घका

॥३३॥

तानुवर्तिनीं न पश्यामि न संभवामि अहमस्मत्त्वयि न्येवा योगान्यासो निपुणः कस्मान्न संभावयसि ॥ त
 त्राहं चंचलत्वात् मनस इति विशेषः ॥ सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चंचलमुपपादयति ॥ ३४ ॥ चंच
 लहेमनः कृष्णप्रमाथिबलवद्दो न स्याहं निग्रहं मन्ये वा यो रिवृक्षदुष्करः ॥ ३५ ॥ चंचलमयर्थं चलं स
 दाचलनस्त्वनां वमनः हि प्रसिद्धमेवैतद्वक्तृत्वां पापीदिदोषान्मवर्था निवारयितुमशक्या नपि कृपतिनि
 वारयति ॥ तेषामेव सर्वेषां प्राप्तमव्यक्तानपि पुरुषाद्योना कर्षति प्रापयतीति वाक्येन स्तेनरूपेण संबोधय
 त्तु दुर्निवारमपि चित्रचंचल्यनिवार्यदुःप्राप्यमपि समधिस्तरत्वेमेव प्राप्तिं वाक्रोषीति सूचयति ॥ न चि
 केवलमयर्थं चलं प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणच प्रमथितुं शीलं यस्य तत्त्वज्ञानकतया शरीरिन्द्रिय
 संघातस्य विवक्षा ताहेतुरियर्थः ॥ किं वाचलवत् ॥ अत्रिप्रेतत्रिविधया त्रकेनाप्युपस्थेन निवारयितुम
 शक्यं किंच ददं विषयेनासनासंहरूपतया जेनुमेशाक्यां तंतुनागवच्छेदमिति ताप्ये तंतुनागानागप

चि

११७१
या

शः तां तनीति गृहीतौ प्रसिद्धमहाङ्कुरे निवासी जंघुविशेषावा तस्यानिदृढतया बलवतो बलवत्तया प्रमा
थिनः प्रमाथितयोति चंचलस्ये महो मत्तवनगजस्ये व मनसोति गृहं विरोधं निर्वृत्तिकतया विस्थानं सुदुष्करं
सर्वथा कर्तुं मशक्यमहं मन्ये वीरिव्यथा कश्चिदे नृयमानस्य वायेति श्रुत्वा त्वं संपाद्य निरोधनमशक्यं तादृ
दियर्थः ॥ अयं नाकः ज्ञातेऽपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मतोऽप्यजीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वं ज्ञात्वा तत्सुखदुःखरागादेषा
दिलक्षणाश्चिन्तयन् स्वेच्छते तु तां द्वाधिनानुब्रूयापि बंधो न वर्तते चित्तवृत्तिनिरोधरूपेणाद्योगेन तस्य नि
वारणं जीवन्मुक्तिरिच्छते ॥ यस्याः संपादनेन संयोगी परमो मत इत्युक्तं तत्रेदमुच्यते ॥ बंधाकिसाक्षिणो नि
वार्यते किं वा चिन्ता ॥ नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणो संबंधस्य निवारितत्वात् ॥ न द्वितीयः स्वभावविपर्ययायो
गात् विरोधिस्तद्भावाच्च न हि जल्पदा इव मग्नो वै शास्त्रनिवारयितुं शक्यते ॥ प्रतिष्ठापरिणामिनो हि ज्ञावा ॥ ११७१
चरते चित्तवृत्तिरिति न्यायेन प्रतिष्ठापरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धजोऽगोचरकर्मणा कृत्स्नविद्या

तत्कार्येनान्नो न प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबंधं कृत्वा स्वफलदानाय देहोदियादिकमवस्थापितं न च कर्मणा
स्वफलसुखदुःखादिभोगाच्चित्तवृत्तिविनिर्मुक्तसंपादयितुं शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाप्ताविकानामपि चित्तपरिष्
णामानां कथंचिद्योगेनोत्तिष्ठतः शक्यते कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानादियोगादिपि प्रारब्धफलस्य कर्मणः प्राब
ल्यादवश्यं ताविति चित्तस्य चांचल्ये योगेन तन्निवारणमशक्यमहं स्वाबाधो देवमन्यतस्मादनुपमेतत्
आत्मोपमेयं न सर्वत्र समदर्शिसंयोगी मत इत्युक्तं न स्यात् ॥ तन्मिमामंसे पं परिहरन् ॥ श्रीमद्भगवान्वा
च ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ॥ अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ॥ सम्यक्
विदितेन चित्तवृत्तिरिति मनोनिग्रहं तुं शक्यं सीतिसंतोषेण संबोधयति ॥ हे मे बाहो महतो साक्षात् महो देव
नापि सहकृतप्रहरणो बाहयस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् ॥ असंयतात्मना
दुर्निग्रहं दुःखं नापि निगृहीतुं मशक्यं प्रमाथिबलवद्दुर्मिति विरोधेन त्रियपिंडीकृत्यैतदुक्तं चलं स्वा

॥१९५॥

रोध एवोपायः प्राणस्य देवासनेनोच्चिन्नशान्तिरुपपद्यते ते देतदाहसरवोदेवी जित्चित्तवृत्तस्य प्राणस्य
 दनवासने एकस्मिंश्चतयोः सीपे सि प्रुद्धे अपिनश्यतः ॥ प्राणायामद्वेभ्यामैर्युक्त्या च गुरुदत्त
 यो ॥ आसनात्रायनयोगेन प्राणस्य दो निरुध्यते ॥ असंगम्य वहारि स्वात्त जवत्तावनवत्तेनात्त ॥
 शरीरनाशद्विस्त्रित्वासनानप्रवर्तते ॥ वासनासपरियागयोगात्त चित्तंगक्यचित्तम् ॥ प्राणस्य दे
 निरोधश्चयथेष्टमिथाकुरु ॥ एतावन्मात्रकं मन्ये चित्तस्वराद्य-कायङ्गावनेयस्तेनोतवस्तत्तेन
 रसेन च ॥ यदानभावेते किंचिद्येतापादेयरूपियत् ॥ स्थिरित्तसकलं यत्कातदाचित्तं न जायते ॥ अ
 वासनत्वात्सततं यदानमनुते मनः ॥ अमनस्तत्तदोदतिपरमात्मपदप्रदेति ॥ अत्र हवोपायोपय
 वसितो प्राणस्य दे निरोधार्थमभ्यासः वासनापरियागार्थं च वैराग्यमिति साधुसंभ्यामाध्यात्मविद्या
 धिगमौ त्वभ्यासवैराग्योपपादकतयान्यथसिद्धौ तेत्येरेवांतर्भवतः ॥ अतएव भगवताभ्यासेन वैराग्य

॥१९६॥

पाद्येति द्वयमेवोक्तं ॥ अतएव भगवानुपतंजालिरसूत्रयुतः ॥ अभ्यासे वैराग्याभ्यां तन्निरोध इति ॥
 तसां प्राणुक्तानां प्रमाणविपर्ययाविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपापं च विधानासनं तानामासरत्वेन हि
 क्षानां देवत्वेनाहि क्षानामपि वृत्तीनां सवासनापि निरोधो निरिंधनान्निबडपशमारब्धः परिणमोभ्या
 सेन वैराग्येण च समुच्चितेन नवति ॥ तदुक्तं योगभाष्ये ॥ चित्तनदी तस्मै चित्तोवाहिनी विरतिकल्या
 णाय वहति पापं यच्च ॥ तत्र केवल्यप्रपन्नारविवेकनिम्ना कल्याणवा ॥ यावद्विवेकनिम्ना संसारप्र
 ग्नारसापोपवहा ॥ तत्र वैराग्येण विषयस्त्रातः रिक्तीकृतं क्रियते ॥ विवेकदर्शनाभ्यासेन च कल्याणस्त्र
 तल्लब्धाद्यतः संनयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इति प्राप्नोति निम्नपदतदा विवेकनिम्नकेवल्यप्रा
 ग्नारं चित्तमियत्र व्याख्यातययाती अत्रोपपत्तं नदीप्रयोहं सेतुबंधेन निवायै कुर्यात् प्राणयनेन नक्षेत्राभि
 मुखंतिर्यप्रवाहांतरमुत्पाद्यते ॥ तथा वैराग्येण चित्तनद्याविषयप्रवहं निवायै समाध्यभ्यासेन प्रशां
 क

॥२००॥

तवाहितासंपत्तादिति द्वारभेदात्समुच्चयवत् ॥ एकद्वारत्वे हि त्रीहियवर्वाहिकल्पः स्यादिति ॥ मंत्रजप
देवताध्यानादीनां क्रियासूत्राणामाद्यन्तिलक्षणो न्यासः संनवेतिसर्वव्यापारे परमस्य तत्समाधेः को
नामान्यास इति त्रिकां निवारयितुमन्यासं सूत्रयति स्म ॥ तत्र स्थितो यत्नो न्यास इति ॥ तत्र स्वरूपावस्थि
तद्गुणैरिन्द्रियैश्चिदात्मनि चित्रस्यावृत्तिकस्य प्रज्ञां तवाहितारूपानि श्रुतस्थितिस्तदयं यत्नो मानस उक्ता
ह ॥ स्वभावचंचल्याद्बहिः प्रवाहशीलं चित्रं सर्वथा निरोक्ष्यामीति वं विधेः ॥ अप्यत्राव्ययमानो न्यास उच्य
ते ॥ स तु दीर्घकालं नैरंतर्यसंस्कारं सेवितो दृढभूमिः ॥ अनिर्वृत्तानदीर्घकालं सेवितो विच्छेदात्तत्वेन नि
रंतरं सेवितः ॥ संस्काराश्च ध्याति त्रयैर्न च सेवितः ॥ सो न्यासो दृढभूमिर्विषयसुखवासनयाचाल
यितुमशक्यो भवति ॥ अदीर्घकाले तदीर्घकाले क्वपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवनं अघाति त्रयो ज्ञेयं चलय
विशेषकषायसुखादीनामरिहोरेषु यत्नसंस्कारो बलवत्त्वाद्दृढभूमिरन्यासः ॥ एकाग्रमनस्यो दित्रयमु

॥२००॥

पातं वैराग्यं त्रिविधं ॥ अपरंपरं च ॥ यत्तमानसं ज्ञात्वा तिरैकसंज्ञैर्केन्द्रियसंज्ञावन्नीकरसंज्ञानेदं परंचतुर्थं ॥
तत्र पूर्वभूमिजयेनांतरभूमिसंपादनविवक्षया चतुर्थमेवासूत्रयत् ॥ अष्टानुश्रवित्वविषयवितृष्णास्य
वन्नीकरसंज्ञावैराग्यमिति ॥ स्थियोन्नपानमैश्वर्यमियादयो दृष्टविषयाः ॥ स्वर्गाविदेहता प्रकृतिलब्धदुःखाद
यो वैदिकेनानुश्रवणांकाविषयास्तेषु भयविशेषपिसंयामेव तृष्णायां विवेकतारतम्येन यत्तमानां दे
त्रयं भवति ॥ अत्र जगति किंसारमिति गुरुशास्त्रान्याज्ञास्यामीति कद्यो गोयत्तमानो ॥ स्वचित्ते पूर्वविद्य
मानदोषां संध्यास्यमानविवेकैर्नैतैरुपायैर्विद्राष्टा इति चिकित्सकवद्विवेचनं व्यतिरेकः ॥ दृष्टेऽनुश्र
विकविषयप्रवृत्तेः दुःखात्मत्वबोधेन बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिमज्जनयंया अपितृष्णायाश्चैस्तस्य मात्रणमन
स्य स्थानमेकेंद्रियं ॥ मनस्यपि कृतास्मृत्यपि नेमसंप्रज्ञातस्य तु बहिरंगं ॥ तस्य त्वंतरंगसाधनं परमे
व वैराग्यं ॥ तच्च सूत्रयत्तत्परं पुरुषरव्याते गुणवैतृष्णमिति संप्रज्ञातसमाधिपाटवेन गुणत्रयात्मको

२१॥

त्प्राधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य रस्याति साक्षात्कार उत्पद्यते ततश्च त्रिषु गुणत्रयव्यवहारेषु वैतल्यं यद्भव
 तितत्परं श्रेष्ठं फलमूतं वैराग्यात् तत्परिपक्वनिमित्तं चित्ते। पञ्चमपरिपाकादविलंबेनैवैतल्यमिति। यत्तु
 त्वमेवोक्तं प्रारब्धजोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञात्वादपि प्रबलेन स्वफलदानाद्यमनसो वृत्तिभूत्यधमानासु कथं ता
 सां निरोधकत्वं वाक्यं इति तत्रैव चेत्युच्यते॥ असंयतात्मना योगोदुःप्राप इति मेमति। स्वश्रयात्मना तु यतता
 वाक्योवाप्तुमुपायतः॥ १५॥ उत्पन्नोपितत्त्वसाक्षात्कारे वेदांतव्याख्यानो दिव्यासंगादालस्यादिदोषाद्वा
 न्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुध्य आत्मांतःकरणेन तेनासंयतानि तत्त्वसाक्षात्कारान्तापि योगमनामि
 दृत्तिनिरोधोदुःप्रापदुःखेनापि प्राप्तुं न वाक्यते॥ प्रारब्धकर्मकृता चित्तचंचल्यादिति चेत्वं वदसितं मेम
 ति। मम संमतिस्तत्रैवेत्यर्थः केन तर्हि प्राप्यते उच्यते वदश्रयात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वास्नाक्षये सति व
 दयः स्वाधी विषयपारतंत्र्यं न्यून्य आत्मांतःकरणं स्पष्टेन तु तद्वाद्दोसंयतात्मनो वैलक्षण्यघातनाथे विधा

तमना

११॥

रणार्थोवा॥ एतादृशेनापियततयतमानेनैवैराग्येण विषयस्त्रैलुः विलीकरोप्यतिस्त्रैलुः उद्घाटय मम्यासं
 प्राप्युक्तं। कुर्वतायेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः वाक्योवाप्तुं चित्तचंचल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्मोपपत्तिश्च यत्प्राप्तुं
 शक्यः कथमतिबलवता प्रारब्धजोगेन कर्मणामभिज्ञकः॥ उच्यते॥ उपायतः उपायतः उपायः पुरुषकोस्तु
 स्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मपि क्षयात् प्राबल्यात्॥ अन्याद्या लौकिकानां कृष्यादिप्रयत्नस्य वै
 दिकानां ङ्घ्रेतिष्ठेमादिप्रयत्नस्य चैवेय्यार्थोपपत्तेः॥ सर्वत्र प्रारब्धकर्मसदसत्त्वविकल्पप्राप्तौ प्रारब्ध
 कर्मसंबन्धतत्त्वफलप्राप्तेः किंपौरुषेण प्रयत्नेन तदसत्त्वं सर्वथा फलसंभवान् किं तेनेति॥ अथ कर्मयोः
 स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिव्यातिरेकेण फलजननासर्थत्वादपेक्षितः॥ कृष्यादिपुरुषप्रयत्न
 इति चेत्तयोगाभ्यां सपि ससं समाधानं तत्साध्यायाजीवनभृत्तिरपि स्वरवातिशयरूपेण प्रारब्धकर्मफ
 लान्तर्भवत्। अथ वा यथा प्रारब्धफलं कर्मतत्त्वज्ञानात् प्रबलमिति कल्पते दृष्टत्वात्॥ तथास्मादपि कर्म

योगाभ्यासः प्रबले रक्तः प्रास्त्रायस्य प्रयत्नस्य सर्वत्र तत् प्राबल्यदर्शनात् तत्रावाहनाविवक्षितः । स
 र्वमेवोवेहिसदा संसारे रघुनंदन ॥ सम्यक् प्रयुक्तात् सर्वेण पौरुषात् समवाप्यते उद्ग्रास्त्रं शोऽस्त्रितं चेति पौरु
 षं द्विविधं स्मृतं ॥ तत्रेहोऽस्त्रमनर्थाय परमाद्योऽशस्त्रितं उद्ग्रास्त्रं शोऽस्त्रनिषिद्धमनर्थाय नरकाय शोऽस्त्रि
 तं शोऽस्त्रविहितं अंतःकरणशुद्धिद्वारा परमाद्यश्चतुर्घर्थेषु परमायमासायाः ॥ शुद्धाशुद्धाभ्यासां
 न्यां वहंती वासना सरित् ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन ये जनीयाश्चुजे पथि ॥ अशुद्धे प्रसमाविष्टं शुद्धे च वतार
 य ॥ स्वमेव पुरुषार्थे न बलेन बलिनो बर ॥ योगाभ्यासवशाद्यतिशयदाते वासनोदयः ॥ तदाभ्यासस्य साफ
 ल्यं विधिर्वा मरि मर्दनी वासनाश्चुजेति शेषः ॥ संदिग्धायामपि भुत्रां शुद्धां मेव समाहरे ॥ शुद्धायां वासना
 दृष्टौ तातदोचनकश्चन ॥ अत्यल्पमनायावत् भवान् ज्ञानतपः ॥ गुरुशस्त्रप्रमोषे स्थितिर्णीतं ॥ २५ ॥
 वदं चरं ॥ ततः पक्षकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुनः ॥ शुद्धेऽप्यसौ त्वया ज्ञेयो वासनोद्योतिरधनेति

५३ विवेकिसतस्तरमनुसंधेयः ॥ एवं प्राक्तेन ग्रंथेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिः ५३
 तस्मात्साक्षिगतस्य संसारस्य विवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारात् अपनयं पितृप्रारब्धकर्मपर्य
 वसापितस्य चित्तस्य स्वभाविकीनामपि वृत्तीनां योगाभ्यासप्रयत्नेनापनये सति जीवन्मुक्तः परमो
 योगी चित्तवृत्तिनिरोधात्तवेतु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमयोगी सिद्धः ॥ अवशिष्टजीवन्मुक्तिः परमोयो
 गी मत्तः उत्पन्नतत्त्वज्ञानोत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तत्परमो योगी मत्तः इत्युक्तं ॥ तयोस्तु ज्ञेयारपि ज्ञानाद्
 ज्ञानज्ञानोपियाक्तप्रारब्धभोगं कर्मदेहं द्रियसंघातावस्थानात् प्रारब्धभोगकर्मापाये च वर्तमान
 देहं द्रियसंघातापायत् पुनरुत्पादकाभावात् विदेहकेवल्यं प्रतिकापि नास्त्यौ शंका ॥ यस्तु प्राकृत
 कर्मभित्तं विविदिषापयंतं चित्तशुद्धिः कृतकरत्वं सर्वेणिकर्माणि परियुज्य प्राप्ता परमहंसपरि
 ब्राजकभावः ॥ परमहंसपरिब्राजकमात्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तं परप्रबोधनदक्षगुरुमुपसृत्य
 ततो वेदांतवाक्योपदेशं प्राप्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाप्रतिबंधनिरासायाथातैब्रह्मजिज्ञासे

यो नावृत्तिः शब्दादियंतया च दुर्लभं नाम मांसाया अवगमनन निदध्यासना निगुरुप्रसादात् कर्तुमा
 रतति॥ सप्रदधानेपिषे संसन्नायुषोत्पत्तेनात्यप्रयत्नवादलब्धज्ञानपरिपाकः अवगमनान
 निदध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्यमपद्यते॥ सज्ञानपरिपाकश्च न्यत्वेनानष्टाज्ञानोत्तममध्यते॥ ना
 यथासनासहितकर्मफलं देवलोकमनुभवयत्तिरिमार्गिण॥ नापि केवलकर्मफलं पितृलोकमनु
 भवति॥ धृमादिमार्गिणकर्मणामुपनिर्णयं च यत्तत्त्वात् अतएतादृशो योगो नृपुः॥ कीटादिनाद्येन क
 षंगतिमियोत्सृज्यते सति देवयानि पितृयानमार्गा संबंधित्वात्॥ वप्राप्रसाचारपरिभ्रष्टवत्॥ अ
 थवा कष्टांगतिनयति॥ नास्त्रिनिर्दिष्टकर्मभूतत्वाद्दमंदेवयदितिसंशयपर्याकुलमनः॥ अर्जुन
 उवाच॥ अयतिश्रुधयोपेतो योगाच्चलितमानसः॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिं कांगतिं कुरुष्याम्व
 ति॥ ३७॥ अतियत्नशीलः अल्पार्थेन अलक्षणाया वागूरिष्यादिवदयेति रक्षयत्तुः अथ

(३)

यागुरुवेदांतवाक्येषु विश्वासावधिरूपयोपेतो यत्तुः अथाचखसहचरितानां शमादीनामुपलक्ष
 णं प्राप्तां तादांत उपरतस्ति तिक्षुः अथाविज्ञाभूत्वास्मिन्येवात्मनं प्रश्रयतीति श्रुतेः॥ तिवनियानियव
 र्तवियेकइहामुत्रैवाविरागः॥ शमंदमोपरतितितीक्षा अथादिसंपत्तुमुमुक्षुताचेतिसोधनचतु
 स्तयसंपन्नः॥ गुरुमुपसृज्य वेदांतवाक्यप्रवणादिकुर्वन्नापि परमायुषो लभ्यते नमरणकाले चैदि
 याणां व्याकुलं चित्तं साधनेन सुप्तानासं भवन्त्युपागाच्चलितमानसः॥ योगादेव पादिपरिपाक
 लब्धजन्मनस्तत्त्वसाक्षात्काराच्चलितं तत्फलं मप्राप्तिमानसं यस्य सः॥ योगानियेव प्राप्य योगसंसि
 द्धिं तत्त्वज्ञाननिमित्ताय ज्ञानतत्कार्यनिर्दृष्टिपुनरावृत्तिसहितमप्राप्य तत्त्वज्ञानैव मृतः स नृकांगतिं
 हि कुरुष्याम्वतिस्मृतिं दुर्गातिवा॥ कर्मणां परित्यागात्॥ ज्ञानस्य बान्धुपत्तेः॥ नास्त्रिनिर्दिष्टकर्मभूतत्वाद्दमंदेवयदितिसंशयपर्याकुलमनः॥ अर्जुन
 उवाच॥ अयतिश्रुधयोपेतो योगाच्चलितमानसः॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिं कांगतिं कुरुष्याम्व
 ति॥ ३७॥ अतियत्नशीलः अल्पार्थेन अलक्षणाया वागूरिष्यादिवदयेति रक्षयत्तुः अथ

॥ कच्चित्तो नयविभ्रष्ट

२५१४॥

श्रुत्वा तन्मिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ कश्चिदितिसाक्षिणोऽपि प्र
 श्रेयसमहाबाहो महानः सर्वेषां ज्ञानां सर्वेषां विदुषां निवारणसमर्थः पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्थो वाक्त्वा
 रो बाहो वीर्यस्येति प्रश्रुतिमिदं क्रोधाभावात् सुदुर्गतरदानसहिष्णुत्वं च सूचितं ब्रह्मणः पथि ब्रह्म प्राप्ति
 मोर्गिज्ञाने विमूढः विचित्रः अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार इति यावत् ॥ अप्रतिष्ठः देवयाने पितृया
 नमार्गगमने हेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनान्धारहितः सोपासनानां सर्वेषां कर्मणा
 परियागात् एतादृशोऽप्यविनश्यः कर्ममार्गात् ॥ इत्यनमार्गश्चिद्विज्ञेयश्चिन्ताश्चमिवावायुनाश्चिन्त
 विना कलितं पूर्वस्मान्मेधाद्भ्रष्टमुत्तरे मेघं चाप्राप्तमन्त्रयथायद्यप्येवमसंदंरालन एव न नृयति ॥ त
 था च योगान्तेऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गात् विचिन्तुत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्नोत राल एव न नृयति कर्मफ
 लं ज्ञानफलं च लब्धुमयोग्येन किमिति प्रश्नार्थः ॥ एतेन ज्ञानकर्मसमूहयोर्विराद्यत एतस्मिन् हि पदे ज्ञा

न फलत्वेनैव कर्मफललाभसंभवो न स्य विनश्यत्वा संभवत् न च तस्य कर्मसंज्ञेवैपि फलकामनाया
 गाल्पतत्फलज्ज्ञावचनमवकल्यत इति वाच्यं ॥ निष्कामानामपि कर्मणां फलसद्भावस्यापस्तंबवचनानु
 दाहरणेन बहूनां प्रतिपादितत्वात् ॥ तस्मात्सर्वकर्मयोगिनं प्रयेवायं प्रश्नः ॥ अनर्थप्राप्तिर्नाकायां
 स्तत्रैव संभवत् ॥ यथोपदर्शितं संशयापाकरणाय न गवंतं मंतयो मिषामर्थयते पार्थिवं ॥ न संशयं ह एत
 द्वास्त्येन मर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्यास्पृष्टज्ञानरूपपद्यते ॥ ३९ ॥ एतत् एतं पूर्वापदर्शितं मे
 समसंशयं हेतुं क्षुब्धं तु मपनेतु मर्हस्यशेषतः ॥ संशयमूलाद्यमदिष्टदेनामदन्यः कश्चिदपि विमर्शदेव वा
 तत्त्ववादीयमिमं संशयमुक्तेत्यतीत्योक्तं व्याहृतं ॥ त्वदन्यः त्वत्परमेष्ठिना सर्वज्ञात् ॥ शास्त्रकृतः परमो गुरु
 कारुणिकादन्यः अनीश्वरत्वेन सर्वज्ञः कश्चिदपि ॥ यामदेवो वास्येव योगान्तेऽपि परलोककालविषयस्य संश
 यस्पृष्टतासम्पगुणज्ञानेन नाशयिता हि यस्मान्नोपपद्यते न संभवति तस्मात् त्वमेव प्रत्यक्षदर्शी सर्व

२५५

सपरमगुरुः संशयमेतं समच्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ एवमुक्तं नस्य योगिनं प्रतिनाशाशंकापरिहरन्मुत्तरं ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पार्थ नैवेदनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत् कश्चिदुर्गतिं तात गच्छ
 ति ॥ ४७ ॥ ॥ उन्नय विन्नष्टा योगिने न नश्यतीति केचित् ॥ किमिह लोके क्षिप्रं हिण्यिष्येति वेदवि
 हितकर्मण्यप्यालयथा कश्चिदुच्छ्वला किं वा पारतंत्र्यं निरुपगतिं प्राप्नोति यथा क्तं क्रया ॥ यथैतयो
 पथैर्न कतैरेण च न ते कीटाः पतन्त्या यदि दंदं दं शूकामिति ॥ तथा चाक्तं मनुना वांतालयुक्ता मुरवे प्रतो
 विप्रो धर्मात्स्वमच्च्युतदुःखादिता दुन्नयमपि न स्यादपार्थ नैवेदनामुत्र विनाशस्तस्य यथा त्वां स्मरन्
 सर्वकर्मण्यस्य सर्वतो विरक्तस्य गुरुमुपसृज्य वेदांतं अवपादिकुर्वती तत्र गच्छेत्तस्यैवागच्छेत्तस्य
 विद्यते ॥ उन्नयत्रापि तस्य विनाशो नास्ति ॥ यत्रोन्नयमाह हियस्मात्कल्याणकृत् तत्रास्त्रविहितकारी
 कश्चिदपि दुर्गतिमिहा कीर्त्तिपरत्रचा कीटादिरूपतां न गच्छति ॥ अयं तु सर्वे हि क्षणवसन् दुर्गतिं गच्छ

५५

तीति किमु बलव्यमिति यथैतन्नो यात्मानं पुत्ररूपेण तिपिता न त उच्यते ॥ स्वार्थिके पिता तत्त्वता तरा सु
 सवायसो दिवत् ॥ पितैव च पुत्ररूपेण न बलवत्सत्तदेव यानपितृयाणामागच्छत रासं बंधित्वत्स्वधर्म
 न्नष्टवदिति तदयुक्तं ॥ एतस्य देवयानमपि संबधित्वेन हेतोरसिद्धत्वात् ॥ पंचाग्निविद्यायां यदुर्ग
 चामी अरण्ये अर्धां सयवतां मुमुक्षुणामपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तिं कथयन् ॥ अवपादिरपरा
 यणस्य च योगत्रष्टस्य अधो विनो भूत्वेन न अधयाः प्राप्तत्वात् ॥ तदांतदुयनेन चानृतज्ञार्थरूपेण
 वागव्यापारनिरोधरूपस्य संप्रसूतव्यत्वात् ॥ बहिरिन्द्रियाणामुच्छ्वलव्यापारनिरोधो हि दयायोगात् ॥
 त्रैचाहिंसा सत्यांस्तैयब्रह्मचर्यपरिग्रहायमादृतियोगांस्तेनोक्तत्वात् ॥ यदिलुसयशब्देन ब्रह्मवाच्य
 तेन दानं क्षति ॥ वेदांतं अवपादिरपि सयब्रह्मणश्चित्तनरूपत्वात् ॥ अतः कृतं त्वेपि चर्पवाग्निविदो मि
 व ब्रह्मलोकं प्राप्तिनं न गवात् ॥ तथा च संक्षिप्तं स्मृतिगमन्यासात् ब्रह्मणस्यानमितितया प्राप्नोति

ण

२६६ चरि

कवेदांतवाक्यविचारस्यापि कृद्वाशीतिफलतुल्यफलतुल्यं समर्थते ॥ एवं च सन्यासत्रयासयद्वयविचाराणां
मन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वात्समुद्दिष्टानां तेषां तत्साधनत्वं किंचित् ॥ अतोऽवसंवेदकतत्पत्वं
योगसंस्कृतस्य तत्तरीयाग्रामनंतितस्य हवास्वविदुषोऽप्यज्ञस्येयादिनां समर्थते च ॥ ज्ञानेन तेन समस्तीर्थ
सलिले सर्वापि दत्तावर्यज्ञानां चकृतं सहस्रमेविलेदवाश्च संप्रतिता ॥ संसाराच्च सहताः स्वपितरस्त्रैल
व्यपूज्योपसौयस्य ब्रह्मविचारेण क्षणमपि स्थैर्यमनः प्राप्नुयदिति ॥ तदेव योगचष्टस्य शुभकृत्स्नैक
द्वयेपि नात्राज्ञावेकिं भवतीत्युच्यते ॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपिताश्च श्रुतीः समाः ॥ श्रुतीनां श्री
मतो गौहयोगचष्टे निजायते ॥ १५॥ १ योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसन्बासी वेदांतश्रवणादिकुर्यन्तं ताले म्नि
यमाणाः केचित्पूर्वोपचितमोगवासनाप्रादुर्भावदिष्येभ्यः स्पृहयति ॥ कश्चित्तु वैराग्याभावनादाद्युनि
स्पृहयति ॥ तयोः प्रथमः प्राप्य पुण्यकृतान् श्रेयसां लोकान् चिन्मार्गाणां ब्रह्मलोकान् एकस्मि

॥ ६॥

न्नापि नोगाश्च मिमदपेक्षया बहुवचनां तत्र चोपि वासनामनुभूयता ॥ श्रुतीर्ब्रह्मपरिमाणेनाह्वयसमा
संबत्सरान्ते देते श्रुतीनां श्रुत्यानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिना गौहकुले नोगवासनाचोप
सद्भावदुजातत्राजुजनकादिवद्योगचष्टे निजायते ॥ नोगवासनाप्राबल्यात् ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्म
सन्यासायोगमोमहाराजो भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रतिपक्षं तस्मात् ॥ अथवा योगिनामेव कुले भव
ति धीमतां ॥ एतद्विदुर्कर्मतरं लोकैर्जनयदीदृशं ॥ १६॥ ॥ अथवा वैराग्यादिकल्याणगुणाधिब्येतुने
गवासनाविहात्यप्यकृतां लोकान् प्राप्यैक्योतिनामेव दरिद्राणां ब्रह्मणान्ते तु श्रीमतां राज्ञां कुले भ
वति धीमतां ब्रह्मविद्यावतां ॥ एतेन योगिनामिति न कर्मिग्रहणं ॥ अथ श्रुतीनां श्रीमतां यज्ञांगहयोगेन च ज
न्मतादपि दुर्कर्मजनकसकृतसाधनानामप्यवसायित्वात् ॥ यत्तु श्रुतीनां दरिद्राणां ब्रह्मणान्ते ब्रह्म
विद्यावतां कुले जन्म एतत्प्रसिद्धं श्रुकादिवत् दुर्कर्मतरं दुर्लभादपि दुर्कर्मलोकैर्दृष्टी सर्वत्रमा

दकारणशून्यजन्मेतिद्वियस्तूयतेनोगवासनामृन्मत्वेनसर्वकर्मसन्धासाहेत्वात्॥एतादृवाजन्मद्व
यस्यदुर्लभत्वेकस्मात्तस्यस्मात्॥ ।तत्रतंबुधिसंयोगालभतेपौर्वदेहिकं।यततेचततोभूयसंसि
धौकुरुनंदन॥॥तत्रदिप्रकारेपिजन्मनिपूर्वदेहेनवंपूर्वदेहिकंसर्वकर्मसन्धासगुरूपसदनश्च
वेषामिनननिदध्यासनानामधेयावत्पर्यंतमनुष्ठितंतावत्पर्यंतमेवतंबुध्यात्मेवविषययाबुध्यासं
योगांतसाधनकलापमितिवात्सलभतेप्रोप्तातिनकेवलंनेलेतएवकिंतुततस्तल्लभानंतरेच्योधि
कंलब्धयात्तस्मरगितंमाभूमिसंपादयितुंसंसिधौसंसिधौसंसिधौसंसिधौसंसिधौसंसिधौसंसिधौसंसिधौ
वन्माक्षंभूमिकासंपादयतीत्यर्थः॥हेकुरुनंदनतवापिभुचीनांश्रीमतांकुलेयोगचष्टजन्मजातमिति
पूर्ववासनावनादनायोसनेवज्ञानलाभोन्नविषयीतिस्त्वच्यितुमहाप्रज्ञावस्यकुरोःकीर्तनांअथम
धैभिगवद्सिधवचनेवक्तव्यथाश्रीरामः॥एकामश्नद्वितीयोवात्तृतीयोभूमिकामुना॥आरुदस्य

सुतस्यापिक्वीदृशीभगवाम्मतिः॥पूर्वदेहिसप्तभूमयोच्चारयात्॥तत्रनियानिसवस्तविवेकपूर्वकादिह
सुत्रार्थभोगवैराग्याद्यमदमप्रद्वानितिसासर्वकर्मसामान्यादिपुरःसरामुमुक्षुभुजकारव्याप्रथमाभू
मिकासोध्यनचतुष्टयसंपादितियावत्॥ततोपुस्तमुपसृष्टयदांतवाक्यविचारणात्मिकाद्वितीयोभूमि
काश्चवपामननसंपादितियावत्॥ततःअवपामननपरिनिष्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्यनिर्विचिकित्सतारुपा
तनुमान्सानामत्तृतीयोभूमिकातिदध्यासनसंपादितियावत्॥चतुर्थोभूमिकातत्त्वसाक्षात्करणव
पंचमषष्ठसप्तमभूमयस्तज्जीवन्मुक्तिरवांतरमेदादुतिरुतीयेप्रागव्याख्यातो।तत्रचतुर्थोभूमिप्र
सप्तमृतजीवन्मुक्त्येतावेपिविदेहकेवल्यप्रतिनास्त्येवसंज्ञायः॥तदुभयभूमित्रयंप्राप्तस्तज्जीवन्
पिमुक्तिःकिमुविदेहदुतिनास्त्येवभूमिकचतुष्टयशंकासाधनभूमितद्विमिकात्रयेतुकमेवमात्त॥ज्ञा
नात्तात्त्विकतयतिशैवेतितात्रेयंप्रश्नः॥श्रीवसिष्ठःयोगभूमिकयोक्तान्तेजीवितस्यशरीरिणःभूमिका

शानुसारेणाक्षीयते पूर्वदुःकृतं॥ ततः सूरक्षिमेनेषु लोकपालपरेषु चामेहपवनकुंजे कर्मंतरमपीत्यवः
 ततः सकृत्तसंभारे दुःकृते च पुराकृतो॥ भोगक्षयात्परिशीणो जायते योगिनिनुवि॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे
 गुप्ते गुणवतां सती॥ जनिवयोगमेव ते सेवते योगे सिताः॥ तत्र प्राग्भाविनां त्वस्तं योगाद्भूमिचयं बुधेः॥
 दृष्ट्वा परिपतंश्चैस्तत्तं भूमिकाक्रममिति अत्र प्राप्य पवित्रभोगवासनाप्राबल्यादल्पकालं त्यस्त
 वैराग्यवासनादीर्घकालेन प्राणोक्तांति समये प्रादुर्भूत भोगस्पृहः॥ सर्वकर्मसंन्यासीयः सर्वोक्तः॥
 यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्प्रकृष्टपुण्यप्रकृष्टिते परमेश्वरप्रसादवत्तानप्राणोक्तांति सम
 येन दुर्गास्पृहः॥ संन्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादकरिणामन्यकु
 लसमूहेन तस्मिन् प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तेरन्यासेन संभवान्नास्ति पूर्वस्येव प्रयत्नोक्तिवसिष्ठ
 नाक्ता भोगवतानुपरमकारुणिकेनाथवेति पक्षान्तरं कृत्वा तत्रैव स्पष्टमन्यत्॥ ननु यो ब्रह्मविदां ब्रा

गु

॥८॥

ह्मणानां सर्वप्रमादकारणाभ्युत्थे कुले समुत्पन्ने तस्य मध्ये विषयभोगव्यवधानात्तावाद्ध्यवहितप्रमत्त
 चीयसंस्कारोद्बोधात् पुनरपि सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञानसाधनलाभो भवतु नाम॥ यस्तु श्रीमतां महा
 राजचक्रवर्तिनां कुलबहुविधे विषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासनाप्राबल्यात्प्रमा
 दकारणसंभवाच्चैर्धर्ममतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्बोधः॥ क्षत्रियत्वेन सर्वकर्मसंन्यासान्नस्य कथं वा
 ज्ञानसाधनलाभ इति तत्रोच्यते॥ पूर्वोक्त्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः॥ जिज्ञासुरपि योगस्य
 शब्दब्रह्मातिवर्तते॥ ४४॥ अतिचिरव्यावहितजन्मोपचितेनपितेनैव पूर्वोक्त्यासेन प्रागर्जितसं
 स्कारेणावशोऽपि मोक्षसाधनाप्रयत्नमानोऽपि द्वियते स्ववशीक्रियते॥ अकस्मादेव भोगवासनाभ्या
 व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुखक्रियते॥ ज्ञानवासनायाश्चाल्पकालाभ्यस्ताया अपि वस्तुविषयताव
 स्तुविषयान्भोगवासनाभ्यप्राबल्यात्पश्यथ त्वमेव युद्धे प्रतो ज्ञानायाप्रयातमानोऽपि पूर्वसं

न

स्कारप्राबल्यादेकस्मादेवराजमौज्ञानोन्मुखोभूरिति॥अतएवप्रागुक्तं॥नेहप्रक्रमनाशोतिइ
ति॥अनेकजन्मसहस्रव्यवहितोपिज्ञानसंस्कारःस्वकार्येकराशेवसर्वविधपमर्दनेयमिप्रायः॥
सर्वकर्मसन्धासाभावेपिहिस्त्रियायज्ञानाधिकारस्थितएव॥यथापटच्चरणवहनांरक्षिणंमध्येविद्य
मानमप्यश्वादिद्वयंस्वयमनिच्छिदपितान्नसर्वानिचूयस्वसामर्थ्यविशेषादेवयद्वियतापश्चात्कुद
पहतमितिविशेःतवति॥एवंबहूनांज्ञानप्रतिबंधकानांमध्येविद्यमानोपियोगभ्रष्टस्वयमनिच्छन्नपिज्ञा
नसंस्कारेणवलवतास्वसामर्थ्यविशेषादेवसर्वप्रतिबंधकानिचूयात्मवशीक्रियतइतिहप्रयो
गेणसूचितं॥अतएवसंस्कारप्राबल्यात्तज्ज्ञासुर्जातुमिच्छारपियोगस्यमोक्षसाधनेज्ञानस्यविषयं
अस्यप्रथमभूमिकायांस्थितः॥सन्धासीतिशब्दात्सापितस्यामेवभूमिकायांमृतांतरात्रिबद्धनृवि
षयानुक्तमिहाराजचक्रवर्तिनांकुलेसमुत्पन्नोपियोगभ्रष्टःपूर्वपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्या

पि

तत्तस्मान्जन्मनिशब्दब्रह्मवेदकर्मप्रतिपादकंअतिवर्जितेअतिक्रम्यतिष्ठतिकर्माधिकारातिक्रमेणज्ञा
नाधिकारीभवतीत्यर्थः॥एतेनज्ञानकर्मसमुत्पद्येनिराकृतइतिदृष्टव्यं॥समुच्चयेहिज्ञानिनोपिक्र
मकांडुतिक्रमाभावात्॥यदाचैवंप्रथमभूमिकायांमृतेपिअनेकजोगवासनोव्यवहितमपिविविधप्र
मादकारणावतिमहाराजकुलपिडन्नमलब्धोपियोगभ्रष्टः॥पूर्वपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्येनकमा
धिकारमतिक्रम्यज्ञानाधिकारीभवति॥नदाकिमुक्तव्यंद्वितीयायांलतीयायांबाभूमिकांमृतावि
षयभोगांतेलब्धमहाराजकुलजन्मा॥यदिवाभोगमत्वेवलब्धब्रह्मवित्ब्राह्मणकुलजन्मायोगभ्र
ष्टःकस्याधिकारतिक्रमेणज्ञानाधिकारीभूत्वतत्साधनानिसंघताफलम्राप्तेनसंसारबंधनान्मुच्यते
इति॥तदेतदाहप्रयत्नाद्यत्मानस्तुयोगीसंप्रुष्टविस्त्रिषः॥अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगति
॥४५॥ अथत्वात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकंयतमानःप्रयत्नातिरेकुर्वन्योगीपूर्वपचितसंस्कार

॥२१०॥

मृतैर्वययोगप्रयत्नपुण्येनसंशुद्धकिल्बिषःघृतज्ञानप्रतिबंधकपापमलःअतएवसंस्कारोपचयात्पुण्य
पचयाच्चातेकैर्जन्मभिःसंसिद्धःसंस्कारातिरेकेणपुण्यातिरेकेचप्राप्तचरमजन्माततःसाधनपरिपाक
तयातिपरंप्रकृष्टांगतिमुक्तिंनारुह्यवात्रकश्चित्संन्यायइत्यर्थः॥इदानींयोगीस्तूयतेर्जुनेनेति॥अथाश
योत्पादनपूर्वकंयोगंविधातुं॥ जपस्विन्योधिकोयोगीज्ञानिन्योपिमतेधिकः॥कर्मिन्यश्चाधिको
योगीतस्माद्योगीनवाजुन॥४६॥ ॥तपस्विन्यःकृच्छ्राद्यायादितपःपराणोन्योप्यधिकउत्कृष्ट
योगीतत्त्वज्ञानोत्पद्यन्तरंमनोनात्रावासनाक्षयकारी॥विद्ययातदोरोहंतियत्रकामाःपरागताःनतत्रद
क्षिणायन्तिनविद्वंसंस्तपस्विनइतिश्रुतेः॥अतएवकर्मिन्योदक्षिणासहिनेत्येतिष्ठोमोदिकमोनुसुयि
भ्यश्चाधिकोयोगीकर्मिणांतपस्विनांचाज्ञत्वेनसोज्ञानहत्वात्॥ज्ञानिन्योपिपरासज्ञानवद्भोक्तिप्रपरोह
ज्ञानवानधिकोमतेयोगीएवमपरोहज्ञानवद्भोक्तिमनोनात्रावासनाक्षयात्वाद्जीवन्मुक्तभ्योमनेन

॥२१०॥

रावासनाक्षयत्वेनजीवन्मुक्तोयःसुयोपरमोमत्तइतिप्रागुक्तःसादृशोभवसाधनपरिपाकात्॥हेअर्जु
नेतिश्रुतिसंबोधनार्थः॥इदानींसर्वयोगीश्रेष्ठयोगिनंवदन्ध्यायमुपसंहरति॥ योगिनामपि
सर्वेषामङ्गतेनांतरात्मना॥अथावानलघतेप्राप्तोसमयुक्ततमोमतः॥४७॥ योगिनांवसरुद्रादि
यादिहृद्देवताजक्तानांसर्वेषामपिमध्येमयिगवतिवास्तुदेवपुण्यपरिपाकविशेषाहेतुप्रतिव
शान्तिविषयमङ्गतेनांतरात्मानंतःकरणेन॥प्राग्भावोयसंस्कारोपाटवात्साधुसंगाच्चमद्भजनएव
अथावानतिशयेनश्रद्धातःसन्नज्जतेसेवतेसततंचिंतयति॥योगीनारायणमीश्वरेश्वरंसगुणंनि
गुणंवाप्तनुष्योयमीश्वरांतरसाधारणोयमामियादिभ्रमंहिता॥सएवमद्भक्तोयोगीयुक्तमनसर्व
भ्यःसमाहिरचित्तोन्योयुक्तेभ्यःश्रेष्ठोममपरमेश्वरसर्वज्ञस्यमतेनिश्चितःसमानेपियोगाभ्या
संक्लेशसमानेपिजनेयोसमद्भक्तिभूयैवमद्भक्तस्यैवश्रेष्ठत्वात्समद्भक्तःपरमोयुक्ततमोऽनाया

सेनतवितुं शक्यसीति ज्ञातुं तदेनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य बुद्धिमुद्धिहेतुमिर्यादादृश्यताततश्च कृत
 सर्वकर्मसंन्यासस्य सांगेयोगं विवृण्वतामनेन निग्रहे पायं रूपायेन निरसं पूर्वकमुपदिशता योगचक्षुः
 पुरुषार्थशून्यताज्ञांकां च त्रिधिलयता कर्मकांडत्वं पदार्थनिरूपणं समापितं अतः परं अधावान्न ज
 तेयो मामिति सुचितं ॥ नक्तियोगं न जनीयं च न गवतं वा स्तेवं तत्पदार्थनिरूपयितुमग्रिममध्याय
 इमारभ्यन इति शिवा ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंस पारब्राजकाचार्य विश्वेश्वरस्वती श्रीपादशि
 ष्य श्रीमधुसूदन सरस्वती विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीता गूढार्थदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ आं यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनां ॥ तं वंदे परमानंदधनं
 श्रीनंदनंदनं ॥ ॥ एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमपदेन ज्ञेयत्वं पदलभ्यं संयोगं व्याख्या
 धुनाध्याये ब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षष्ठे तत्पदार्थव्याख्यातव्यः ॥ तत्रापियोगिनामपि सर्वेषां

मद्भक्तेनांतरात्मना ॥ अधावान्न जतेयो मां समेयुक्तं ते मे मत इति प्रणुक्तस्य भगवद्भुवनस्य व्या
 ख्यानस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते ॥ तत्र कीदृशं भगवत्तत्त्वं भुवनं जनीयं कथं वा तद्भुवनं तत्रात्मनो
 दिष्टे तद्व्यं प्रष्टव्यमर्जुनेन पृष्टमपि परमकृपिकृतया स्वयमेव विवक्षुः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
 मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथाज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ ॥
 मयि परमेश्वरसकल उपादाय तत्त्वविधिविभूतिना गिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण स
 दानिविष्टमनो यस्य तव सत्त्वं ॥ अतएव मदाश्रयो मे देकवारणः ॥ राजाश्रयो नारायणसक्तमना
 राजचक्रः प्रसिद्धो मुमुक्षुस्तत्त्वमदाश्रयो मदासक्तमनोऽश्वत्थं तद्दिशो वा योगं युजन्मनः समाधानं
 षोक्तप्रकारेण कुर्वन्मन्त्रसंयथा न वयेवं समग्रं सर्वमृतिबलव्रक्ष्ये श्रयो हि संपन्नं मां यथा येन
 प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु च मानं मया ॥ ज्ञास्यसीत्कृत्वा परोक्षमेव तव भुवनस्योदिति शंकां व्यावर्तय

नस्त्येति श्रोतुराग्निमुखाय ॥ ॥ इहान्तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ अद्वातनेह प्रयोन्यद्वा
 तयमवशिष्यते ॥ ॥ इदं मदिष्यस्वतोऽपरोक्षं ज्ञानं असंज्ञावनादिप्रतिबंधेन फलमज्ञेन यत्परो
 क्षमिकपचर्यते ॥ असंज्ञावनादिनिरासे तु विरेचोपरिपाकात्तेनैव प्रसाणेन जनितं ज्ञानं प्रत्ये
 धां ज्ञावात्फलं जनयदपरोक्षमिकचर्यते ॥ विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन
 सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं तु तुभ्यमहं परमाप्तुः वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलार्थं
 सहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि ॥ श्रोती मे कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह ॥ य
 तज्ज्ञाननिष्ठचेतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदांतजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारमसौ भूयः पुनरपि
 अन्यत्किंचिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ सर्वाधिष्ठानसन्नात्र ज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधस
 न्नात्र परिशेषात् ॥ तेन न्नात्र ज्ञानेनैवं कृताद्येति विषयीयमिप्रायः ॥ ॥ अति दुर्लभं चैतन्मदनुग्र

॥१२॥

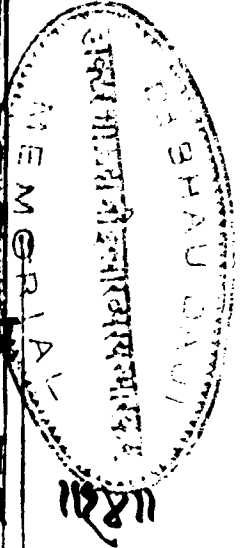
हमंतरेण महाफलं ज्ञानं ॥ यतः ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्वा तत्तिसिधये ॥ यतः तस्मिन् सिद्धानां कश्चि
 न्नावेक्षितवतः ॥ ॥ मनुष्याणां शास्त्रोपज्ञानं कर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकैकं ज्ञानं कुरुत कुरु
 त्समासादितनियानियवस्तुविवेकः सन्यस्तनियतते सिधये ॥ सत्त्वगुह्ये द्वारज्ञानोत्पत्तये ॥ यतर्ता
 यतमानानं ज्ञानाय सिद्धानां प्रागाजितकुरुतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकं प्रवणमनननिदिध्यास
 नपरिपाकात्तेसामीश्वरं वेत्ति साक्षात्क्षारोति ॥ तत्त्वता प्रयगमेदेनातत्त्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्ये
 श्च ॥ अनेकेषु मनुष्येषु ज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये पूरुषागीपर
 मदुर्लभः किं वक्तव्यमिह ज्ञानस्य माहात्म्यमियाति प्रायः ॥ एवं प्रोचने श्रोतारमग्निमुरवीकृत्यात्मन
 सर्वत्मिकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमनुष्यं स्पृशति ॥ ॥ नृमिरापो न लोवायुः रवं
 मनो बुधिर वचा अहंकार इतीयं मेभिन्ना प्रकृतिरष्टया ॥ ॥ सारं वेदिषं च तन्मात्राण्यहंकारो महा

न

नव्यक्रमियष्टौ प्रकृतयः॥ पंचमहाभूतानि पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि उक्तयसाधारणं मनश्चेति षो
 उन्नविकार उच्यते॥ एतान्येव चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि॥ तत्र भूमिरापे नलो वायुः खमिति पृथिव्यप्तेजो वा
 य्वाकाशा रवा पंचमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गंधरस रूपस्पर्शनाद्यत्मकानि पंचतन्मात्राणि लक्ष्यं
 रो॥ बुध्यहंकारनादौ तु स्वार्थविवर्तनः नूद्येन च परित्रिष्टं मव्यक्तं लक्ष्यते॥ प्रकृतिनाष्टं समानाधिकं
 रण्येन स्वार्थज्ञानेन वैश्वकत्वात्॥ मनः प्राद्येन वास्वकारणमहंकारेण लक्ष्यते॥ पंचतन्मात्रं सैत्तिकर्षात्॥
 बुद्धिश्चाद्यस्त्वेहंकारस्य कारणमेहं तत्त्वे मुख्यादितिरेव॥ अहंकारनादौ न च सर्ववासनावासितमविद्यात्म
 कं मव्यक्तं लक्ष्यते॥ प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च॥ इत्येकप्रकारेण यमपरोक्षसाक्षिभ्यामप्युक्तं
 कृतिमायापारमेश्वरीशक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना॥ अष्टभिः प्रकारैर्भेदं
 मागतासवीपि जडबोधिवांतर्जवतीयर्थः॥ स्वसिद्धांतं च दृष्ट्वा संकल्प्य त्मकोमायापरिणामविवबुध्य

हंकारौ पंचतन्मात्राणि चापंचकृतपंचमहाभूतानीत्यस्येदो वाम॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः॥ प्रकृतेरपरत्वं
 दनं क्षेत्रलक्षणांपराप्रकृतिमाह॥ ॥ अपरेयमित्यन्यां प्रकृतिं विधिमेपरां जीवभूतां महाबा
 होययेदधोयते जगत्वा॥ ॥ या प्रागादधोक्ता प्रकृतिः सर्वचित्तवर्गरूपा स यमपरा नैकैष्टैज
 उवात्परार्थत्वात् संसारबंधरूपत्वाच्च॥ इतस्त्वेतन्वर्गरूपायाः प्रकृतेरन्याविलक्षणानुशाद्याद्या
 कथं चिदप्यनेदायोगं॥ जीवभूतचित्तनास्त्रिकांक्षेत्रलक्षणां मेममात्मभूतां विबुधांपराप्रकृष्टांप्रकृ
 तिं विधि॥ हे महाबाहो॥ यथा क्षेत्रलक्षणाया जीवभूतयांतरनुप्रविष्टया प्रकृत्या दृष्टं जन अचतन जातं
 विस्पष्टं तत्त्वो विद्रीयते इत्युच्यते॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपव्याकरवाणीति श्रुतेः॥ नहि जीवर
 हितधारयितुं शक्यमियमिप्रायः॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्वारा जग
 त्कृष्टादिकारणं दर्शयति॥ ॥ एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीकपधारया अहं कृत्स्नस्य जगतेः प्रभवः

प्रलयस्तथा॥६॥ एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते द्वे त्रैलोक्ये प्रकृतिज्योतिर्यथा तन्नेतद्योनि
निभूतानां भवनधर्मकाणि सर्वा चिंतनी चेतनात्मकानि तु निमित्तिनिखिलानि यिबुधपधारयजानीहि॥का
याणां चिदचिद्रूपत्वात् कारणमपि विदुश्चिद्रूपमनुमन्विमर्थः॥ एवं त्रैलोक्ये त्रैलोक्ये प्रमाणे
धिभूते यतः प्रकृती जगत्सत्त्वद्वारा हं सर्वज्ञः सर्वश्वरो नंतशक्तिमो यो पाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मक
स्य जगतः सर्वस्य कायविर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारण प्रलयस्तथा विनाशकारणं॥ स्याद्विकस्येव प्रपंचस्य
मायाधिकस्य मायाप्रयत्नविषयत्वात् मायाव्यहमेवोपादानं दृष्टा चेत्तर्थाः॥ यस्मादहमेव मायायास
वस्य जगत्तु जन्मस्थितिर्न गेहे तु स्तस्मात्परमार्थतः॥ मन्त्रः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनं जय॥ मयि स
र्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणादुवा॥७॥ निखिलदृश्याकारपरिणता माया धिष्ठानात्सर्वत्रासकान्मत्तः स
द्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतास्तत्त्वप्रकाशपरमानंदचेतन्यधनात्परमार्थसयात् तत्त्वप्रदृश इव स्वाभि

कमाया विनद्वनायिकं शुक्तिकेशोत्पलवह्निचैतन्यादिव तदज्ञातकल्पितं रजतं॥ परं तरपरमार्थसयम
म्यत्किंचिदपि नास्ति हे धनं जयामयिकल्पितं परमार्थतो न मत्तो भिद्यतु इत्यर्थः॥ तदन्वत्त्वं मारं प्रपञ्चा
दृष्टिमेव इति न्यायात्॥ व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडज्ञातं प्रोक्तं ग्रथितं मत्स
तया सदिबमस्फुरणं न च स्फुरं दिव्य व्यवहारयमोयामयौ कल्पितं सर्वस्य चैतन्यग्रथितं तत्त्वज्ञातः
सूत्रे मणिगणादुवेति॥ अथैवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वं प्रदृशितं च प्रामाण्यमणिगणादुवेति सर्वा
नूदृष्टांतव्याख्याः॥ अन्ये तु परमतः सत्त्वोत्पत्तिर्न संबन्धेन दृश्यग्रदेशे न्युतिः सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्यात्र
रत्नेन श्लोकमिमं व्याचक्षते॥ मन्त्रः सर्वज्ञः तत्सर्वशक्तिः सर्वकारणात्परतरं प्रवृत्त्यंतरं सर्वस्य जगतः सृष्टि
सहजयोः स्वतंत्रकारणमन्यन्नास्ति॥ हे धनं जयामयस्मादेवं तस्मान्ममि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यं जातं प्र
तंग्रथितं नान्यथा॥ सूत्रे मणिगणादुवेति दृष्टांतस्तु ग्रथितं तत्त्वमात्रेण तु कारणात्॥ कनककुंडलादिवदिति

२१६॥

यतिचेन्नेत्याह ॥ ब्रह्ममांसर्वभूतानां विधिपार्थसनातनं ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मिन्नेतरेतजस्विनामहं ॥ १५ ॥
 नियंब्रह्ममांसर्वभूतानां विधिपार्थसनातनं ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मिन्नेतरेतजस्विनामहं ॥ १५ ॥
 नृपेयार्थ ॥ अतोयुक्तमेकस्मिन्नेवमयिसर्वब्रह्मप्रोक्तं सर्वमयि यथः ॥ किंचाबुद्धिस्तत्तान् शतविवेकसा
 मर्थ्यतोदृशबुद्धिमतामहस्मि ॥ बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमतेः प्रोक्तः ॥ विरोधणाभावे विरोधाभावस्योक्तत्वा
 द्दहमस्मि ॥ नेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोक्त इत्यर्थः ॥ ॥ बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ॥ धर्मावि
 रुद्धां भूतेषु कामोस्मि नरतर्षजः ॥ १५ ॥ ॥ अप्राप्तो विषय प्राप्तिकारणात्तावेपि प्राप्यतामिह कारश्चि
 त्तवृत्तिविरोधः कामः प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतमिहैवमाकारश्चित्तवृत्तिविरोधो रजना
 त्सारगस्तान्मां विरोधेण वर्जितं सर्वथा तदकारणरजस्तमो विरहितं यत्त्वधर्मानुष्ठायै नो देहं द्रियादि

॥ १६ ॥

धारणसामर्थ्यात्किंबलं ॥ बलवतां तादृशसात्त्विकं बल युक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि ॥ तद
 पमयि सर्वबलवतः प्रोक्त इत्यर्थः ॥ चराबुक्तशायार्थनिक्रमः ॥ कामरागविवर्जितमेव बलमद्रूपत्वेन
 धेयं न तु संसारिणं कामराकारणं बलमियर्थः ॥ क्रोधाद्विषादरागाद्व्यावृत्तयेयः ॥ धर्माधर्मनास्त्वेतन्ता
 विरुद्धो प्रतिषिद्धो धर्मानुकूलवायो नृतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतज्ञाया पुत्रवित्तदिविषयो भिला
 षः सोहमस्मि नरतर्षजः ॥ शास्त्रविरुद्धे कामभूते मयि तथा विधे कामयुक्तानां भूतानां प्रेतत्वमियर्थः ॥
 किमेवं परिगृह्यते ॥ ॥ ये चैव सात्त्विका ज्ञावराजसास्तामसाश्च योऽपि तत्रैवेति तौ न्विधिनिवहतेषु
 ते मयि ॥ १५ ॥ ॥ ये चान्येपि ज्ञावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः ये च राजसाहर्षद्वेषादयः ये
 चतामसाः शोकमोहादयः प्राणिनां विद्याकर्मादिवशात् जायन्ते ॥ तान्मत्तएव जायमानानिति ग्रहं क
 त्तस्य जगतः प्रभवइत्याद्युक्तप्रकारेण विधिसमस्तानेव ॥ अथवासत्त्विकाराजसास्तामसाश्च भोव

३१७॥
बुध

२२

सर्वपि जडव्याख्येयः ॥ विशेषेण जवान् ॥ एवकारश्च समस्तावधारणार्थः ॥ एवमपि न बहतेषु ॥
मत्तो जातत्वे पितृद्वारा स्तद्विकाररूपितो रज्जुखंड इव कल्पित सर्पविकाररूपितो हं न जवानि संसारी ॥
ते तु जावा मयि रज्ज्वा मिव सर्पद्वयः कल्पितमदधीन सत्तास्पृत्तिकामदधीना इत्यर्थः ॥ तव परमेश्वर
स्य स्वातंत्र्ये नित्यं मुक्तस्वभावत्वे वसति कुतो जगत्सु वदात्मकस्य संसारिवं ॥ एवं विधमत्क
पा परिज्ञानादिति चेत् ॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ त्रिभिर्गुणमये भवैरधिः सर्वमिदं जगत् ॥
मोहितं नो जिज्ञानातिमामेभ्यः परमव्ययं ॥ १३ ॥ एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणसमयैः सत्वरज
स्त्वमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि ब्रह्मवन्धमितिः सर्वमिदं जगत् प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यं ह्यमा
यदितं सत्तन्मोगुणमयेभ्यो भावैः परैर्येषां कल्पनाधिष्ठानमयं तविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रि
याभ्युन्यमप्रपंचमानंदघनमात्मप्राकाशमव्यवहितमपि मां नातिज्ञानाति ॥ न तश्च स्वरूपा परिच

॥ १७ ॥

यात्संसारिवेयहोसैर्जीम्यमविवेकिनस्येयनुक्रोशंदर्शयति जगवान् ॥ यथोक्तानादिसिद्धमाया
गुत्रेणोयबधस्य जगतः स्वातंत्र्याभावेन तत्परिवर्जनसामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायातिक्रमः स्याद्वस्तु
विवेकासामर्थ्यहितेः सदा तन्वादिशान्कप्रभगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः सं
भवतीत्याह ॥ देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरयया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामितां तदतिता ॥
॥ १४ ॥ देवी एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादि श्रुतिप्रतिपादिते स्वतोद्योतनवतिदेवे स्वरूपा त्रैवि
न्यानंदे निर्विघ्नो तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिता ॥ आश्रयध्वविषयत्वनामिनी निर्विघ्ना
गचितिरैव केवले कृते ॥ एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापिलक्षणहोहित्राहोमोपादानवाद्ययापति
सिद्धाचगुणमयी सत्वरजस्तमोयुगत्रयोत्मिका ॥ त्रिगुणारज्जुरिवातिदृढत्वेन बध्यते हनुः ॥ मम मा
या विनपरमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिवा

हिकामाया तत्प्रतिभासप्रतिबन्धेन तत्प्रतिभासहेतुरावरणविशेषशक्तिंद्वयवयविद्यासर्वप्रपंचक
 ति॥ मायांतु प्रकृतिविद्यान्मायिनंतु महेश्वरमिति श्रुतेः॥ तत्रैवं प्रक्रिया॥ जीवेश्वरजगद्विज्ञागम्
 न्यश्रुधै चैतन्यधस्तानादिरविद्यासव प्राधान्येन स्वस्थादर्पण इव मुखानासंचिदात्तासमागृह्यति
 ततश्च बिंबस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषनास्कंदितः प्रतिबिंबस्थानीयाश्च जीव उपाधिदोषास्कं
 दित ईश्वरश्च जीवो गायकादि क्रमेण त्रयीरेन्द्रियसंघातस्तद्गोच्यश्च कृत्त प्रपंचो जायत इति क
 ल्पना भवति॥ बिंबप्रतिबिंबमुखानुत्तरेण मुखे ईश्वरजीवानुगतं मायोपाधिचैतन्यसाक्षीति कल
 ने॥ तेनैव च स्वाध्यात्मा माया तत्कार्यं च कृत्तं प्रकाशयते॥ अतः साम्यमि प्रायेण देवीति॥ बिंबेश्वरा
 मि प्रायेण तु मे मतिगवते तं यद्यथा विद्या प्रतिबिंबं एक एव जीवस्तथापि अविद्यागतानामेतः ॥१८॥
 करणसंस्काराणां भिन्नवृत्तिद्वेदेनांतःकरणोपाधेस्तस्यात्रैव द्रव्यपदं॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते कुरुति

नो मूढान प्रपद्यन्ते॥ चतुर्विधा भजन्ते मामिन्द्रियादितद्यो देवानां प्रसुबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां त
 तथामेनुष्याणामिन्द्रियादि श्रुतः करणोपाधिनेदापयलि चनेतु जीव त्वप्रयो ज्ञकोपाधेरेकत्वादकत्वे
 नैवात्र व्यपदेशः॥ एते अज्ञां चापि मां विधिं सर्वज्ञे पुनरुच्यते॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यनादीवृत्तावपि॥ मामेव
 जीवलोके जीवभूतः सनातन इन्द्रियादि श्रुते चाब्रह्मवा इदमग्र आसीत् तदात्मानं मेवावेदाहं ब्रह्मा
 स्मीति तस्मात्तत्सर्वमेदं गवत्॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य बालाग्रजात
 नागस्य शतधा कल्पितस्य च॥ नागो जीवसविज्ञेयः॥ स बानं दाय कल्पते॥ इन्द्रियादिः यद्यपि दर्पणात्
 तत्र प्रतिबिंबं परंच जानात्येव तत्र प्रतिबिंबतत्वात् तथापि चित्प्रतिबिंबश्चिदादेव
 एवं परंच जानाति प्रतिबिंबपक्षे बिंबचैतन्य एवोपाधिस्थत्वात् तस्य कल्पितत्वात्॥ आत्मसंपक्षे तस्या
 निर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात्॥ स च यावत्प्रतिबिंबं व्यभात्मनो न जानाति तावज्जलस्यैव जलजं

तत्कंपादिकमुपाधिगतविकारसहस्रमनुभवति॥ तदेतदाह दुरययेति॥ बिंबचूते श्रैव्यसाक्षात्कारमंतरेण
 अन्वतुल्यरितुमशक्येति दुरयया॥ अतएव जीवांतःकरणाविकृतेष्वान्तस्संबंधमैवाक्ष्यादिद्वाराभासयत्य
 किंचित्तुल्योभवति॥ ततश्च ज्ञानमित्युज्ये चे सनर्थज्ञातज्ञानं भवति॥ सचेत् बिंबचूतं तत्तावन्तं मनंतं तं
 किमायानियंतारं सर्वमिदं सर्वफलदातारं अत्रिज्ञानं दधनमृत्तिं अनेकानवतारान् जज्ञातानुग्रहाय विदध
 तमाराधयति परमगुरुविशेषकर्मसमर्पणेनातदा बिंबसमर्पितस्य प्रतिबिंबे फलौ तस्यैव नपि पुरुषाया
 नासादयति एतदेवातिप्रियं प्रदुष्टेनोक्तं॥ नैवात्मनः प्रचुरयं निजलाभपूणे मानं जज्ञादविदुषः करुणा
 वृषति॥ यद्यज्ज्ञानेन गावां विदधीत मानं तच्छात्मेने प्रतिमुरवस्य यथा मुरव श्रीरिति॥ दर्पणप्रतिबिं
 बितस्य मुरवस्य तिलकादिश्रीरेक्षितचेत् बिंबचूते मुरवे समर्पणीया सा॥ स्वयमेव तत्र फलतिष्ठना
 न्यः कश्चित्स्य पुरुषार्थलाभे स्युपाय इति दृष्टान्तः॥ तस्य यथा दग्धावन्तं मनंतं मवरतमाराधयतो तं

ना

॥१५॥

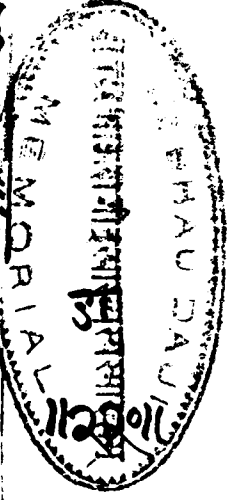
करणां ज्ञानप्रतिबंधकपाथेन रहितं ज्ञानं कुलपुण्येन बोधितं भवति तदातिनिर्मलमद्वयमंडलं मुरवम
 तिस्त्वेतः करणे सर्वकर्मयोगशमदमादिपूर्वकं गुरुपसदनवेदान्तवाक्यश्रवणमनननिर्देयात्मनः सत्कृते
 त्वमसीति गुरुपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिकारं ब्रह्मास्मीति नात्माकारजन्या निरुपाद्यचेतन्याकारसाक्षात्
 कारात्मिकावृत्तिरुदेति तस्यां च प्रतिफलितं चेतन्यं सद्यैव स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीपज
 यतमः॥ ततस्तस्यानाशान्त्यावस्थासरिविलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः॥ उपादाननाशादुपादयनाशस्य सव
 तं त्रासिद्धान्तसिद्धान्तः॥ तदेतदाह जगवाक्य॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतांतरं नित्यं॥ आत्मे ये बोधासा
 त॥ तदात्मानमेवावेत्॥ तमेवैरेविज्ञाया॥ तमेव विदित्वा तिम्रुमेतीत्यादि कतिश्चिदेव हापि मामेव ये ब्रह्
 रो न्यानुपरकृताप्रतिपद्यन्ते॥ मामेव सर्वपाधि विरहितं चिदानंदसदात्मानमखंडं ये प्रपद्यन्ते वेदान्ते वा
 क्यजन्यानि विकल्पकसाक्षात्काररूपयानि क्वचनानादौ शुद्धिदाकारत्वमविशिष्टया सर्वकृतफल

व

॥२२१॥

म२

नूतयानिदिध्यासनपरिपाकप्रसूतयाचेतोदयासर्वज्ञानतत्कार्यविरोधिन्याविषयीकुर्वतितेयेकेचिद्वृत्तांडु
रत्तिममपायासपिमायाविलानर्थजनमनुबमनायासेनवतरतिअतिक्रामंति॥तस्यहनेदेवाश्चनानूयोड
शतआवाह्येषासंभवतीतिश्रुतेः॥सर्वपाधिनिवृत्त्यासच्चिदानंदधनरूपेणोवतिष्ठतीत्यर्थः॥बहुव
चनप्रयोगोदेहेंद्रियसंघातभेदनिबंधनात्मनेदन्नासुनुवादार्थः॥प्रपश्यंतीतिवक्तव्येप्रपद्यंतइत्युक्ते
येमदेशरपासतोमामेवमगर्भंविस्फुट्यदृष्टमनंतसौंदर्यसारसर्वमखिलकलाकलापनिख्यमभिने
यपंकजशोभाधिकचरणकमलयुगुलंप्रभुमनवरतंवेणुवादननिरतंहृदयनकीसकमानसंहेळोद्यु
तगोविर्धनारम्यमहीवगोपालंनिषूदितशिखुपालकंसादिदुष्टसंघमन्निवजलद्वगोभासर्वस्वहा
रचरणोपरमानंदधनेमयमूर्तिमतिवैरिचप्रपंचमनवतरंचमनुचितयंतौदिवसानतिवाहयंतितेमे
त्रिसमहानंदसमुद्रमग्नमनस्तयासमस्तमायागुणविकारैर्नोभिभूयंते॥किंतुमाद्विलासविनोदाकुश

लारतेमदुन्मूलनसमर्थोइतिशंकमानेवमायातेज्योपसरति॥वारविलासिनीविक्रोधनेत्येविरक्तोस्य
स्तपोधनेअस्तस्मान्मायासंतरणार्थीमामीदृष्टमेवसंतमनुचिंतयेदियत्तिप्रतंभगवतःकृपास्या
श्रुतयस्मृतयश्चात्रार्थप्रसंगीकर्तव्यायधेवंतर्हि किमितिनिखिलानर्थमूलमायोन्मूलनप्रजग
वंतंभवंतमेवसर्वेनप्रतिपद्यते॥चिरसंचितदुरितप्रतिबंधादियाहजगवान्॥ ॥नमोदुष्टतिनो
मूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः॥माययापहृताज्ञानाश्चास्तरंभावमाश्रिताः॥१५॥ ॥दुष्टतिनःदुष्टते
नपेपिनसहनिययोगिनः॥अतरवनेरुषुमधेधमाइहसायुतिर्गर्हिणीयाःपरत्रचानर्थसहस्त्रभाजः॥
कुतोदुःकृतमनर्थहेतुमेवसदाकुर्वति॥यतोमूढादुदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमितिबिबेकशून्या
न्याः॥सतिप्रमाणेकुतोन्नविचिंतयतोमाययापहृताज्ञानाःशरीरेंद्रियसंघातमोदात्म्यंजातिरूपया
परिणतयामाययापूर्वोक्त्यापहृतंप्रतिबध्यंतज्ञानंविबेकसामर्थ्यंयथेततथा॥अतरवनेदंभोदपोः

३२१॥

निमानश्चक्रोऽधः पारुष्यमेव चेद्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुरं नार्थं हि सावतादिस्वभावमाश्रिता मत्प्रतिप
 सयोग्याः संतो न मां सर्वेश्वरं प्रतिपद्यन्ते न भजन्ते अहो दौर्भाग्यं तेषां मियथा निप्रायः ॥ ये वा स रज्ज्वावर
 हितो पुण्यकर्मणो विवेकिनस्तैः पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः संतो मां भजन्ते क्रमेण च कामनारहित्य
 मत्प्रसादात्मायां तरेतीयाह ॥ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सकृत्तिनोर्जुनाः ॥ अतो जिज्ञासक रथार्थी ज्ञा
 नी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ॥ यः सकृत्तिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसंचयद्विनाः सकलजन्मानस्त एव नान्येते मां
 भजन्ते सर्वे ते ॥ हे अर्जुन ॥ ते च त्रयः सकामाः एको काम इत्येवं चतुर्विधाः आर्त्ता आर्थाः शत्रु व्याध्याद्या
 पदाग्रस्तस्त्रनिवृत्तिमिच्छन् ॥ श्रोत्येव मखनो न कुपित इदं देवर्षेति ब्रजवासी जनः ॥ यथा वा जरासंधका
 रागारवती राजनिचयः द्यूतसभायां वस्त्राकर्षणं द्रौपदी च ॥ ग्राह्यस्तो गजेन्द्रश्च ॥ जिज्ञासुस्तमज्ञा
 नाधीमुमुक्षुः ॥ यथा मुचुकुंदः ॥ यथा बोधिलो जनकः ॥ अत देवश्च ॥ निवृत्ते मां सल्लेख्यथा बोधयिष्ये ॥ अ

॥२१॥

ज्ञा

र्थार्थी इह वा परत्र वा यद्गोपकारणतल्लिपूतः ॥ तथेह यथासुग्रीवो विभीषणश्च यथा बोधमन्युः ॥
 परत्र यथा ध्रुवः ॥ एते त्रयापि भगवद्भजने न मायांतिरति ॥ तत्र जिज्ञासुस्तमसादादेव मायांतिरति ॥ अ
 तार्थार्थी च जिज्ञासुस्तं प्राप्येति विशेषः ॥ आर्त्तस्यार्थिनस्त्याजिज्ञासुस्तं संभवाजिज्ञासोश्चार्त्तवृत्तानो
 पकरणार्थार्थी त्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुस्तुदृष्टः ॥ तत्र ते त्रयः सकामा व्याख्याताः ॥ निष्कामाश्चतुर्थ
 इदानीमुच्यते ज्ञानी च ॥ ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नियुक्तो ज्ञानी तीर्णमाये निवृत्त सर्वकामः ॥
 चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिनो तर्जनीवार्थः ॥ हे भरतर्षभ त्वमपि जिज्ञासुस्तमज्ञानी वि
 तिकतमो हं भक्त इति मात्रां किं इत्यर्थः ॥ तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथात्मकादिर्यथानारदप्रह्लादपृथु
 मुकाः निष्कामप्रेमशुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपीकूरयुधिष्ठिरादि ॥ कंसप्रिनुपालादयस्तु ॥ भयादेषा
 च संततमयवच्चितापरो अपि न भक्ताः भगवदनुत्तरकोरजायात् ॥ भगवदनुत्तरकिं रूपायस्तु भक्तेः स्व

२२२

रूपं साधनं भेदास्तथामक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायने समाभिः सविशेषा प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते ॥
चतुर्विधानामपि सुकृतत्वेनियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिकात् ॥ ज्ञेयं ज्ञानीनि
युक्त एकनक्तिविशिष्टेति प्रियो हि ज्ञानिनोऽयं महसं च मम प्रियः ॥ १७ ॥ चतुर्विधानं तेषां मध्ये
न ज्ञानी त्वज्ञानवान्निवृत्तसर्वकामः विशिष्यते सर्वतोतिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ अतो नियुक्तः
भगवति प्रयगभिन्ने सदा समाहि न चेत ॥ विक्षेपाका नावात् अतएव एकभक्तिः एकस्मिन् भगव
येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा ॥ तस्यानुरक्तिविषयांतरा नावात् हि यस्मात्तु येनिरूपाधिप्रेमास्यदम
यर्थमयं तानज्ञानिनोऽहं प्रयगभिन्ने परमात्मा च ॥ तस्मादयं सममेतैरेतैश्चरस्य प्रियः आत्मा प्रि
योति शयै न भवतीति अतिलोकयोः प्रसिद्धमेव यर्थः ॥ तस्मिन् आदित्यस्तवनप्रियान् अयं मतिवि ॥ २२ ॥
शेषादिग्राह ॥ उदाराः सर्वे एवैतज्ज्ञानी वा तैवेमे मृताः आस्थितः सहियुक्तात्मा मामैवानुत्त

मांगतिः ॥ २१ ॥ एते आर्त्तादयः सकामा अपि मद्भक्ताः सर्वत्र योऽप्युदारा एव उत्कृष्टा एव पूर्वजन्मा र्जितोने
कसुकृतेराशित्वात् ॥ अन्यथा हि मां न ज्ञेयुरेव ॥ आर्त्तस्य जिज्ञासार्थार्थिनेश्च मद्भिर्मुखस्य दक्षदेव
तामद्भक्तस्यापि बहुलमुपलंभात् ॥ अतो मम प्रिया एव ते ॥ न हि ज्ञानवान्ज्ञो वाक्स्मिदपि न क्लेशमप्रि
यो भवति ॥ किंतु यस्म्योदृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेवैतत् ॥ तत्र सकामा
नां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियांतरं शून्यस्याहमेव निरतिशय प्रीतिविशेषः ॥
अतः सोऽपि मम निरतिशय प्रातिविषय इति विशेषः ॥ अन्यथा हि ममेकतज्ज्ञातनस्यात् ॥ कृतघ्नता च स्यात्
अतएव अर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक् ॥ तथा हि ये देवविद्यया करोति अर्घ्येषु निदात देववीर्यवत्तरं भ
वतीत्यत्र तत्र वर्यस्य विवक्षितत्वात् विद्यादिव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय इति पर्यवस्येव अयं मतिवि
शेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तं स्नेयेव न ज्ञाम्यहमिति अतो मामैवैतज्ज्ञान

त॥ ज्ञानी अस्मै वनमृतो भिन्नः ॥ किं बहुमेव स इति मम मतं निश्चयः ॥ तु शब्दः सकामनेददृशितयापेक्षया
 विष्कामत्वेनेदादृशित्विविशेषोत्तमार्थः ॥ हियस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन्मां भ
 गवतमवन्तमानं दधनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टांगतिं गतं त्वं परमं फलमास्थितः अंगीकृतवानून
 तुमद्भिन्नं किमपि फलं समन्यत इत्यर्थः ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते
 वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ ॥ बहूनां जन्मनां किंचित् किंचित् पुण्यापचयहेतुनाम
 ते चरेम जन्मनि सर्वसकृत् विपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सन्मानिरूपा विप्रमास्यदं प्रपद्यते
 सर्वदा समस्त प्रेमविषयत्वेन जने ॥ सकलमिदमहं च वासुदेव इति हृद्वा सर्वप्रियां मयेव पर्यवसि
 तवति ॥ अतः सर्वज्ञानपूर्वकमाद्भुतिमान्माहात्मा ह्यंतर्मुखांतःकरणवाजी वन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टेन त
 स्मामन्योस्ति अधिकैस्तनास्तेषु ॥ अतः सुदुर्लभः ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लब्धुमशक्यः ॥ अतः

सनिरतिशयमस्तीति विषय इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तदेव मार्तन्दिनक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिनो जन्तस्योत्कर्षस्ते
 षां ज्ञानी नियुक्त एकजन्तिर्विशिष्यत इति अत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यातः ॥ अधुना तु सकामनेददृशित्वे च स
 मेपि देवतांतरं भक्तापेक्षया तीर्त्तानां त्रयाणां स्वभक्ताजोमुत्कर्ष उदारः ॥ सर्वैवेतदयत्र जगवता व्याख्यातया
 वदध्याय समाप्तिः ॥ समानेपायासे सकामत्वेनेददृशित्वे च मेद्भुक्तनूमिकाक्रमेण सर्वैर्हितमोक्षाख्यं फलं लभ
 ते ॥ वासुदेवता जन्तस्तस्माद्भुक्तपुनः पुनः संसरणरूपं फलं अतः सर्वे प्राप्ता इति ज्ञासवो यो धिनिष्काममेव प्रप
 न्ताः संतो नायासेन सर्वैर्हितमोक्षाख्यं फलं लभन्ते ॥ मिय नि प्रायः ॥ परमकारुणिकस्य भगवतः तत्र परमपु
 रुषार्थं फलमपि जगद्वर्जं जन्ममुपेक्ष्य कष्टं फलं वासुदेवता जने जने पूर्ववासना विज्ञोषरवासाधारणो ह
 तुरियाहा ॥ कामैस्ते स्ते ह त ज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्ये देवता ॥ तंतं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतास्त्वया ॥ २० ॥
 मोहनैस्तं भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लघुमशक्यत्वेनाभिमतैस्ते स्तैः

कृद्रेः कामैरनिच्छायेहतमपहतं वासुदेवात्विमुखीकृत्य तत्फलदात्वा भिमतस्तु देवताभिमुखी
 नीतं ज्ञानमंतःकरणं येषां तेन्य देवताः भगवतो न्याः कृद्रे देवताः तंतं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्तु
 ररिंदरूपं तत्तदेव ताराधने प्रसिद्धं नियममास्थाया प्रिय प्रपद्यंते न जंतो ॥ तत्तत्कृद्रे फं प्राप्तीकृत्या कृ
 द्रे देवतां मेघपिकेचित्कां चिदेव जंतो ते स्वया प्रकृत्या नियताः असाधारणया पूर्वा न्यासवासनायाव
 शीकृताः संतः ॥ तत्तदेवता प्रसादान्तेषामपि सर्वेश्वर भगवति वासुदेवे भक्तिर्न विष्यतीति न शंकनीयं
 यतः ॥ ॥ यो यो यां यां ननु जक्तः अघ्या चित्तु मिच्छति ॥ तस्य तस्या चत्वं अघ्यां तमेव विदधाम्यहं ॥ १॥ ॥
 तेषां मध्ये यो यः कामी यां यां तनुं देवतां भक्तिं अघ्या जन्मांतरवासनबलप्रादुर्भूतया जत्तया संयुक्ते सन्न
 चित्तु मर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते ॥ चौरादिकस्योर्चयेतेर्पि जन्मावपक्षे रूपमिदं ॥ तस्य कामिनस्तमेव देव
 तातनुं प्रति अघ्यां पूर्ववासनावशात् प्राप्तां नक्ति मचत्वां स्थिरां विदधामि करेभ्य हं मंतर्हामी ॥ तनुमहि

७

॥२४॥

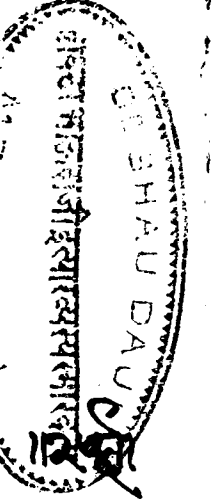
षयां अघ्यां तस्य तस्य करे मीयर्थः ॥ तामेव अघ्यामिति व्याख्याने यत्तद्वाच्यं न च यः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याह
 यव्याख्याती ॥ सतया अघ्यायुक्तस्तस्या रोधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान् मयेव विहितान् नूहितान् ॥ २॥
 सकामी तयामिद्विहितया स्थिरया अघ्यायुक्तस्तस्या देवता तत्ताराधनमाराधनं पूजनमीहते निवर्तयति ॥
 उपसर्गिहितोपि राधयति पूजार्थः ॥ सोपैसंगो विद्याकारः श्रूयते ॥ लभते च ततस्तस्या देवता तत्वाः सकाशात्
 कामान् विहितान् तत्पूर्वसंकल्पितान् नूहि प्रसिद्धं ॥ तैयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तदेवतां तयामिणा
 विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निमित्तान् नूहितान् मनःप्रियानियके पद्यं वा ॥ अहितत्वेपि हिततया प्रतीयमानं
 नियर्थः ॥ यद्यपि सर्वत्रापि देवताः सर्वात्मना ममेव तमवस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदीराधनमेव सर्वत्रापि च फ
 लदां तयाम्यहमेव ॥ तथापि साक्षात्तद्भक्तानां चेतसां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भवतीत्याह ॥
 अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेघसां ॥ देवन् देवयजोयांति मद्भक्तायांति मामपि ॥ ३॥ अल्पमेघसो मंदप्र

इवेन वस्तुविवेकासमर्थं न तेषां तत्र देवता भक्तानां तन्मायाविहितमपि तत्र देवताराधनं फलमंतवदेव
 विने भूयेव ॥ न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानंतं फलं तेषामित्यर्थः ॥ कुत एवं ततो देवानिंद्रादीन् अंतवत ए
 व देवद्युजो मदन्यदेवताराधनपरायांति प्राप्नुवन्ति ॥ अतः समानेपि सकामत्वं मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च म
 हदंतरं ॥ तस्मात्त्वा धृक्कमुरादो सर्व एवैतदुति ॥ एवं भगवद्भजनस्य सर्वेति सफलं त्वेपि कथं प्रायेण प्राप्तिना भ
 गवद्भिमुख्यादयत्र हेतुमाह भगवान् ॥ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुधयः ॥ परं भावमजानं तो ममा
 व्ययमनुत्तमं ॥ ॥ अव्यक्तं देहग्रणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं च सदैव गृहे व्यक्तं नैतिकं देहा
 वेदमकार्यं समतां प्राप्तं कंचिज्जीवमेव मन्यंते मामीश्वरमप्यबुधयो विवेकशून्याः ॥ अव्यक्तं सर्वकारणमपि
 मां व्यक्तिकार्यरूपतां मत्पूज्याद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा ॥ कथं ते जीवास्त्यां न विचिंतयंतितत्राबुध
 य इत्युक्तं ॥ हेतुं विवृणोति ॥ परं सर्वकारणरूपमव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपं सौ पाधिकमजानं तस्तथा निरु

पाधिकमव्ययनुत्तमं सर्वेष्टमानं ति श्रयादिनीय परमानंदं धनमनंतं मम स्वरूपमजानं तो जीवानुका
 रिकार्यदृष्टीनां जीवमेव कंचिन्मां मन्यंते ततो मामनीश्वरत्वेनाभिमतं विहाय प्रसिद्धं देवतांतरमेव भजंते त
 तश्चांतवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अग्रे वक्ष्येता ॥ ॥ अवजानंति मां सृष्टामानुषं तनुमाश्रितमिति ननु जन्म
 कालेपि सर्वयोगिष्ठेयं श्रीविकुण्ठस्य मे श्वरमेवरूपमाविर्जातितव तिसंप्रति च श्रीवस्तुकोस्तु जवनमाला
 किरीटकुंडलादिदिव्योपकरणालिनि कंबुकमलकोमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजा श्रीमद्भक्तयवाहने नि
 खिलस्फुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावेभेवसारासरजतरिविविधलीलाविलासश्रीलसर्वा
 धतारशिरोमणौ काक्षोद्भवकुण्डनायके निखिललोके नैस्ताराय भुवमवतीर्णो विरिंचिप्रपंचासंज्ञविनिरति
 प्रायसौंदर्यसारसर्वस्वमूर्तौ चित्तलीलाविमोहितविधातरितराणि किरणोज्ज्वलदिव्यपीतांबरैर्निरुपमव्या
 मसुंदरे करदीकृतपारिजातोत्थपराजितपुरंदरे बाणयुधविजिह्वतत्राणां केशोक्ते समस्तस्फुरासरविजयि

२२६॥

नरकप्रभृतिमहोदयेयप्रकारप्राणपर्यंतत्सर्वेष्वहंकारिणिश्रीदामादिपरमरक्तं माहवैभवकारिणिषोडशस
हस्वदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगारिमणिमहामहिमनिनारदमार्कंडेयादिमहामुनिगणस्तत्तत्प्रियकथमविवे
किनेपिमनुष्यबुद्धिजिविबुद्धिर्वैयंजुनात्रांकाममनिनीपुराहमगवान्॥ नाहंप्रकाशसर्वस्ययोगमायासमावृ
तः॥ मूढायं नाभिर्नाजोतिलोकोमामजमव्ययं॥ २५॥ ॥ अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः॥ स्वेन रूपेण प्रकटेन म
वामि किंतु केषां चिन्मद्भक्तानामेव प्रकटेनैव जवामीत्यर्थः॥ निप्रायः॥ कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकटयत्र हेतुमाह॥ योग
माया समावृतः॥ योगो मम संकल्पस्तद्वशावर्तिनी सोऽयं योगमाया तया यमभक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानाति
संकल्मानुविधायिन्यामायया सम्पगावृत्तः॥ सद्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः॥ कृत्वाः अतो यदुक्तं पर
ब्रह्म ज्ञानं तदुत्तममसंकल्प एव कारणमिह कर्तव्यं भवति॥ अतो मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं च
तुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सद्यपि ज्ञानकारणो मम जमव्ययमनाद्यनंतं परमेश्वरनोति जानाति किंतु विपरीत

दृष्टमनुष्यमेव किंचिन्मन्यत इत्यर्थः॥ विद्यमानं वस्तु स्वरूपमावृणोय विद्यमानं च किंचिद्दर्शनीति लौकिक
मायया मयि प्रसिद्धमेतत्॥ अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यापि माहं कत्वा तस्वयं चाप्रतिबध्य ज्ञानत्वात्॥
॥ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन॥ न विद्याणि च तूतानि मां तु वेदन केचन॥ २५॥ ॥ अहमप्र
तिबध्य सर्वविज्ञानमायया सर्वान् लोकान् मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च न विद्या
णि च एव कालत्रयं वर्तमानानि स्मृता निष्ठावरं उगमानि सर्वाणि वेदज्ञानमिह अर्जुन॥ अतो हं सर्वज्ञः परमेश्व
र इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः॥ मां तु त्रुषाद्ये ज्ञानप्रतिबंधोत्तनाथ मां सर्वदृशि नमपि माया विनमिव तन्मा
या मोहितः कश्चन केपि स देनुग्रहज्ञानं मद्भक्तविना न वेद मन्मायया मोहितत्वात्॥ अतो मत्तत्त्ववेदाना
वा देवप्रायेण प्राणिनां मां न ज्ञंत इत्यतिप्रायः॥ योगमाया भवगोत्रत्वं विज्ञानप्रतिबंधहेतुमुदीक्ष्य देहद्विय
संघाताभिमानातिशयपूर्वकं जेष्टां निवेष्टां हेतुं तरमाह॥ इच्छादेष समुपेन दृढमोहनभारता सर्वज्ञ

नानिर्यमेहं सग्यांति परंतप ॥ २७ ॥ इच्छादेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुचितेन शीतोष्ण
 सुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तेन मोहेनाहं सुखी अहं दुःखी यादिविषयैरासर्वव्यपिभूतानि संमोहं विव
 कायोग्यत्वं सग्यांति स्थूलदेहात्पन्नैः सग्यांति ॥ हे मारुत हे पातपेति संबोधनद्वयस्य कलमहिम्ना स्वर
 पशत्प्राचत्वा द्वंद्वमोहारयः शत्रुनामिन्नवितुमेलमिति भावः ॥ महीच्छादेषरहितं किंचिदपि भूतमस्ति
 चतस्र्यो माविष्टस्य बाहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति किं पुनरात्मविषयं ॥ अतो रागेदेषा कुलान्तःकरणात्
 त्वसर्वव्यपिभूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानंति ॥ अतो न जज्ञते न जनीयमपि ॥ यदि सर्वभूता
 नि संमोहं याति कथं तर्हि चतुर्विधा जज्ञते मां मिश्रतः ॥ सद्यं सकृत्तातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादिसाह ॥
 येषां त्वं तर्गतं पापं जनानोपपन्नं कर्मणां द्वंद्वमोहं निर्मुक्ता न जज्ञते मां दृढव्रता ॥ २८ ॥ येषां तु दुर्तलोका
 विद्वत्क्षणां न जज्ञतां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणां मनेकजन्मसु पुण्यचरणशीलानां तैस्तैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबं

ते २

॥ २७ ॥

धकं पापमंतर्गतं तन्मन्त्रं सानं प्राप्तिं ॥ ते पापाभावे तन्निमित्तेन द्वंद्वमोहेन रागेदेषादिनिबंधनविषयास
 नस्वतएव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्योग्यत्वेन यत्तादृढव्रता अवाच्यसंकल्पाः सर्वथा भगवानेव जज्ञनीयः ॥
 सचैव रूप एवेति प्रमाणाजनिता प्राप्ताप्यशंका शून्यविज्ञानाः संतो मां वरमात्मानं जज्ञते ॥ अनन्यशरणाः
 संतः सेवते ॥ एतादृशा एव चतुर्विधा जज्ञते मां मिश्रतः सकृत्तातिशयेनोक्ताः अतः सर्वभूतानि संमोहयंती
 एकपसर्गः तेषां मध्ये सकृत्तिनस्ते संमोहशून्या मं जज्ञते दूयपवाद इति निबिरोधः ॥ अयमेवेत्सर्गः प्रागेपि
 प्रतिपादितस्त्विहोपमयेर्त्ता वैरियत्रा तस्मात्सर्वत्रो धकपुण्यकर्मसंख्या सर्वदा यत्ननीयमिति भावः
 अथेदानीं मुक्तं न स्य प्रश्नमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येता ॥ अनयोरेव वृत्तिस्थानीय उत्तरो ध्यायो भवि
 ष्यति ॥ उत्तरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतं त्रियोत्तं ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचारिवत् ॥ २९ ॥
 ये संसारदुःखान्निर्विषाः उत्तरामरणमोक्षाय उत्तरामरणादिविविधदुःसहसंसारदुःखनिरासाय ॥ तदेकहं

मां। सगुणं नगवंतमाश्रितुं इतर सर्वैर्मुखेन शरणं गच्छति॥ यतं ते मदर्पितनिफला निसेधि शून्यानि वि
हितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते कर्मणां शुद्धांतः करणा संतस्तज्जमत्कारणमायाधिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म निगुणं तत्प
दलेक्ष्य मां विदुः॥ तथा आत्मानं शरीरमधिकं प्रकाशमानं कृत्वा उपाध्य परिहृत्वा त्वं पदलेक्ष्य विदुः॥ क
र्मचतुर्भयं वेद न साधनं गुरुपसदं न प्रवणमननाश्रितं निरवशं फलाव्यतिचारि विदुः ज्ञानं तीयर्थः॥
साधिभूताधिदेवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकाले पि च मां ते विदुः युक्ते चेतसः॥ ३७॥ । न चैव भूता
नां मद्भक्तानां मयैककाले पि विदेव करणतया मद्भिस्मरणं शंक्नीयं॥ यतः साधिभूताधिदेवं॥ अधिभूता
धिदेवाभ्यां सहिते यथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन सहितं मां ये विदुः श्रितयंति ते युक्ते चेतसः सर्वदा मां ये स
माहितचित्ताः संतस्तत्तत्स्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोक्तमणकाले करणप्रोमस्यासंतं यत्प्रतापमपि
चकारादयत्नेनैव सकृपया मां सर्वात्मानं विदुः ज्ञानंति तेषां मृतिकाले पि मदाकारैर्वचित्तवृत्तिः पूर्वापचितसं

स्कारपाटवाद्भवति॥ तथा च ते मद्भक्तियोगात्कृतार्थैरेवेति नावः॥ अधिभूताधिदेवादियज्ञश्चानुत्तरेषा
यजुर्निप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति नगवानिति सर्वमनाविलं तदत्रोक्तमाधिकारिणं प्रतिज्ञेयं मध्यमाधिका
रिणं प्रतिज्ञेयं च लक्षणं यामुख्यया च दद्यात्तत्पदं प्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितं॥ ३८॥ इति श्रीमत्परमहंसप
रिब्राह्मकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताग
टार्थटीपिकायां सप्तमोऽध्यायः॥ ॥ ओं॥ पूर्वाध्यायान्ते ते ब्रह्मतद्भिदुः कृतममध्यममिमादि
ना साधुं श्लोकैः सप्तपदार्थाः ज्ञेयत्वेन नगवतास्तु चित्तास्तेषां वृत्तिस्थानं योयमममोऽध्याय आरभ्य
ते॥ तत्र सचित्तानि सप्तवस्तुनि विशेषतो बुभुक्षमानः श्लोकान्या॥ अर्जुन उवाच॥ ॥ किंतु ब्रह्म
किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम॥ अधिभूतं च किं प्राक्तमधिदेवं किमुच्यते॥ १॥ अधियज्ञः कथं की
त्रदेहेस्मिन्मधुसूदना॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मनि॥ २॥ तत्र ज्ञेयत्वेनोक्तं ब्रह्म किं

॥२२९॥

सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ॥ एवमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन् अधिष्ठानेति तृतीयध्यातुं किं श्रौतव्यं
 णाग्राप्तेवाप्रयक्तेतन्यं वा ॥ तथा कर्मचारिणो मित्यत्र किं कर्म यज्ञरूपमन्यद्वा विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म
 णा तनुते पितृति श्रुतौ द्वैविध्यं श्रवणात् तव मम च समत्वात् कथं त्वमांष्टुसीति शंका मुपनुदन्
 सर्वपुरुषेभ्य उन्नमस्य सर्वज्ञस्य तव न किंचिदज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हे पुरुषोत्तम इति ॥
 दि ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्याधिभूतमधिकृत्य किंचित्कार्यं श्रुतपदेनैव विवक्षितं किं वा समस्तं
 मेव कार्यं ज्ञातं ॥ चकारः सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थः ॥ अधिदेवं किं मुच्यते ॥ देवताविषयमनु
 ध्यानं वा ॥ सर्वदेवतेषां दिव्यमंडलादिभ्यः स्मृतं चैतन्यं वा ॥ १ ॥ अधियज्ञो यज्ञमधिभूतं गतो
 देवतात्मा वा परब्रह्म वा ॥ स च कथं केन प्रकारेण चिंतनीयः किं तादात्म्येन किं वायं तां देव सर्वथा ॥२२९॥
 पिसकिमस्मिन् देहे वर्तते ततो बहिर्वा ॥ देहे चेत्स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वा ॥ अधियज्ञ इति क

थं कोऽत्रेति न प्रश्नद्वयं ॥ किंतु स प्रकारेणैव प्रश्न इति दृष्टव्यं ॥ परमकारुणिकत्वादायासेनापि स
 र्वेषां इयन्निवारकस्य जगत्तानायासेन मत्संदेहोपनिवारणमीषकारमुचितं मेवेति सूचयन्
 बोधयति हे मधुसूदनेति ॥ प्रयाणकाले च सर्वं करणग्रामवैय्यग्रां चिन्तयन् समाधौ नुपपत्तेः क
 थं केन प्रकारेण नियतात्मनिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयं सीति उक्तं शंका सूचनार्थं श्रुत्वा एतत्सर्वं स
 र्वज्ञत्वात् परमकारुणिकत्वाच्च शरणं नियतात्मनिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयं सीति उक्तं शंका सूचन
 र्थं श्रुत्वा एतत्सर्वं सर्वज्ञत्वात् परमकारुणिकत्वाच्च शरणं गतं मां प्रतिकथयन्निप्रयः ॥ २ ॥
 एवं स भानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं विनिश्चिन्तयन् ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वं ना बोध्यात्म
 मुच्यते भूतनाबोद्धवको विसर्गकर्मसंहितः ॥ ३ ॥ प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रष्टव्यं प्रष्टुं प्रसिद्धि
 रनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् नगवान् ब्रह्मोक्ते प्रश्नत्रयं क्रमेण निर्धारितवान् ॥ एवं द्वितीय

ना

॥२३५॥

श्लोकेपि प्रश्नत्रयं तृतीयश्लोके चेकमिति विनागः ॥ निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्रविवक्षितं ब्रह्मशब्देन
ननु सापार्थिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अक्षरं नक्षरं तीर्थविनाशि अश्रुते वा सर्वमिति स
र्वव्यापकं एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणं अतिवदं यत्स्थूलमनं पिण्डोद्युपक्रम्य एतस्य वा अक्षरस्य
प्रज्ञासने गार्गि स्थिरा चंद्रमसो विद्युतौ तिष्ठतः नान्यदतौ स्ति दृष्टं स्यादिति मध्ये परामृश्य एतस्मिन्
स्वत्वक्षरे गार्ग्यकाशे अतश्च प्रेतश्चैकपसंहतं अस्मात्सर्वपाधिभूयं सर्वस्य प्राज्ञासितं ॥ अ
व्याकृताकाशांतस्य कृत्स्नस्य प्रपंचस्य धारयितुं अस्मिन् अक्षरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातुं निरुपाधि
कंचैतन्न्यतदहि ब्रह्मेति विवक्षितं ॥ एतदेव विद्योति परममिति परमं स्वप्रकाशापरमानंदरूपं
प्रज्ञासनस्य कृत्स्नजडैवर्गधारणस्य च लिंगस्य तत्रैवोपपत्तेः ॥ अक्षरमंबरांतधृतेरिति न्यायात् ॥
नत्विह अक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे रूढत्वात् कृतिलिङ्गाधिकरणन्यायमूलकेन ॥ रूढिर्योगमपहरतीति

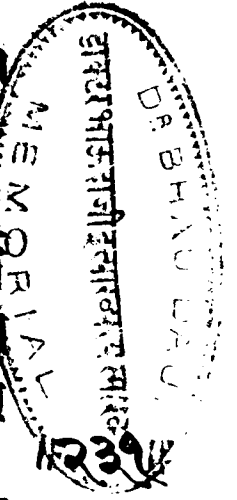
॥२३५॥

न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्राणवाख्यमक्षरमेवाह्यंतत्रोक्तलिङ्गासंज्ञवात् ॥ ओमित्ये
काक्षरं ब्रह्मेति च परेण विशेषणात् ॥ अनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बालानामिति न्यायात् ॥ वर्ण
स्वरथकारे आदधीतयत्र तु जातिविशेषनास्त्यसंज्ञवति विज्ञापः ॥ अनन्यथा सिद्धेन तु लिंगेन
अतेर्बाध आकाशास्तु लिंगादिसादौ विद्युतः ॥ एतावांस्त्विह विशेषः ॥ अनन्यथा सिद्धलिङ्गेन अ
तेर्बाधेयत्र येणः संज्ञवतितत्रैव गृह्यते मुख्यत्वात् ॥ यथा आज्ञैस्तु वतेष्टेः स्तुवते इत्यादौ य
थावात्रैवाक्षरशब्दे ॥ यत्र तु योगोपिन संज्ञवतितत्र गौणी वृत्तिर्यथाकाशाप्राणादिशब्देषु ॥ आका
शाशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमंतात्काशातदुतियोगः संज्ञवतीति चेत् ॥ एव गृह्यतामिति पंचपादी
कृतः तथा च परममर्षसूत्रं प्रसिद्धं अतिकृतमत्र विस्तरेण ॥ तदेव किंतु द्रष्टेति निषिद्धं ॥ अधुना
किमध्यात्ममिति निषिध्यते ॥ यदक्षरं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वभावः स्वरूपं प्रत्यक्षं चैतन्न्यनु

॥२३१॥

का

स्वस्य भावदतिषष्ठीसमासः ॥ लक्षणाप्रसंगात् ॥ षष्ठीतत्पुरुषवाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतप
 दार्थान्वयेन निषादस्य पर्याधिकरणसिद्धत्वात् ॥ तस्मिन्निब्रूणः हेतुसंबन्धिर्किंतु स्वरूपमेव ॥ आत्मा
 नंदेहमधिकृत्य मोक्षतया वर्तमानमध्यात्ममुच्यते ॥ अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्राम
 इत्यर्थः ॥ यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्म वाचकमन्त्राद्येन विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमा
 ह ॥ नूतानां जवनधर्माणां सर्वेषां स्थावरजंगमानां तावमुत्पत्तिमुद्भववृद्धिंच करोतियो विसम
 स्योगस्तत्तत्रास्त्रविहितो यागदानहोमात्मकः सहकर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्त इति यावत् ॥ तत्र
 देवतोद्देशेन द्वययोगो यागा उत्तिष्ठधोमो वषट्कारप्रयोगात् ॥ सर्वोपविष्टहोमः स्वाहाकारप्र
 योगात् तत्रासेन पर्यतोद्देशः परस्वत्वापेक्षिपर्यंतः स्वव्यागोदानं ॥ सर्वत्र च योगांशानुगतः त
 स्य च नूतनोद्भवकारत्वेनैव प्रस्तावः संप्रगादिषुमुपतिष्ठते ॥ आदिसोज्जायते वृष्टिर्दृष्टे

रक्तं तत् प्रजा इति स्मृतेः ॥ ते वा एते आहूती हुते उक्ता मतदुयादि श्रुतेः ॥ ३ ॥ ॥ संप्रत्यग्निमप्र
 म्रयस्योत्तरमाह ॥ अधिभूतं क्षरोत्तावः पुरुषश्चाधिदेवतं ॥ अधियज्ञो ह मेवात्र देहे देह
 नृतां वरा ॥ ॥ क्षरतीति क्षरो विनोद्गीता बोधे किंचिज्जनिमदस्तु भूतं प्राणिजातमधिकृत्य न
 वतीयनिभूतमुच्यते ॥ पुरुषो हि रण्यगर्जः समष्टिलिंगात्मा व्याप्तिः सर्वकारणानुग्राहकः ॥ आत्मैव
 दमग्र आसीत् पुरुषविध इत्युक्तं तस्य तत्पूर्वस्मात् सर्वस्मात्सर्वानि पाप्मानानि त्रिषु सस्मात् पुरु
 षदुयादि श्रुत्या प्रतिपादितः चकारात्सर्वेशरी प्रथमः सर्वपुरुष उच्यते ॥ आदिकर्ता स भूता
 नां ब्रह्माग्रसमवर्तते यादिसमृत्त्या च प्रतिपादितः ॥ अधिदेवतं देवतान्यादियादीन्यधिकृत्य
 चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति तथा च ॥ अधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलप्र
 दायकश्च सर्वयज्ञानिमानि विद्वद्भारव्यादेवता ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ स च विष्णुरधि

॥२३२॥

हा

एव ता
यज्ञोहं वासुदेवं नमस्मिन्ः कश्चित् ॥ अतएव परब्रह्मणः सकान्तादयैर्नेदनेव प्रतिपत्तव्य
इति कथं मिति व्याख्यातं ॥ सचात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपे पावर्तते बुद्ध्यादि व्यतिरेको वि
धिरूपत्वात् एतेन सकिमस्मिन् देहे सतो बहिर्वा ॥ देहे चतुर्बुद्ध्यादिस्तद्वातिरिक्तो वेति ॥ सं
देहो निरस्तः ॥ मनुष्यदेहे च यज्ञस्योवस्थाने यज्ञस्य मनुष्यदेहे निर्वयत्वात् ॥ हे देह नृतां व
र सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति संबोधयन् प्रतिक्षणमस्तं नापणात् कृतं कृत्यं रत्नमेतद्बोधयोग्यं
सीति प्रोक्तं ॥ यज्ञं नृणां गवान् ॥ अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवदनुग्रहातिशयनत्वात्पसि
मेवा ॥ ॥ इदानीं प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि सप्तमस्य प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अतः काले च
मामेव स्मरन्मुक्ता कलेवरं यः प्रयातिसमद्भाव्यातिनास्त्यत्र संशयः ॥ ॥ मामेव भगवं
तं वासुदेवं अधियज्ञं सगुणं निर्गुणं वा परममक्षरं ब्रह्म नत्वा ध्यात्मादिकं स्मरन् सदा चिंतयन्

॥२३२॥

तत्संस्कारपाटवसमस्तकरणग्रामवैद्यग्रवयंतकाले पिस्ररन् कलेवरं मुक्ताक्षरीरेहं समाश्रित
नयन् प्राणवियोगकाले यः प्रयाति ॥ सगुणध्यानपक्षे निश्चेतिरहः शुक्लद्वयदिवस्पमाणेन
देवयज्ञमोषा पितृयानमागच्छेत्कथं प्रयाति ॥ उपासको मद्भावं मद्रूपतो निर्गुणब्रह्म ज्ञातुं हि र
क्ष्यमस्मिन्निर्गुणोत्तमाति प्राप्नोति ॥ निर्गुणब्रह्म स्मरणपक्षे तु कलेवरं यः प्रयातीति लोक
दृष्ट्वा निश्चयं न तस्य प्राण उक्तां मयैव सख्यं वलीयंत इति श्रुत्वा तस्य प्राणोक्ता मया ज्ञातवन्
गम्यतावत्समद्भावं साक्षादेव याति ब्रह्मैव सन् ॥ ब्रह्माप्नोतीति श्रुत्वा नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्त आ
त्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः आत्मदेहाद्वातिरिक्तो न वा देहव्यतिरेकोऽपि ईश्वरे हि नो न वेति
संदेहो न विद्यते विद्यते सर्वसंवाया इति श्रुत्वा ॥ अत्र च कलेवरं मुक्ता प्रयातीति देहाद्भिन्नत्वं
मद्भावयंतीति चेत् श्वरादिभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति दृष्टव्यं ॥ ॥ अतः काले जगवन्तमनुध्याय

॥२३३॥

तो जगत्प्राप्तिर्नियतेति वदितुमन्ययमपि यं कंचित्कालं ध्यायतो देहं यतस्तत्प्राप्तिरवश्यं नावि
नीतिदृश्यति ॥ अयं वापि स्मरन्भावं यजयंत कलेवरं तं तमेवेति कौंतेय सदा तद्भावनावित ॥
न केवलं मां स्मरन्मद्भावं यतीति नियमः ॥ किंतु हियं भावं देवता विशेषं चकारादन्यदपि यत्किंचि
द्वा स्मरंश्चित्तयन्नेतं प्राणवियोगकाले कलेवरं यजति स तं तमेव स्मर्यमाणं भावं मेव नान्यमेति
प्राप्नोति ॥ हे कौंतेयेति ॥ पितृष्वसृपुत्रत्वेन स्नेहातिशयं सूचयति तेन चावश्यं नृहृत्वं तेन च प्रता
रणाशं काश्चिन्पुत्रमिति श्रुतं काले स्मरणं ॥ इमां संज्ञां येषां पूर्वोप्यासजनिता वा स नैव स्मृतिहेतु
रित्याह सदा सेवदा तस्मिन् देवता विशेषादो भावो भावना वासना तद्भावः स भावितः संपादितो
येन स तं भावित तद्भाव इत्यर्थः ॥ आह तां गमादेरकृतिगणत्वाद्भावितपदस्य निपातः तद ॥२३३॥
भावनेन सञ्चितनेन भावितो वासितचित्त इति वा ॥ ॥ अस्मादेवं पूर्वस्मरणाभ्यासजनितां या ना

वनैव तदानीं परवशात्पदेहान्तरप्राप्तौ कारणं ॥ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरयुध्य च मय्यर्पितं
मनो बुद्धिर्ममैवैष्यस्य संग्रहः ॥ ॥ तस्माच्च द्विष्यकां यजानोत्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण
मां सगुणमीश्वरमनुस्मरंचितया ॥ यद्यंतः करणां शुद्धिवशान्न शक्नोषि स तं तमनुस्मरं ततो तः करणशु
द्धये युध्य च अंतःकरणशुद्ध्यर्थं युधादिकं स्वधर्मकुर्युधेतियुधस्त्वित्यर्थः ॥ एवं च नियनेनैमित्तिके
मनुष्ठानेन शुद्धिस्तथा त्वमपि नैव निवासो देवोऽर्पितः ॥ कल्पार्धवसं त्यलक्षणे मनो बुद्धीयेन त्व
या सत्त्वमीदृशाः सर्वदा मञ्जितनपरः सन्मामैवैष्यसि प्राप्स्यसि असंशयो नात्र संशयो विद्यते ॥ इदं च
सगुणब्रह्मचिंतनमुपासकानामुक्तं ॥ तेषां मयं भावना सापेक्षत्वाच्च निगुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानस
मकालमेवाज्ञानैलक्षणाया मुक्तेः सिध्यत्यानास्त्येत्ये भावनापेक्षेति दृष्टव्यं ॥ ॥ तदेवं संप्रानमपि
प्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा प्रयाणकाले जगदनुस्मरणस्य जगदप्राप्तिलक्षणां फलं विवरीतुमारभते ॥
नियति

॥२३४॥

अन्यासयोगयुक्तेन चेतसानान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थ अनुचिंतयन् ॥ १॥ ॥ अन्यासः स
जातीयप्रवाहो मयि विजातीयप्रस्थानांतरितः षष्ठे प्राग्व्याख्यातः स एव योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रै
व व्यापृतं अनात्माकारवृत्तिः सूर्यं यच्चैतस्तेन चेतसा ॥ अन्यासपाटवेनान्यगामिनान् अन्यत्र विषयां त
रे निरोधप्रयत्नं विनापि गंतुं शीलमस्य तितेन परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं दिव्योत्तनात्मन्यादि
युज्यते ॥ यश्चासावादि य इति श्रुतेः ॥ याति गच्छति हे पार्थ अनुचिंतयन् नृणां स्वाचर्योपदेशमनुध्या
यन् ८ पुनरपि तमेवानुचिंतयितव्यं गंतव्यं च पुरुषं विद्विष्यति ॥ कविं पुराणमनुशासिता
रमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमविं सरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ १॥ कविं का
तद्विनिर्दिशते नातीतानागताद्यदोषवस्तुदक्षित्वेन सर्वज्ञं ॥ पुराणचिरंतनं सर्वकारणत्वाद्देनादिमिति ॥ २३४ ॥
यावत् ॥ अनुशासितारं सर्वस्य जगतो नियंतारं ॥ अणोरणीयां संसृद्धमांतरं तदुपादानत्वात् सर्वस्य

स्य

कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विज्ञातारं ॥ फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् ॥ अनुचिंतयितुं
शक्नुमपरिमितमहिमत्वेन रूपं यस्य तं ॥ आदित्यस्य वसकलजगद्वत्तासको वर्णः प्रकाशायस्य तं ॥
सर्वजगतो वंतासकमिति यावत् ॥ अतएव तमसः परस्तात् ॥ तमसो मोहो धकाराद्ज्ञानलक्षणात्प
रस्तात् प्रकाशरूपत्वेन तमो विरोधितमिति यावत् ॥ अनुस्मरेच्चिंतयेद्यः कश्चिदपि स तं यातीति
पूर्वोक्तसंबंधः स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति परेणावसंबंधः ॥ १॥ कदा तदनुस्मरणे प्रयत्ना
तिरेको ज्ञेय इति तदाह ॥ प्रयाणकाले मनसा चलेन न तत्प्राप्युक्तो योगबलेनैव ॥ अथोर्मध्ये
प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १॥ ॥ प्रयाणकाले अंतकाले ॥ अचने कायेण
मनसा तं पुरुषं येन सुस्मरेदित्यनुवर्तते कीदृशः न तत्प्रापरमेश्वरविषयेण परमेणा प्रेम्णा युक्तो
योगस्य समाधेर्बलेन तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधितान् व्युत्त एव प्रय

॥२३५॥

महदयपुंडरीकेवन्नीकयततज्जर्ध्वगामिन्यासपुम्नयानाङ्गायुरूपदिष्टमार्गेणभूमिजमक्रमेणान्त्र
वोर्मध्यज्ञानचक्रेप्राणमावेश्यस्थापयित्वासम्यगप्रमत्तोब्रह्मरंध्रादुक्तम्यसर्वमुपासमुपासक
स्तंकविंपुराणामनुशासितारमियादिलक्षणंपरंपुरुषंदिव्यं द्यात्नात्मकंमुपतिप्रतिपद्यते॥१॥
॥ इदानींयनकेनचिदनिधानेनतदनुस्मरणांकतेव्यानान्येनमंत्रादिनेतिनियंतुमुपक्रमते॥ ॥
यदक्षरंवेदविदोवदंतिविश्रुतियद्यतयोवीतरागाः॥यदिद्वंद्वोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदसंग्रहे
पाप्रवक्ष्याम॥॥यदक्षरंअविनाशिआंकारारब्धंब्रह्मवेदविदोवदंति एतद्वैतदक्षरंगार्गिआ
ह्यणामिनिवदंयस्थूलभेनपवद्रस्यमदीर्घमियादिवचनैःसर्वविशेषविवर्तनेनप्रतिपादयंति॥न
केवलंप्रमाणकुत्रालिररेवप्रतिपन्नंकिंतुमुक्तोपसृजतयातेरप्यनुभूतमियाह॥विश्रुतिस्वरूप
तयासम्यग्दर्शनिनयदक्षरंयतयोयत्नशालाःसन्त्यासिनोवीतरागाविस्पृहाःनकेवलंसिधेरनुभू

॥२३५॥

तंसाधकानामपिसर्वापिप्रयासरतदर्थइयाह॥यदिद्वंद्वोजातुनैष्टिकाब्रह्मचारिणोब्रह्मचर्यं
गुरुकुलवासादितयश्चरंतियावज्जीवांतदक्षरारब्धंपदंपदनीयतेतुभ्यंसंग्रहेणसंक्षेपेणाहंप्र
वक्ष्याम॥प्रक्षेपणकथयिष्यामियथातबोधोत्पत्तितथाअतस्तदक्षरंकथंमयाज्ञेयमियाकुलो
मात्रूरियनिप्रायः॥अत्रचपरस्परब्रह्मणोवाचकरूपेणप्रतिमावत्प्रतीकरूपेणवाच्यःपुनरेतन्निमा
त्रेणामियनेनवाक्षरेणपरंपुरुषमभिधायीतिसतमधिगच्छतीत्यादिवचनैर्मदमध्यमबुद्धीनां
क्रममुक्तिफलकमुपासनिमुक्तं॥तदेवहापिविवक्षितंभगवतातेषोगंधारणासहितमोकारोपास
नंतत्फलंस्वस्वरूपंततोपुनरावृत्तिस्तन्मागश्चिथ्यंजातमुच्यतेयावदध्यायसमाप्तिः॥१॥
तत्रप्रवक्ष्येइतिप्रतिज्ञातमर्थसोपकरणमाहद्वान्यां॥सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्य
चामध्याधियास्थितमनःप्राणमास्थितेयोगधारणां॥२॥सर्वाणिद्विद्वाराणिसंयम्यरुद्ध

॥२३६॥

स्वविषयेभ्यः प्रयाहयविषयदोषदर्शनाभ्यासात्तद्विमुखतामायादितैः आत्रादिभिः शब्दादिविषय
ग्रहणामकुर्वन्वाह्येन्द्रियनिरोधेपिमनसः प्रवारस्यादियत आह ॥ मनोहृदि निरुध्य च ॥ अत्र
संवेराग्याभ्यां पञ्च व्याख्यातान्याहृदयदेनो मनो निरुध्या निर्वृत्तिकृतामापाद्य च अतरपि विषय
चिन्तामकुर्वन्नियर्थः ॥ एवं बहिरंतरूपलब्धिद्वारापि सर्वाणि संनिरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि स
र्वतो निर्गृहीतुमिज्यक्रमेण मूर्ध्याधाय नुवोर्मध्येतदुपरि च गुरुपदिष्टमार्गेणावेक्ष्यात्मानो योग
धारणां आत्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थितः आत्मन इति देवतादिव्यावृत्त्या ॥ २३ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मां मनः स्मरन् ॥ यः प्रयातियजं देहं स याति परमां गतिं ॥ २३ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म वाचकत्वात् प्रतिभावद्ब्रह्म प्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म व्याहरन्नुचरन् ॥ ओमिति
व्याहरन्मिसेतावतं वनिवाहं एकाक्षरमिसेनाया सकथनं न स्तुत्यर्थं ॥ ओमिति व्याहरन् एकाक्ष

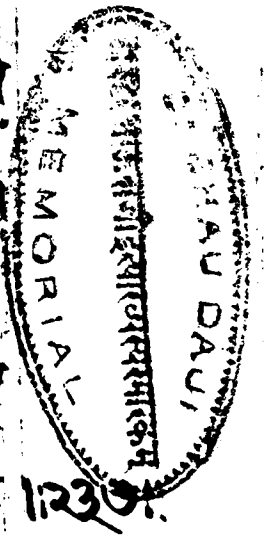
॥२३६॥

रं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशिसर्वव्यापकं ब्रह्म मां ओमित्यस्यार्थस्मरन्निति वा ॥ तेन प्रणवं जपं स्तु
तं निधेयं श्रुतं च मां चिंतयन् मूर्धन्ययानाद्यादि हं यजन्त्यः प्रयातिसयाति देवयानमार्गेण ब्रह्म
कं गत्वा तद्भागेन परमां प्रकृष्टां गतिं मनुष्यां ॥ अत्र पतं जलिना तीव्रसंवेगनामा सन्नः समासिद्ध
त्वात्तद्वत्त्वाद्वा श्वरप्रणिधानाद्देवकृतं प्रणिधानं व्याख्यातं ॥ तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थ
भावनामिति ॥ समासिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति च इह तु साक्षादेव ततः परमगतिलाङ्घ्यकृतं ॥
तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मां मनः स्मरन्नात्मनो योगधारणामास्थित इति
व्याख्येयं ॥ विचित्रफलत्वात्पपत्तवानविरोधे ॥ २३ ॥ ॥ एवं वायुनिरोधे वैधुर्येण नुवोर्मध्ये प्राण
मावेक्ष्य मूर्धन्ययानाद्यादि हं यजन्त्यः कुर्वन्त्येव यानं शब्दाति किं तु कर्मक्षयेणैव पश्यं शब्दादि हं यजतित
स्य किं स्यादिति तदाह ॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नियतः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ

॥२३७॥

न्य

निययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥ ॥ निविद्यते तदनिमन्यविषये चेतो यस्य सोमन्यचेताः सततं निरंतरं निय-
शोयावज्जीवयोमांस्मरति तस्य स्ववशातया परवशातया वा देहं यजतोऽपि निययुक्तसततसमाहि-
तचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषां मतिरुक्तोऽपि ॥ हे पाथवतामहमिति ॥
सुलभो मां ज्ञेयं विप्रैः प्रायः ॥ अत्र स्येति षष्ठी शेषसंबंधसामान्यकर्तृरित्येव केयादिनानिषेधा-
त् ॥ अत्र चान्वेति स्त्वेन सत्कारोत्पादः सततमिति नैरंतर्यं ॥ नियम इति दीर्घकालत्वं स्मरणस्यो-
क्तं तनसत्तु दीर्घकाले नैरंतर्यसत्कारासंवितादृष्टमिति पातं जलं मतमनुसृतं भवति ॥ तत्र स-
दृशस्यासु उक्तोऽपि स्मरणपर्यवसायी ॥ तेन यावज्जीवमिति क्षणां विक्षेपांतरं न्यूनतया भगवद-
नुचितं न मेव परमगतिहेतुमूर्धन्यप्राप्तादुत्सवच्छया प्राणोऽक्रमणं भवतु न वेति नातीवायः ॥२३७॥
॥१४॥ ॥ भगवंतं प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते न वेति संदेहेनावर्तत इत्याह ॥ मामुपय पुनर्जन्म दुःख

लयमशाश्वतं ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धं परमां गताः ॥१५॥ ॥ मामीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनु-
ष्यादिदेहसंबंधं को दृशदुःखालयं गर्तं वा ॥ संयोनित्वारनिर्गमनाद्यनेकदुःखस्थानं अशाश्वत-
मस्थिरं दृष्टुं नष्टप्रायं नाप्नुवंति पुनर्जायन्ते इत्यर्थः ॥ यतो महात्मानः रजस्सोममलरहितांतः करणाः
मुह्यसत्वाः समुत्पन्नसम्यग्दर्शिनो मंल्लोकजोगांतं परमां सर्वाङ्गसंघिमुक्तिं गतास्तत्र अत्रमां प्राप्य
सिद्धिं गता इति वदतो पासकानां क्रममुक्तिरिति ॥१५॥ ॥ भगवंतमुपगतानां सम्यग्दर्शिनोऽपि
पुनरावर्तन्ते कथितायांततो विमूर्खानामसम्यग्दर्शिनो पुनरावर्तन्ति इति सिद्धेयाह ॥ अत्र ब्रह्म-
जुवनाल्लोकः पुनरावर्तिनां जन्मा मामुपयलुको तं पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥ ॥ अत्र ब्रह्मजुवना-
त् न वं सत्तु नूतानीति जुवनेल्लोकः अत्र विद्यावाकारः ब्रह्मलोकेन सह सर्वेपिलोकामहिमूर्खानामस-
म्यग्दर्शिनो जोगन्मस्य पुनरावर्तिनः पुनरावर्तन्त इत्याह ॥ ब्रह्मजुवनादिति पाठं न वनं वा सस्थानमिति

॥२३८॥

सर्वार्थः॥ हे अर्जुन स्वतः प्रसिद्धमहोपायः॥ किं तद्देवतां प्राप्नानामपि पुनरावृत्तिर्निर्याह॥ मा
मीश्वरमेकमुपयतु तुल्यैकांतरवैलक्षण्यद्योतनार्थः॥ अवाधारणार्थोवा॥ मामेव प्राप्य मामेव प्राप्य
निवृत्तां ह्येकं तेषामात्मा ततोऽपि प्रसिद्धमहानुभावपुनर्जन्म न विद्यते पुनरावृत्तिर्न स्त्रीयर्थः॥ अ
र्जुनैकांत्येति संबोधनद्वयेन स्वरूपतः कारणतश्च शुद्धिज्ञानसंपत्तये सूचिता अत्रेयं व्यव
स्था॥ ये क्रममुक्तिफलानि रूपानां निब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनां अ
ह्मणा सह मोक्षः यत्पंचाग्निविद्यारिचिरतः कृतवोऽपि तत्रागतास्तेषामेव तत्राविपुनर्जन्म॥ अ
तएव क्रममुक्तयनिप्रत्येका॥ ब्रह्मलोकमजि संपद्यते न च पुनरावर्तते॥ अनावृत्तिः शब्दद्वयं॥
श्रुतिस्मृत्योस्तपपत्तिः इतरत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिः इदं मानवमावर्तनावर्तत इति हेममिति
च विनोषणाद्मनाधिकरणा कल्पनादन्यत्र पुनरावृत्तिः प्रीयते ॥ २३८ ॥ ॥ ब्रह्मलोकसंहिताः

॥२३८॥

सर्वलोकाः पुनरावृत्तिनः कस्मात्कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह॥ ॥ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्वयस्यो वि
दुः॥ रात्रियुगसहस्रांतांते होरात्रविदो जनाः ॥ १७॥ ॥ मनुष्यपरिमाणेन सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं
युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तेऽवसानं यस्मिन् तत्र चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति हि पौरा
णिकं वचनं॥ तादृशं ब्रह्मणः प्रजापतेरहर्दिनं यत्रैव विदुः तथारात्रियुगसहस्रांतां चतुर्युगसह
स्रपर्यन्तां विदुरिति वचनं ते होरात्रविदः तएव होरात्रविदो योगिनो जनाः ये तु चांद्राकगणैव वि
दुस्तेनाहोरात्रविदः॥ स्वस्मदक्षित्वादित्यनिप्रत्येका ॥ १७॥ ॥ अथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणैः
नया पूर्णवर्षज्ञातं प्रापतेः परमायुरिति॥ कालपरिच्छिन्नत्वेनानियोसोतेन तस्मै कालपुनरावृत्तियु
क्तैवाप्येतत्ततोर्वाचीनास्तेषां तद्देहमात्रपरिच्छिन्नत्वात्तोलोकैः पुरोनेष्टाः अतिरिक्तकिमुक्तव्य
मित्याह॥ ॥ अथ कालादयत्तस्य सर्वप्रभवसहस्ररागमो रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञकाः

॥२३९॥

॥२३॥ अत्रैतन्दिनसृष्टिप्रलययोरेवयत्तुमुपक्रांतत्वात्तत्रचाकाशादीनांसत्वादव्यक्तशब्देनाप्या
कृतावस्थानोच्यते॥ किंतुप्रजापतेः स्वायत्विस्थैव॥ स्वायत्विस्थः प्रजापतिरितियावत्॥ अहोरात्रे
प्रजापतेः प्रबोधसमयेऽप्यप्यक्तत्वात्स्वायत्विस्थात्प्रादुक्तायः शरीरविषयादिरूपमोगत्तमयः प्र
भवन्तिव्यवहारक्षमतयानिब्रज्यन्ते॥ रात्र्यागमेतस्यस्वापकालेपूर्वोक्ताः सर्वात्रपिव्यक्तयः प्रली
यन्तीतिरोज्ज्वलन्ति॥ यतः प्राविर्नितारत्रैवाव्यक्तसंज्ञकेकारणे प्रागुक्तेस्वापावस्थेप्रजापतौ॥ ॥
एवमाम्बुविनाशित्वेपिसंसारस्यनिवृत्तिः क्लेशकर्मदिरेतिवशात्पुनः पुनः प्रादुर्भूताप्रादुर्भूत
स्यचपुनः पुनः क्लेशादिवशादेवतिरोजावत्संसारतिपरिवर्त्तमानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वा
तंत्र्यादवशानामेवजन्ममरणदिदुःखप्रबंधसंबन्धादलमनेनसंसारोतिवैराग्योत्पत्त्यर्थसमा
न्यामरूपत्वेनचपुनः प्रादुर्भूताप्रादुर्भूतनाशात्कृताप्यागमपरिहारार्थेचाह॥ ॥मृतग्रामः सर

॥२३९॥

लपः

वायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते॥ रात्र्यागमेवशः पार्थ प्रजवयहरागमे॥ ॥२३॥ मृतग्रामोमृतसमुदायः
स्थावरजंगमलणायः पूर्वस्मिन्कालेस्थितः सर्ववायंएतस्मिन्कालेजायमानोपि॥ ननुप्रतिकल्म
प्रन्यान्प्रन्यश्च॥ असत्कार्यवादान्न्युपगमात्॥ सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्॥ दिवंच
पृथिवीचांतरिक्षमथोत्थरितिः॥ समाननामरूपत्वादव्यक्ताव्याप्यविरोधोदशनात्स्मृतश्च
तिन्यायाश्च॥ अवशइत्यविद्याकामकर्मदिपरतंत्रः हे पार्थस्युष्टमन्यत्॥ शरवमवशानामुत्प
त्तिविनाशप्रदर्शनेनाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनैइत्येतद्वाख्यातं अधुनामामुपेयपुन
र्जन्मनविद्यतेइत्येतद्वाच्यं॥ ॥परस्तस्मात्तुनोवात्प्राव्यक्ताव्यक्तात्सनातनशयः स
सर्वेषुमृतपुनर्यत्संनविनश्यति॥ ॥२३॥ ॥तस्माच्चराचरस्थूलप्रपंचकारणभूताधिरण्यग
मोरव्यादव्यक्तात्पराव्यतिरिक्तः श्रेष्ठोवातस्यापिकारणभूतः व्यतिरेकेपिसालक्ष्यस्यादि

॥२४५॥

तिनेयाह ॥ अन्योयंत विलसताः ॥ न तस्य प्रतिमा अस्तीति श्रुतेः ॥ अथ चोत्तरापापि हीनतया चक्षुः
राद्यगोचरो भवः कल्पितेषु कार्येषु मङ्गलानुगतः ॥ अत एव सनातनो नियः ॥ त्रिशङ्को हयात्
निर्यादव्यक्तादुपादेयत्वं नियस्याव्यक्तस्यैव लक्षणं सूचयति ॥ एतादृशो यो नावः सहिरण्यगोम
इव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्त्वपि विनश्यति ॥ उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ हिरण्यगोमस्य तु
कार्यस्य परमेश्वरस्येति भावः ॥२५॥ ॥ अथ चोत्तरादयत्कृतमाहुः परमां गतिं ॥ यं प्राप्य न नि
वर्तते तद्धाम परमं समा ॥२६॥ ॥ यो वाव इह व्यक्त इत्यक्षर इति चोक्तो न्यत्रापि श्रुतिषु स्मृतिषु च तं
भावनाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च ॥ पुरुषान्तरं किंचित्साक्षात् सापरागतिरित्याद्याः परमास्तु
त्रिविनाशश्च न्यत्र प्रकाशा परमानंदरूपां गतिं पुरुषार्थविभ्रंति ॥ यं नावं प्राप्य न निवर्तते पु
नः संसाराय ॥ तद्धाम स्वरूपं मम विज्ञेयः परमं सर्वोत्कृष्टं मम धामेति रोहोः क्षिर इति वद्वेद

॥२४५॥

कस्मिन्नयाषष्टी ॥ अतो ह परमा गतिरित्यर्थः ॥२७॥ ॥ इदानीमनन्यचेताः सततं तं यो मां स्मरति निम
ग्नः ॥ तस्याहं सकलं न इति प्रागुक्तं ॥ शक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह ॥ पुरुषस्य परः पार्थः
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ॥ यस्यांतस्थानि नृतानि येन सर्वं मिदं तत् ॥२८॥ ॥ सरोनिरतिशयः
पुरुषः स परमात्मा ह मेव अनन्यथानविद्यो तन्वो विषयो यस्यांतस्था प्रमलक्षणा यत्र सैव ल
भ्यो नान्यथा ॥ सकृदप्येपेक्षया माह ॥ यस्य पुरुषस्यांतस्थान्यंतर्बही निनृतानि सर्वाणि ॥ कर
णांतर्बहिर्वाकायस्य ॥ अत एव एनं पुरुषेण सर्वमिदं कार्यं जातं ततं व्याप्तं ॥ यस्मात्परं नाप
रमस्तु किंचिद्यस्मान्नापीयान ज्यायोश्च कश्चित् ॥ दृष्ट इव स्तब्धो दिवितिष्ठेयस्तु
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते पि वा ॥ अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्या
प्य नारायणः स्थितः ॥ स पर्यगावुक्रमियादि श्रुतिभ्यश्च ॥२९॥ ॥ सगुणब्रह्मोपासकास्तत्पदं

॥२४१॥

प्राप्यननिवर्तते किं। तु क्रमेण मुच्यते तत्र तल्लोकनोगात् प्रागनुत्पन्नसम्पद्गुणानां तेषां
 मार्गपि क्षाविद्यते न तु सम्पद्गुणानामिव दनपेक्षेयस्य पासकानां तल्लोकप्राप्तये देवयानमा
 गोपि न्यासस्तु तस्यस्तु तयो॥ ॥ यत्र कालेऽवनावृत्तिमावृत्तिं मन्त्रित्यातियोगिनः॥
 ॥ प्रयातायां तितं कालं वक्ष्यामि नरतर्षणा॥ ॥ २४१ ॥ ॥ प्राणोत्क्रमणानंतरं यत्र यस्मिन्काले
 कालाग्निमानि देवतोपक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनो ध्यायिनः कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृ
 त्तिं च यांति देवयाने पथि प्रयाताः ध्यायिनो नावृत्तिं यांति पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिण
 आवृत्तिं यांति॥ यद्यपि देवयाने पथि प्रयाताः पुनरावर्तत इत्युक्तं मा ब्रह्मचर्यवना
 लोकाः पुनरावर्तन्ति इत्यत्र॥ तथापि पितृयाने पथि गता आवर्तित एव न केपिते तत्र क्रम
 मुक्तिर्नाजः॥ देवयाने पथि गतास्तद्यद्यपि केचिदावर्तते प्रतीकोपासकास्तदिल्लोकपथं त

॥२४१॥

गता हिरण्यगर्भपर्यंतं ममानवत्पुरुषनीतां अपि पञ्चाग्निविद्युपासका अत्र तवो नोगांते निव
 र्तेति रवे॥ तथापि दहराद्युपासकाः क्रमेण मुच्यन्ते॥ नोगांते इति न सर्वथा वर्तते॥ अतएव पितृया
 नः पञ्चाग्निमनावृत्तिफलत्वाच्चिदुच्यते देवयानः पञ्चाग्निमनांते इति न सर्वथा वर्तते॥ अतए
 व पितृयानः पञ्चानियमनावृत्तिफलत्वाच्चिदुच्यते देवयानः पञ्चानावृत्तिफलत्वादतिप्रवृत्ता
 इति स्तुतिरुपपाद्यते॥ केषां विदावृत्तावृत्तिफलत्वाच्चिदुच्यते देवयानः पञ्चानावृत्तिफलत्वादतिप्रवृत्ता
 कालं कालाग्निमानि देवतोपक्षिते मार्गे विक्ष्यामि नरतर्षणा॥ अत्र कालावृत्त्युच्यते अत्र
 ज्योतिश्च मन्त्रद्वयानामनुपपत्तिः गतिसति श्रुत्यो अतितदनुरोधेनैव स्मिन्काले पद एव लक्षणाधि
 ता कालाग्निमानि देवतानां मार्गे द्वयेपि बाह्व्योत्तरे॥ अग्निधूममयोस्तदितयोः सतोरपि अग्निहो
 त्रं शब्दे कदेनेनाप्युपलक्षणां कालावृत्तेन॥ अन्यथा प्रोतरग्निदेवताया अत्रावा तत्परमं वा

॥२४२॥

न्यशास्त्रमियनेनतस्यनामधेयतानस्यात् ॥ आम्बलवामितिचलैकिकदृष्टं ॥ २३ ॥
तत्रोपासकानां देवयानं पंथानमाह ॥ अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रया
तागच्छति ब्रह्म ब्रह्म विदेऽन्नाः ॥ २४ ॥ १. अग्निज्योतिरियाचिरिमानिनी देवतालक्ष्यते ॥ अह
रियहरिमानिनी ॥ शुक्ल इति शुक्ल पक्षा निमानिनी ॥ षण्मासा उत्तरायणमिति ॥ उत्तरायणस्य
षण्मासा निमानिनी देवतेवलक्ष्यते ॥ अतिवाहिकास्तल्लिंगादिति न्यायात् ॥ एतच्चान्यासाम्
पिष्टयुक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं ॥ तथा च अतिः ॥ ते चिरतिरसं नवो यचिषो हरद्व आष्य
माणपक्षाद्यान षडुदुर्तिमासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरां दियमादिया चंद्रमसं चंद्रमसो
विद्युतं ॥ तत्पुरुषोऽग्रमानवः सरना च्छण्मासा गम्यये षडवयथो ब्रह्मपथरेतन प्रतिपद्यमाना इ
मं मानवमावर्तते इति ॥ अत्र अयं तनुसारात्संवत्सरादनंतरं देवलोके देवता ततो वायुदेवज्ञात

दा

॥२४२॥

त आदिय इयाकोर निशितं एवं विद्युतो नंतरं वरुणोऽं प्रजापतय तस्तावता मार्ग पर्वपृतिः ॥ तत्राचिर
हः शुक्ल पक्षा उत्तरायण देवता इहोक्ताः ॥ संवत्सरो देवलोके वायुरादिय चंद्रमा विद्युदुरुणा इंदुः प्रजा
पतिश्चैत्यनुक्ता अपि दृष्टवाः ॥ तत्र देवयानमार्ग प्रयातागच्छति ब्रह्मकोशे पाधिके ॥ कार्यवादरिर
स्य गस्तप पत्तेरिति न्यायात् ॥ निरुपाधिकं तु ब्रह्म तत्तद्वारे वक्रममुक्ति फलत्वात् ब्रह्मविदः समुप
ग्रसोपासका जनाः ॥ अत्र तेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्तते नावर्तते इति अंताविममिति विशेष
णात्कल्पान्तरे केचिदावर्तते इति प्रतीयते ॥ अतएवात्र न गवतो दासितं श्रौतमपि किञ्चनेनैवाव्याख्या
नात् ॥ २४ ॥ देवयानमावर्तिस्तथैपितृयानमगमिह ॥ यमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणा
यनं तत्र चंद्रमसं उच्यते योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥ ॥ अत्रापि धूम इति धुमा निमानिनी देवतारात्रि
रिति रात्रिमानिनी कृष्ण इति कृष्ण पक्षा निमानिनी षण्मासा दक्षिणायनमिति दक्षिणायना निमा

॥२४३॥

निनीदेवता लक्ष्यते ॥ एतदप्यान्यासां श्रद्धा कानां मुपलक्षणां ॥ तथा हि श्रुतिः ॥ ते धूमसन्निभस्य दैर्घ्यं भवन्ति
धूमाद्राचिरात्त्रैरपरमपरपक्षाद्यात् ॥ षडं दक्षिणेति मासां स्तत्रैते संवत्सरमनि प्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलो
के पितृलोकां दाकां नामाकां चंद्रमसमेषमौष्मिभो राजा तदेवानामनन्तं तदेवात्तद्व्यति तस्मिन् नृयावत्
संपातमुषित्वाथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तत इति तत्र धूमरात्रिह्मपक्षदक्षिणायनदेवता इहोक्ताः
पितृलोका आकां चंद्रमा इत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः ॥ ते तत्र तस्मिन् पश्चिप्रयाता आर्द्रमसं ज्योतिः
फलं यो कर्मयोगीष्टां पुत्रदत्तकारि प्राप्य यावत्संयातमुषित्वा निवर्तते ॥ संपतयेनेनेति संपातकर्म
तस्मादतस्मादाह त्रिमासो दत्तावृत्तिमार्गः श्रेयानियर्थः ॥ २५ ॥ उत्तमार्गविपुसंहरति ॥ शुक्ल
स्नेगतीत्येतज्जातः शाश्वते मते ॥ एकयोऽयनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥ शुक्लाचिरादिगः
तिः ज्ञानप्रकाशमयत्वात् ॥ कृष्णधूमादिगतिः ॥ ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात् ॥ एते एते शुक्लस्नेगतीमा
या

॥२४३॥

गौ ॥ हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्माधिकारिणो जगतः सर्वस्यापि शास्त्रज्ञानस्य शाश्वते अनदीमते
संसारस्यानादित्वेति ॥ तयोरेकया शुक्लयायायनावृत्तिकश्चित् ॥ अन्यया कृष्णया पुनरावर्तते सः
वैपिरिह्य ॥ एतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तोति ॥ नैते सृती पार्थजान् नृयोगी मुह्यति कश्चन ॥ त
स्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो न वा र्जितः ॥ २७ ॥ एतेन सृती मार्गे हि पार्थजान् क्रममोक्षावैका
पुनः संसारायापरेति निश्चयन्वयनयोगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति ॥ केवलं धर्मधूमादिमार्गं प्रापक
कर्तव्यत्वेन न प्रयेति कश्चिदपि ॥ तस्माद्योगस्या पुनरावृत्तिफलत्वात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समा
हितचित्तो न वा पुनरावृत्तयेह अर्जुन ॥ २८ ॥ पुनः अद्यावृत्त्यर्थं योगं स्तोति ॥ वैदेषु यज्ञेषु त
पस्त्वैवदानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं ॥ अयेति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं ॥ २९ ॥
॥ वैदेषु गतेषु विजिगीतव प्राङ्मुखत्वं गुर्वधीनत्वादिभिः सम्यग्धीतेषु ॥ यज्ञेषु गोपांसाहिधेन

॥२४५॥

नोऽप्राप्ति साधनं न तु ध्यानं ॥ तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्त्वतः करणाशुधिद्वारे देवज्ञानं संपाद्य
 क्रमेण मोक्षजनयतीत्युक्तं ॥ कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतममतिरहस्यत्वात् ततो विज्ञानसहितं
 ब्रह्मानुभवपर्यंतं ॥ इदं ज्ञानमिति रहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि तुभ्यं ॥ अनसूयवे असू
 यागुणेषु दोषदृष्टिस्तदा विकृतादिफला ॥ सर्वदा मातृश्रयख्यापनेनात्मानं प्रदांसति मत्पुरस्तादि
 यं वरुणातद्रहिताय ॥ अनेनाहं विसंयमावपिशिष्यगुणोत्पारख्यातो पुनः कीदृशं ज्ञानं ॥ यद्वै ज्ञात्वा
 प्राप्य मोक्षसंसारवसंसारबंधनादशुभात्सर्वदुःखहेतोः ॥ पुनस्तदभिमुख्ययतं ज्ञानं स्तोति ॥
 ॥ स ज्ञविद्यारजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रयश्चावगमं धर्मसुखं कर्तुमेष यः ॥ ॥ राजविद्या
 सर्वासां विद्यानां सहा ॥ सर्वा विद्यानां शक्यात ॥ विद्यांतरस्या विद्विक्ते देशविरोधिवाध ॥ तथारजगुह्यं स
 र्वेषां गुह्यानां राजा ॥ अनेकजन्मदुःखसंघातसाधनं बहूनि राज्ञा तत्वात् ॥ राजदंतादिद्विदुषः सज्जनस्य

॥२४५॥

परमिप्राप्तं ॥ पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्राप्य त्रैलोक्यं किंचिदेकमेव पश्यं निवस्यते ॥ विद्वत्कारेण सुस्मरूपेण प्रति
 क्षेप्यते ॥ यत् पुनस्तस्यायमुपदिशति पुरुष इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंज्ञितानां सर्वेषां मेषि पापानां प्रसू
 ह्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सदृशं एवोद्येत् ॥ अतः सर्वोत्तमं प्राचनमिदमेव ॥ न चातीदृशं शोदि
 वान्न कस्यचित्सदेहस्वरूपतः फलतश्च प्रयसत्त्वादि ग्राह्यं ॥ प्रयसावगमं ॥ अगम्यते ननेयवगमो मानं अत्र व
 गम्यते प्राप्यत इयं गमः फलं ॥ प्रयसावगमो मानं मसि नितिसंरूपः साक्षिप्रयसत्त्वं ॥ मयेदं विदितम
 तोमष्टमिदानीं मयममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिकसाधनं नव ॥ एव लौकिकानुप्रवसि धिपे पितृ ज्ञानं ध
 र्मधर्मदत्तं प्रेतं अनेकजन्मसंज्ञितेनैका मधर्मफलं ॥ तदिदं संपादयान्ति ग्राह्यं ॥ सकलसुखं कर्तुं गुरुपदं शित
 विचारसहकृतेन वेदाववासेन सुखं न कर्तुं शक्यं ॥ न देवाकालादिव्यवधानं मप्यसते प्रमाणवस्तु परतत्र
 ताज्ञानस्य ॥ एवमनायाससाध्यं त्वं स्वल्पफलं तस्यादयायासाध्यानामेव कर्मणा मेहं फलं तद्वदिति ने

व

॥२४६॥

याह॥अव्ययं॥एवमनायाससाध्यस्याप्यस्यफलतोव्ययोनास्तीत्यव्ययमक्षयफलमित्यर्थः॥कर्मणांत्वत्तिम
हन्तामपि क्षयिफलत्वमेव॥योवाएतदक्षरंगार्थविदित्वासिद्धौकेलुहोति यजतेतपस्तप्यतेष्वहनिवर्षसंह
स्त्राण्यंतवदेवास्पतं देवतीति श्रुतेः॥तस्मात्सर्वेऽस्मृत्वाद्युधेयमेवात्मज्ञानं॥एवमस्यसंकरत्वेसर्वो
त्कृष्टत्वेचसर्वपिकुतोत्रप्रवर्ततेतथाचनकोपिसंसारस्यादित्यत आह॥ ॥अत्र अदधानाः पुरुषाध
र्मस्यास्पपरंतप॥अप्राप्यमानिवर्ततेमृत्युसंसारवर्तनि॥३॥ ॥अस्यात्मज्ञानारब्धस्य धर्मस्य स्व
रूपे साधने फले च शास्त्रे प्रतिपादितेपि अत्र अदधानाः वेदविरोधि कुहेतुदर्शनदूषितांतः करणतया प्रा
माण्यमन्यमानाः पापकारिणोऽसुरसंपदमारूढाः स्वमतिकल्पितेनोपायेन कथं चिद्यतमाना अपि
शास्त्रविहितोपायात्तावादप्राप्यमानो मत्प्राप्तिसाधनमप्यलङ्घ्यानिवर्तते निश्चयेन वर्तते॥कमृक्युक्ते
संसारवर्तनि सर्वदा जननमरणप्रबंधेन नारकितिर्यगादियोनिष्वेव न्नमंतीत्यर्थः॥३॥ अदेवं वक्तव्यतया

॥२४६॥

प्रतिज्ञातस्य ज्ञानस्य विधिमुखेनेतरनिषेधमुखेन च स्तुत्यानि मुखीकृतमर्जुनं प्रति तदेवाह द्वाभ्यां॥४॥
मया ततमिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्तेना॥मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहंते प्रवर्तयित॥४॥ ॥इदं जगत्सर्व
भूतनेति तत्कारणरूपं दृश्यजातमदृशानकल्पितं मया प्रिष्ठानेपरमार्थसत्तासद्रूपेण स्फुरणरूपे
णाचाततं व्याप्तं॥रज्जुखंडेन बन्तदज्ञानकल्पितं सर्वधारि॥व्यावासं देवेन परिकल्पितेन सर्वजगत्क
थं व्याप्तं प्रयत्नविरोधादिनिर्वाह॥अव्यक्तासर्वकरणागोचरीभूतास्वप्रकाशाद्व्यचेतन्यस्य सानंद
रूपामूर्तिर्यस्येतत्तमया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः॥अतएव संतीव स्फुरंतीवमद्रूपेण
स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि स्यावरोपि जगमानि च परमार्थतस्तु न च नैवाहंतेषु क
ल्पितेषु भूतेषु वस्थितः कल्पिताकल्पितयोः संबंधायोगात्॥अतएवात्र यत्र यदध्यस्तं तत्त
तेन गुणेन दौषेण वा गुणैरेणापि न संबंधस्तदुति॥४॥ अतएव॥न च मत्स्थानि भूतानि पश्य

॥२४७॥

मेयोगमैश्वरं ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्मानुतनावनः ॥ १५ ॥ ॥ दिविष्टुवादिग्रेकल्पितानि जलच
लादीनि मयिकल्पितानि भूतानि परमार्थतो मयिन संति ॥ त्वमज्जुनः प्राकृती मनुष्यबुद्धिं हि वा पश्य
पर्यलोचने योगं प्रज्ञावैमर्शय ॥ अघटनघटनान्वातुर्यमायाविनदुममावलोकय ॥ नोहंके
स्यचिदाधेयानापिकस्यचिदाधारस्तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु मयि च सर्वाणि भूतानि इति महतीयं
माया ॥ यतो भूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया विनति धारयति पोषयतीति च भूतभृते ॥
भूतानि सर्वाणि तावयति कर्तृत्योत्पादयतीति भूतनावनः ॥ एवमतिन्निमित्तोपादानभूतो
पिममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानंदघनोसंगाद्वितीयस्वरूपत्वान्न भूतस्यः परमार्थ
तो न भूतसंबंधी स्वप्नदृगिव न परमार्थतः स्वकल्पितसंबंधी अर्थः ॥ तसोचितिराहोऽतिरुति
वकल्पमनयापक्षी ॥ १५ ॥ ॥ असंश्लिष्ये रप्याधाराधेयताबंदृष्टातेनाह ॥ यथाकाशास्थितो

॥२४७॥

नियंबायुः सर्वत्रगोमहाम्नातश्चासर्वाणि भूतानि मत्स्यात्मीकपथास्यार्द्ध ॥ यथैवासंगस्वजा
वेज्राकाशस्थितो नियं सर्वदा उत्पत्तिस्थिति संहारकालेषु वातीति वायुः सर्वदा चलनस्वभावः
अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः एतोद्गोपिनकेटाप्याकाशेन हसं सृज्य
ते ॥ तथैवासंगस्वजावेममिसंश्लेषमंतरणैव सर्वाणि भूतानि प्राकाशादीनि महान्तिसर्वत्रगाश्च
निचस्थिता रूपधारय विमृश्यावधारयार्द्ध ॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपं
चेनासंगस्यात्मनो संश्लेषमुक्ता प्रलये पिते माह ॥ सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतियांति मामि
कां ॥ कल्पद्वये पुनस्तानि कल्पादो विसृजाम्यहं ॥ १७ ॥ ॥ सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयका
ले मामिकां मच्छक्तिसेन कल्पितां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यांति तत्रैव स
क्ष्मरूपेणालीयंत इत्यर्थः ॥ हे कौंतेय प्रकृत्यर्थे पुनस्तानि कल्पादो सर्गकाले विसृजामि प्रकृ

॥२४८॥

तिविनागापन्नानिविनागेनव्यनडिमग्रहंसर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥१७॥ किं निमित्तापरमेश्वरस्य स
सृष्टिर्न तावत्स्वप्नो गार्थतिस्य सर्वसाक्षिभूतं चेतन्यमात्रस्वप्नो ह्यत्वाभावात्तथात्वेवासंसारित्वेन
श्वरत्वव्याघातात् ॥ नाप्यचेत्योक्तोक्त्यायदर्थयंसृष्टिः चेतनान्तराभावात् इश्वरस्यैव सर्वत्र जीव
पणास्थितत्वात् ॥ अचेतनस्य चातो ह्यत्वात् ॥ अतएव नापर्वगाथीपिसृष्टिः बाधाभावादपवावि
रोधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्तिः ॥ सृष्टेर्मोयामयत्वं साधयंति नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्यमिति
प्रेयमायामयत्वानिमित्त्वात् प्रपंचस्य वक्तुमारभते त्रिभिः ॥ प्रकृतिस्वामवष्टभ्यविसृजामि पु
नः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८॥ ॥ प्रकृतिमायारव्यामनिर्वचनीयां स्वां
स्वस्मिन्कल्पितामवष्टभ्यस्वसत्तास्फूर्तिर्यादृढीकृतस्याप्रकृतेर्मोयावशादविद्यास्मिता ॥२४८॥
रागाद्वेषादिनिवेशकारणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावाज्जायमानमिमं सर्वप्रमापसन्निधा

यितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावी पुनः पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि ॥ कल्प
नामित्रेणोत्त्वप्रदुगिवचस्वप्नप्रपंचं ॥ ८॥ अतः ॥ ॥ न च मातानिकर्माणि निबध्नांति भ्रनं जया ॥ उदा
सीनवद्दसीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १॥ ॥ न च नैव सृष्टिप्रलयारव्यानितानि मायाविनेस्वप्नदृशो
वचमया क्रियमाणानि मां निबध्नांति अनुग्रहनिग्रहान्यां न कथं तदुःकृतभागिनं कुर्वति मिथ्या भू
तत्वात् हे भ्रनं जययुधिष्ठिर राजसूयार्थं सर्वान् रज्जो जित्वा धनमाहृतवानिति महान् प्रभावः स
चितः प्रोत्सह नार्थं ॥ तानि कर्माणि कुतोन बध्नांति ॥ तत्राह ॥ उदासीनं यथा कश्चिदुपैक्षको दूयो विवि
दमानयोर्जयपराजया संस्मरितकृतद्वर्षविषादाभ्यां मसं स्पृष्टो निर्विकार आस्त तद्वन्निर्विकारया
सीनं दूयो विविदमानयो रिहाभावाद्दुपैक्षकत्वमात्रसाधर्म्येणावतिप्रययः ॥ अतएव निर्विकारत्वात्
प्रसृष्ट्यादिकर्मस्य सक्तं ॥ अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन संगेन रहितं मानं निबध्नांति कर्माणि तिर्युक्त

॥२४५॥

मेवा॥ अन्यस्यापि हि कर्तृत्वात् न वे फलसंगात् न वे च कर्मोपनिबन्धकारनीयकृतमतेन ॥ तदुभयसंबन्ध
कोशकार इव कर्मनिर्बन्धते मूढ इति प्रायः ॥ ॥ भूतग्राममिमं विस्मृतं मुदासीनवदासीनमिति
च परस्परविरुद्धमिति शंकापरिहाराय पुनर्मोक्षमयत्वं मेव प्रकटयति ॥ मया ध्येयप्रकृतिः
सृजते सचराचरं ॥ हेतुनानि न कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १५ ॥ मया सर्वतोद्गमात् स्वरूपेणा
विक्रियेण ॥ ध्येयप्रकृतिरनियन्त्राज्ञासकैनावज्ञासिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सत्त्वादिभिरनिर्वच्यमाया
सृजते उत्पादयति सचराचरं जगत् ॥ मायाविनोद्विष्टित्वेनामया कल्पितगजतुरगादिकं ॥ न त्वहं स
कामायाज्ञानमन्तरेण करोमि व्यापारांतरं ॥ हेतुनानि मित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हे कौंतेय ॥ जगत्स
चराचरं विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते जन्मादिविनाशांतं विकारजातमनवरतमासादयती
त्यर्थः ॥ अतो ज्ञासकत्वमात्रेण व्यापारेण विस्मृतं मोक्षकं तावता चादिष्टादेरिव कर्तृत्वात् न वा दु

॥२४५॥

दासीनवदासीनमिदं कृतमिति निविरोधः ॥ तदुक्तं ॥ अस्य द्वैतं द्रुजालस्य यदुपादानं कारणं ॥ अज्ञानं
तदुपरिमात्रियद्वैतकारणमुच्यते इति ॥ अतिसमृतिवादाश्चार्थे सहस्रश उदाहृत्य ॥ १५ ॥ ॥
एवमित्युप्रबुधमुक्तस्वभावसर्वजंतूनामात्मानं दधनममनंतमपि सैतां ॥ अवजानेति मां मूढा मा
नुषी तनुमाश्रितौ ॥ परं ज्ञावमजानं तो मम भूतमेहं श्रुत्वा ॥ १५ ॥ ॥ अवजानंति मां साक्षादश्वरो यमिति नादि
यं ते निंदति वा मूढा अविबुधो जातस्तेषामेव ज्ञाहेतुं न संसृज्यति ॥ मानुषी तनुमाश्रितं मनुष्यतया
प्रतीयमानां मूर्तिमात्रेण यान्तां नुग्रहाद्यगृहीतवांतं मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरंतमि
तियाचत ॥ ततश्च मनुष्या यमिति श्रुत्वा तं तत्करणमप्यपरं ज्ञावंप्रकृष्टं परमाश्रितत्वं सर्वेषु
तानां महोत्तमं श्रुत्वा ज्ञानं तो यन्नादियं ते निंदति वा तदनु रूपमेव मूढत्वस्य ॥ १५ ॥ ॥ ते च भगवद्भू
ननिंदनजनितमहादुरितप्रतिबुध्यो निरंतरं निरयवासाहा एव ॥ मोघाज्ञा मोघकर्मणि मो

॥२५०॥

घज्ञानविचेतस्याराक्षसीमासरीचैवप्रकृतिमोहिनीप्रिता॥१२॥ । इत्यन्तरं तेषां कर्मण्येव न फलं दास्यते
येवंरूपामोघानिःफलेवाशाफलप्राप्तिनायेषांते॥ अतएवेश्वरविमुरवत्वान्मोघानिअसमाचरुपापयगि
होत्रादीनिकर्मणिषेपांते॥ तथा मोघमीश्वराप्रतिपादककुतर्कशास्त्रजनितयेषांते॥ कुतएवंयतोविवे
व तसोभगवदज्ञानजनितदुरितप्रतिबधविवेकविज्ञानाः॥ किंचतेभगवदवज्ञानवशाद्वाक्षसीतामस्य
अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानांआसरीचराजसीशास्त्रान्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना
मोहिनीशास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुप्रकृतिस्वभावमाश्रिताएवभवति॥ ततश्चत्रिविधंनरकस्पेदंद्वारं
ज्ञानमोक्षमनः॥ कामक्रोधस्तथालोभद्वयकृत्तनरकद्वारभागितयानरकयातनामेवतेसततमनुनवती
त्यर्थः॥१२॥ । भगवद्विमुखानांफलकामनायास्तत्प्रयुक्तस्यनियनैमित्तिककाम्यकर्मनुष्ठानस्यतत्प्र
युक्तस्यशास्त्रीयज्ञानस्यवैयर्थ्यात्पारलौकिकफलफलतत्साधनमून्यास्ते॥ नायेहलौकिकं

DR. BHADU DAJI
जगद्वरभगवदजी इत्यादिप्रमाणान्तरात्

चित्फलमस्तितेषांविवेकविज्ञानमून्यतयाविचेतसोहिते॥ अतः सर्वपुरुषार्थबाध्याःशास्त्राचारवसर्वेषां
तेवराकाङ्क्षुक्तं॥ अन्धधुनौसर्वपुरुषार्थभाजोशास्त्राःयेभगवदेकत्रारण्यहेतुच्यते॥ । महात्मा
नस्तमां पार्थदेवीप्रकृतिमाश्रिताः॥ न जंयन्मनसो ज्ञात्यानृतादिमव्ययो॥१३॥ । महाननेकजन्मसं
कृतस्कृतेः संस्कृतः कष्टकामाद्यनजिभूतआत्मातःकरणयेषांते एवाभयंसेत्वंसंशुद्धिरिसादिवक्ष्य
माणां देवीसाविकीप्रकृतिमाश्रिताः॥ अतएवान्यस्मिन्मद्यतिरिक्तेनास्तिमनोयेषांनृतादिसर्वज
गक्षारणमव्ययमविनाशिनंचममीश्वरंज्ञात्वाभाजंतिसेवते॥१३॥ । केनप्रकारेणजजंतीत्युच्यतेद्वा
भ्यां॥ । सततंकीर्तयंतोमयंतंतश्चदृढव्रताः॥ नमस्यंतश्चमोक्षमपानिययुक्ताउपासते॥१४॥ ।
सततं सर्वदाब्रह्मनिष्ठंगुरुमुपसृज्यवेदांतवाक्यविचारेणगुरुरूपसदनेतरकालेचप्रणवजपोपनि
षदावर्तनादिभिर्मैसर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपंकीर्तयंतःवेदांतशास्त्राध्ययनरूपअवगव्या

॥२५१॥

५५ दीनिव्रतनिषेधांते श्रमदमादिसाधनसंपन्ना इति यावत् ॥ तथा चोक्तं पातं जलिना ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ५४
 पारविषयांगीकुर्वन्त इति यावत् ॥ तथा यत्तत्तद्गुरुसन्निधावन्यत्र वा वेदांता विरोधिकेनानुसंधानेनाप्रा
 माण्यशंकानोस्कंदितगुरुपदिष्टमत्वरूपावधारणाय यतमानाः श्रवणनिष्पन्नार्थबाधशंकापनोदक
 तर्कानुसंधानरूपमननपरायणा इति यावत् ॥ तथा दृढव्रताः दृढानि प्रतिपद्यन्त्यालोलुपसत्राक्या
 नि ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहो यमाः ॥ ते तु जतिदेशकालसमयवर्हिनाः सार्वभौमामहा न
 व्रतमिति ॥ उपाया ब्राह्मणत्वादिकयादेशेन तैर्थादिना कालेन च लुद्धृश्यादिना समयेन यज्ञाद्यन्यत्वेना
 नवर्हिना अहिंसादयः सार्वभौमाः सिद्धमूढ विक्षिप्तभूमिघृणिताव्यमोनाः कस्यामपि जातौ कस्मिन्न
 पि देशे कस्मिन्नेपिकाले यज्ञादिप्रयोजने पि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किंदिदृश्ययर्पुदस्यासामा
 न्येन प्रवृत्त्या एते महाम्व्रतमिह्यन्ति त इत्यर्थः ॥ तेथानमस्यंतश्च मां कायो बाडुनोत्तिर्नैस्कुर्वन्तिश्च मां ॥२५१॥
 भगवंतं वासुदेवं सकलकल्याणगुणानिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं ॥ चकारात् ॥ अवशां

कीर्त्तनं विशेषः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सरव्यमात्मनि वेदनमिति वंदनसहचरितं श्रवणाद्यपि
 बोधव्यं ॥ अर्चनं पादसेवनमियपि गुरुरूपे तस्मिन् सुकरमेव ॥ अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपराम
 त्थार्थान्यथावैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ तथा ज्ञत्वा मद्दिषयेण परेण प्रेम्णानियुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः ए
 तेन सर्वसाधनपोषकत्वं प्रतिबंधका ज्ञावश्च दमितिः ॥ यस्य देवपराजक्तियर्थो देवतथागुरो ॥ तस्यैते क
 थिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मन इति श्रुतेः ॥ यत्तं जलिना चोक्तं ॥ तत्प्रयक्त्वा चेतनाधिगमोप्यंतराया ज्ञाव
 द्येति ॥ ते तद्देवप्रणिधानात्प्रयक्त्वा चेतनस्य त्वंपदकक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्कारो भवति ॥ अंतरायाणां विद्वा
 नां चाज्ञावो भवतीति सूक्ष्मार्थः ॥ ते देवं श्रमदमादिसाधनसंपन्ना वेदांतश्रवणमननपरायणाः परमेश्वर
 परमगुरो प्रेम्णानमस्कारेदिना च विगतविद्वाः परिपूर्णसर्वसाधनाः संतो मां भुपासते ॥ विजातीयप्रयया
 नंतरितेन सजातीयप्रययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरज्ञाविना संतर्तचितयंति मां विनः ॥ अनेन निदध्यासनं
 हात्म

॥२५२॥

चरमसाधनंद्वितीतं॥ एतादृशासाधनपौष्कल्ये सतियद्देदांतवाक्यजमखंडगोचरं साक्षात्काररूपमहं
ब्रह्मास्मीतिज्ञानंतत्सर्वत्रांकाकल्पं कास्पृष्टं सर्वसाधनभूतं स्वोत्पत्तिमात्रेण दीपद्वतमः सकालमज्ञा
नंतत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्नैर्मिजयक्रमेण दैर्घ्यं दूवंतमं नृमध्यप्रा
णप्रवेशनं मूर्धन्ययानाड्याप्राणाक्रमणमविरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनंतद्गोमांतकालविलंबं वा
प्रतीक्षते॥ अतौयत्प्राक्प्रतिज्ञानं॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्यवे॥ ज्ञानमिति तदेतदुक्तं॥ फलं
चास्याश्रुतान्मोक्षाणां प्रागुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तं एवमाचार्यगंभीरो भगवतोक्तिप्रियः॥ उत्तानोर्थस्तु प्रक
ट एवा॥ १४॥ इदानीं य एवमुक्तश्रवणमनननिदिध्यासनासमर्थोऽपि विविधा उत्तमामध्यमामंद
इतिसर्वविस्वानुरूपेण सामुपासत इत्याह॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो सामुपासते॥ एक
त्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखं॥ १५॥ अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः॥ यज्ञानयज्ञेन च

॥२५२॥

वाग्रहमस्मिन्भावतो देवते अहं वै तत्त्वमसीत्यादिमश्रुककमहंग्रहोपासनं सर्वपरमेश्वरयजन
रूपत्वाद्यज्ञस्ते॥ चकार एवार्थः॥ अपि त्रैलोक्यसाधनान्तरयागार्थः केचित्साधनान्तरनिस्पृहः॥ संत उ
पास्योपासकाग्नेदचित्तरूपेण ज्ञानयज्ञेन कत्वेन भेदव्याप्यसामेवोपासते चिंतयन्ते तन्माः॥ अ
न्ये तु केचिन्मध्यमाः॥ पृथक्त्वेनोपास्योपासकयोर्भेदनादियो ब्रह्मेयादेश इत्यादि अश्रुतं न प्रती
कोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन सामेवोपासते॥ अन्ये त्वहंग्रहोपासने प्रतीकोपासने चासमर्थाः केचि
न्मंदाः केचिदानीं देवतां चोपासीनाः कानिचित्समाप्तिवाक्येणा बहूधा तैस्तैर्बहुभिः प्रकारैर्विश्वरूपं स
र्वान्मानं सामेवोपासते तेन तेन ज्ञानयज्ञेनेति॥ उत्तरोत्तरोणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूतिलाभः॥ १५॥ यदि बहु
धापासते तर्हि कथं सामेवेयं विद्यात्मनो विश्वरूपत्वं प्रपंचयति चतुर्भिः॥ अहं कतुरहं यज्ञः स्वं
धाहमहमोषधं॥ मंत्राहमहमेवाज्यमहमग्निरहं ह्यं॥ १६॥ सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्यो तत्तदेक

॥२५३॥

देशकथनमवयुएकदेशानुवादः॥यानुवादेनेवेश्वानरोद्वादनाकपालेष्टाकमपालत्वादिकथनवत्॥
 ऋतुश्रौतोगतिमादिः यज्ञः स्मार्त्तवैश्वदेवादिर्महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः॥स्वध्यान्मपितन्योदीय
 मानं॥श्रौषधंश्रौषधिप्रभवमन्नं सर्वे प्राणिनिर्ज्यमानं तेषजं वा॥अत्रोयाड्यापुरोनुवाक्पदिर्य
 नोदित्र्यहविदीयते देवेभ्यः॥आज्यं घृतं॥सर्वहविस्तुपलक्षणमिदं॥अग्निराहवनीयादिः हविः प्रक्षे
 पाधिकरणं॥हृतं हवनं हविः प्रक्षेपः॥एतत्सर्वमहं परमेश्वरमेव॥एतदेकैकज्ञानमपि भगवदुपास
 नमिति कथयितुं प्रत्येकमहं शब्दं॥क्रियाकारजाकिमपि न भवति रिक्तं नास्तीति समुदायार्थः॥हो॥
 किंच॥॥पिताहमस्य जगतामाता धाता पितामहः॥वेद्यं पवित्रमोंकारः ऋक् साम यजुरेव च॥७॥
 अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री॥धाता पोषयिता॥तत्सर्वं फलं वि
 धाता वा पितामहः पितुः पिता॥वेद्यं वेदितव्यं वस्तु॥पूयतेनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गंगास्नान

॥२५३॥

नि

गायत्रीजपादि॥वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोंकारः॥नियताक्षरपादाः ऋक् गीतविशिष्टाः सैव सामसा
 मपदंतु गीतिमात्रस्यैवाग्निधार्यकमियन्त्यत्र॥गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः॥एतत्रिविधमंत्रं ज्ञातं क
 र्मयोगि॥चकारार्थवांगिरसोपि गृह्यते॥एवकारेहमवयवधारणार्थः॥१७॥किंच॥॥तिर्नत्राप्रभुः
 साक्षी निवासः शरणं सह्यः प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं॥८॥॥गम्यत इति गतिः कर्म
 फलं॥ब्रह्मविश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥उत्तमांसास्त्रिकीमेतां गतिमहुर्मनीषिण इत्येवं मन्वा
 द्युक्तं॥न तपोष्टासुखसाधनस्यैव दाता॥प्रभुः स्वामी मदीयोर्यमिति स्वीकर्त्ता॥साक्षी सर्वप्राणिनां शु
 भान् शुभद्रष्टा॥निवर्त्तकः संशयसिन्निवासो भोगस्थानं॥श्रीयते दुःखमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामा
 तिहृत्॥सह्यप्रत्यपकारनपक्षः सम्प्रकारः॥प्रभव उत्पत्तिः प्रलयाय विनाशः स्थानं स्थितिः॥बद्धप्रकर्षण
 भवयेनेनेति प्रभवः स्वष्टाप्रकर्षणल्लयं तेनेनेति प्रलयः संहर्त्ता॥तिलं त्वस्मिन्निति स्थानमाधारः॥निर्ध

स्व

॥२५४॥

यतेनिःक्षिप्यतेतत्कालभोगायोग्यतयाकाळान्तरोपभोगायोग्यं वस्त्वस्मिन्नितिनिधानं॥सूक्ष्मरूपसर्वव
स्त्वधिकरणं प्रलयस्थानमिति यावत्॥ आरवपद्मादिनिधिर्वा॥ बीजमुत्पत्तिकारणमवययमविनाशो॥ अतः
त्रीह्यादिवद्विनश्वरं॥ तेनानाद्यनंतं तंस्कारणं तदप्यहेमेवेति पूर्वपक्षसंबंधात्॥ किंच॥ ॥ तपाम्यहम
हंवर्षनिगृह्णाम्युत्सृजामिच॥ अमृतं चैवमयुश्च स दसच्चाहुर्मर्जुना १५॥ ॥ तपाम्यहमादिसुः स नृत
तश्च तापवशादहंवर्षपूर्वदृष्टिरूपं रसं पृथिव्यानिगृह्णाम्याकर्षामिकैश्चिद्विष्मिन्निरष्टरुमासेषु॥ पुन
स्तमेवनिगृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्विष्मिन्निरुत्सृजामिचदृष्टिरूपेण प्रक्षियामिचतुर्षु॥ अमृतं
च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा॥ एवकारस्याहमियनेन संबन्धः॥ मयुश्च मयानां सर्वप्राणिनां विनाशो
वा॥ सत्यत्वं संबन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत्त्वं असत्त्वं यत्संबन्धितया यान्न विद्यते तत्तत्र असत्त्वं॥ एत
त्सर्वमहमेव॥ हे अर्जुन॥ तस्मात्सर्वमात्मानं मां चिदित्वा स्वस्वाधिकारानुसारेण बह्विभिः प्रकारैर्ममै

॥२५४॥

वोपासत इत्युपपन्नं १५॥ ॥ एवमेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चेति विधात्रपि निष्कामाः संतो जगवंतमु
पासीनाः सर्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यंते ये तु सकामसंतो न केनपि प्रकारेण जगवंतमु
पासते॥ किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान् येव कर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वत्रांधकात्वावेन ज्ञानसाधनमन
धिरुदाः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रबंधेन सर्वदा संसारदुःखमवानुभवन्तीत्यहद्वान्॥ त्रैविद्यामां सोमपाः
पूतपापायै रैरिष्टास्वर्गातिं प्रार्थयन्ते॥ तेषु ण्यमासाद्य सुरैर्दुलोकमश्नंति दिव्यान् रदिविदेवभोगान्॥
॥२५॥ ॥ ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदहोत्राध्वर्यवैवाङ्मप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्त्रोविद्यायेषां त्रैविद्याः त्रिवि
द्या एव स्वार्थिकतो धितेन त्रैविद्यास्तिस्त्रोविद्या विदन्तीति वा वेदत्रयविदो यज्ञिका यज्ञैरग्निष्टोमादिभि
भिः क्रमेण सवनत्रये व सुरुद्रादियरूपिणामामीश्वरमिष्ट्वा तद्रूपेण मामाजानन्तोपि ब्रह्मत्वेन पूज्य
यिताः॥ अतिशुद्धत्वाच्च सोमं पितृतीतिसोमपाः संतस्तेनैव सोमपानेन पूतपापानिरस्तस्वर्गजोगप्र

॥२५५॥

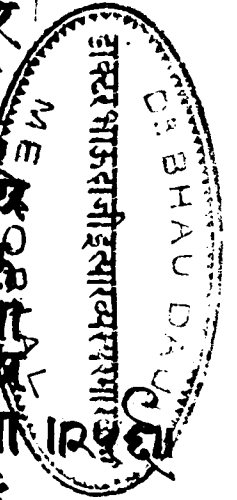
तिबन्धकपापाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते न तु सत्यं बुद्धिमानो त्यथादि ॥ ते हि विस्वर्गलोके पुण्यं पुण्यं
लुप्तं सर्वं हि संसृष्टं लोकं शतक्रतोः स्थानमासाद्य दिव्यान्मनुष्यैरकं स्थानं देवैर्भोगान् देवदहोपनाग्यान्
कामान् प्रतिभुं जेतुं ॥ २५॥ ततः किमनिष्टं तदाह ॥ १ ॥ ते तं नुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मयि लोकं
विशंति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामालभन्ते ॥ २५॥ ॥ ते सकामास्तं कामेन पुण्येन प्रा-
प्तं विशालं विशीर्य स्वर्गलोकं नुक्त्वा तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात् पुनर्देहग्रहणाय मयि
लोकं विशंति पुनर्गर्भवासादित्यत आनुचर्वन्तीत्यर्थः ॥ पुनः पुनरेव उक्तं प्रकारेण हि प्रसिद्धं त्रयी-
त्रैधर्म्यं होत्राध्ययवौद्गात्राधर्मत्रयाहं ज्योतिष्येमादिकं कार्यं कर्म ॥ त्रयीधर्ममिति पाठे पित्रया-
वेदत्रयेण प्रतिपदितं धर्ममिति सर्वार्थः ॥ अनुप्रपन्नाः अनादेः संसारे पूर्वप्रतिपद्यपेक्षया नुत्राहः
पूर्वप्रतिपद्यन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्ना कामकामादिव्यान् भोगान् कामयेमान् एव गता

॥२५५॥

गतं लभन्ते कर्मरुत्वा स्वर्गं यांति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासादित्यत आनुचर्वन्तीत्यर्थः ॥
मनिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः ॥ २५॥ निष्कामाः सम्यग्दर्शिनस्तु ॥ ॥ अनन्याश्चित्तयन्तो मां ये जनाः
पर्युपासतां तेषां नित्या नित्यं क्तानां योगक्षेमं वहामि ॥ २५॥ ॥ अनन्योत्तेददृष्टिर्विषयो ना ॥ अतएव
नित्या नित्यं क्तानां तेषां अहं योगक्षेमं वहामि ॥ अप्राप्ता प्राप्तिर्योगः ॥ प्राप्तस्य परिपालयं क्षेमं च न च
उक्तेरसानन्दब्रह्मात्मनिष्ठानां लौकिकानन्दजातस्य तत्रैवा तर्जनाद् प्राप्तां त्रस्यैवा नावात् ब्रह्मानन्दस्य
प्रत्यग्रूपतया नित्यप्राप्तत्वात् कथं भगवान् तेषां योगक्षेमं वहामीति वदतीति चेत् ॥ उच्यते ॥ यद्यपि तेषां
मप्राप्तां त्रस्यैवा नावात् ब्रह्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वात् योगक्षेमो नस्तथाप्यनात्मन्यात्मबुद्धिपरिसागेन
ब्रह्मानन्दात्मनावस्थानेन च योगक्षेमो गच्छति ॥ प्रबलप्रारब्धभोगेनपि ब्रह्मनिष्ठाते ॥ प्रच्यु-
तिः क्षेम इत्युक्तं पश्यतां एतादृशं योगक्षेममेव वहामीति भगवानाह ॥ ये जनाः ॥ अनन्या अहं ब्रह्मा

॥२५६॥
य

स्मीतिज्ञानेन मदभिन्नाः हंसस्तथैवमां चिंतयंतः पर्युपासते परितः सर्वेष्वपि लोलेषु उपासते मद्रुपा
ववर्त्तते ॥ नित्याभियुक्तानां सदा मच्चिंतानां तेषां महत्तदात्मत्वेनानुसंधीयमानो ह्येव योगक्षेमो बहो मि
संपादयतीत्यर्थः ॥ किंचित्तेषां नान्याः सर्वादेतदग्निनिःसर्वज्ञागनिःस्पृहाः ॥ अहमेव न गवान्त्वांस
देवः सर्वात्मानं मद्रतिरिक्तं किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रयत्नं सदा चिंतयंतो मां नारायणमात्मत्वेन
जनाः साधनचतुष्टयं संपन्नाः सन्ध्यासिनः परिसर्वतो न वदन्ति तया पश्यंतिते मदन्त्येने तथा कृतं
या एवेति शेषः ॥ अदेतदग्निनिधानां मयंत निष्कामानां तेषां स्वयं प्रयत्नमानानां कथं योगक्षेमो स्यात्
मित्यत आह ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमेव न वरतमादरेण ध्यानेन ध्यायमानां देहपात्रा माचार्यसंप्रप्र
तमानानां योगं बक्षे सं च अलब्धस्य लालं लब्धस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामय मा
ननामपि बहामि प्रापयाम्यहं सर्वं श्वरः ॥ २५ ॥ ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो यथमहं स च मम प्रियः ॥ उदाराः

सर्वे एवेते ज्ञानी वा तैव मे मृतमिति ह्यक्तं ॥ यद्यसर्वेषामपि योगक्षेमं बहति तगवान् तथा अन्येषां प्र
यत्नमुत्पाद्यंतं दूरावहति ज्ञानिनां तु तदर्थं प्रयत्नमुत्पाद्य बहतीति शेषः ॥ २५ ॥ नन्वन्या अपि देवतां
स्त्वमेव तद्वातिरिक्तस्य वैस्त्वं तस्मात्तवात्म ॥ तथा च देवतांतरजत्तयौक्ता अपित्वा मेव न जंत इति
न कोपि विशेषः स्यात् ॥ तेन गतागतं कामकामावसरुडादियादिभक्ता लभते ॥ अनन्या चिंतयंतो मां
तु कृतकया इति कमुक्तं तत्राह ॥ ॥ येष्य न्यदेवता भक्ता ये जंतो अध्यान्विता ॥ तेपि मामेव कौंतेय
यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २६ ॥ ॥ यथा मद्रक्ता मामेव यजंति ॥ तथा ये न्यदेवतानां वस्वादीनां भक्ता यजंतो
ज्येति शेषो मादिभिः अध्याज्ञास्त्विक्य बुध्या अन्विता ॥ तेपि मद्रक्ता इव हे कौंतेय ॥ तत्तद्देवतारूपेण स्थितं
मामेव यजंति पूजयंति अविधिपूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्रिचत्वेन व
स्वादीनां कल्पयित्वा यजंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ अविधिपूर्वकं विष्णुवत्फलं च्युतममीषामाह ॥

॥२५७॥

अहं हि सर्वज्ञानां शोका च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च व्रंति ते ॥ २४५ ॥ अहं भगव
नृवास्तदेव एव सर्वेषां यज्ञानां शोका च तदेव तत्त्वेनातश्च व्रंति ते ॥ २४६ ॥ अहं भगव
यज्ञात्वात् ॥ प्रभुश्चादातश्चेति हि प्रसिद्धमेतत् ॥ देवतांतरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन प्रभुत्वेन च भ
गवान्वास्तदेव एव वस्वादिरूपेण यज्ञानां शोकात्स्वरूपेण च फलदातानतद्व्योक्तिरिति दारा
धरद्वयं रूपेण न जानंति अतो मत्स्वरूपा परिज्ञानात्सहतायासेनेष्टुपि मय्यनपितकमणिस्तत्
देवलोकैर्धूमादिमोगेण गत्वा तद्भोगांते च व्रंति प्रच्यवंते तद्भोगजनकं कर्म क्षयात्तदेहादिविमुक्ताः
पुनर्देहगृहणाय मनुष्यलोकं प्रयावर्तते ॥ ये तु तत्तदेवतास्तु भगवन्तमेव सर्वांतयांति पश्यं
ता यजते ते भगवदपितकमणिस्तद्विद्यासहितकर्मवशाद्दर्शनादिमोगेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्प
न्नसम्यग्दर्शनस्तद्भोगांते मुच्यन्ते इति विवेकः ॥ २४७ ॥ देवतांतरयातिनामनादृतिफलं भवेति त

॥२५७॥

तदेवतायानुरूपास्तद्भोगावाप्तिर्धृतिवदच भगवद्याजिनो तेभ्यो वै लक्ष्मणमाह ॥ यांति
देवव्रतादेवाच पितृभ्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानियांति नृते ज्ञायांति मद्याजिनोपिमां ॥ २४८ ॥
अविधिपूर्वकयाजिनो हि विविधाः अंतःकरणोपाधिगुणत्रयभेदात् ॥ तत्र सात्विको देवव्रतादे
वावस्वरुद्रादियादयस्तत्संबन्धितं बल्युपहारप्रदक्षिणाप्रदीपावादिरूपं पूजनं येषांते ॥ तानेव
देवान् यांति ॥ तं यथायथोपासेत तदेव नृवतीति श्रुतेः ॥ राजसास्तु पितृव्रताः अध्यादिक्रियानिर
ग्निश्चात्तादीनां पितृणां मारायकास्तानेव पितृभ्यांति ॥ तथातामसानृते ज्ञायाक्षरक्षोविनायकमा
त्मादीनां नृतानां पूजकास्तान्येव भूतानियांति अत्र देवपितृभूतानां तत्संबन्धितं लक्षणाया
द्मुखन्यायेन समासः ॥ मध्यमपदलेपिसमासानं गीकारात्प्रकृतिविकृतिभावात्तत्त्वेन च तादर्थ्यं च
तुयश्च समासायोगात् ॥ अन्ते च पूजावाची ज्ञायाश्च प्रयोगात्पूर्वपय्ययिद्वयेपि व्रतशब्दः पूजापर

एव॥ एवं देवतांतराराधनस्य तत्तद्देवतारूपस्य भवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्य भवदुपलभ्यमानं फलं
 माह॥ मां भगवंतं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां तं मद्याजिनः सर्वास्तु देवतास्तु भगवद्भावदर्शिना भगवदा
 राधनपरायणा मोक्षं गच्छन्ति॥ मासानेप्ययासे भगवंतं मंत्रयामिणमनंतं फलदमनाराधनदेव
 तांतरमाराधयन्तवत्फलं यातीत्यहो देवैर्भवमज्ञानामियमिप्रायः॥ २५॥ ते देवं देवतांतराणि परि
 यज्यान्तं फलं ह्यभगवतत्पराधनं कर्तव्यमिति सुकरत्वाच्चेत्याह॥ ॥ पञ्च पुष्पं फलं तोयं यो मे
 भक्त्या प्रयच्छति॥ तदहं न तस्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः॥ २६॥ ॥ पञ्च पुष्पं फलं तोयमन्यद्वा
 नायासलभ्यं यत्किंचिदुक्तं यः कश्चिदपि नरो मे मह्यमनंतमाह॥ विनृतिपतये परमेश्वराय न
 त्पानवास्तु देवात्परमस्ति किंचिदिति बुद्धिपूर्विकया प्रीत्या यत्प्रयच्छति देवेश्वराय नृयवदुपकल्प ॥ २५८॥
 यतिमत्त्वत्वात् न स्पृह्यभावात् सर्वस्यापि जगतो मये वा जित्वा त॥ अतो मदीयमेव सर्वमिह म

प्रेयति जनः॥ तस्य प्रीत्या प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तस्य पुष्पादितुल्यमपि वस्तु अहं सर्वेश्वरोऽस्मि
 अत्रानवत्प्रीत्या स्वीकृत्या स्वीकृत्यप्यामि अत्रवाच्यं स्यात् तत्तिरस्कारादज्ञानव्यतिरेकेन स्वीकारविशेषण
 प्रीयति शयहेतुर्व्यज्यते॥ न ह वै देवा अश्रितिनपि ब्रह्मैतदेवामृतं दृष्ट्वा तत्प्राप्तीति श्रुतेः॥ कस्मान्ननु मपि
 तदश्रयसि यस्माद्भक्त्युपहृतं भक्त्या प्रीत्या समर्पितं॥ तेन प्रीत्या समर्पणमस्वीकारनिमित्तमियर्थः॥ अ
 त्रभक्त्या प्रयच्छतीत्येकापुनर्भक्त्युपहृतमिति तदन्नतकस्य ब्रह्मणत्वं तत्पश्चिवादिमत्स्वीकारनिमित्तं
 न भवतीति परिसंख्यो संख्यति॥ श्रीहामब्राह्मणानीतुं तुल्यकरणं नृणां वत्प्रीतिविशेषप्रतिबद्धमस्मा
 भक्ष्यविज्ञानो बालद्वयमात्राद्यर्पितं तत्र पुष्पादिभक्त्यापि तैसां साक्षादेव भक्षयामीति वा॥ तेन भक्तिरेव मत्परीतो
 षष्ठनिमित्तं न तु देवतांतरबल्युपहारो दिव्यवित्तव्याससाध्यां किंचिदिति देवतांतरमपहाय मामेव
 भजेतेत्यभिप्रायः॥ २६॥ ॥ को ह शतेन जनं तदाह॥ ॥ यत्करोषि यदश्रयसि यज्जुहोषि ददासि यत्

यत्तपस्यसि कैतेय तत्कुरुष्व मदर्पणं ॥२५॥ ॥ अत्करोषि शास्त्रादृते पिरागाध्याप्तं गमनादि ॥ यदश्रासि स्व
 यंतं ह्यर्थं कर्मसि ध्येतं तथा यज्जुहोषि ॥ शास्त्राबलात्सि यमनि होत्रादि होमं निवर्तयसि श्रोतस्मा
 त्सि सर्व होमोपलक्षणमेतत् ॥ तथा यदृदासि अतिष्ठि आहूतं णादि न्योन्नतं हि रण्यदि ॥ तथा यत्तपस्य
 सि संवत्सरमज्ञातं प्रमादिक्यदिक पापनिवृत्तये चांद्रायणोदि चरसि ॥ उद्धरवल प्रवृत्ति निरासाय
 शरीरं द्रियसंघातं संयमसीति वा ॥ एतच्च सर्वेषां नियने मित्रिक कर्मणां मुपलक्षणं ॥ तेन यत्तव प्राप्ति
 स्वप्नाववशास्त्रमिव श्रयं ज्ञाविगमनाज्ञानादियच्च शस्त्रवशादवश्रयं ज्ञाविहोमदानादि हे कैतेय ॥ तत्सर्व
 लौकिकं वैदिकं च कन्ये नैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं ॥ मय्यर्पितं यथास्यात्तथा कुरुष्व ॥ आत्मने पेदेन
 समर्पकं निष्कमेव समर्पणं फलं न तु मयि किं विदिति दृश्यति ॥ अवश्रयं ज्ञाविबना कर्मणां मयि परमगुरो
 समर्पणमेव मद्भजनं न तु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इति प्रायश्चित्तम् ॥ एतादृशस्य भजनस्य

फलमाह ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्षस्यैकं कर्मबंधने ॥ सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥
 ॥ एवमन्याससि ध्येयसर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति ॥ शुभाशुभदृष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मबंध
 नरूपैः कर्मभिर्मोक्षस्यै ॥ मयि समर्पित्यात्तव तत्संबंधानुपपत्तः कर्मभिस्तत्फले अनसंस्वद्वयसे ॥ तत्
 असन्यासयोगयुक्तात्मा ॥ सन्यासः कर्मणां न गवतिसमर्पणं सर्वयोगदुःखचिन्तशोधकबाह्यो गस्ते
 न युक्तः शोधित आत्मा तः करणं यस्य सत्त्वं युक्तं सर्वकर्मविकर्मबंधनैर्जश्वन्नेव विमुक्तः स न सम्यग्द
 ज्ञानेनाज्ञानावरणानि दृष्ट्या मामुपैष्यसि साक्षात् करिष्यस्य हं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धकर्मक्षयात्पतिते
 सिंघरीरे विदेहके बल्यरूपं मामुपैष्यसि ॥ इदानीं मयि मद्रूपः स न सर्वोपाधिनिवृत्त्या मायिके नेदव्यवहृ
 रविषयो न ज्ञाविष्यसीत्यर्थः ॥२६॥ ॥ यदि न क्तानेवानुगृह्णीसि नातक्ता ततो रागद्वेषत्वेन कथं परमेश्व
 रस्यादतिनेयाह ॥ समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ॥ येन जंतुमां न तस्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥२७॥

॥२६॥

सर्वेषु प्राणिषु समस्तल्लोहं सङ्गोपेण स्फुरत्प्रेणानंदरूपेणानाचस्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्गमिष्ये
न अतो नममद्वेषविषयः ॥ प्रीतिविषयो वा कश्चिदस्ति स वित्रस्येव गगनमंडलव्यापिनः प्रकाशस्य ॥
तद्विकथं न क्तान्तयोः फलवैषम्यं तच्चाह ॥ ये न ज्ञांतितु ये तु न ज्ञांति ॥ सेवंते मां सर्वकर्मसमर्पणरूप
या भक्त्या ॥ अजक्तोपेक्षया भक्तानां विशेषोत्तमार्थस्तद्वाच्यः कोसौ ॥ मयिते ये मदर्पिते निष्कामैः
तां कर्मभिः शोधितः करणास्ते निरस्तरजस्तमो मलयसत्त्वादेकैणातिस्वरूपास्तः करणस्य सदा मदा
कारांश्च तिम्रपनिषन्मानेनोत्पादयंतो मयि वर्तन्ति अहमप्यतिस्वरूपास्तदीयचित्तद्वयौ प्रतिबि
ंबितस्तेषु वर्तन्ते ॥ चकारो बधारणार्थस्त एव मयितेष्टे वाहमिति ॥ स्वरूपस्य हि द्वयस्यायमेव स्वभा
वो येन संबध्यते ॥ तदाकारं गृह्णातीति ॥ स्वरूपद्वयसंबंधस्य च वस्तुन एव स्वभावाद्यत्तत्र प्रतिफल
तीति ॥ तथा अस्वरूपद्वयस्याप्येव स्वभावो यत्तत्संबंधस्याप्याकारं निगृह्णातीति ॥ अस्वरूपद्वयस्य

॥२६॥

संबंधस्य च वस्तुन एव स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति ॥ यथा हि सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रः प्रकाशः
स्वच्छेदर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छेच्छटादौ तावता न दर्पणे रज्यति न वा दृष्टिघटं ॥ एवं सर्वत्र समो
पि स्वच्छे जक्ति चित्तनभिव्यज्यमानो स्वच्छे चा जक्ति चित्तेन भिव्यज्यमानो हरज्यामि कुत्रचित् न वा दृष्टि
कंचित् ॥ सामग्रीमया दया जायमानस्य कार्यस्याप्यनुयो ज्यत्वात् ॥ वदितं कल्यातरुवद्वा वैषम्यं व्याख्ये
यं ॥ १२५ ॥ किंच मद्भक्तेरेवायं महिमा यस्य मेपि वैषम्यमापादयति ॥ शृणु तन्महिमानं ॥ अपि चेत्स
दुराचरो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंततः सम्यग्यवसितो हि स ॥ ३० ॥ अस्मादेव सम्यग्य
वसायात्स हि सा दुराचरता ॥ हि प्रेनवति धर्मात्मा शब्दांति निगच्छति ॥ कौतये प्रतिजानी हिन मे न
क्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ चिरकाला धर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रं वत्तवति धर्मात्मा धर्मा
नुगतचित्तः ॥ दुराचरत्वं ॥ उठियेव ॥ एका सदा चारो भवतीत्यर्थः ॥ किंच शब्दांति विषयजो ध्या

॥२६१॥

स्युहानिर्वृत्तिंगच्छति नितरां प्राप्नोति निर्वेदात् ॥ कश्चिद्भक्तः प्रागभ्यस्तुं दुराचारं मत्स्यजन्मवेदपि धर्मं
 त्मतिश्चावसन्नः श्रेयदेवेति नेयाह ॥ नक्तानुक्तं पापरवश्यतया कुपितं दूषणं नान् ॥ नेते दाश्रयं मन्वीथाः ॥ इ
 कोतेय निश्चितमेवेदं मद्भक्तं माहात्म्यं ॥ तोविप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्वं प्रति जानीहि ॥ सावर्जं सगर्वं
 च प्रतिज्ञां कुरु न मे वासुदेवस्य भक्तैः ॥ तिरुचारेऽपि प्राणसंकरं मापन्नोपि सुदुर्लभं मयो गेयः सन् प्रार्थय
 मानोपि ॥ अतिमूढो नारदोऽपि न प्रणयति ॥ किंतु कृतार्थ एव भवतीति ॥ दृष्टान्तश्चाजामिलप्रवृत्तः
 ध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धा एव ॥ नारायणं वासुदेवभक्तानां मयुजं विद्यते कचिदिति ॥ ३१ ॥ एवमागतुं कष्टो
 षेण दुष्टानां नावद्भक्तिप्रभावात् निस्तारमुक्तास्त्वा नाविकदोषेण दुष्टानामपि तमाह ॥ मां हि पार्थ
 यपाश्रिययेपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ ३२ ॥ हि निश्चितं
 हे पार्थ मां वा पाश्रियन् नारणामागयेपि स्युः पापयोनयो ह्यजांस्तियं चोवाजातिदोषेण दुष्टाः ॥ तेऽपि वेदा

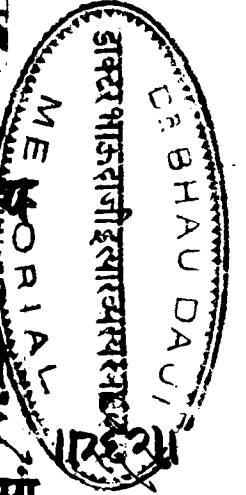
॥२६१॥

धयनादिभूयतया निरुद्धाः ॥ स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमाचरताः ॥ तथा शूद्रजाति तो धयनाद्यजा
 वेन च परमगये योग्यास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ अपि द्वाष्टात् प्रागुक्तं दुराचारा अपि ॥ ३३ ॥ अरवं चेत् ॥
 किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्यात्तत्कारजं धर्मस्तथा ॥ अनियमं स्वर्गलोकं मिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३४ ॥
 पुण्याः सदोचारे उत्तमयो नयश्च ब्रह्मणा स्तथा राजर्षयः सूक्ष्मवस्तु विवेकिनः ॥ क्षत्रियाममं भक्ताः
 परांगतिं यांति किं पुनर्वाच्यमत्र कस्य विदपि सदेहाभावादित्यर्थः ॥ यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो म
 हताग्रयन्नेन दुर्मलो कैः सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमति दुर्लभं च मनुष्यदेहमनियमाश्रुविनाशिनस्वर्ग
 गन्त्यासाधने कदुस्वबहुलं लब्ध्वा वा बद्धं न नश्यति तव दत्तिना प्रमेवं भजस्व मां नारणामाश्रयस्व ॥
 अनियतं दसरवत्वात् ॥ अथ विलंबं स्वर्गार्थमुद्यमं च कामकाषं त्वंचराजपिरतो मद्भजेन मात्मानं सफ
 लं कुरु ॥ अनन्यथा ह्येतादृशं जन्म निःफलमेव ते स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति

॥२६॥

मन्मना नवमद्वक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मां मे वैष्णवसि यद्वा वमात्मानं मत्परायणः ॥२६॥ ॥ राजनक्त
स्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा सतन्मना अपि नेतृत्वं इत्यत उक्तं मन्मना नवमद्वक्त इति ॥ तथाम
द्याजी मत्पूजनशीलः मां नमस्कुरु मनोवाक्यैः ॥ एवमेति प्रकारे मत्परायणो मदेकशरणः सन्नात्मान
मंतः करणयुक्तमिति ॥ समाधाय मामेव परमानंदधनं स्वप्रकाशां सर्वोपद्रवशून्यमस्य मे ष्यसि प्राप्स्य
सि ॥२६॥ ॥ श्रीगोविंदपदारविंदमकरंदस्वाद्युधाशयाः संसारांबुधिमुत्तरं तिसहस्रापश्यंति पूर्णमिदं
वेदांतरव्यपारयंति परमं त्रयस्त्यजंति नमंदूतं स्वप्नसमं विदंति विमलं विदंति वाचं नंदतां ॥ इति श्रीम
द्भगवद्गीता गूढार्थटीपिकया नवमाध्यायः ॥ ॥ एवं सप्तमाष्टमनवमे स्तत्पदार्थस्य भगवत्स्वा
सोपाधिकं निरुपाधिकं च ददितं तस्यै विभूतयः ॥ सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपाय नृ
तः ॥ रसो ह मभुक्ते ते यस्यादिना सप्तमे ॥ अहं केतुरहं यज्जुह्यादिना नवमे च संक्षेपेणोक्ता ॥ अष्टादानीं तासां

च२

विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्यानतत्त्वमपि दुर्विज्ञेयं वा ॥ पुनस्तस्य वक्तव्यं ॥ ज्ञानयेति दशमोऽध्याय आ
रभ्यते ॥ तत्र प्रथममर्जुनं प्रोत्साहयित्वा श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः
यत्ते हं प्रीयमाणाय ब्रूयामि हितकाम्यया ॥१॥ ॥ भूय एव पुनरपि हे महाबाहो शृणु मे मम पर
मं प्रकृष्टं वचः ॥ यत्ते तु ज्यं प्रीयमाणाय महच नादमृतपानादिव प्रीतिमनुभवत वक्ष्याम्यहं पर
माप्तस्तव हितकाम्यया द्रष्टुं प्राप्नीष्यथा ॥१॥ प्राग्बहुधा क्तमेव किमर्थं पुनर्ब्रूयस्य त आह ॥
न मे विदुः सरंगाणां प्रभवन्नमहर्षयः ॥ अहमादि हि देवानां महर्षणां च सर्वत्रा ॥२॥ ॥ प्रभव
प्रभावे प्रचुत्रात्त्यतित्रायं प्रभवनं मुत्पत्तिमनैकविभूतिराविभवं वा सरंगाणां दृष्टादयो महर्ष
यश्च नृगवदयः ॥ सर्वज्ञा अपि न मे विदुः ॥ तेषां तदज्ञानं हेतुमाह ॥ अहं हि यस्मात्सर्वेषां देवानां मह
र्षणां च सर्वत्रा ॥ सर्वैः प्रकारैस्तत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिकप्रवृत्तिकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादनत्वेन च ति

॥२६॥

बादिः कारणां॥ अतोमदिकारस्तेमत्प्रजावंनजानंतीत्यर्थः॥२५॥ ॥ महाफलत्वाच्चकश्चिदेवजगवतः प्र
भावंवेतीयाह॥ ॥ योमामजमनादिंचवेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः समर्थेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
सर्वकारत्वान्नविद्यते आदिः कारणांयस्यतमनादिं अनादिबादजंजन्मेश्वरं॥ लोकानांमहोतमीश्वरं
चमांयोवेत्तिसमर्थेषु मनुष्येषु मध्येमे असंमूढः समोहवर्जितः॥ सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकृतैरपि प्रमु
च्यते प्रकर्षणकारणो विद्वान् तस्मात्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति॥२६॥ ॥ आत्मनो लोकमहेश्वर
त्वं प्रपचयति॥ बुद्धिज्ञानमसंमोहः समासार्थदमः शम्भास्वरवन्दुः खं भवो भवो जयं चाप्रयमेव
चा॥ ॥ बुद्धिरतः करणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्याज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थविवेकः॥ असं
मोहः प्रकृत्यन्तरेषु बोधव्येकत्वे येषु चाव्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः॥ समा आकृष्टस्य ताडित
स्य वा निर्विकारं चित्तं॥ सत्यं प्रमाणं नावबुद्धस्यार्थस्य तथैव नाप्रयां॥ दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविष
त

॥२६॥

येन्ये निवृत्तिः॥ शोभतः करणस्य सा॥ स्वरं धर्मसाधारणकरणकमनुकूलवेदनीयं॥ दुःखधर्मसा
धारणकरणकं प्रतिकूलवेदनीयं॥ भवउत्पत्तिः॥ भावः सत्ता॥ अभावो सत्तैति वा॥ जयंचत्रासस्त
द्विपरीतमर्थं जयंचैव॥ एकश्चकार उक्तसमञ्जसार्थः॥ अपरो नुक्ता बुध्यज्ञानादिसमञ्जसार्थः॥ एव
येतैः सर्वलोकप्रसिद्धो एवेत्यर्थः॥ मत्तखं भवतीत्युक्तेरेणान्वयः॥२७॥ ॥ अहिंसासमतादुष्टिस्तपोदा
नं यत्रोयत्राः भवन्ति भावन्तानां मत्तखं प्रथमविधा॥२८॥ ॥ अहिंसाप्राणिनां पीडानिवृत्तिः॥ स
मचित्तस्य रागद्वेषादिरहितावेस्था॥ नुष्टि तैर्ग्येतेषां तावतात्मनि बुद्धिः॥ तपः शास्त्रीयमपेक्षाका
येन्द्रियशोषणं॥ दानं देवोक्तकाले अर्थाय यथाज्ञानार्थानां सत्पात्रे समर्पणं॥ यत्रो धर्मनिमित्तलो
कश्लाघारूपा गुणकथनरूपा लोकप्रसिद्धिः॥ अथ शस्त्रधर्मनिमित्तलोकनिंदारूपा प्रसिद्धिः॥ एते बु
द्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः स्कारणकाः पृथग्विधा धर्माधर्मादि साधनवैविध्येणानानाविधाः भूता

॥२६४॥

नां सर्वेषां प्राणिनां मनुः परो देव जवंति नान्यस्मात्तस्मात्किं वाचं मम लोक महेश्वर इति मयि ॥ ५ ॥
इतश्चेतदेवं ॥ महर्षयः सप्त पूर्व चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता ये पां लोक इमाः प्रजाः
॥ ६ ॥ ॥ महर्षयः वेदं तदर्थं द्रष्टारः ॥ सर्वज्ञा विद्यासंप्रदाय प्रवर्तका नृगवाद्याः ॥ सप्त पूर्वसर्गाद्यर्का
काला विर्जिताः ॥ तथा च पुराणैः ॥ नृगुं मरीचि मित्रि च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ वसिष्ठं च महतेजः सोम
जन्मनसा सुतान् ॥ सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयंगता इति ॥ तथा चत्वारो मनवः सावर्णा इति प्रसि
धाः ॥ अथ वा महर्षयः सप्त नृगवाद्याः तेन्योपि पूर्वप्रथमाश्चत्वारः सनाकाद्या महर्षयः मनवश्चत्वारो
यं नृगवाद्याश्चतुर्दश ॥ मयि परमेश्वरे भोवाभावना येषां ते मद्भावा मच्चिंतन पराः मद्भावना वशाद विर्जिता
मदीयज्ञानेनैश्वर्यशक्तयः इत्यर्थः ॥ मानसा मनसः संकल्पदेवोत्पन्नान योनिजाः ॥ अतो विभुजन्मैव
न सर्व प्राणिश्रेष्ठा मत्त एव हिरण्यगर्भात्मनो जाताः सैकाग्रकाले प्रादुर्भूताः एषां महर्षीणां सप्तानृगवा
जा

॥२६४॥

दीनां चतुर्णां च सनाकादीनां मनुनां चतुर्दशानां अस्मिन्ल्लोके जन्मना च विद्यया च संतति ॥ भूता ब्राह्म
णाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ १ ॥ एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रज्ञामुत्पन्नं तत्तत्ज्ञानफलमाहुः ॥ एतां विभूति
योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सो विक्वेन योगेन युज्यते नाब्रह्म संशयः ॥ १ ॥ एतां प्रागुक्तां बुद्ध्यादि महर्षी
दिरूपां विभूतिं विविधा मोक्षां तत्तदुपेक्षा न स्थितिः ॥ योगं च तत्तदर्थं निर्माणसामर्थ्यं परमेश्वरमिति यावत् ॥
मम यो वेत्ति तत्त्वतः यथावत् सो विक्वेनैव नापि चलितेन योगेन सम्यक्ज्ञानस्थैर्यलक्षणो न समाधिना यु
ज्यते ॥ नात्र संशयः प्रतिबंधकश्चिद् ॥ १ ॥ ॥ यादृश विभूतियोगोऽनेना विक्वेन योगप्राप्तिस्तद
इति च तर्कः ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा जज्ञे मां बुधा भावसमन्विताः ॥ १ ॥
अहं परं ब्रह्म वास्तु देवार्यं सर्वस्य ज्ञातः प्रभवोऽत्यन्तिकारणमुपादानं निमित्तं च ॥ स्थितिनाशादिव सर्व
मत एव प्रवर्तते भवति मयैवांतर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमयादा मनति क्रम्य सर्वं

॥२६५॥

जगत्प्रवर्तते चेष्टतं इति वा ॥ इत्येवं मत्वा बुद्धि विवेकेनावागततत्वाभावेन परमार्थतत्वाग्रहणरूपेण प्रे
मासमन्विताः संतो मां न जंतो ॥ ८ ॥ प्रेमपूर्वकं जन्ममेव विवृणोति ॥ मम सर्वेषां प्रयत्नात्मन्यखंडा
नैवैकरसेनियुतबुद्धमुक्तस्वभावे वास्तुदेवचित्तयेषां ते तथोक्ताः ॥ मच्चित्तामद्गतप्राणाबोध
यंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च मां नियांतुष्यंति चरमंति च ॥ १२ ॥ मयि जगवति चित्तयेषां ते मच्चित्ता ॥ ता
थामद्गतामां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गतप्राणाः ॥ मद्भजननिमित्तचक्षुरादिप्राणीव्यापारा
मप्युपास्तं हतसर्वकरणावा ॥ अथ वामद्गतप्राणामद्भजनार्थजीवनामद्भजनातिरिक्तप्रयोजनसू
न्ये जीवना इति यावत् ॥ विद्वद्भोषीषु परस्परमन्योन्यं प्रतिनिर्युक्तिमिश्च मां मेव बोधयंतः ॥ तत्त्वबु
धुस्तत्त्वयथाज्ञापयंतः तथास्वनिष्पेक्षश्च मां मेव कथयंत उपदिशंतश्च ॥ मयि चित्तार्पणं तथा बोधि
करणार्पणं तथा ॥ जीवनार्पणं ॥ एवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वल्पेनैव मद्गुपदेशमिदं रूपयन्म

॥२६५॥

द्भजनं तेनैव तुष्यंति च ॥ एतावतैव लब्धसर्वार्थव्याप्तलभ्येन लब्धयेनेत्येवं प्रयत्नरूपं संतो प्राप्नु
यंति च ॥ तेन संतोषेण रमंति च मते च प्रियसंगमेव नैव उत्तमस्वमनुजवंति च ॥ तदुक्ते पतञ्जलिना ॥ सं
तोषादनुत्तमः सुखकाम इति ॥ उक्तं च पुराणे ॥ तस्मात्संतोषः संतोषः ॥ १५ ॥ ये यथांतिन प्रकारेण भजं
ते मां ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १६ ॥ सततं
सर्वदा युक्तानां जगद्वैकाग्रबुद्धीनां ॥ अतएव तान् पूजारव्याघ्रादग्निमिसंधाय प्रीतिपूर्वकं मेव भजतां
सेवमानानां तेषां अबिकंपेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तत्त्वबुद्धियोगमज्ञविषयसम्यादर्शनं ददामि उक्ता
दयामि तेन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मत्वेनोपयान्ति ये मच्चित्तवृत्तिप्रकारं मां न जंतो ॥ १७ ॥ अदीय
मानस्य बुद्धियोगस्यात्मप्राप्तौ फलमेव बोधवर्तिनं व्यापारमाह ॥ तेषां मेवानुकंपार्थमहमज्ञा
नजंतं मे नोद्गाथाप्यात्मभावस्थोऽज्ञानदीपेन ज्ञास्वता ॥ १८ ॥ तेषां मेव कथं प्रेयस्यादिसुगुहाय

१२६६

आत्मभावस्यात्रात्मकारांतःकरणावृत्तौविषयत्वेनस्थितोहंस्वप्रकाशचेतन्यानंदाद्वयलक्षणआत्मा
तेनैवमद्विषयांतःकरणपरिणामरूपेणज्ञानदीपेनदीपसंदृशेनज्ञानभास्वताचिदाभासयुक्तेनाप्र
तिबध्नेनाज्ञानजंअज्ञानोपादानकंतमोमिथ्याप्रयत्नलक्षणस्वविषयावरणमंधकारदुपादानाज्ञानना
शेननाशयामि॥सर्वभ्रमोपादानस्याज्ञानस्थज्ञाननिर्वैयवाहुपादाननाशनिवर्त्यत्वाच्चोपादेयस्य॥ व
यथादीपेनांधकारेनिवर्तनीयेदीपोत्पत्तिमंतरेणानकर्मणोभ्यासस्यवाक्षेपाविद्यमानस्यैवचवस्तनो
प्रिव्यक्तिस्तनोनानुत्पन्नस्यकस्याचिदुत्पत्तिमंतरेस्तथाज्ञानेनाज्ञानेनिवर्तनीयेनज्ञानोत्पत्तिमंतरेणा
न्यस्यकर्मणोभ्यासस्यवाक्षेपाविद्यमानस्यैवचवस्तनोभावस्यमोक्षस्याप्रिव्यक्तिस्तनोनानुत्प
न्नस्योत्पत्तियेनक्षयित्वंकर्मादिसापेक्षत्वंभावेदितिरूपकाळंकारेणसूचितोर्थः॥भास्वतेयनेनतीव्र
पवनादेरिवासंभावनादेःप्रतिबंधकस्याभावःसूचितः॥ज्ञानस्यचदीपसाधर्म्यस्वविषयावरणनिवर्तकत्वं

१२६६

स्वयं बहोरेसजातीयपरानपेक्षात्सोत्पत्तिरिक्तसहकार्येनपेक्षित्वमित्यादिरूपकबीजंइष्टव्यं॥१॥
एवंभगवतोविभूतियोगं बभूवापरमोक्तंठितः॥अर्जुनउवाच॥ परं ब्रह्म परं धामपवित्रं परमं
भवान्॥पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं॥१॥परं ब्रह्म परं धाम आश्रयः प्रकाशो वा परमं प
वित्रं पावनं च भावेन॥यतः पुरुष परमात्मानं शाश्वतं सर्वदेकरूपं दिवि परमेवोन्निस्वस्वरूपेन वंदि
ष्यं सर्वप्रपंचातीतं॥आदिंच सर्वकारणं देवं च द्योतनात्मकं स्वप्रकाशमादिदेवं अतएवाजं विभुं
सर्वगतं त्वामाहुरितिसंबंधः॥१॥॥आहुरस्वामृषयः सर्वदेवर्षिर्नरिदस्तथा॥असितो देवलो
व्यासः स्वयंचैव ब्रवीषिमे॥३॥॥आहः कथयंतित्वामनंतमहिमानं ऋषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः स
र्वभृगुवसिष्ठादयः तथा देवर्षिर्नरिदः॥असितो देवकश्च धौम्यस्य ज्येष्ठो ज्ञाता॥व्यासश्च भगवान्
कृष्ण इ पायनः॥एतेपितृणां पूर्वोक्तविशेषणमिदं माहः साक्षात्॥किमन्यैर्वक्त्रि॥स्वयमेव त्वं

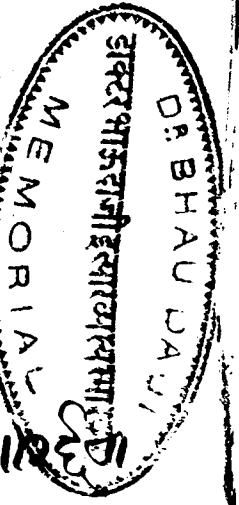
॥२६७॥

चमह्यं ब्रवीषि॥ अत्रात्रापि वेपिसाक्षाद्वत्कृपां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणं॥३॥
 सर्वमतदृतं मन्येयन्मां वदसि केशव॥ न हिते जगवान्प्रतिविदुर्देवानदानवाः॥१४॥ सर्वमतदुक्त
 मपि न्यश्चत्वा चतदृतं सयमेवाहं मन्येयन्मां प्रतिवदसि केशव॥ न हि खल्वसि मम कुत्राप्यप्राप्ता
 प्यशंका तच्च सर्वज्ञत्वात् ज्ञानासीति केनो ब्रह्मरुद्रौ सर्वज्ञा बभूवुः कं पतया वायवगच्छतीति व्युत्पत्ति
 साप्रिय निरतिशयैश्वर्यं प्रतिपादकेन केनैव पदेन सूचितं॥ अतो यदुक्तं न मे विदुः सरगाणां प्रसवं
 नमहर्षय इयदितत्तथैव॥ हियस्मात्॥ हे जगवन्ममैश्वर्यादिसंपन्नते तव व्यक्तित्वं प्रज्ञावं ज्ञानाति
 त्राय नाल्लिनोपि देवानविदुर्नोपि दानवाः नमहर्षय इयपि दुष्टव्याः॥१४॥ यतस्त्वन्तेषां सर्वेषां मादि
 रज्ञाव्यज्ञानश्चातः॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेद्यत्वं पुरुषोत्तम॥ नृत्तमावन नृत्तेशदेवदेव जगत्पते॥१५॥ ॥२६७॥
 स्वयमेव अन्योपदेशादिकमंतरेण यत्स्वमेवात्मना स्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च॥ निरुपो

धिकं प्रयुक्तेन विषयतया सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिनाक्तिमत्त्वेन वेद्यज्ञानासिनान्य
 कश्चित्॥ अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयमिदं त्रां का मपनुदने प्रमोक्तं येन हे ध्यासंबोधयति॥
 हे पुरुषोत्तमस्वदपेक्षया सर्वेपि पुरुषा अपरुष्ट एव॥ अतस्तेषां मन्त्राव्यं सर्वे ज्ञानमेव शक्यमेवे
 त्यने प्रायः॥ पुरुषोत्तमस्त्वैव विवर्णाति॥ पुनश्चतुर्भिः संबोधनेः॥ नृत्तानि सर्वाणि ज्ञावय कृत्वा दय
 तीति हे नृत्तमावन सर्वभूतपितः॥ पितापि कश्चिन्नेष्टत्राह॥ हे नृत्तेश सर्वभूतनियंतः॥ नियंत
 पि कश्चिन्ना राध्यास्तत्राह हे देवदेव देवानां सर्वाध्यानमप्याराध्या॥ आराध्यापि कश्चिन्ना पालयित्वे
 न पतिस्तत्राह॥ हे जगत्पते हिताहितोपदेशाकचेदप्रणेतृत्वे॥ न सर्वस्य जगतः पालयित्वा एता
 दृश सर्वजगतं विनोषणं विशिष्टत्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः॥ सर्वेषां राजा तः सर्वैः प्रकारैः सर्व
 षामाराध्यात इति किं वाच्यं॥ पुरुषोत्तमत्वं तवेति भावः॥१५॥ यस्मादनेषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्यं अव

॥२६८॥

न्ये ज्ञातव्याश्च तव विद्वत्तयः तस्मात् ॥ वक्तुमर्हस्यत्रोषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राप्तिर्विभूतिर्नित्यो
कानिमांस्त्वं व्याप्यतिष्ठसि ॥ १६८ ॥ याति विभूतिर्निरिमान् सर्वान् लोकान् व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवासाधा
रणावितयो दिव्या असर्वज्ञे ज्ञातुमशक्या हि यस्मात् तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ता अशेषा वक्तुमर्हसि ॥ १६९ ॥
किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाप्या ॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ॥ केषु केषु च
भावेषु चिंतयामि न गवन्मया ॥ १७० ॥ योगो निरतिशये श्रुत्या दिशक्तिः सोऽस्यास्तीति हे योगिन् निरतिश
ये श्रुत्या दिशक्तिशालिन अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयां स
दा परिचिंतयन् सर्वदा ध्यायन् ॥ ननु मद्भिर्भूतिषु मां ध्यायन् ॥ इत्यास्य सितत्राह ॥ केषु केषु च भावेषु च
ताना चेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्विभूतिभूतेषु मया चिंतयामि हे जगद्गुरु ॥ १७१ ॥ अत्र ॥ ॥ विस्तरेणात्मनो
योगं विभूतिं च जनादृणां भूयः कथयत् तसि हि शृण्वतो नास्ति मे मृतो ॥ १७२ ॥ ॥ आत्मनां स्तवयोगं

सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादिलक्षणमे श्रुत्या ति शायं विभूतिं च ध्यानालंबत्वं विस्तरेण ॥ संक्षेपेण न सत्य
मेन बभूव न व मे चोक्तमपि भूयः कुं पुनः कथय ॥ सर्वज्ञैरन्यदय निअय सप्रयोजनं याच्या स इति
हे जनादृण ॥ अतो ममापियां चोत्तम्युचितैव ॥ उक्तस्य पुनः कथं कुतो याचसे तत्राह ॥ त्वत्तिरलं प्रसवे
नैव विद्यति नास्ति हि यस्माच्छृण्वतः श्रवणेन पि बध्ने स्तद्वाक्यं समृतं अमृतवत्पदं पदस्त्वा इत्वा इ
अत्र ध्वद्वाक्यमियनुक्तेरपत्न कुयति शायोक्तिरूपसंकरेयं माधुर्याति शयानुभवेनैकं तीति श
यं नाव्यक्ति अत्रोक्ते ॥ १७३ ॥ श्रीमै गवानुयाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राध्या
न्यतः कुरु श्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १७४ ॥ हंत येन मतो यत्तया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मायाकुले
भूरियं जुनं समाश्वास्य तदेव कर्तुमारभे ॥ कथयिष्यामि प्राधान्यतस्तविभूतिया दिव्या हि प्रसिद्धा
आत्मनां मम साधारणा विभूतयः ॥ हे कुरु श्रेष्ठ विस्तरेण तु कथनमशक्यं यतो नास्त्यंतो विस्तरस्य

॥२६॥

मेवितृतीनां अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विवृतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥१९॥ ॥ तत्र प्रथमतः तन्मुखं चिंतनी
यं शृणु ॥ ॥ अहमात्मा गुडोक्तिरसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामेते एव च ॥२०॥
सर्वभूतानामाशयं हृद्देवतां तर्कामिरूपेण प्रयुगात्मरूपेण च स्थित आत्मा चैतन्यो नंदघनस्त्वया हं वा
सदेव एवेति ध्यायः हे गुडोक्तिरहितनिद्रेति ध्यानसामर्थ्यं सूचयति ॥ एवं ध्याना समर्थे तु वक्ष्यमाणा
निध्यानानि कार्याणि ॥ तत्राप्यादौ ध्येयमाह ॥ अहमेवादिश्चोत्पत्तिः ॥ भूतानां प्राणिनां चैतन्येन लोके
व्यवक्ष्यमाणानामध्यं च स्थितिः अंतश्च नान्नः सर्वचैतन्यवर्गाणां मुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण तत्कारण
रूपेण चाहमेव ध्येय इत्यर्थः ॥ २० ॥ अतदनुक्तेन बाह्यनिध्याननिकायाणीत्याह ॥ यावदध्यायसमाप्ति
॥ ॥ आदियानामहं विष्णुर्देवोति धारिविरं शुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिन् क्षत्राणामहं चारी ॥२१॥ ॥ ॥२६॥
आदियानां ह्येदं दानां मध्यं विष्णुर्विष्णुनामादि स्येहं वामनावतारे वा ॥ ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्येहं

रविरं शुमान् विश्वव्यापि प्रकोशः ॥ मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिर्मामहं ॥ नक्षत्राणामधिपतिरहं
चारी चंद्रमाः निधारिणो षष्ठी ॥ अत्र प्रयोगे निधारिणो षष्ठी क्वचित्संबंधेऽपि येषां भूतानामस्मिन् चैतने
यादौ ॥ वामनरामादयश्चांघनासः सर्वैश्चर्यालिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिषु पच्यते ॥
वृक्षीनां वासदेवोऽस्मीतेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्थवि विभूति मध्ये पाठवत् ॥ अतः परं च प्रा
येणामध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्किं विद्वारण्यास्याम् ॥२१॥ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मिन् देवानामस्मिन् वा
सकः ॥ इन्द्रियाणां मनश्चास्मिन् भूतानामस्मिन् चैतना ॥२२॥ ॥ चतुर्णां वेदानां मध्यं प्राणमध्यायं यथाति
रमणीयं तसामवेदोऽहमस्मिन् वासव इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः ॥ चतुर्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः ॥
भूतानां सर्वप्राणि सर्वधिनां परिमाणानां मध्ये चिदभिव्यंजिकाषु बहु धृतिश्चैतन्यमहमस्मि ॥२३॥
रुद्राणां चकारश्चास्मिन् विष्णो यक्षरक्षसां वासूनां पावकश्चास्मिन् मेरुशिखरिणामहं ॥२३॥ ॥ रुद्रा

व२

॥२७०॥

णामेकादशानां नृकरः ॥ वित्तेशो धनाधरः कुचेरः यक्षरक्षसां यक्षानां राक्षसानां च ॥ वसूनामष्टानां पा
 वको निः ॥ मेरुः शिखरिणां शिखरैतां अफलितानां पर्वतानां ॥ २३॥ ॥ पुरोधसां च मुख्यमां विधिपार्थिव
 हस्पतिः ॥ सेनानीनामहंस्कदस्सरसाम्भिसागरः ॥ २४॥ ॥ इत्यस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसे हस्प
 तिः ॥ सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ विधिजानीहि ॥ सेनानीनां सेनाप
 तीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कंदो गुरुः अहमस्मि ॥ सरसां देवरातेजकाशयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रः
 रघोतेजलाशयोहमस्मि ॥ २५॥ ॥ महर्षीणां नृगुरुरहं गिरामश्रेष्ठकमक्षरं ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्याथ
 राणां हिमालयः ॥ २६॥ ॥ महर्षीणां संप्रब्रह्मणां मध्ये नृगुरुरितेजसः स्थितोऽहं ॥ गिरां वाचां पदलक्ष
 णानां मध्ये एकमक्षरं पदमोकारोहमस्मि ॥ यज्ञानां मध्ये जपयज्ञो हिंसादिदोषशून्यत्वेन स्थितोऽहं ॥ २७॥
 हमस्मि ॥ स्थावराणां स्थितिमां मध्ये हिमाच्छेदोऽहं शिखरवतां मध्ये हि मेरुहमिह कृतः ॥ अतः स्थावरत्वेन

श्रुत्या

शिखरत्वेन चार्थजेदाददोषः ॥ २५॥ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सि
 धानां कपिलो मुनिः ॥ २६॥ ॥ सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनां मन्येषां च ॥ देवा एव संतो ये मंत्रदक्षित्वेन ऋषि
 र्वा प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां मध्ये नारदोहमस्मि ॥ गंधर्वाणां च गानधर्माणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोहमस्मि ॥
 सिंधानां जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानं वैशोमीति श्रुत्यं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहं
 २६ उज्जैः श्रवसमश्चानां विधिमां मृतोद्भवं ऐरावतां गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपं ॥ २७॥ ॥ अश्वानां
 मध्ये उज्जैः श्रवसममृतमथनोद्भवमश्वमां विधिः ॥ ऐरावतां जन्ममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विधिः
 नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विधीयन्नुषज्यते ॥ २८॥ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मिको
 मधुक ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पः सपोणामस्मि वासुकी ॥ २९॥ ॥ आयुधानामशास्त्राणां मध्ये वज्रं दधी
 चेरस्थि संभवमस्त्रमहमस्मि ॥ धेनूनां दोग्रीणां मध्ये कामंदोग्रीतिकामधुकसमुद्रमथनोद्भवमसिष्ठ

॥२७१॥

संस्थकामधेनुरहितमस्मि॥ कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता॥ पुत्रोत्पद्येयः कंदर्पः कामः सोऽहमस्मि॥
चकारस्त्वाथौरतिमात्रहेतुकामव्यावृत्त्यर्थः॥ सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते॥ तत्र सर्पाणां मध्ये ते
षां राजा यासकिरहमस्मि॥ ॥ अतस्तस्मात्सिनागानां वरुणो यादसामहं॥ पितृणां मर्यामा चासिमयमः
संयमतामहं॥ ॥ २७१ ॥ नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजानंतश्च शेषारयोऽहमस्मि॥ यादसां जल-
चराणां मध्ये तेषां राजा वरुणोऽहमस्मि॥ पितृणां मध्ये अर्यमाना मपि पितरु राजाश्चाहमस्मि॥ संयमतां संय-
मं धर्मधर्मफलदनेनानुग्रहनिग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि॥ ॥ २७२ ॥ प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः
कलयतामहं॥ मृगाणां च मृगैर्द्रौहवै न ते यश्च पक्षिणां॥ ॥ २७३ ॥ दैत्यानां दिति वंश्यानां मध्ये प्रकर्षणाल्हाद-
यानंदयति परमसात्विकत्वेन सर्वानिति प्रल्हादश्चास्मि॥ कोलयते संख्यानां गणनं कुर्वतां मध्यकाली-
हं॥ मृगैर्द्रौहैः मृगाणां पशूनां मध्ये हं॥ वै न ते यश्च पक्षिणां विनता पुत्रो गरुडः॥ ॥ २७४ ॥ पवनः पवतामस्मि

॥२७१॥

रामः शस्त्रभृतामहं॥ शूषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि स्रोतसामस्मि जाल्हाव॥ ॥ २७५ ॥ पवतां पावयि-
त्युपावेदयतां मध्ये पवनो वायुरहमस्मि॥ शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युष्मकुशलानां मध्ये रामोऽद्वारथरसि-
लराक्षसकुलक्षयकरपापरमवीरोऽहमस्मि॥ साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेण चिंतनार्थं दृष्टीनां वाक्
दैवोऽस्मीति वदन्नपाठ इति प्रागुक्तं॥ शूषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः॥ स्रोतसो वगेन च
लज्जालानां नदीनां मध्ये सर्वे नदीश्च जाल्हावीगां गाहमस्मि॥ ॥ २७६ ॥ सर्गाणां मादिरंतश्च मध्ये च बाहम-
र्जुनः॥ अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहं॥ ॥ २७७ ॥ सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरंतश्च मध्ये चोत्प-
त्तिस्थितिलया अहमेव हे अर्जुन भूतानां जीवा विद्यमानं चेतनं चेतनप्रसिद्धानामेवादिरंतश्च मध्ये च क-
र्तुं मुपक्रमेह हव चेतनसर्गाणामिति न पौरुषं॥ विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्यामोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहं
प्रवदतां प्रवदस्व बांधिनां कथाभेदानां वादः जल्पवितंडात्मकानां मध्ये वादोऽहं॥ भूतामस्मि चेतने यश्च

शान्ततश्चेनतत्संबंधिनः परिणामालक्षितास्तथेह प्रवदन्ते न तत्संबंधिनः कथा जेदालक्ष्येते ॥
 अतो निर्धारणोपपत्तिः यथा श्रुते तत्तज्यत्रापि संबंधेष्वपि ॥ तत्र तत्संबन्धो वदन्त रागायोः संबन्धः
 चारिणो गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणाल्पपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यंतौ
 वादः ॥ तदुक्तं प्रमाणातर्कसाधनोपाधनः सिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वा
 दइति ॥ वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुर्लभादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथे जल्पवित्तं
 देजय पराजयमाप्नुयते ॥ तदुक्तं तत्त्वध्वंसाय संरक्षणार्थं जल्पवित्तं देवी उग्रो ह संरक्षणार्थं किं द
 कश्चरवा प्रवारणवदिति ॥ छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यत इति जल्पवित्तं जायां च समानं ॥ त
 त्रवित्तं जायामेकं न स्वपक्षः स्थाप्य त एव अन्येन च स दूष्यत एव ॥ जल्पे तज्ज्ञान्यामपि स्वपक्षः स्थाप्य
 ते ॥ उक्तान्यामपि परोक्षो दूष्यत इति विशेषः ॥ तदुक्तं योक्तोपपन्नं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो

॥२७३॥

पालं ज्ञेयं सप्रतिपक्षस्यापनाहं नो वितं डेति ॥ अतो वितं डाद्वयत्रारीरत्वाज्जलोनामनेकाक
था किंतु शक्त्यतिशयनज्ञानार्थसम्यक्बंधमात्रेण प्रवर्तित इति खंडनकारः ॥ तत्त्वाद्यवसायपर्यवसा
यित्वेन तु वादस्य अद्यमेवैतमेवा ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारेस्मिदं दूःसामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्ष
यः कालोधाताहं विश्वतो मुख ॥ ३३ ॥ अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारो ह मस्मि ॥ अकारो वै स
सर्वविणिति श्रुतेस्तस्य अद्यमेव प्रसिद्धं ॥ दूःसामोऽन्यपदार्थप्रधानः ॥ सामासिकस्य समाससमूहा
स्य मध्ये ह मस्मि पूर्वपदार्थप्रधानो बोधो जायते ॥ उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥ अन्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिरिति शेषोऽन्यपदार्थसाम्याज्जानेनापकृष्टत्वात् ॥ क्षयिकालनिर्मितो अक्षयः परमेश्व
रारब्धः कालेऽज्ञः कालकालो गुणो सर्वविद्य इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धो ह मेव ॥ काळकलयेतामहमिय
त्र तु क्षयिकाल उक्त इति जेदः ॥ कर्मफलविधान्मुखां मध्ये विश्वतो मुखः सर्वतो मुखो धाता वै सर्वकर्म

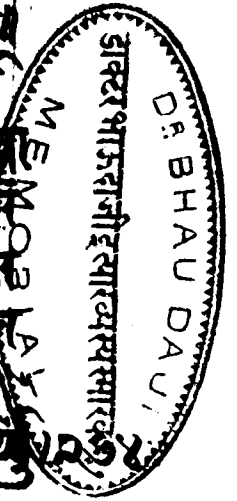
॥२७३॥

फलदातेऽश्वरोहमित्यर्थः ॥३३॥ मृकः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च न विष्पतां ॥ कीर्तिश्रीर्विष्पनारीणां स्मृति
मेधाधृतिः क्षमा ॥३४॥ ॥ संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृकुरहं ॥ न विष्पतां जावि
कल्पानां यउद्भवउत्कर्षः सचाहमेव ॥ नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीर्विष्पस्मृतिमेधाधृतिः क्षमेति च स
सधर्मपलोहमेव ॥ तत्र कीर्तिर्धर्मिकत्वनिमित्ता प्रवृत्तत्वेन नादिदेवीयलोकज्ञानविषयतारु
पारव्यातिः ॥ अधर्मिकामसंपत् ॥ शरीरं नो जावाकांतिर्वी ॥ वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थस्य प्रकारि
का संस्कृता वाणी ॥ चकारान्मृत्यादयोऽपि धर्मपक्ष्योगृह्यते ॥ स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः ॥ अ
नेकग्रंथार्थधारणाशक्तिर्मेधाधृतिरवसादेऽपि शरीरं द्रियसंघातोत्तमजननशक्तिः ॥ उद्युक्त्वचप्रवृ
त्तिकारणेन चापल्यप्राप्तौ तच्चित्तनशक्तिर्वी ॥ क्षमाहर्षविषादयोरिव कृत्स्नता ॥ यासां मानास ॥२७३॥
मांभसंबंधेन पिङ्गलः सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्वी पूतमत्वमतिप्रसिद्धमेवा ॥३४॥

बृहत्सामतथा साम्नां गायत्री कुंदसामहं ॥ सासानां मार्गिणीर्षिहृत्तुनां कुसमाकरा ॥३५॥ ॥ वेदा
नां सामवेदोऽस्मीकृत्तत्रायमन्योविशेषः ॥ सार्जमृगक्षराणीरुदानां गीतविशेषां मध्ये तु मि
थिहवामह इयस्यामृचिगीतिविशेषो बृहत्सामतच्चातिरात्रेष्टस्तोत्रं सर्वेश्वरत्वेनेदं स्तुतिरूप
मन्यतः ॥ अष्टत्वादहं कुंदसां नियताक्षरपादत्वरूपं द्वादो विनिष्टानामृचां मध्ये द्विजाते द्वितीयाजन्महे
तुत्वेन प्रातः ॥ वसं नो दिवसनत्रयव्यापित्वेन त्रिष्टुपूजागतीनां सोमाहरणार्थगतान्यां सोमो न लब्धो
क्षराणि च ॥ हारितानि जागत्पात्राणि त्रिष्टुमैकमिति चत्वारितैक्षरैः सह सामस्याहरणेन च सर्वस्य अ
ष्टगायत्री क्रोहं ॥ चतुरक्षराणि हवोऽग्रे कुंदं स्यात्स्ततो जागती सोममष्टापत्सात्री ण्यक्षराणि
हित्वा जागामततस्त्रिष्टुपू सोममष्टापत्तमेकमक्षरं हित्वा जागाम पतत्ततो गायत्री सोममष्टापत्तसोतानि
चाक्षराणि हरं यागं तसोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्री रूपं क्रम्यत दाहुर्यायत्री णि वै सर्वाणि सवनानि

॥२७४॥

गायत्रीह्येवैतदुपसृजामानैतदिति शतपथश्रुतेः ॥ गायत्रीवाङ्मनसं सर्वं दत्तमियदिदं देव्यश्रुतेः ॥
मासानां द्वादशानां मध्ये त्रिनवशां किं वास्तकशाकादिनालीनां तातपशून्यत्वेन च स्फुरवहेतुमार्ग
शीर्षिहं ॥ ऋतूनां षण्णामध्ये कुत्समाकरः ॥ सर्वसंघाधिकुत्समानामाकरोति रमणीयो वसंतः वसंतः ॥
ह्यणमुपेनयीत वसंतः ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत वसंतः वसंतः ज्योतिषाय जेत ॥ तद्वसंत एवाग्न्यारजेत वसं
तो वै ब्राह्मणस्य ऋषिणादिनां स्त्रप्रसिद्धो ह महस्मि ॥ ३५ ॥ ॥ द्यूतं ह्यल्यतामस्मि ते जस्ते जस्विना महं
योस्मि वयं वसायोस्मि सत्वं सत्वतामहं ॥ ३६ ॥ ॥ ह्यलयादं ह्यलस्य परवचनस्य कर्तृणां संबंधि द्यूत
मह्यदेवनादिलक्षणां सर्वस्वां पहा रकारणं महस्मि ॥ ते जस्विनामहं प्रजावानां संबंधि ते ज्योतिषा इति
त्वमहमस्मि ॥ जेतृणां पराजितां पेशयोत्कर्षलक्षणां जयोस्मि वयं वसायिनां वसायः फलाव्यभिचाय
ध्यमहमस्मि ॥ सत्वतां सात्विकानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्यलक्षणां सत्वैर्कोमेवात्र सत्वमहं ॥ ३७ ॥

दृष्टीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनं जयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनः कविः ॥ ३८ ॥ ॥ साक्षादी
श्वरस्यापि किं नूति मध्ये पाठस्तन रूपेण चित्तनार्थ इति प्रागेवोक्तं ॥ दृष्टीनां वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन
प्रसिद्धस्तदुपदेष्टव्यमहं ॥ तथा पांडवानां मध्ये धनं जयस्त्वमेवाहं ॥ मुनीनां मननशीलानां मध्ये
वेदव्यासोहं ॥ कवीनां कौतुहलनिर्वाहकस्मि विवेकिनां मध्ये उशनः कविरिति रव्यातः शुक्रोहं ॥ ३९ ॥
दंडोदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मोनं वैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ४० ॥ ॥ दमयताम
दां तानुत्पथान् पथि प्रवर्ततया मुत्पथ प्रहृत्तौ निग्रहवत्तु दंडोहमस्मि ॥ जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीति
न्यायि जयो यायस्य प्रकाशकोहमस्मि ॥ गुह्यानां गोप्यानां गोपनीयं हेतुमो नं वाचं यमत्वमहमस्मि
नहितरुद्धं स्थितिस्थापि प्रायो ज्ञापयेत् ॥ गुह्यानां गोप्यानां मध्ये ससंन्याश्रवणमननपूर्वकमात्म
नो निर्दिष्टासनलक्षणां मोनं वाहमस्मि ॥ ज्ञानवतां ज्ञानिनां यद्वृत्तवणमनननिर्दिष्टासनपरिपाक

॥२७५॥

प्रभवमद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वज्ञानविरोधिज्ञानंतदहमस्मि ॥३५॥ ॥यच्चापि सर्वभूतानां बी
जंतदहमर्जुनि ॥ नतदस्ति विनायकस्यान्मया नृतं चराचरां ॥३६॥ ॥यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकरणा
बीजंतन्मया योऽपि किंचित् न्यमहमेव हे अर्जुनि ॥ मया विनायकस्याद्भवेच्चरमचरं वा नृतं वस्तु तन्नास्ति
वयतः सर्वमत्कार्यमेव यथः ॥३७॥ ॥प्रकरणाथ मुपसंहरच्च विभूतिसिद्धिपति ॥ ननो तोस्ति मम दि
व्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥३८॥ ॥हे परंतप पशूपांश्चाक्षुषां
कामक्रोधलोभादीनां तापजनक ॥ मम दिव्यानां विभूतीनामंत इयतानास्ति अतः सर्वज्ञानापि मान
शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा ॥ सन्मात्रविषयत्वात् सर्वज्ञतायाः ॥ एष तु त्वां प्रोक्ते देशत एकदेशेन प्रोक्तो वि
भूतेर्विस्तरो मया ॥३९॥ ॥यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावाक्यत्वं मम ते ज्ञानासं
भवा ॥४०॥ ॥अनुक्ता अपि न गवतो विभूतीः संग्रहीतुमुपलक्षणाभिदुमुच्यते ॥ यद्यत्सत्त्वं प्रापि

॥२७५॥

विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीलक्ष्मीः संयतशोभाकांतिर्विद्योतेयुक्तं तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन
युक्तं ततो वममतेजसः शक्तेर्येन स नृतं त्वमवगच्छानीहि ॥४१॥ ॥एवमवयवत्रो विभूतिमुक्ता
साकल्येन तामहा ॥ अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुनि ॥ विष्टस्याहमिदं कुरुस्त्रमेकांशो बस्थि
तो जगत् ॥४२॥ ॥अथ वेति पश्चांतरे बहुनैतेन सावैशेषेण ज्ञातेन किंत स्यात् ॥ हे अर्जुनि ॥
इदं कुरुस्त्रं सर्वजगदेकांशेन एकदेवमात्रेण विशिष्टं विधाय व्याप्य तामहमेव स्थितं नमहातिरि
क्तं किंचिदस्ति ॥ पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्य भूतं विभूतिं त्रैलोक्यं ॥ तस्मात्किमनेन परिच्छिन्न
दृष्टेन सर्वत्र मद्दिष्टमेव कुर्विष्यति प्रायः ॥४३॥ ॥कुर्वति केपि कृतिनः क्वचिदप्यनंतं तत्त्वां
तं विधाय विषयांस्तदांतिमेव ॥ तत्पादपद्मविगतं मेकरंदविंदुमास्वाद्यमाद्यतिमुरुर्मधुलि
पमेनो मे ॥४४॥ ॥इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषद्सूक्तार्थदीपिकायां दशमाः अध्यायः ॥

॥२७॥

०॥ पूर्वाध्यायेनानविनृतीरुक्ताविष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जागदिति विश्वात्मकं पारमेश्व
रं रूपं भगवतां तं निहितं कृत्वा परमात्मकं तं कृत्वा साक्षात् कृत्वा मिथुनपूर्वकं मिथुनं न दत्तं ॥ अतुन उवाच ॥
मदनुग्रहाय परमं गुणमध्यात्मसंज्ञितं ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्त्वनमो हे प्यं विगतो मम ॥ १ ॥ ममानुग्र
हाय शोकनिवृत्तपकाराय परमं निरतिशयपुरुषार्थपर्यवसायिगुणं गोप्यं यस्मै कस्मै चिद्वक्तुम
नर्हमपि अध्यात्मसंज्ञितं अध्यात्ममिति श्रुतिमात्मानात्मविवेकविषयमत्रोच्यते न च त्रोच्यते
स्त्वमिदं विषयाध्यायपर्यंतं पदार्थप्रधानं यत्त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेनोक्तं वचोवाक्यं ते
न वाक्येनाहमेवाहुंता मयैते दुन्यंता इत्यादिविविधविपर्ययसंलक्षणो मोहो यस्मिन् नवसाक्षिको
विगतो विनष्टो मम ॥ तत्रात्मकदात्मनः सर्ववित्तियाशून्यत्वे क्ति ॥ १ ॥ तथोसमसादरं न्यदश ॥ २७ ॥
मपर्यंतं तत्पदार्थनिर्णयप्रधानमपि न गवतो वचनं मया श्रुतं मियाह ॥ नवाप्ययौ हि नृत्तानां

श्रुतौ विस्तरशोभया ॥ तत्रः कमलपत्राक्षमाहात्म्यमपि चाव्यया ॥ २ ॥ नृत्तानां भवाप्यवायुपतिप्रभ
यो त्वत्तएव भवतौ त्वत्तएव विस्तरशोभया श्रुतौ न तु संक्षेपासकृदियर्थः ॥ कमलस्य पत्रद्वयदर्धेर
तं तं परममनोरमं त्रिंशत्तव सत्त्वं हे कमलपत्राक्ष अतिसौंदर्यातिशयोक्तं बोधयं प्रेमाति
शयात् न केवलं नवाप्ययौ त्वत्तः श्रुतौ महात्मनस्तव चायोमाहात्म्यमनतिशये श्रुत्य विष्टुष्टुदिकत्वे
पविकारित्वं शुभाशुभफलकर्मकारयितृत्वेण वैषम्यं ॥ बंधमोक्षादिविविधफलदातृत्वेण संगोदा
सीन्यमदन्यदपि सर्वात्मत्वादिसोपाधिकं निरुपाधिकमपि चाव्ययमस्यं मया श्रुतमिति परिणतं
मनुवर्तते ॥ चकारात् ॥ ॥ एवमेतद्यथा श्रुत्वा मात्मानं परमेश्वराद्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषो
त्तमा ॥ ॥ हे परमेश्वर यथा येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन च निरतिशये श्रुत्यैषां तान्
त्वमाद्यकथयसि त्वं एवमेतन्नान्यथा ॥ त्वद्वचसि कुत्रापि ममाविश्वासशंका नास्तेवै यथः ॥ यद्यप्ये

॥२७७॥

वंतथापि कृताश्च बुद्ध्या दुष्टमिच्छामिते तव रूपमैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवार्थतेजोभिः संपन्नं पदं
 तं हे पुरुषोत्तम सर्वोद्यमेन न त्वद्वचनैः स्य विश्वासोऽप्रमनास्ति दृष्टिं सा च महती वर्तत इति सर्वज्ञत्वात् तं ज्ञा
 नासि ॥ सर्वा तर्था मित्वा चेति सूचयति ॥ ३॥ । इष्टमयेष्येतस्ते दिदृक्षुः शत्रुं कथा ॥ मन्यसे यदि तं
 कथं मया दुष्टमिति प्रने ॥ योगेश्वर ततो मे वै दर्शयिष्ये त्वं मानमवयं ॥ ४॥ । प्रवेसेति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवे
 त्तं प्रशासनेदिति प्रने ॥ हे प्रज्ञो सर्वस्वामिन त्वं वैश्वरं रूपं मया दुष्टेन द्रष्टुं शक्यमिति ॥ यदि मन्यसे ज्ञा
 नासीद्वसिवा ॥ हे योगेश्वर सर्वविषयिणामादि सिद्धिं शालिनां येषां निमेषां मीश्वर ततस्त्वदिच्छावशादेव
 मेव मह्यं मयि मयि नै परमकारुणिको दर्शयिष्ये चाक्षुषज्ञानविषयकारय आत्मानं मे श्वररूपं विनाष्ट
 मवयमवयं ॥ ४॥ । एवं मया तं ज्ञेयं ज्ञेयं प्राथितं सन्ना ॥ श्रीमद्वा नुवाच ॥ अपश्य मे पार्थ रूपा
 त पित्रोः शोभसहस्रनाभौ विधमिदिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५॥ । अत्रक्रमेण श्लोकच
 ना

॥२७८॥

तुष्टयेपि पश्येयादृश्यादुत्तररूपाणि दर्शयिष्यामि त्वं सावधानो न वेत्सि न ममिमुखी करोति भगवान्
 शतशोऽथ सहस्रशोऽप्यपरिमितानि ॥ तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिव्यानि यद्भूतानि नाना
 विधलक्षणावर्णानि लोपीसादिप्रकारास्तथा आकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां तानि नाना
 वर्णाकृतानि च मम रूपाणि पश्ये ॥ हे त्वं इष्टमहेतुं बहेयार्थं ॥ ५॥ । दिव्यानि रूपाणि पश्येयुक्ता
 तान्येव लेशं न शतेन शतानि नुक्रमेति ह्यन्यां ॥ पश्येदियान्वसूने रुद्रान् श्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहू
 न्यदृष्टपूर्वाणि पश्ये ॥ अथ पश्येत्तत् ॥ ६॥ । पश्येदियान् द्वादश ॥ वेसूने श्वरुद्रा ॥ कादशा अ
 श्विनौ द्वा मरुतः सप्त सप्तकानि चोपचोरा ॥ तथान्यानि पिदेवानि स्युः ॥ बहू न्यन्यानि दृष्टपूर्
 वानि पूर्वमदृष्टानि मनुष्या लोके त्वया त्वत्तो न्येन वा केनचित्पश्ये ॥ अथ पश्येत्तत् ॥ अदृष्टपूर्वा
 अत्र शतशोऽथ सहस्रशोऽप्यपरिमितानि ॥ नानाविधानि यस्य विवरणा बहूनीति आदियानि यो दिव्या ॥ अदृष्टपूर्वा

॥२७८॥

तीतिदिव्यानीयस्य॥आश्चर्याणीतिनानावर्णाकृतीनीमस्येतिदृष्टव्यं॥नकेवलमेतावदेवस
मस्तंजगदपिमंदहस्यंदष्टमहसीयाह॥इहकस्यंजगद्वैकृतंनंप्रयाद्यसचराचरांममदे
हेगुडाकेरायचान्येदृष्टमिहसि॥७॥इहसिममदेहेकस्यंएकस्मिन्नेवावयवरूपेणस्थित
जगत्कृतंनंसमस्तंमचराचरंजंगमस्यावरसहितंतत्रतत्रपरिभ्रमतावर्षकेदिसहस्रेणापि
दृष्टमत्रात्तयंअद्याधुनेवपश्यहेगुडाकेरायचान्यज्जयपराजयादिकंदृष्टमिहसितंदपिस्मं
देहोछेदायपथा॥७॥यत्कृतंमेमसेयदितद्वक्तव्यमयादृष्टमितिप्रज्ञातत्रविशेषमाह॥
नतुमांशकसेदृष्टमनेनैवस्वेवक्षुषा॥दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमेश्वरं॥८॥
अनेनैवप्राप्तैतेनस्वचक्षुषास्वजावसिधेनचक्षुषामांदिव्यरूपेदृष्टुमनुमांशकसेनशक्योपि
तुएव॥अस्यस्यइतिपाठोक्तोन्नविषयसीमर्थः॥सैवादिकस्यपिशक्रातेर्द्वयदिकःश्रयन्

॥२७८॥

ध०

छांदसइतिवादिवादौपाठोवेयेवसांप्रदायिकं॥तर्हिबांइष्टंकथंशङ्कयामतआह॥दिव्यमप्राकृ
तंममादिव्यरूपदृष्टनिष्पमंददामितेतुज्यंचक्षुस्तेनदिव्येनचक्षुषापश्यमेयोगमेश्वरंनघटनः
सामर्थ्यातिशयमेश्वरमीश्वरस्यमामासाधारणो॥जगवाननुनायदिव्यरूपेद्वितवानुस
चतदृष्टुविस्मयाविशेजगवंतंविज्ञापितवानितीमंभृतांतमेवमक्षुषादिभिःषड्भुक्केर्धृता
राष्ट्रंप्रति॥संजयउवाच॥एवमुक्ताततेराजन्महायोगेश्वरोहरिः॥दर्शयामासपार्थाय
परमरूपमेश्वरं॥एवंनतुमांशकसेदृष्टमनेनचक्षुषातोदिव्यंददामितेचक्षुरिहकृत
तोवाचक्षुःप्रदानादनेतरं॥हेराजन्धृतरंष्ट्रशिरोजवश्रवणायमहानुसर्वात्कृष्टश्चासौ
योगेश्वरश्चेतिमहायोगेश्वरोहरिर्नक्तानांसर्वकेशायहरीजगवानदृष्टिनयोम्यमपिदर्शया
मासपार्थायिहकांतनक्तायपरमंदिव्यरूपमेश्वरं॥तदेवंपरंविशिनष्टि॥अनेनैवच

॥२७९॥

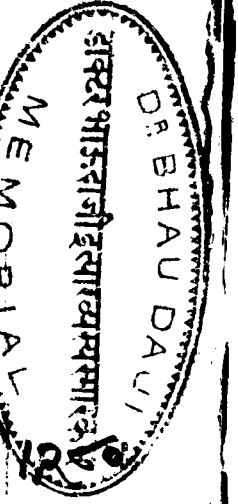
नयनमनेकाद्भुतदर्शनं॥ अनेकदिव्या नराणां दिव्यानेकोद्यतायुधं॥ अनेकानिवक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे॥ अनेकानामाद्भुतानां विसमये हेतूनां दर्शयन् यस्मिन् अनेकानि दिव्यान्पात्राणि नयनानि च॥ दिव्यान्पत्रान्युद्यतान्यसुधा निश्चायाणि यस्मिन् तत्र धारुणं॥ दिव्यामात्रा ल्यां चरधरं दिव्या गंधानुलेपनं॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतो मुखं॥ ११॥ दिव्यामात्राणि पुष्पाणि यानि रत्नाणि च यानि च तथा दिव्यान्पत्राणि वस्त्राणि च त्रियते येन तद्दिव्यामात्रां चरधरं॥ दिव्या गंधोऽप्येति दिव्या गंधस्तदनुलेपनं यस्मिन्॥ सर्वाश्चर्यमयमनेकाद्भुतप्रचुरं॥ देवं द्योतनात्मकं॥ अनेकमपरिचिन्तं विश्वतः सर्वतो मुखं नयनानि च यस्मिन् तद्रूपं दर्शयामासेति पूर्वेण संबधः॥ अर्जुनो देवस्य ध्याहारो वा॥ ११॥ तदेवमिह कृतं विवृणोति॥ दिविसूर्यसहस्रस्यैव देव्यापदुष्टिता यद्दिनाः सदृशी सा स्याद्भस्मत्तस्य महात्मनः॥ १२॥ दिवि अंतरिक्षे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितं सूर्यं

॥२७९॥

समूहस्य युगापदुष्टितस्य युगापदुष्टिताः प्रजप्यदिनवेत्तदासातस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तिः सदृशी तुल्यप्रदिस्याद्यदि वान स्यात्॥ ततोऽपि नूनं विश्वरूपस्यैव भासति रिच्यते ग्रहं मन्ये॥ अन्यत्पमानास्यैवैवार्थः॥ अत्राविद्यमानां धावसायां तदेनावेनोपमानावपरादशूतोपमा रूपेयमतिशयोक्तिरुत्प्रेसां चोदयंती सर्वत्रानिरूपमन्त्रमेव व्यनक्ति॥ उन्नोय दिव्योऽस्मि पृथाक् प्रवाहवियादिवत्॥ १२॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्यं सचरचरमिति भगवदाज्ञा मप्यनुत्तुतवा जर्जुन इत्याह॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा॥ अपश्यदेव देवस्य शरीरे पांडवस्तदा॥ १३॥ एकस्थमकत्रस्थितं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिनां प्रकारेः अपश्यदेव देवस्य शरीरे तत्र विश्वरूपे शरीरे पांडवो जर्जुनस्तदा विश्वरूपाश्च यद्दर्शनं दर्शयामासेति॥ १३॥ एवमद्भुतं दर्शनं पार्जुनो नयित्वा चकार नापि नेत्रे सर्ववारं नापि संभ्रमात्कर्त्तव्यं विसस्मर॥ नापि तस्माद्देशाद्

॥२८०॥
प्रज्ञावे

यसंसारकिंत्वतिथीरत्वात्तत्कालोचितमेवव्यवहारमहतिचिह्नसोमेपीयाह ॥ ततःसविस्मयावि
ष्टोदृष्टरोमाधनंजयः॥ प्रणम्यशिरसादेवंकुलांजलिंभाषत॥ १४॥ ततस्तद्वृत्तिनादनंतरंविस्मयेना
द्भुतदन्निर्नालैकिकचित्रमत्कारविशेषणाविष्टोव्याप्तः॥ अत्रवहृष्टरोमापुलकितःसन्सप्रव
त्तमहादेवसंग्रामादिप्रजाक्तः॥ यनंजयःपृथिविराजसूयेउत्तरगोग्रहेचसर्वनिराज्ञोजित्वाधनमा
हृतवानितिप्रथितमहापरक्रमेतिथरिःसाक्षाद्गिरितिवामहातेजस्वितादिवं॥ तमेवविश्वरूप
धरेनारायणांशिरसानृतमलग्नेनप्रणम्यकर्षणांनक्तिअध्यातिशयेननन्वानमस्तुप्रकुलांजलिःसं
पुटीकृतहस्तयुगःसन्नाभतोक्तवान्॥ अत्रविस्मयावस्थायिनावस्थांर्जुनगतेस्यालंबनविना
येनजगवतांविश्वरूपेणोद्दीपनविनावेनासकृत्तद्वृत्तिनानुज्ञावेनसात्विकरोमहर्षणमस्कारेण
जकिंकारेणनचावतिचारिणाचानुज्ञावाप्तिहेनधृतिमतिहर्षतिताकोदिनापरिपोषात्सवासन

नांओत्तरांतादृशश्चित्रचमत्कारेपितद्देवानध्यवसायात्परिपोषगतःपरमानंदस्वादरूपेणाद्भुतर
सोत्तवतीतिसूचितः॥ १४॥ यद्भगवतादृशितंविश्वरूपतद्भगवद्वृत्तेनदिव्येनचक्षुषासर्वलोकैक
ग्रहमपिपश्यामिहोममजायप्रकर्षइतिस्वानुज्ञावमाकिंकुर्वन्॥ यदुज्ज्वलं॥ पश्यामिदेवां
स्तवदेवदेहेसर्वंस्थानृतविशेषसंधानं॥ ब्रह्माणामीशंकमलासनस्थमृषींश्रुसर्वनिरागांश्रुदि
व्यानां॥ १५॥ पश्यामिचोक्षुषज्ञानविषयीकरोमिहदेवतवदेहेविश्वरूपेदेदेवानुवस्वादीनस
वन्ति तथा नृतविशेषाणांस्थावराणांजंगमानांचनानासंस्थानानासंधानसमूहानृतथाब्रह्मणांच
तुमूर्खमीशमोशितारंसर्वेषांकमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्येमेरुकर्णिकासनस्थंभगवन्नाभिकम
लासनस्थमितिवा॥ अथऋषींश्रुसर्वानुवसिष्ठादीनब्रह्मपुत्रान्उमांश्रुदिव्यान्प्राकृतान्वास्तकि
प्रभृतीन्पश्यामीतिसर्वत्रान्वयः॥ १५॥ यत्रभगवदेहेसर्वमिदंदृष्टवान् तमेवविद्वानिष्टि॥ अनेक

॥२८१॥

द
बाह्वक्त्रे च पश्यामि त्वां सर्वतो नंतरूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तदादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १८॥
बाह्वक्त्रे च पश्यामि त्वां सर्वतो नंतरूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तदादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १८॥
पाण्यस्येति तं ॥ न चतु पुनर्नातमवसानं न मध्यं मैनाप्यादिं पश्यामि सर्वजगत्वात् देवि विश्वेश्वर देवि विश्वरूपं
बोधनद्वयमिति संज्ञमात्रा ॥ १९॥ ॥ तमेव विश्वरूपं जगत्वं प्रकाशं तेरेण विद्विन्नष्टि ॥ ॥ किरीटिनं गदि
नं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समं तादीप्तानला केयुतिमप्रमेयं ॥ २०॥
किरीटगदा चक्रधारिणं च सर्वतो दीप्तिमंतं तेजोराशिं च अतएव दुर्निरीक्ष्यं दिव्येन चक्षुषा विना निरीक्षि
तुमशक्यं ॥ सयकारपाठो दुःश्राव्यो पदेष्ववचनः अनिरीक्ष्यमिति यावत् ॥ दीप्तयोरनलार्कयोर्धुरिव
म
युतिर्यस्य तं प्रमेयमियं यमिति परिहृतुमशक्यं त्वां समं तात्सर्वतः पश्यामि दिव्येन चक्षुषा ॥ अतो धि ॥ २८१॥
कारिभेदा दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि तिनविरोधः ॥ २०॥ ॥ एवंच वातवर्पनि रतिशयैश्चर्यद्वानादनुमिनेमि

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो
मो ॥ २१॥ ॥ त्वमेवाक्षरं परं परमं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्वेदांतं अवणादिना त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्र
कृतं निधीयते स्मिन्निति निधानमाश्रयः ॥ अतएव त्वमव्ययोनियः शाश्वतस्य नियवेदप्रतिपाद्यतः
यास्य धर्मस्य गोप्तापालयिता शाश्वतेति संबोधनं वक्षते स्मिन् अपक्षे व्ययो विना शरहितः ॥ अतएव स
नातनश्चिरंतनः पुरुषोऽयः परमात्मा स एव त्वममो विदितोसि ॥ २२॥ किंच ॥ ॥ अनदि मध्यांतमनंत
वीर्यमनंतबाहुर्नाशि सूर्यनेत्रं ॥ पश्यामि त्वा दीप्तदुगात्रा वक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥ २३॥ ॥
आदिरुत्यन्निर्मध्यं स्थितिरंतो विनाशस्तद्रहितं ॥ आदि मध्यांतं ॥ अनंतं वीर्यं प्रभाबो यस्य तं अनं
ता बाहवो यस्य तं ॥ उपलक्षणमेतन्मुरवादीनामपि ॥ आदि सूर्यनेत्रे यस्य तं ॥ दीप्तोद्गात्रो वक्त्रे यस्य
स्वेति वातः ॥ स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं स तापयंतं त्वां त्वां पश्यामि ॥ २४॥ प्रकृतस्य जगवदूषणव्याप्तिमा

॥२८२॥

वं

ह॥ ॥द्यावापृथिव्योरिदमंतरं दिव्यासंख्येकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वा द्रुतं रूपं मिथैतवेत्तुं ग्लोकत्रयं प्रव्य
थितं माहात्मनः ॥२०॥ ॥द्यावोपृथिव्योरिदमंतरं हि सं हि एव त्रयैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वा द्रु
तमयंतं विस्मयकरं मिदमुग्रं दुराधिगमं महात्तेजस्वि त्वत्तुवरूपं मुपलब्धं लोकत्रयं प्रव्यथितं अयं तै
जीतं जातं हे माहात्मन साधूनामनयदायकदूतः परमिदमुपसंहरयति प्रायः ॥२०॥ ॥अधुना नृणा
रसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयंतं जगतां पश्यं न ह ॥ ॥अमी हि त्वां स्मरसंघाविशंति केचिद्गीताः
प्रांजलयोगगुणंति ॥ स्वस्ती सुक्ता महर्षि सिद्धसंघांस्तु वंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलग्निः ॥२१॥ ॥अमी हि
स्मरसंघावस्वदिदेवाणां नृणां गतारो धर्मनुष्परेणावतीर्णा यि ध्यामानाः संतस्त्वां विंशतिं प्रविशं
तो दृष्ट्वा ते एव मस्मरसंघांति पदेषु देन नृणां नृणां दुर्गंधनादयस्त्वां विंशतीं यपि वक्तव्यं ॥ एवमुनयोरपि ॥२२॥
सेनयोः केचिद्गीताः पत्रायनेष्ववक्राक्ताः संतः प्रांजलयोगगुणंति स्तुवंति त्वां ॥ एवं प्रकृतस्थिते भुवुषेऽ

॥२८५॥

त्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु सर्वस्य जागत इत्येकामहर्षि सिद्धसंघानां दप्रभृतयो युधदत्ता
नार्थमागता विश्वविना ॥ नापरिहाराय स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलग्निः ॥२१॥ ॥किंचान्यत्र ॥ रुद्रादियावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्णपाश्चांगंध
र्ययक्षास्तेरसिद्धसंघावी संते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२३॥ ॥रुद्रादियाश्च वसवो ये च साध्यानाम दे
वगणा विश्वे तुल्ये विंशतिके देवगणाः स्यान्मया ध्यामाना देवगणाः अश्विनौ नासंयदस्यो मरुत एको न पंचाश
देवाणां ॥ उष्ण्याश्च पितरः गंधर्वाणां यक्षणां मस्मराणां सिद्धानां जातिवेदानां संघाः समूहा वी संते प
श्यंति त्वां ता दृष्ट्वा द्रुतदृष्टिना त्रेस्व एव विस्मिताश्च विस्मयमलौकिकं च मस्मरविशेषमपि द्यंते च
लोकत्रयं प्रव्यथितं मिदमुग्रं दुराधिगमं महात्तेजस्वि त्वत्तुवरूपं मुपलब्धं लोकत्रयं प्रव्यथितं अयं तै
जीतं जातं हे माहात्मन साधूनामनयदायकदूतः परमिदमुपसंहरयति प्रायः ॥२०॥ ॥अधुना नृणा
रसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयंतं जगतां पश्यं न ह ॥ ॥अमी हि त्वां स्मरसंघाविशंति केचिद्गीताः
प्रांजलयोगगुणंति ॥ स्वस्ती सुक्ता महर्षि सिद्धसंघांस्तु वंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलग्निः ॥२१॥ ॥अमी हि
स्मरसंघावस्वदिदेवाणां नृणां गतारो धर्मनुष्परेणावतीर्णा यि ध्यामानाः संतस्त्वां विंशतिं प्रविशं
तो दृष्ट्वा ते एव मस्मरसंघांति पदेषु देन नृणां नृणां दुर्गंधनादयस्त्वां विंशतीं यपि वक्तव्यं ॥ एवमुनयोरपि ॥२२॥
सेनयोः केचिद्गीताः पत्रायनेष्ववक्राक्ताः संतः प्रांजलयोगगुणंति स्तुवंति त्वां ॥ एवं प्रकृतस्थिते भुवुषेऽ

॥२८३॥

क

लोकाः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रव्यथितास्तथाहं प्रव्यथितोत्तयेन ॥ कीदृशांते रूपं महत् ॥ अतिप्रमाणां बहूनि व
क्राणिनेत्राणि च यस्मिन् तत् बहवो बहवो ज्वरवः पादाश्च यस्मिन् तत् बहून्पुदराणि यस्मिन् तत् बह
भिर्दृष्टानिः करालमतिभयानकं दृष्टुं वसंतसहिताः सर्वलोकानयेन पीडिता इत्यर्थः ३३ भयानकं
त्वमेव प्रपंचय ॥ नमः सपुत्रादीप्तमने वपां व्याप्ताननं दीप्तविशाकनेत्रां दृष्टुं हित्वा प्रव्यथितांत
रात्मा धृतिं न विंदामि ग्रामं च विष्टो ॥ २४ ॥ ॥ न केवलं प्रव्यथित एवाहं त्वां दृष्टुं किंतु व्यथितोऽन्तः
मनो यस्य सोऽहं धृतिं चेहं देहं द्रियादिधारणसामर्थ्यं ग्रामं च मनः प्रसादनं विंदामि न लभते ॥ हे विष्टो
त्वां कीदृशं नमः सपुत्रादीप्तमने वपां व्यापिनं दीप्तं ड्वलितं अनेकवर्णजियं करनानासंस्थानयुक्तं व्याप्ति
नं न विदुः तमखं दीप्तविशालनेत्रां ॥ प्रज्वलितं विस्तीर्णं चिक्षुषं दृष्टुं हि एव प्रव्यथितांतरात्मा हं धृतिं न
मंचनं विंदामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ॥ दृष्टुं करालानि च ते मुखानि दृष्टुं वकाळानि च सन्निभानि ॥ दिशो न जा

॥२८३॥

प्र

नेन लभे च नार्म प्रसीद देवेश जगन्निवासः ॥ २५ ॥ ॥ दृष्टानिः करालानि विरुतं तेन जयं करणि प्र
लयकालानलसदृशानि च ते मुखानि दृष्टुं वनतुरानि प्राप्य मय वशे न हि नः पूर्वापरादि विवेके न जा
ने अतो न लभे च नार्म सखं ॥ प्राप्त्या मिति शेषः ॥ २५ ॥ ॥ प्रस्ताकं जयं परेषां पराजयं च सर्वदा दृष्टुं
क्षं पश्याममदेहगुडाके रायञ्चान्यदृष्टुं मिच्छामीति भगवददिष्टमधुना पश्यामीत्याह पंचमः ॥ अमीच
त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वसहैवावनिपालसंघैः ॥ श्रीभोद्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपियोष
मुखैः ॥ २६ ॥ ॥ अमीच धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः शतं सोदरा युयुत्सुं विना सर्वैवांतरमाणा वि
शंतीया प्रतनेनान्वयः ॥ अतिभये सूचकत्वेन क्रियापदन्यूनत्वमत्र गुणैर्वसहैवावनिपालानां शत्रुप्रादी
नां राज्ञां दीनां राज्ञां संघैस्त्वां विनांति न केवलं दुर्योधनादय एव विशंति किंतु अजयत्वेन सर्वैः संजवितोऽपि
श्रीभोद्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सर्वदामर्मद्वेषा सहास्मदीयैरपि परकीयैरिव दृष्टुं प्रभृतिं च
वि

योधमुखैस्त्वांविशंतीतिसंबंधमाह ॥ बुक्काणि तेषु मया विनातिदंष्ट्राकरालानि सयानकानि ॥ के
 चिद्विलगतादृशानां तेषु संदृश्यते चृपितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ ॥ अमी धृतराष्ट्रपुत्रप्रभृतयः सर्वे पिते त
 वदंष्ट्राकरालानि मयानकानि बुक्काणि तेषु मया विनाति ॥ तत्र केचिन्मृगैर्विनाति विनाति दृष्टा
 नां इतरेषु विलगता विशेषा संलग्ना दृश्यंते मया सम्पगसंदेहेन ॥ २८ ॥ ॥ राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशेन निद
 र्शनमाह ॥ यथा नदीनां बहवो ब्रुवेगाः समुद्रमेवाप्तिमुखाद्वेति ॥ तथा तवामीनरे लोके वीरा विनाति
 बुक्काणि निविज्वलंति ॥ २९ ॥ ॥ यथा नदीनां नैकमगि प्रवृत्तानां बहवो ब्रुवन्नां जलानां वेगविगवंतः
 प्रवाहाः समुद्राप्तिमुखाः संतः समुद्रमेव द्रवन्ति विनाति तथा तवामीनरे लोके वीरा विनाति बुक्काणि
 नितः सर्वे तज्ज्वलंति ॥ अग्निज्वलंतीति पाठः ॥ २९ ॥ ॥ अबुधिपूर्वकं प्रवेष्टेन दीवेगं दृष्टं तमुक्त्वा
 बुधिपूर्वकं प्रवेष्टे दृष्टं तमाह ॥ यथा प्रदी संज्वलनं पतंगो विनाति नाशाय समुद्रवेगाः ॥ ३० ॥

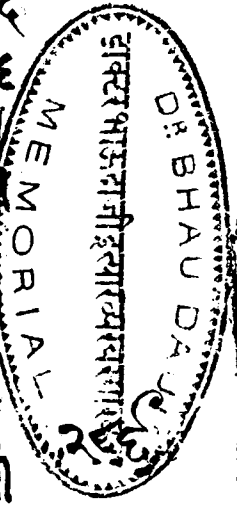
यैवनाशाय विनातिलोकास्त्वपि बुक्काणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥ ॥ यथा पतंगाः शल्लभाः समुद्रवेगाः सं
 तो बुधिपूर्वकं प्रदी संज्वलनं विनाति नाशाय मया यैव ॥ तथैव नाशाय विनातिलोका एते दुर्योधनप्रभृत
 यः सर्वे पितव बुक्काणि समुद्रवेगा बुधिपूर्वमनाय प्रवाहेण स्व ॥ ३० ॥ ॥ शोधुकामानां राज्ञां भगवन्मु
 खप्रवेशप्रकारमुक्त्वा तदा भगवत्सुद्रासांच प्रवृत्तिप्रकारमाह ॥ त्रेळिह्यसेग्रसमा नः समं
 ताल्लोकां न समग्रान्बदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजो निरापूर्यजगत्समग्रं शासस्तवेगः प्रतपंति विष्णोः ॥ ३१ ॥
 यस्मात्तं नात्रिर्जगदा पूर्यसितस्मात्तवेगोऽस्ती ब्रान्तो सो दीशयाः प्रज्वलतो ज्वलनस्यैव प्रतपंति सता
 पंजनयंति हे विष्णो व्यापनशीला ॥ ३२ ॥ ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ ॥ अरव्याहिमेको जवानुग्ररूपो नमो
 स्तुते देववरप्रसीदा ॥ विज्ञातुमिच्छामि शवंतमाद्यं न हि प्रजानामितव प्रवृत्तिः ॥ ३३ ॥ ॥ एवमुग्ररूपः
 क्रूराकारः को भवानियारव्याहिकथय मे मय्यसंतानुग्रहाय ॥ अतएव नमो स्तुते तुभ्यं सर्वगुरुः ॥

वेहेदेववरप्रसीदप्रसादं करिष्यामि कुरु ॥ विज्ञातुं विशेषणं शान्तुमिच्छामि नवं तमाद्यं सर्वकारणं न हि
 यस्मात्तव सखापि स नृप्रजानामितव प्रवृत्तिचेष्टा ॥३५॥ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितो यः स्वयं जह्युर्ध्वं च
 स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वत्रिभिः ॥ श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि लोके क्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह
 प्रवृत्तः ॥ अस्तेऽपि त्वान्नविष्यति सर्वे ये वस्थिताः प्रयत्नीकेषु योधाः ॥३६॥ ॥ कालक्रियायां त्वत्पुत्रपहितः
 सर्वस्य संहर्ता परमेश्वरोऽस्मि भवामीदानीं प्रवृद्धो वृद्धिं गतः यदर्थं प्रवृत्तः स्तच्छृणु लोकान् इये धिना
 दीन् समाहर्तुमम्यगातुं तस्यितुं प्रवृत्तोऽहमिह स्मिन्कालेऽप्रवृत्तिविनामिह कथमेवं स्यादिति चे
 न्नेत्याहुः ॥ अस्तेऽपि त्वामर्जुन योधारं विनापि त्वद्वापारं विनापि मद्वापारो वनं न विष्यंति विनश्यं
 त्विमेव भीष्मद्रोणकृपप्रचतयो धूमनहृत्वनसंभविता अन्येऽपि ये वस्थिताः प्रयत्नीकेषु प्रवृत्ति
 पक्षे सैन्येषु योधा योधारः सर्वेऽपि मया हतत्वा देवन न विष्यंति तत्र तद्वापारो किंचित्करुडयर्थः ॥२८५॥

॥३६॥ ॥ यस्यो देवो ॥ तस्मात्तुमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् मुंक्ष्व राज्यं समृद्धं ॥ मयैव ते नि
 हताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं न वसवसाचिना ॥३७॥ ॥ तस्मात्तुद्वापारमन्तरेणापि यस्मादेतैवि
 नैः संप्रयेव तस्मात्तुमुत्तिष्ठ उद्युक्तो न वयं धाय देवरोपि दुर्जया नीष्मद्रोणादयोतिरथा दूटिये वाजु
 नेन निर्जिता इये वं नृत्वं यशो लभस्व महद्भिः पुण्यैरेव यशो लभते ॥ अयं तु तश्च जित्वा शत्रून् इयो
 धनादीन् मुंक्ष्व सोऽपि सज्जन्त्वेन नोग्यतां प्राप्य समृद्धं राज्यमकुटं ॥ एते च तव शत्रवो यैर्मेव का
 लात्मनो निहताः संहता युषः स्वदीप्य यथा त्वं पूर्वमेव केवलं तव यशो लाभाय रथान्नपातिताः ॥ अत्र
 स्त्वं निमित्तमात्रं अर्जुन नैतन्निर्जिता इति सार्वभौकिकव्यपदेशात्पदं न वहे सवसाचिना सवसेन वा
 मेन हस्तेनापि शरान्सचित्तुं संघातुं शीलं यस्य तादृशस्य तव भीष्मद्रोणादिजयोना संभविताः त
 स्मात्तुद्वापारानन्तरं मयारथायुसिमाने धेतुतैवैव कर्तुं लोकाः कल्पयिष्यंतीत्यभिप्रायः ॥३८॥

१२६६

ननु द्रोणो ब्राह्मणो तमो धनेर्वेदाचार्यो मम गुरुर्विशेषेण च दिवास्त्रं संपन्नस्तथापीषः स्वबुद्धमयुर्दि
 व्यास्त्रं संपन्नश्च परशुरामेण हृदयमुपगम्य पिनपराजितस्तथायस्य पिता वधस्तत्र पञ्चरतिः
 मम पुत्रस्य निरोयो ममोपातयिष्यति तस्यापि शिरस्तत्कालं ममोपनिष्यतीति स जयद्रथोऽपि जेतुं धन-
 वः स्वमपि महादेवराधनपरो दिवास्त्रं संपन्नश्च तथा कर्णोऽपि स्वयं सूर्यसमस्तद्वाराधनेन दिवा-
 स्त्रं संपन्नश्च वासवदत्तयाचैकपुरुषातिन्यामिधीकर्त्तुमशक्ययाशक्त्या विशिष्टस्तथा कृपाश्च यामि-
 ष्वरिश्च प्रपृथग्यो महामहो नृपावाः सर्वथा दुर्जयोऽन्वतेषु सत्कथं जित्वा नृपान् नृराज्यं पोक्ष्ये कथं
 वायशालपूपादुत्पन्नं कामजं नस्यापनेतुमाह तदा त्रांकाविष्यान्नामभिः कथयन् ॥ द्रोणं च भी-
 ष्मं च जयद्रथं च कर्णं तिष्ठन्त्यनपियो धवीरान् ॥ मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्टायुधस्वजेतासि र-
 णे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ ॥ द्रोणादींस्त्वदात्रांकाविष्यन्तीभूतान् सर्वानिवयो धवीरान् कालात्मना मया हता

नेव त्वं जहि हतानां हनने को वा परिश्रमः अतो मा व्यथिष्टाः कथमेवं द्रक्ष्यामीति व्यथां भयनिमित्तां पीडां
 मासाः पर्यग्रे कथं स्वजेतासि जेष्यस्य चिरेण वरणे संग्रमे सपत्नान् सर्वानपि द्रक्ष्यन् ॥ अत्र द्रोणं च भी-
 ष्मं च जयद्रथं च कर्णं च कारत्रयेण पूर्वोक्ता जेयत्वांका नूद्यते ॥ तथा द्रोणेन कर्णेऽपि अन्यानपि यो ध-
 वीरानियन्त्रां पिबिष्टेन ॥ तस्मात्कुतोऽपि स्वस्य पराजयं वधे निमित्तं पापं च मांशं किं प्रायागं क-
 थं भीष्ममहं सर्वे द्रोणं च मधुसूदन ॥ दुष्पुंसिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहं विद्ये त्रैवीपि समुदायान्वयानंतं च
 रं प्रयेकं न च योऽदृष्टव्यः ॥ ३५ ॥ ॥ द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयानां विषयेषु हेतुषु निराश्रयो दुर्यो-
 धनो हत एवेत्यनुसंधाय जयात्रां परित्यज्य यदि घृतराष्ट्रः सोऽधिकं कथं तदात्रांतिरुपयेषां मयि वेदिय-
 पि प्रायश्चान्ततः किं वृत्तमपेक्षायाम् ॥ संजय उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा च चनकैः शवस्य कृतां जालिर्वपमो-
 नः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा पृथु एवाह कृष्णस्य गद्गदं भीतिभीतिः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ ॥ एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य च

॥२८७॥

चनंश्रुताकृतांजलिःकिरीटं दुंदुभकिरीटः परमवीरत्वेन प्रसिद्धः वेपमानः परमाश्चर्यदर्शनजनितेन सं
 प्रमेण कं पमानोर्जुनः कृष्णं भक्त्याद्यकर्षणं भगवंतं नमस्कृतवानमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवानसग
 द्गदं भयेन हर्षणावाश्रयं पूर्णनिवृत्ते सति कफरुघं कंठतया यो विचो मंदत्वं सकंपत्वादिविकारः सगद्गदस्त
 द्युक्तं यथा स्यात्तमीतमीतः अतिनायेन पीतः सन् पूर्वमस्मिन् पुनरपि प्रणम्यायं तं नम्रोत्प्लावितेन
 त्वं यः ॥२८५॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ एकादशमिः स्थाने हृषीकेशा तव प्रकीर्त्या जगत्प्रदृष्टाय नुरज्यते च ॥
 रक्षांसि पीतानि दिवोद्भवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥२८६॥ ॥ स्थाने इयं व्ययं युक्तमियं ॥ हे हृषी
 केश सर्वे दिव्यप्रवक्त्रे कथं तत्स्वमेवमयं तां द्रुतप्रभावा भक्तवत्सलश्च तत्स्वमेव प्रकीर्त्य प्रकथयामी ॥
 प्रनिर्गतिनाम प्राप्तास्तस्य प्रकीर्तनेन श्रवणो न च न केवलमहमेव प्रदृष्टमि ॥ किं नु सर्वमेव जगज्जेत न ॥२८७॥
 माचं रक्षो विरोधि प्रदृष्टति प्रकथं हर्षमाप्नोति इति यत्तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तथा सर्वजगदुनुरज्यते

॥२८७॥

चत्विष्टयमनुरागमपैतीति च यत्तदपि युक्तमेव ॥ तथा रक्षांसि पीतानि भयाविनष्टानि संति दिवोद्
 वन्ति सर्वे सिद्धिं ह्यपलायते तच्च स्थाने ॥ तथा सर्वे सिद्धानां कपिलादीनां संघाः नमस्यन्ति चेति यत्तदपि
 युक्तमेव ॥ सर्वत्र तव प्रकीर्त्ये स्यात्तव्यः स्थाने इयं स्य च अयं श्लोको रक्षो भ्रमं त्रत्वेन मंत्रास्त्रे प्रसिद्धः
 ॥२८६॥ ॥ भगवतो हृषीदिविषयत्वे हेतुमाह ॥ कस्माच्च ते न न मेरन्महात्मन गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यदिके
 र्त्रे ॥ अनंतदेवेनाजगन्निवासत्वमेष्टं सत्त्वं परं यत् ॥२८७॥ ॥ कस्माच्च ते हेतोस्तदुत्पन्नं न मेरन्म
 मस्कृत्युः सिद्धसंघाः सर्वे हि महोत्तमं परमादारवित्रं ॥ हे अनंतं सर्वपरिच्छेदशून्यं हे देव गृहिरण्यग
 र्भादीनामपि देवानां नियतः हे जगन्निवास सर्वश्रयः ॥ कीदृशाय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय ॥
 आदिकत्रे ब्रह्मणोऽपि जनकाय नियतं त्वमुपदेष्टुं त्वं जनकत्वमिहादिरैकैकोपि हेतुर्न मस्कार्यता प्रयोक्तव्यः
 किंपुनर्महात्मनो न तत्त्वजगन्निवासत्वादिना कल्याणमुणसमुच्चितं इत्यतश्चिर्यता सूचनाय नमस्का

॥२८८॥ रस्य कस्माच्च ते वा शब्दार्थश्चकारः॥ किंच सत्त्वविधिमुखेन प्रतीयमानमस्तीति॥ असन्निषेधमुखेन प्रतीक
 मानं नास्तीति॥ अथवा॥ सत्त्वकं असत्त्वकं त्वमेव तथा तत्परं तात्प्रांसदसद्गोपरं तूक्तं कारणाद
 स्वरं ब्रह्म तदपि त्वमेव॥ तद्विन्नं किमपि नास्तीत्यर्थः॥ तत्परं यदि यत्र यच्छब्दो प्राक्चकारमेपि केचित्प
 ठेति॥ एते हेतुमिस्त्वां सर्वे न मेतीति न किमपि चित्रमिदं॥ ३७॥ भक्त्युदेकात्पुनरपि स्तोति॥ ॥ त्वमादि
 देवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत्तं विश्वमनंतरूपं ३८॥
 ॥ त्वमादि देवो जातः सर्गहेतुत्वात् पुरुषः पूजिता पुराणोऽनादिः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयक
 स्थानत्वात् निधीयते सर्वमस्मिन्निति एवं सृष्टिप्रलयस्थानत्वेनोपादानत्वेन मुक्ता सर्वज्ञत्वेन प्रज्ञानं व्याकृ
 यन्निमित्ततामाह॥ वेत्ता वेदिता सर्वस्यासि॥ देतापस्तिं वायति॥ यच्च वेद्यं तदपि त्वमेवासि॥ वेदनरूपेव ॥२८९॥
 दितरि परमार्थसंबंधाभावेन सर्वस्य वेद्यस्य कल्पितत्वात्॥ अतएव परं च धाम॥ वत्सच्चिदानंदजनः

मविद्यात्कार्यनिर्मुक्तं विद्योपरमंपदं तदपि त्वमेवासि त्वया सद्गुणेण स्फुरणरूपेण चक्रं शो न तत्तं व्याप्त
 मिदं स्वतः सत्त्वात्फुल्लिगुणं विश्वं कार्यं साधिकं संबन्धेनैव स्थितिकाले हेतुनंतरूपे अभिविहितं स्वरूपं
 ॥३८॥ वायुयमोपनिर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च॥ नमो नमस्ते रक्तं सहस्रं रुक्मः पुनश्च
 नृयोपि नमो नमस्ते ॥३९॥ वायुयमोपनिर्वरुणः शशांकः सूर्यादीनामप्युपलक्ष्य मितं त्वं प्रजापतिः
 विश्वेन्द्रिहिरण्यगर्भश्च॥ प्रपितामहश्च॥ पितामहस्य हिरण्यगर्भस्योपि पिता च त्वं॥ यस्मादेवं सर्वदेवात्मक
 त्वात् त्वमेव सर्वं नमस्कायै सितस्मानमपि वराकं स्य नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु संहस्रं रुक्मः पुनश्च पूज्यो
 पि पुनरपि नमो नमस्ते॥ मक्तिग्रहातिशयेन नमस्कारे ध्वजं प्रययाभावेन यानमस्काराद्यस्यासूच्यं
 तादृशं॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्तनमो रक्तं ते सर्वत एव सर्वं॥ अनंतवीर्यं मितं विक्रमस्त्यं सर्वस्य मां
 प्रीतिं ततासि सर्वः ॥४०॥ ॥ तुभ्यं पुरस्तात् अग्रभावेन नमो रक्तं॥ तुभ्यं पुरो नमस्तादिति वा॥ अथ शब्दः

समुच्चये ॥ पृष्ठतोऽपि तु यन्नमस्तत् ॥ नमोऽस्ते तु न्यस्यते एव सर्वोऽस्मादस्ति स्थिताय ॥ हे सर्वोऽर्थोऽन्तरीरखलं वि-
क्रमः शिक्षाश्च प्रयोगकौशलं ॥ एकं वीर्यं अधिकं मन्ये उतैकं शिक्षया अधिकं मिथ्यं ते मे भदुर्यो धनयोरन्ये-
षु च एकैकं व्यवस्थितं ॥ त्वं तु अनंतवीर्यश्चासितविक्रमश्च समस्तमेकं पदं अनंतवीर्येति संबोधनं वा ॥ सर्व-
समस्तं जागत्समाप्नोषि सम्यगेकेन सदुपेणाप्नोषि नस्तस्मात्सर्वोऽसि ॥ त्वदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः-
॥ ४॥ ॥ यतो हं त्वन्माहात्म्या परिज्ञानाद्पराध्यानजस्रमकार्षिततः परमकारुणिकं त्वां प्रणम्या पराधेय-
मांकारयामीत्याहं द्वाभ्यां ॥ ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अज्ञानताम-
हिमानंतवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४॥ ॥ त्वं मम सखा सत्मानवया इति मत्वा प्रसभं स्वात्कर्ष-
ख्यापनरूपेणाभिभवेन यदुक्तं मया ॥ तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानमैश्वर्यातिशयमज्ञानता ॥ पुल्लिंग ॥ २८५ ॥
पाठे इमं विश्वरूपात्मकं महिमानमज्ञानता प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्प्रणयेन स्नेहेन वापि किमुक्तमिदं

ह॥ हे कृष्ण हे यादव हे सरस्वती ॥ सरस्वती इति ॥ ४१ ॥ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारश्चाय्यासनमौ
जनैः ॥ एकोऽथ वाप्यच्युततत्समक्षं तत्क्षामयेत्क्षामहमप्रमेयां ॥ ४२ ॥ ॥ यच्चावहासार्थं परिहासा
र्थं विहारश्चाय्यासनमौ जनैः पुविहारः ॥ त्रीडायायामेव ॥ शाय्यातुलिकाद्यास्तरणविशेषः ॥ आसनं हि सिं
हासनीदि ॥ मोजनं बहूनां पन्तावन्नानं तेषु विषयभूतेषु असत्कृतोसि मया परिभूतोसि ॥ एकः सरस्व
त्विहायरहसि स्थितो वाचं ॥ अथ वा तत्समक्षं तेषां सरस्वतीनां परिहृतां समक्षं वा ॥ हे अच्युत सर्वदा निर्वि
कारतत्सर्वविचनरूपमसत्कृतैरणरूपं चापराधजातं क्षामये ॥ क्षमयामित्क्षाममै प्रेयां ॥ अचिंय प्रप
वं अचिंय प्रभावेन निर्विकारेण च परमकारुणिकेन भगवता त्वन्मोहादयानपि ज्ञस्य ममापराधाः क्षंत
व्यादयर्थः ॥ ४३ ॥ ॥ अचिंय प्रभावतस्मेव प्रपंचयति ॥ ॥ पितृसिलोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्य
श्च गुरुगरीयान् ॥ त्वत्समोऽस्त्यस्य अधिकं कुतेन्योलोकत्रये प्रेय्येति मप्रभावा ॥ ४४ ॥ ॥ अस्य चराचर

॥२९०॥

स्यलोकस्यपिताजनकस्त्वमसि॥पूज्यश्चासि सर्वेश्वरत्वात्॥गुरुश्चासि शास्त्रोपदेष्टा॥अतः सर्वैः प्र-
कौरगरीयाचगुरुतरोसि॥अतएव न त्वत्समोऽस्य स्यादधिकः कुतो न्योलोकत्रयेपि हेअप्रमितप्रभावः॥
यस्य समोऽपि नास्ति द्वितीयस्य परमेश्वरस्याभावात्॥तस्याधिकोन्यः कुतः स्यात्सर्वथानसंभाव्यत
एवेत्यर्थः॥४३॥यस्मो देवं॥तस्मात्प्रणम्यप्रणिधाय कायं प्रसादयेत्तामहमीशमीडुं॥पितेव
पुत्रस्य सखेव सख्यः प्रियः प्रियायाहसि देवसोढुं॥४४॥तस्मात्प्रणम्य नैस्तुष्टुं प्रणिधाय प्रक
र्षणमीचैर्धृत्वा कायं दंडवत्सौ पतित्वेति यावत्॥प्रसादयेत्तामहमीशमीडुं सर्वस्तुष्टुं मंहमपराधी अ
तो हे देव पितेव पुत्रस्यापरीधं सखेव सख्युरपराधं प्रियः पतिरिव प्रियायाः पतिश्च ताया अपराधं
ममापराधं त्वंसोढुं संतुमहं सि अनन्यत्रारणत्वा नमप्रियायाहसि यत्रेव न दूलेपः संधिश्च छा
दसः॥४५॥एवमपराधक्षमां प्रार्थ्य पुनः प्राञ्जल्युपदर्शनं विश्वरूपोपसंहारेण प्रार्थयिते द्वाभ्यां॥

म

॥२९१॥

अदृष्टपूर्वदृष्टितोऽस्मि दृष्ट्वा ज्ञयेन च प्रवर्धितं मनो मोत देवमेदं शयदेवरूपं प्रसीद देवराजगन्निवा
सा॥४५॥किदाप्यदृष्टपूर्वपूर्वमदृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा दृष्टितो दृष्टेऽस्मि॥तद्विरुत्तरूपदर्शनं जनेन ज्ञयेन च
प्रवर्धितं व्याकुलं कृतं मनो मे॥अतस्ते देव प्राचीनमेव मम प्राणापेक्षयापि प्रियं रूपं मे दर्शय॥हे देव
हे देवराज हे जगन्निवास प्रसीद प्रसादं प्राञ्जल्युपदर्शनं रूपं प्रसादं मे कुरु॥४६॥न देवरूपं विवर्णोति॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वाङ्घ्रिं महंतं यैवात्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमू
र्ते॥४७॥किरीटवंतं गदावंतं चक्रहस्तं च त्वात्वाङ्घ्रिं महंतं यैव पूर्ववदेव॥अतस्तेनैव रू
पेण चतुर्भुजेन वसुदेवात्मजत्वेन भव॥हे इदानीं सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते उपसंहारं विश्वरूपं पू
र्वरूपेणैव प्रकटो भवेत्यर्थः॥एन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपं मज्जनेन भगवतो दृष्टुं तदुक्तं॥४८॥
एवमज्जनेन प्रसादितो भव्यबाधितमज्जुनमुपलभ्योपसंहारं विश्वरूपमुचितेन वचनेन तमश्वास

॥२९॥

यन् श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिभिः ॥ मया प्रसन्नेन तवाज्जनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्व
मनंतमाद्यं यन्नेत्वं दन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४॥ ॥ हे अर्जुन माषिषीः ॥ यतो मया प्रसन्नेन तव द्विषयकृपाति
शायवता इदं विश्वरूपमात्मकं परं श्रेष्ठं रूपं तव दर्शितमात्मयोगात् ॥ असाधारणं निजसामर्थ्यात् ॥
परत्वं विवर्णोति ॥ तेजोमयं तेजः प्रचुरं विश्वं समस्तमनंतमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्ट
पूर्वं पूर्वमदृष्टं ॥ ४॥ एतदुपदर्शितमिदं कमति दुर्लभं मत्प्रसादं लब्ध्वा कृतार्थ एवास्मिन्निति साह ॥
न वेदयेत्तादृशं यन्नेन दानेनैव क्रियापि न तपोपि न रूपाः ॥ एवं रूपः शब्दप्रहं नृलोके इष्टं त्वदन्येन कु
रुप्रवीर ॥ ४॥ ॥ वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनैरक्षरग्रहणरूपैः तथासीमां सोक्त्यसृज्यादिद्वारा य
ज्ञानां वेदबोधितकर्मणामध्ययनैरर्थविचाररूपैर्वेदयज्ञाध्ययनैः दानैस्तलापुरुषादिभिः क्रियापि ॥ २९॥
रग्निहोत्रादिश्रोतकर्मभिः तपोभिः कृद्भुवां द्रायणादिभिरुग्रैः कायेन्द्रशोषकत्वेन दुष्करैः ॥ एवं रूपं

पौहं नृवंशः ॥ नृलोके मनुष्यालोके इष्टं त्वदन्येन मदनुग्रहेनेन हे कुरुप्रवीर ॥ शब्दो ह मिति वक्तव्ये
विसर्गलोपकादसः प्रयत्नं नंकाराभ्यामा निषेधदाद्वा ॥ न च क्रियापिरियत्र चकारादनुक्तसा
धनांतरसमुच्चयः ॥ ४॥ ॥ एवं त्वदनुग्रहार्थमाविष्कृतं न रूपेणानेन च त्रैवोद्गोस्तीर्षि ॥ मातेव्य
धामां च विमूढभावादुष्टं रूपं चोरमौदुग्धमेतदं ॥ व्यपेतमैः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मरूपमिदं प्रपश्य
न् ॥ ४॥ ॥ इदं चोरं इदं कुरुनेकबाह्यादियुक्तेन मयं करं मम रूपं दृष्टुं स्थितस्य ते तव व्यावृथा
मय निमिन्नापीडा सामाहृत ॥ तथा मद्रूपदर्शनेपि विमूढमौव्योक्तं चित्तवमपरितोषः सोपि
मापृष्टं किंतु व्यपेतपीरपगतमयः प्रीतिमनाश्च स नृपैस्त्वं तदेव चतुर्भुजं वासुदेवं वादिविशिष्टं त्व
यासदो पूर्वदृष्टं रूपमिदं विश्वरूपोपसंहारेण प्रकटीक्रियमाणं प्रपश्य प्रकषेण मयराहियेन सं
तोषेण च यन् ॥ ४॥ संजय उवाच ॥ दूर्यजुनं वासुदेवं सद्यो द्वास्वकं रूपं दर्शयामास मय्य ॥ आ

बो
न

॥९२॥

आसया मास च मृतमेनं सृत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५१॥ ॥ वासुदेवोर्जुनमिति प्रागुक्तमुक्तायथा
 पूर्वमासीत्तदस्य कंठं किरीटमकरकुंडलगादा चक्रादियुक्तं चतुर्भुजं श्रीवत्सकौमौ मवनमालापी
 तांबरादिशोभितं द्रव्यामासभूयः पुनः आश्रयमास च भीतमे ॥ नमर्जुनं सृत्वा पुनः पूर्ववत्सो
 म्यवपुर्ननुग्रहशरीरः माहात्मा परमकारुणिकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञ इत्यादिकल्याणगुणाकरः ॥५०॥
 ततो निर्मयः सन्नो अर्जुन उवाच ॥ दृष्टुं दमानुषं रूपं तव सोम्यं जनादने ॥ इदानीं मस्मि संवत्तः सं
 ताः प्रकृतिगताः ॥५१॥ ॥ इदानीं सचेताः मय कृतव्यामोहा भावेनाद्याकुलचित्तः संवत्तोस्मि तथा
 रुतिं मय कृतव्यामोहा हि सैनस्वास्थ्यंगतोस्मि ॥ स्पष्टमन्युतः ॥५१॥ ॥ स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्ल
 भत्वं दर्शयन् चतुर्भिः श्रीभगवानुवाच ॥ स्तुदुर्लभं इदं रूपं दृष्टवानसियन्ममादेवा अप्य ॥५२॥
 स्थं रूपं सप्रनिरुद्धं निरुद्धं निरुद्धं ॥५२॥ ॥ मम यदुपमिदानीं त्वं दृष्टवानसि दृष्टं विश्वरूपं सुदु

DR. BHADU DA
 D. BHADU DA
 D. BHADU DA

दृष्टं त्रिसुतं दुष्टमश्रयं ॥ यतो देवा अप्यस्य रूपस्य नियं सर्वदा दर्शनकांक्षिणो न तु त्वमिव पूर्वदृष्टवतो
 नवाग्नेदृष्टं तीयमिप्रायः ॥ दर्शनाकांक्षयानि त्वोक्तेः ॥५२॥ ॥ कस्मादेवा एतदुपमं दृष्टवतो नवा
 दृष्टं ॥ मद्रुक्तिश्च न्यत्वादिग्राहः ॥ नाहं वै दैर्नते पस्मानदानेन न चेत्यया ॥ शक्यं एव विधोदृष्टं दृष्ट
 वानसि मायया ॥५३॥ ॥ न वै दयज्ञायने रियादिना मातार्थः श्लोकः परमदुर्लभत्वं व्यापनाय स्य
 स्तः ॥५३॥ ॥ यदि वेदतपो दाने ज्यामिदं दुष्टमश्रयं स्वं तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्यो सीयत आह ॥
 भक्त्या त्वननया शक्यं अहमेवं विधोर्जुन ॥ ज्ञातुं दुष्टं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥ ॥ साधनो
 तरव्यावृथस्तु शक्यः भक्त्या त्वननया मदके निष्ठया निरतिशयप्रीत्या एवं विधोदिव्यरूपधरो हं
 ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो हं अर्जुन शक्यं अहमिति कुंदसे विसर्गात्पुनः पूर्ववत् ॥ न केवलं शास्त्रतो
 ज्ञातुं शक्यो ननया भक्त्या किंतु तत्वेन दृष्टुं च स्वरूपेणासाक्षात्तुं च शक्यं व्यावेदांतवाक्यं अथ

॥२९३॥

णमनननिदिध्यासनपरिपाकेणततश्चरूपसाक्षात्कारादविद्यातत्कार्यनिवृत्तौतत्वेनप्रवेष्टुं
चमद्रूपतयैवाहंवाहंशक्पोहेपरंतपः॥अज्ञानत्रात्रुदमनेतिप्रवेशयौग्यतां सूचयति॥५४॥
अधुनासर्वस्यगोताशास्त्रस्यसारमूलोर्ध्वनिःअथसार्धंतीनामनुष्ठानायपूजीकृत्यौच्यते
मत्कर्मफलमत्परमोमद्रक्तःसंगवर्जितः॥निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडुवा॥५५॥ मदर्थ
कर्मवेदविहितं करोतीतिमत्कर्मकृत॥स्वर्गादिकामनायांसिंहांकथमेवमितिनेत्याहमत्परमःअ
हमेवपरमःप्राप्तव्यत्वेननिश्चितो ननुस्वर्गादिर्यस्यसःअतएवमत्प्राप्त्यात्रायामद्रक्तःसर्वःप्रका
रैर्ममपूजनपरःपुत्रादिषुस्नेहसत्तिकथमेवंस्यादितिनेत्याह॥संगवर्जितःबाह्यवस्तुस्पृहाशून्यः
त्रात्रुषुद्वेषसत्तिकथमेवंस्यादितिनेत्याह॥निर्वैरःसर्वभूतेषु॥अपकारिष्वपिद्वेषशून्योयःसमामे
समैदेनहेपांडवअथमर्थःस्त्वयाज्ञातुमिष्टोमयोपदिष्टोनातःपरंकिंचित्तत्त्वमस्तीत्यर्थः॥५५॥

॥२९३॥

॥इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थद्विपिकायामेकादशाध्यायः॥॥पूर्वध्यायान्तमत्कर्मफलम
त्परमोमद्रक्तःसंगवर्जितः॥निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडवेद्रक्तः॥तत्रमच्छब्दार्थसंदे
हःकिंनराकारमेवसर्वस्वरूपं वस्तुमच्छब्देनाक्तंलगवताकिंवासाकारमिति॥उज्ज्वलापिप्रयोगः
दृष्टान्तात्॥बहूनांजन्मनमंतैजानवान्मोप्रपद्यते॥वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभइ
त्यादौनिराकारं वस्तुअपदिष्टं॥विश्वरूपदृष्टान्तानंतरंच॥नाहंवैदेनतपसानदानेननचेज्यया॥श
क्येएवंविधोदृष्टदृष्टवानसिमांयद्येतिसाकारं वस्तु॥उभयोश्चभगदुपदेशयोर्धिकारमेदेन
अव्ययस्यापवित्तव्यं॥अन्वयाविरोधात्॥तत्रैवंसतिमयाममुष्णाकिंनराकारमेववस्तुचिंतनी
यंकिंवासाकारमितिस्वाधिकारनिश्चयायसमुपनिर्गुणविद्ययेर्विशेषबुद्धयः॥अर्जुनः
वाच॥॥अःएवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वोपासता॥येचाप्यक्षरमव्यक्तेर्षांकेयोगवित्तमा॥

॥२९४॥

॥१॥ एवंमत्कर्मकुर्यादधनंतरोक्तप्रकारेण सततयुक्ता नैरन्तेर्भाषवर्गे कर्मदौ सविधानतया प्रवृ
त्ता भक्ताः साकारवस्तुयुक्तराणाः संतस्तुमेवंविधं साकारं ये पश्यन्ति सततोचितं यत्तियेनापि सर्वतो
विरक्तास्त्यक्तः सर्वकर्माणां हारं न क्षरयन्त्युत्तमं क्षरं ॥ एतद्वृत्ते दक्षरं गतिं ब्रह्मणा अभिवदं यस्तु
लमन एव स्वमदीर्घमियादिश्रुतिप्रतिषेधसर्वपाधिनिर्गुणं ब्रह्म अतएवाव्यक्तं सर्वकक्षरणां गो
चरं निराकारं त्वं पर्युपासते तेषां मुमयेषां मध्ये के योगवित्तमाः ॥ अतिशयेन योगविदः ॥ योगं स
माधिं विदंति विदंतीति वा योगविद उभयेपि ॥ तेषां मध्ये के अष्टा योगिनः केषां ज्ञानं मयानुष्ठेयमित्य
र्थः ॥ १॥ ॥ तत्र सर्वज्ञो जगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्यंस्त्वं प्रतितां विद्यां स्पृशति ॥ यथा
धिकारं तारतम्योपेतानि च साधेनानि ॥ अतः प्रथमं साकारब्रह्मविद्यां प्रोचयितुं शक्नुवन् प्रथमाः अष्टा
इत्युक्तरं श्रीमद्गवानुवाच ॥ ॥ मया वेदमनोयेमांनि स्युक्ता उपासते ॥ अध्यापय उपेता

॥२९४॥

स्तोमेयुक्ततमोमता ॥ २॥ ॥ मयि सगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य अनन्यत्रा
रात्तूयानिरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य हि गुल्फं गद्वज्रतुतन्मयं कृत्वा ये मां सर्वयोगेश्वराणां मीश्व
रं सर्वज्ञं समस्तकल्याणगुणानिलयं साकारं निययुक्ताः सततोद्युक्ता अध्यापय परया प्रकृष्ट्या साति
व्योपेताः संत उपासते सदा चिंतयंतिते युक्ततमोमममता अपि प्रेता ॥ ते हि सदा मदासक्तचित्ततया
मामेव विषयांतरविमुखं चिंतयंतोऽहोरात्राण्यतिवाहयंति ॥ अतस्त एव युक्ततमोमता अपि मताः
॥ २॥ ॥ निर्गुणब्रह्मविदपेक्षया सगुणब्रह्मविदां कोतिश्रयो येन त एव युक्ततमास्तु वा निमता इत्यपे
क्षयांतमतिशयं वक्तुं तन्निरूपकं निर्गुणब्रह्मविदः प्रस्तौति द्वाभ्यां ॥ १॥ ये च क्षरमनिर्द्वयमव्यक्तं
पर्युपासते सर्वत्रात्मविषयं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ॥ सन्नियम्यं द्रियग्रामं सर्वत्र समबुधयः ॥
नैप्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ २॥ ॥ ये अक्षरमांमुपासते तेपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्विती

यगतेनान्वयः॥ पूर्वमेवैलक्षण्यद्योतनीयतुं शक्यः॥ अक्षरं निर्विशेषं ब्रह्म वाचं ब्रह्म वासुदेवो प्र
सिद्धः॥ तस्य समर्पणाय सप्तविशेषाणि॥ अनिदृश्यं चाष्टनव्यपदेशमशक्यं यतो व्यक्तं शक्यं
प्रवृत्तिनिमित्तं जातिगुणक्रियासंबंधैरहितं॥ जातिगुणं॥ क्रियासंबंधं वादारीक्यत्राष्टप्रवृत्तेर्नि
र्विशेषे प्रवृत्त्ययोगात्॥ कुतो जायादिराहियमत आह॥ सर्वत्रां सर्वव्यापि सर्वकारिणं॥ अतो जा
यादिशून्यं॥ परिच्छिन्नस्य कार्यस्यैव जायादियोगादज्ञानात्॥ आकाशादीनामपि कार्यस्यैव तान्युप
गमाच्च॥ अतएव चिंत्यं शक्यं वृत्तेरिव मनो वृत्तेरपि न विषयः॥ तस्मात् अपि परिच्छिन्नविषयत्वात्
यतो वाचो निवर्तते॥ अप्राप्य मनसा सह तिक्रतेः॥ तद्विषयं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति दृश्यते तव
ग्रया बुध्येति च श्रुतीशास्त्रयोर्निवृत्तिरिति सूत्रं॥ उच्यते॥ अविद्याकोलितसंबंधेन शक्यं ज्ञान्या
यां बुध्दिवृत्तौ चरमायां परमानंदबोधरूपे शुद्धवस्तुनि प्रतिबिंबिते अविद्यात्कार्ययोः कल्पित

यो न्निर्विकल्पपक्षे रूपचारेण विषयत्वमिधानात्॥ अतस्तत्र कल्पितमविद्यासंबंधं प्रतिपादयितुमाह॥ कू
टस्थं मन्मिथ्याभूतं सद्यतया प्रतीयते तत्तत्कूटमिति लोकेरुच्यते॥ यथा कूटकाष्ठपिण्डः॥ कूटसोऽस्मिन्मियादौ
व ज्ञानमपि मायास्योऽसहेकाय प्रपंचेन मिथ्याभूतमपि लौकिकैः सद्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नाध्यासिके
न संबन्धेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थमज्ञानतत्त्वायाधिष्ठानमिथ्यार्थः॥ एतेन सर्वानुपपत्तिपरिहारः कू
टः॥ अतएव सर्वविकारणामविद्याकल्पितत्वादधिष्ठानं स हि चैतन्यं निर्विकारमिथ्याह॥ अचलं चलेनैव
कारः॥ अचलत्वादेव ध्रुवमपरिणामिनियं॥ एतादृशं शुद्धं ब्रह्म ये पर्युपासते अवगोचरं प्रमाणगतं संपा
दनामपोद्यमननेन प्रमेयगतामनंतरं विपरीतभावना निवृत्त्येव ध्यायेति॥ विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण
तैलधारावद्विच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहेण निदिध्यासनसंज्ञकेन ध्यानेन विषयीकुर्वतीत्यर्थः॥ कथं
पुनर्विषयं द्रियसंयोगे सति विजातीयप्रत्ययतिरस्कार इत्यत आह॥ सन्नियमस्वविषयेऽप्युपसंहार्येति

॥२९६॥

यग्रामंकरणासमुदायं॥ एतेन नामदमादिसंपत्तिरुक्ता॥ विषयभोगवासनायांसयांकुतदुंदियाणांततो
निवृत्तिरुक्ता॥ सर्वत्र विषये समानुत्पादेषु विषयाद्यंसांगदेषाभ्यांवरहितामतिर्येषांसम्यग्ज्ञानेन
तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादिष्येषु दोषदुर्नाम्यासेन स्पृहायानिरसनाच्च ते सर्वत्र समबुध्यः॥
एतेन वशीकारसंज्ञावेराग्यमुक्तं॥ अतएव सर्वत्रात्मदृष्ट्या हिंसाकारणद्वेषरहितत्वात्सर्वभूतहितैर
ताः॥ अपर्ययं सर्वभूतस्पर्शदत्तासमन्यासमाचरेदिति स्मृतेः॥ एवं विद्वाः सर्वज्ञानसंपन्नाः संतः स्वयं
ब्रह्मभूतानि विचिकित्सेन साक्षात्कारेण सर्वसाधनफलभूतेन मामक्षरं ब्रह्मैव ते प्राप्नुवन्ति॥ पूर्वमपि
मदुपाएव संतोऽविद्यानिवृत्त्यामदुपाएव तिष्ठन्तीत्यर्थः॥ ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति ब्रह्मैव दब्रह्मैव भवती
त्यादिः प्रतिपत्तिः॥ इहातिचिन्तानि स्वात्मैव मे मतमिति यत्कं॥ इदानीं तेन भवत्पूर्वेषामतिशये दर्शयिष्यामि॥ कुत्रो
धिकतरस्तेषामव्यक्तोक्तचेतसां॥ अव्यक्ता हि गतिदुःखं दहवद्भिरवाप्यते॥ पूर्वेषामपि विषयेऽप्यत्र

॥२९६॥

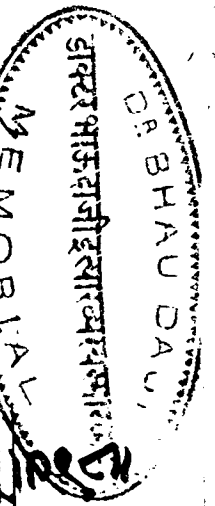
हयसगुणो ब्रह्मणि मन आवेत्तु स तंतं तत्कर्म परायणत्वे च पर आश्रये तत्त्वे च कुत्रोधिको भवत्ये
व किं नु अव्यक्तोक्तचेतसां निर्गुण ब्रह्म चिंतन पराणां तेषां पूर्वोक्तसाधनवतां कुत्रोऽप्यसौधि
कतरः॥ अतिशयेनाधिकारः॥ अत्र स्वमेव हेतुमाह भगवान्॥ अव्यक्तो हि गतिः॥ हियस्मादुक्षरा
त्मकं गंतव्यं फलभूतं ब्रह्म दुःखं यथास्यात्तथा ह्येषां दहवद्भिर्देहमनिभिरवाप्यते सर्वकर्मसम्या
संकल्पागुरुमुपसृज्य वेदांतवाक्यानां तेन तेन विचारेण सत्तदुभयनिराकरणमहान् आयासः प्रपद्य
स्तसि घस्ततः कुत्रोधिकतरस्तेषामिदमुक्तं॥ यद्यप्येकमेव फलं तथापि यदुक्षरेणापायेन प्राप्नुवं
ति तदपेक्षया सकरेणापायेन प्राप्नुवन्ती भवन्ति अष्टादशमि प्रायः॥ ५॥ ध्यानं नु फलं व्यक्तेः शाल्म
त्वाधिक्याभ्यामनुकषिणिकषिण्योतीतदेव नु नस्ति निर्गुणो ब्रह्मविदां हि फलमेविद्यातत्कार्यनिवृ
त्त्यानिर्विशेषपरमानंदबोधब्रह्मरूपतासमुपब्रह्मविदां त्वधिष्ठानप्रमाया अप्राप्तेना विद्यानिवृ

॥२९७॥

समावादेश्वर्यविशेषः कार्यब्रह्मलोकगतानां फलमतः फलाधिक्यार्थमायासाधिव्यनन्यूनतामा
 पादयतीति चेत् ॥ न ॥ सगुणोपासेन्यानिरस्तु सर्वप्रतिबंधानां विनागुरुपदेनां ॥ विनाचश्रवणमन
 ननिदिध्यासनाद्यादृष्टिक्लेशस्वयमाविर्भूतनवेदांतवाक्येनेश्वरप्रसादसंभूतेन तत्त्वज्ञानोद
 यादविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मलोकेश्वर्यभोगांते निर्गुणविद्याफलपरमकैवल्योपपत्तेः ॥ स
 एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिषायं पुरुषमीक्षत इति श्रुतेः ॥ स प्राप्तो हि रयगमैश्चिर्यः ॥ भोगांते
 एतस्माज्जीवधनात्सर्वजीवसमिष्टरूपात्परां बुद्ध्याधिरण्यगमतिर्परं विलक्षणं श्रेष्ठं च पुरिषा
 यं स्वहृदयगुहनिविष्टं पुरुषं पूर्णप्रियमिन्नमद्वितीयं परमात्मानमीक्षते स्वयमाभूतवेदांतप्र
 माणेन साक्षात् करोति ॥ तावता च मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ तथा च विनापि प्रागुक्तक्लेशेन सगुणो ब्रह्मवि ॥२९७॥
 दामीश्वरप्रसादेन निर्गुणब्रह्मविद्याफलप्राप्तिरिति ममर्थमाह दाम्यः ॥ ये तु सर्वाणिकमदि

णिमयिसन्यस्यमत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ते ध्यामहं समुद्यत्वा मुमुक्षुसंसारसा
 गरात् भवामि न चिरात्पार्थमय्यावेक्षितचेतसां ॥ ७॥ ॥ तुराद्युक्तोक्तोक्तानि वक्ष्ये ॥ ये सर्वाणिक
 मणिमयिसन्यस्यसगुणोवासादेव समर्प्यमत्पराः ॥ अहं भगवान्वासादेव एव परः प्रकृतमप्रीति
 विषयो येषां ते तथासंतोऽनन्येनैव योगेन ॥ न विद्यते मां भगवंतं मुक्ताऽन्यदालंबनं यस्य तादृशेनै
 व योगेन समाधिना एकांतप्रक्रियोगापरनाम्ना मां भगवंतं वासादेवो सकलसौंदर्यसारनिधानमा
 नंदघनविग्रहं दिभुजं चतुर्भुजं वासमस्तज्जनमनोमोहिनीं मुरलीमतिमनोहरैः सप्तभिः स्वरैरापू
 रयंतं वा ॥ दूरकमलकौमोदकीरथांगसंगिपाणिपल्लवं वा ॥ नरसिंहराघवादिरूपं वा यथादर्शि
 तविश्वरूपं वा ध्यायंतश्चित्तयंत उपासते समानाकारमविच्छिन्नचित्तवृत्तिप्रवाहं संतन्वते ॥ समीपव
 र्त्तितया आसते तिष्ठन्ति वा ॥ तेषां मय्यावेक्षितचेतसां ॥ मयियथोक्ते आवेक्षितमेकाग्रतया प्रवेक्षितं

चेतोऽस्तेषां महंसततोपासिनो भगवान्मुमुक्षुसंसारसागरात्मुमुक्षुकोयः संसारमिथ्याज्ञानत
 कायप्रपञ्चः सर्वसागरद्वन्द्वरुत्तरस्तस्मात्समुद्रतः॥ सम्यगनायासेन उद्धर्तुं सर्वबाधावधिमु
 तेषु ध्ये ब्रह्मिहं धत्ताधारयित्वा ज्ञानवष्टं पदानेन पवामिनचिरात्सिद्धिप्रमेव तस्मिन्नेव जन्मनि हे
 पार्थ तिसंबोधनमाश्वासनार्थः॥ ७॥ ८॥ तदेवमियता प्रबंधेन सगुणोपासनां स्तत्त्वाद्दुर्दानं विधत्ते
 ॥ ॥ मय्येव मनः प्राधत्स्व मयि बुद्धिं निवेद्या॥ निवसिष्यसि मय्येव अत उद्धर्तुं संशयः॥ ८॥ मय्ये
 व सगुणो ब्रह्मणि मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय सर्वमिदं हृत्तीर्माद्विषया एव कुरु॥ एवम
 रानुषंगेन मय्येव बुद्धिं मद्वसाय लक्षणां निवेद्या॥ सर्वा बुद्धिर्वतीर्माद्विषया एव कुरु॥ विषयांतरप
 रित्यागेन सर्वदामोक्षित्येयमर्थः॥ ततर्कित्यादित्युक्तं आह॥ निवसिष्यसि निवस्यसि लब्धज्ञानः स न
 मदोत्तमना मय्येव मुमुक्षुर्ब्रह्मैष्येवात्त उद्धर्तुं देहं तेन संशयः॥ नात्र प्रतिबंधशंका कर्तव्यमर्थः॥ एव

अत ऊर्ध्वमियत्र संशयभावः श्लोकपूर्वार्थः॥ ८॥ ९॥ दुर्दानं सगुणब्रह्म ध्यानावस्थानामशक्तितूरतमे
 न प्रथमं प्रतिमादौ बाह्ये भगवद्ग्यानाभ्यासस्तद्वशक्तौ भागवतधर्मानुष्ठानंतद्वशक्तौ सर्वकर्मफल
 प्रागद्वितीयासाधनो निविः श्लोकैर्विधत्ते॥ अथ चित्तं समाधातुं नान्नाकोपमयि स्थिरां अप्या
 सयोगेन ततो मामिच्छा धुंधनं जया॥ ९॥ अथ पश्चांतरे स्थिरं यथास्यात्तथा चित्तं समाधातुं स्थापयितुं न
 यि शक्नोषिवत् ततर्कस्मिन् प्रतिमादावलंबने सर्वतः समाहृत्य चेतसः पुनः पुनः स्थापनमभ्यास
 स्तत्पूर्वको योगः समाधिस्तेनाभ्यासयोगेन॥ मामाप्नुमि कथं तस्मै ह धनं जय बहून् शत्रून् लिलाध
 नमाह तवाज्ञितैः सिराजस्थायार्थमेकं मनः शत्रून् लिलात् त्वज्ञानधनमाहरिष्यसीति न तवोश्चर्यमि
 तिसंबोधनार्थः॥ ९॥ अप्यासेष्य समर्थो सि मत्कर्मपरमो भवा॥ मदर्थमपि कर्मणि कुर्वन्मिमांसा
 वाप्स्यसि॥ १०॥ मत्प्रीणनार्थं कर्म मत्कर्मश्रवणकीर्तनादि भागवतधर्मस्तत्परमस्तदेकनिद

॥२॥

धोमवा॥ अथासासाप्रथममर्थपागवतधर्मसंज्ञकानिकर्माण्यपिकुर्वन्सिद्धिं ब्रह्मावलक्षणं स
 त्वशुद्धिज्ञानेत्पत्तिद्वारेणावाप्स्यसि॥१०॥ अथैतदप्यत्राक्तोसिक्तेर्मिद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफल
 यागंततः कुरुयतात्मवान्॥११॥ अथबहिर्विषयाहृष्टचेतस्त्वादितन्मकर्मपरत्त्वमपिकर्तुं निश्चा
 न्नोपितेतोमद्योगं मेदेकशरणत्वमाश्रितः मयि सर्वकर्मसमर्पणं मद्योगस्तं वाश्रितः स नयतात्मवा
 न्नायकसंयतसर्वेन्द्रिय आत्मवान् विवेकी च स नू सर्वकर्मफलयागं कुरु॥ फलमिसंघिये डायर्थः॥
 ॥११॥ इदानीमत्रैवसाधनविधानपर्यवसानादिमंसर्वकर्मफलयागस्तौति॥ अथोहिज्ञानमस्या
 साधनसाधनं विशिष्यते ध्यानाकर्मफलयागस्त्यागाद्युत्तिरनंतरं॥१२॥ अथः प्रज्ञास्पतरं हिर्यं
 ज्ञानं शब्दयुक्तिप्राप्तात्मनिश्चयः अस्यासात्त्वज्ञानार्थप्रवशाभ्यासात्॥ ज्ञानाद्युवणमननपरिनि
 ष्यन्तादपि ध्यानं निदिध्यासनसंज्ञं विशिष्यते तद्विश्रुतं भवति॥ साक्षात्काराद्यवहितहेतुत्वात्तदे

॥२॥

वं सर्वसाधनश्रेष्ठं ध्यानं ततोप्यतिश्रुतत्वेनाज्ञातकर्मफलयागस्त्यते॥ ध्यानाकर्मफलया
 गोविशिष्यत इत्यनुषज्यते॥ त्यागान्नियतचित्तेन पुंसाकृतात्सर्वकर्मफलयागात्॥ शान्तिरुपश
 मः सहलोकस्य ससारस्यानंतरमव्यवधानेन॥ ननु कालांतरमपेक्षते॥ अत्रयदो सर्वप्रमुच्यंते कामा
 यस्पृहादिप्रिताः॥ अथमयोऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्यादिश्रुतिषु॥ प्रजहति यदा कामान्
 वान्पार्थ मनोगतानि यादिसिथितप्रज्ञत्वं क्षणेषु च सर्वकामयागस्यामृतत्वसाधनत्वमवगतं॥ क
 र्मफलानि च कामस्तयागोपिकामयागत्वसामान्यात्सर्वकामयागफलनस्त्यते॥ यथा हस्त्येन ब्रा
 ह्मणेन समुद्रः पीत इति॥ यथा बाहुमदमेन ब्राह्मणेन निःस्पृहाद्यिवीकृतेति ब्राह्मणत्वसामान्या
 दिदानीं तना अपि ब्राह्मणा अपरिमितपराक्रमत्वेन स्तूयन्ते तद्वत्॥१२॥ इतदेवमंदमधिकारिणं प्र
 हृतिदुष्करत्वेनाक्षरोपासनिंदया सत्करं सगुणोपासनं विधाया शक्ति तारतम्यानुवादेनान्यान्यपि

॥ ३०० ॥

साधनानि विदधौ भगवान्नुवाक देवः कथं नुनाम सर्वप्रतिबंधरहितः सुन्दरतमाधिकारितया फलश्रु-
तायामक्षरविद्यायामवतरेदियमि प्रायेण साधनविधानस्य फलार्थवित् ॥ तदुक्तं ॥ निविशे शिषं परं
ब्रह्मसाक्षात्कर्तुमन श्रुः ॥ येमंदास्तेन कं प्यंते सविशेषनिरूपणे ॥ वशीकृतमनस्येषां सगुणब्र-
ह्मशीलनात् ॥ ते देवा विभवेत्साक्षादप्येतोपाधिकल्पनमिति ॥ भगवतापतं जलिना चोक्तं ॥ समा-
धि सिद्धिरीश्वरप्राप्तिनादिति ॥ ततः प्रयक्ते चेतनाधिगमोप्यंतराया नवश्चेति च ॥ तत इतीश्वर-
प्राप्तिनादियर्थः ॥ ते देवमक्षरोपासननिंदासगुणोपासनस्तत्तयेन तु हेयतया उदितहोमवि-
धावनुदितहोमनिंदावत् ॥ नहि निंदानिंद्यं निंदितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोत्रमिति न्यायात् ॥ त-
स्मादक्षरोपासका एव परा मर्थतो योगवित्तमाः ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो यथर्महो स च मम प्रियः ॥ उ-
दाहः सर्व एव ते ज्ञानी चास्मैव मे मतमिह ॥ दिना पुनः पुनः प्रशस्ततम तयोक्ता स्तेषामेव ज्ञानं धर्मः ॥

॥ ३०० ॥

रो-

ज्ञानं चानुसरणीयमधिकारसमासाद्य त्वये यजुर्नंबु बोधयिषुः परमहितेषी भगवानमेतददन्नि-
नः कृतकृत्या नक्षत्रापासकानस्तौ तिसप्तभिः ॥ अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्म-
मो निरहंकारः समदुःखस्करवः क्षमी ॥ १३ ॥ सर्वोपि भूतान्यात्मत्वेन पश्यन्नात्मनो दुःखहेतावपि
प्रतिकूलबुध्यमानो न द्वेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रः मैत्रीस्निग्धात्तातद्वा न्युतः करुणः करुणो दुःखि-
तेषु दयालुः ॥ सर्वभूतानां प्रियदाता ॥ परमहंसपरिव्राजक इत्यर्थः ॥ निर्ममोऽपि ममेति प्रत्ययैरहि-
तः निरहंकारः वृत्तस्वाध्यायादिकृताहंकारान्निःक्रान्तः द्वेषरागयोरप्रवर्तकत्वेन समेदुःखसुखेयस्य
सः ॥ अतएव क्षमी ॥ अक्रोधानता उनादिनापि न विक्रियामापद्यते ॥ १३ ॥ ॥ संतुष्टः सततं योगी य-
तात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनो बुद्धियोगि मङ्गलः समे प्रियः ॥ १४ ॥ ॥ तस्यैव विशेषांतराणि सत-
तशरीरस्थितिकारणस्थलान्तेऽलान्ते च संतुष्ट उत्पन्ना लं प्रत्ययः तथा गुणबलान्ते विपर्ययैव ॥ सत

॥३०१॥

तमितिसर्वत्र संबध्यते ॥ योगी समाहितचित्तः ॥ यतात्मा संयतशरीरं दिव्यादिसंघातः ॥ दृढः कुतार्कि
कैरपि भवितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयो ह्यसम्पक्वसोक्तसच्चिदानंदो द्वितीयं ब्रह्मेत्येव व्यवसा
यो यस्य सदृढनिश्चयः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ मयि भगवति वासुदेवे शुद्धे ब्रह्मणि अर्पिते मनो बुद्धिः स
मर्पितांतः करणाः ॥ इदं शोयो मद्भक्तः शुद्धाक्षरब्रह्मविस्मये प्रियः ॥ मदात्मत्वात् ॥ १५॥ पुनस्तस्यैव
विशेषणानि ॥ अस्मान्ने द्विजते लोको लोको नो द्विजते च यः ॥ हर्षमर्षमयो द्वौ गोमुक्तौ यः स च
मे प्रियः ॥ १५॥ ॥ अस्मात्सर्वभूता तय दयि नः सन्यासिनो हेतोर्नो द्विजते न संतप्यते लोका यः कश्चिद्
पि जनः ॥ तथा लोका निरपराधौ द्विजने करता त्रखलजनाने नो द्विजते च यः ॥ अद्वैतदृष्टिर्वा त पर
मकारुणिकत्वेन क्षमाशीलत्वाच्च ॥ किंच ॥ हर्षस्वस्वप्रियलाभे रोमोचोऽप्राप्तादिहेतुरानंदो भव्यः ॥ ३०१॥
अकश्चित्तवृत्तिविशेषः ॥ अमर्षः पराकर्षासहनं रूपश्चित्तवृत्तिविशेषः ॥ अयं व्याघ्रादिदर्शनाधी

नश्चित्तवृत्तिविशेषस्वः ॥ उद्देगारकाकी कथं विजने सर्वपरिग्रहभूयो जीविष्यामीत्येवं विधेया कुल
नारूपश्चित्तवृत्तिविशेषस्तैर्हर्षमर्षमयो द्वौ गोमुक्तौ यः ॥ अद्वैतदृष्टितया तदयोग्यत्वेन तैरेव स्वयं परि
युक्तो न तु तेषां गायस्वयं व्यापृत इति यावत् च यो मद्भक्त इत्यनुकष्यते ॥ इदं शोयो मद्भक्तो यः समे
प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५॥ किंच ॥ अनपेक्षः शुचिर्दृष्ट उदासीनो गतव्यथः ॥ स वरिष्ठः परियागिप्रो
मद्भक्तः समे प्रियः ॥ १६॥ निरपेक्षः सर्वेषु सांगोपकारेषु यदुद्यमनीतेषु धृतिनिस्पृहः ॥ शुचिर्बाह
ह्याप्यंतरशोचसंपन्नः ॥ दृष्टः उपस्थितेषु ज्ञातव्येषु कर्तव्येषु च सद्य एव ज्ञातुं कर्तुं च समर्थः ॥ उ
दासीनः ॥ न कस्यचिन्मात्रादेः पक्षं ज्ञातव्यः ॥ गतव्यथः ॥ परेस्तादृशमानस्य पि गातानेत्यन्माव्यथा
पीडयत्यस्य ॥ उत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृधनपकर्तृत्वक्षमि त्वं ॥ व्यथाकारणेषु सत्त्वयानु
त्यन्वयश्च त्वंगतव्यथवृत्तिभिर्भेदः ॥ ऐहिकामुष्मिकफलानि सर्वाणि कर्माणि सविरिञ्चस्तान्परित्यक्तुं

॥३०२॥

शीलं यस्य स सर्वं परिश्रमपरिहाराग्री सन्यासी यो मद्रक्तसमेप्रियः ॥१८॥ किंच ॥ योनदृष्टति न द्वेष्टि न
 शोचति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरिहाराग्री नक्तिमान्यः समेप्रियः ॥१९॥ ॥ समदुःखसखद्वेष्टतद्विदु
 णोति ॥ योनदृष्टति दूष्टप्राप्तौ ॥ न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ ॥ न शोचति प्राप्तेष्टवियोगे ॥ न कांक्षति अप्रा
 प्तेष्टसंयोगे ॥ सर्वपरिहाराग्री येतद्विदुणोति ॥ शुभाशुभसखसाधनदुःखसाधने कर्मणोपरि
 कुंशीलमस्येति शुभाशुभपरिहाराग्री ॥ नक्तिमान्यः समेप्रियः ॥१९॥ किंच ॥ समः शत्रौ च मित्रे च
 तथा मानापमानयोः शीतोष्णसखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥२०॥ ॥ पूर्वस्यैव अपंचः ॥ संगव
 र्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः सर्वथा हृष्यविषादशून्य इत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्यत
 ॥२०॥ किंच ॥ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिमैत्रीसंतुष्टो येन केनचित् ॥ अतिक्रान्तः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियो ॥२१॥
 नरः ॥२१॥ निंदादोषकथनां ॥ स्तुतिः गुणकथनं तदुःखसखाजनकतया तुल्यस्य स तथा मोक्षसं

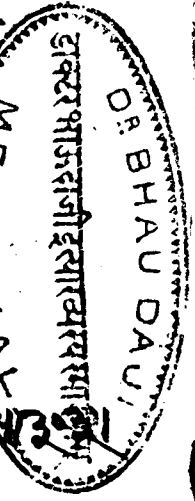
॥३०२॥

यतवाक् ॥ ननु शरीरयात्रा निर्वहाय वा व्यापारोपेक्षित एव नेत्याहुः ॥ संतुष्टो येन केनचित् ॥ स्वप्र
 यत्नमंतरणैश्च बलवत्पारब्धकर्मपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाज्ञानादिना संतुष्टः निरुत्तस्पृह
 ॥ किंच ॥ ॥ अतिक्रान्तो नियतनिवासरहितः स्थिरापरमार्थवस्ते विषयामतिर्यस्य संस्थिरमतिः ईदृशो
 नक्तिमान् समेप्रियो नरः ॥ अत्र पुनः पुनर्भक्तिरुपादनं भक्तिरवापवर्गस्य पुष्कलं कारिणमिति द्रष्टव्यं
 तुं ॥२१॥ ॥ अद्वेष्ट्यादिना क्षुरेण स कादीनां जीवन्मुक्तानां सन्यासिनां लक्षणं भूतं स्वभावसिद्धं ध
 र्मज्ञातमुक्तं ॥ यथोक्तं वार्तिके ॥ उत्पन्नात्मा बोधस्पृहद्वेष्टत्वादयो गुणाः ॥ अयत्नतो ज्ञव्ये वने तु
 साधनरूपिण इति ॥ एतदेव च पुरा स्थितप्रज्ञं लक्षणं रूपेणाभिहितं नदिदं धर्मज्ञातं प्रयत्नेन संपाद्य
 मानं मुमुक्षोर्माह साधनं भवतीति प्रतिपादयन्नुपसंहरति ॥ ये तु धर्ममृतमिदं यथोक्तं पर्युपास
 ते ॥ अद्वेष्ट्यानामत्यरमाणां स्तुतीव मेप्रिया ॥२२॥ ॥ ये तु सन्यासिनो मुमुक्षवः धर्ममृतं धर्मरूपम

त्व

॥ ३० ॥

मृगममृतत्वसाधनत्वादमृतत्वदास्वाद्यत्वाद्वा इदं यथोक्तं ॥ अद्वैतसर्वभूतानामित्यादिना प्रतिपादि-
तं ॥ पर्युपासते नुतिष्ठति प्रयत्नेन अद्वैतानाः संतो मत्परमा अहं भगवानक्षरात्मा वासुदेव एव परमः
प्राप्तव्यो निरतिशया गतिर्येषो ते मत्परमा नृक्तमां निरुपाधिकं ब्रह्म भजमानास्ते तीव्रमे प्रियाः ॥
यो हि ज्ञानिनो यथार्थमहंसं च मप्रिय इति पूर्वसूचितं स्यात्पुनरुपसंहारः ॥ यस्मा धर्ममृतमिदं अधर्मा-
नुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव प्रियो न वसितस्मादिदं ज्ञानवतः स्वभावसिद्धतया ल-
गामपि मुमुक्षुणात्मतत्त्वज्ञासनात्मज्ञानोपायेन यत्नाद् अनुष्ठेयं विष्णोः परमं पदं जिगेमिषुषेति
वैक्यार्थः ॥ तदेवं सोपाधिकं ब्रह्मापि ध्यानपरिष्कारान्निरुपाधिकं ब्रह्म अनुसंधानस्यादृष्टत्वादि धर्मा-
न्निष्ठस्य मुख्यस्य अधिकारिणः श्रवणमनननिदिध्यासनान्यावर्तयतो वेदा तवाक्यार्थत्वे तसाक्षात्कार-
संभवात्ततो मुक्त्युपपत्तमुक्तिहेतुवेदांतमहावाक्याथान्वययोग्यस्तत्पदार्थेन संशये इति मध्यमे

द्वादशोऽध्यायः ॥

न षड्वेन सिद्धं ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता गृह्यार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
उपासनाकांडे द्वितीयं तत्पदार्थं प्रतिपादनं प्रधानं समाप्तं ॥ ॥ ध्यानाभ्यासवशीकृतं मनसा यं
निर्गुणं निश्चिंत्यं जपोति किंच न योगिनो यदि परं पश्यंति पश्यंतुते ॥ अस्माकं तु देवलेचनचमत्कारा-
यमूयाच्चिरं कालिंदीपुलिनेषु यत्किमपि तन्मूलं तमोधावति ॥ प्रथममध्यमषड्योस्तत्पदार्था-
वुक्तावुत्तररक्तपद्मोक्तं विष्णोनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोऽधुना रक्ष्यते ॥ तत्र तेषामहंसं मुमुक्षुतां मुमुक्षुतां
रसागरात् ॥ भवामीति प्रागुक्तं ॥ न चात्मा ज्ञानलक्षणा नृस्योरात्मज्ञानं विना धरणी संभवति ॥ अतो
यादृशेनात्मज्ञानेन मुमुक्षुतां रनिवृत्तिः ॥ येन च तत्त्वज्ञानेन युक्ता अद्वैतवादिगुणशालिनः सन्यासि-
नः प्राग्व्याख्यातास्तदात्मतत्त्वज्ञानं वक्तव्यं ॥ तच्चाद्वितीयेन परमात्मना सह जीवस्याभेदमेव विषयीक-
रोति ॥ तद्भेदमहेतुकत्वात् सर्वानर्थस्य ॥ तत्र जीवानां संसारिणां प्रतिक्षेत्रं पिन्नानामसंसारिणो के

॥३०५॥

अत्र जीवेश्वरयोरेव विद्यकोमेदः परमार्थिकस्य नेद इत्युक्तयोनाप्यकद्विवर्णिता अस्माभिस्त
ग्रंथविस्तरमयात्प्रागेव बहुधोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः ॥ संक्षेपेणोक्तमर्थं विवरीतुमारभते ॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् यद्विकारियतश्च यत्ना स च यो यत्प्राभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३॥ नदिदं
शरीरमिति प्रागुक्तं जडवर्गस्त्वेतत्क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण जड इत्यपरिच्छिन्नं दिस्वभावं यादृक् च द्रु
ष्टादिधर्मकं यद्विकारियैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं ॥ यतश्चकारणात् यत्कार्यमुत्पद्यत इति शेषः ॥ अ
थ वा यतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदित्येः स्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः ॥ अत्रानियमे
न चकारप्रयोगात् सर्वसमुच्चयो द्रष्टव्यः ॥ स च क्षेत्रज्ञः स्वरूपतः प्रकाशचेतन्योनंदस्वभावतः ॥
यत्प्राभावश्च ये प्रजावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य तत्क्षेत्रं क्षेत्रज्ञाया ध्यात्म्यं सर्वविशेषविशिष्टं ॥ ३०५ ॥
समासेन संक्षेपेण मे मम वचनाच्छृणु अत्रावधारयेत्यर्थः ॥ ३॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यार्थसंक्षेपदु

सपेक्षायां श्रोतुं बुद्धिप्रणवनार्थस्तवनाह ॥ ऋषिभिर्बहुधागीतं चंदोषिविविधैः पृथक् ॥
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४॥ ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्योगिनास्त्रेषु धारणाध्याने
विषयेष्वनबहुधागीतं निरूपितं ॥ एतेन धर्मशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमुक्तं ॥ विविधैर्नियुनेमिन्निकका
म्यकर्मोदिविषयैः चंदोषिर्जगदिमं ब्रह्मणैश्च पृथक् विवेकतो गीतं ॥ एतेन कर्मकांडप्रतिपा
द्यत्वमुक्तं ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ॥ ब्रह्मसूत्रयते सत्यते किंचिद्ब्रह्मवधानेन प्रतिपातेरभिरिति ब्रह्म
सूत्राणि ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयं सति संवितांतीत्यादी ॥ नि
तटस्थलक्षणापराण्यपनिषद्वाक्यानि ॥ तथा पद्यते ब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यतेरभिरिति पदानि च
रूपलक्षणापराणि ॥ सयं ज्ञानमनंतब्रह्मेत्यादीनि तैर्ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च हेतुमद्भिः ॥ सदेव सोम्य
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ अमुं पञ्चम्यत एव आहुरसदेव दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्माद

३०६

सक्तसज्जायतेतिनास्तिकमतमुपन्यस्यकृतुस्तखलुसोमेवंस्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जा
येतेत्यादियुक्तीःप्रतिपादयद्भिः।विनिश्चितैःउपक्रमोपसंहारैकवाक्यतेयासंदेहशून्यार्थप्रति
पादकैःबहुधागीतंच॥एतेनज्ञानकांडप्रतिपाद्यत्वमुक्तं॥एवमेतैरतिविस्तरेणोक्तैश्चैत्रक्षेत्रज्ञ
याथावयंसंक्षेपेणतुभ्यंकथयिष्यामि तद्विषयः॥अथवाब्रह्मसूत्राणि तानिपदानिचेति क
र्मधारयः॥तत्रविद्यासूत्राणि॥आत्मैवेवोपासीतयादीनिअविद्यासूत्राणिनसवेदयथापशुरिया
दीनि तैर्गीतमिति॥४॥॥एवंप्रणेचि तोयाजुनायक्षेत्रस्वरूपेतावदाहद्वाभ्यां॥महानृतान्य
हंकारेबुधिरव्यक्तमेवच॥इंद्रियाणिदेवैर्केचपंचचंद्रियगोचराः॥महंतिनृतानिभूत्यादीनि
पंच॥अहंकारस्तत्कारणानृतोत्तिमानलक्षणं॥बुधिरहंकारकारणमहत्तत्त्वमग्रावसेयलक्षणं॥
अव्यक्तंतत्कारणंसत्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रधानंसर्वकारणंकस्यापि कार्यं॥एवकारःप्रकृत्यव

॥३०६॥

धारणार्थः॥एतावमेवाहध्याप्रकृतिः॥चराद्यो जेदसमुच्चयार्थः॥तदेवंसारव्यमतेनव्याख्यातं॥ओप
निषदानांतु॥अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयंमायाख्यापरमेश्वरशक्तिः॥मममायादुरयमेवक्तं॥
बुध्रिःसागदौतद्विषयमीक्षणं॥अहंकारःइक्षणांतरमहंबहुस्यामिति संकल्पः॥तत्रआकाशादि
क्रमेणपंचभूतोत्पत्तिरिति॥नष्टव्यक्तमहदहंकारःसारव्यसिद्धाओपनिषदेरूपगम्यते॥अशब्दा
दिहेतुमिरितिस्थितं॥मायांतुप्रकृतिविद्यानेमणिनंतुमहेश्वरांतध्यानमेगानुगताअपश्यन्देवा
त्मशक्तिंस्वरूपैर्निर्गूढमितिअतिप्रतिपादितमव्यक्ततदेक्षतेतीक्ष्णारूपाबुध्रिःबहुस्यांप्रजा
येयेतिबहुर्मेवनसंकल्परूपोहंकारः॥तस्मादाएतस्माएतस्मादात्मनआकाशःसंप्रत आका
शाद्वायुर्वयोरग्निरग्रेरापःअद्भ्यःपृथिवीतिपंचभूतानिओतानि॥अयमेवपक्षःसाध्यायान्॥इंद्रि
याणिदेवैर्केच॥ओत्स्वक्चक्षुरसनघ्राणारव्यानिपंचबुध्रींद्रियाणि॥वाक्पाणिपायूपस्थारव्यानिपंच
पाद

॥३७॥

कर्मेन्द्रियणीतिनाम् ॥ एवं च मनः संकल्पविकल्पात्मकं ॥ पञ्चचन्द्रियगोचराः ॥ शब्दस्पर्शरूपसंघा-
 स्ते बुद्धीन्द्रियाणां ज्ञाप्यते न विप्रयाः ॥ कर्मेन्द्रियाणां तु कार्यत्वेन ॥ तान्नेतानि सांख्याश्चैव विशतित्वान्पा-
 चक्षते ॥ ५ ॥ इच्छा द्वेषः संखंडुः खसंघातश्च तनो धृतिः ॥ एतत्सर्वं समासेन सविकारमुदाहृतं च ॥
 इच्छा स्वतत्साधने च दं मे प्रयादिति स्पृहा त्मा चित्तवृत्तिः ॥ काम इति रागा इति चोच्यते ॥ द्वेषः दुःखेन
 त्साधने च दं मा प्रदिति स्पृहा विरोधिनी चित्तवृत्तिः ॥ क्रोध इति घृति चोच्यते ॥ संखंडुः निरुपाधो वि-
 षयी प्रता घर्मा साधारणकारिणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसखव्यंजिकाः ॥ इखंडुः निरुपाधो द्वेषविष-
 यी प्रता घर्मा साधारणकारिणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसखव्यंजिकाः ॥ संघातः पञ्चमहाभूतपरिणामः सौन्दर्यशरीरं
 चेतनास्वरूपज्ञानव्यंजिका ॥ प्रमाणा साधारणकारिणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानारब्धा ॥ धृतिः अवसन्नानां देहेंद्रि-
 याणामवष्टम्भहेतुः प्रयत्नः ॥ उपलक्षणमैतदिच्छादिग्रहणं सर्वतः करणधर्मोपां ॥ तथा च श्रुतिः ॥

॥३७॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रयाः श्रया धृतिरधृतिर्द्विधीर्भिरियेतत्सर्वं मन एवेति मृदघट इति व-
 द्वादा नान्ने देन कार्याणां कस्मादीनां मनो धर्मत्वमाह ॥ एतत्परिदृश्यमानं सर्वमहाभूतादिधृयंतं ज-
 डं क्षेत्रज्ञेन साक्षिणा वभास्यमानत्वात्तदनात्मकं क्षेत्रं भास्यमानं चेतनं समासेनोदाहृतं मुक्तं ॥ ननु
 शरीरेन्द्रियसंघात एव चेतनः क्षेत्रज्ञ इति लोकयतिकाः ॥ चेतनं क्षणिकं ज्ञानमेवात्मैति स्मृताः ॥ इ-
 च्छा द्वेष प्रयत्न संखंडुः खज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति नेययिकाः ॥ तत्कथं क्षेत्रमेव तत्सर्वमिति त-
 त्नाह ॥ सविकारमिति ॥ विकारोऽल्पादिर्नाशान्तःपरिणामो नैरुक्तैः पठितः ॥ तत्सहितं सविकारमिदं
 महाभूतादिधृयंतं मदीतो न विकारसाक्षित्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वेन दृष्टुमशक्यत्वात् ॥ अन्येषां
 मपि स्वधर्मोपां स्वदर्शनमंतरेण दर्शनानुपपत्तेः स्वेनैव स्वदर्शनेन च कर्तृकर्मविरोधात् ॥ निर्वि-
 कार एव सर्वविकारसाक्षी ॥ तदुक्तं ॥ नर्तस्यादिक्रियां दुःखी साक्षिता क्व विकारिणः ॥ यी चिक्रि-

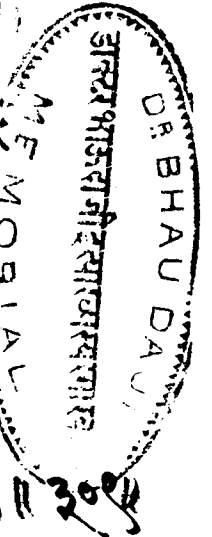
॥३०८८॥

यासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रियमिति ॥ तेन विकारित्वमेव क्षेत्रचिद्वन्तुपरिगणनमियर्थः ॥
 ॥३॥ एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्यतत्सहिष्णुं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रादिवैकेन विस्तरात्प्रतिपादयितुं तद्वन्नयोः
 ग्यत्वायामानित्वादिसाधनान्याह ॥ इयं यत्र दियतः प्रसिद्धिः पंचमिः ॥ अमानित्वमदं त्वम
 हिंसाक्षांतिराजिवं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थाय्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥ विद्यमानैरविद्यमानैर्वी
 गुणैरात्मनः श्लाघनं मानित्वं ॥ लानपूजाख्यायार्थं स्वधर्मप्रकटीकरणं दंतिव ॥ कायवाङ्म
 नोमिः प्रणिनां पीडनं हिंसातेषां वर्जनं मेमानित्वमदं त्वमहिंसे प्रकृतं ॥ परापराधैश्चित्तविकारे
 हेतौ प्राप्तेष्वपि निर्विकारचित्ततया तदपराधसहनं क्षांतिः ॥ आर्जवं मकोटिल्यं यथा हृदये व्य
 वहरतां परप्रतारणमिति राहियमितियावत् ॥ आचार्योपासनं साधनस्योपदेष्टात्र विवक्षितो ननु ॥ ३०८८ ॥
 मनूक्तं उपनीयाध्यापकः तस्य शुश्रूषानमस्कारादिप्रयोगेण सेवनमाचार्योपासनं ॥ शौचं वाद्य

कायमलानां मृज्जक्याश्वाक्षालनमाज्यंतरं च मनोमलानां रागादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्रति
 पक्षभावनायापनयनं ॥ स्थाय्यमोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविधविघ्नप्राप्तावपि तदपरिरागेन पु
 नः पुनर्यत्नाधिक्यं ॥ आत्मविनिग्रहः ॥ आत्मनो देहं द्रियसंघातस्य स्वभावप्राप्तां मोक्षप्रतिवृ
 त्ते प्रवृत्तिर्निरुध्य मोक्षसाधनव्यवस्थापना ॥ ७ ॥ किंच ॥ इन्द्रियाण्येषु वैराग्यमनहंकारव
 च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुद्वन्निता ॥ इन्द्रियाण्येषु शब्दादिषु दृष्टेधानुश्रविके
 षु बाह्येभ्यो गणविरोधिभ्यस्तृह्यत्मिकाश्चित्तवृत्तिवैराग्यं ॥ आत्मश्लाघनं भावपिमनसि प्रादु
 र्भूतो हं सर्वोत्कृष्ट इति गर्वहंकारस्त्रदभावोऽनहंकारः ॥ अयोगव्यवहृदार्थवकारः ॥ समुच्च
 यार्थश्चकारः ॥ तेनामानित्वादीनां विंशतिसंख्यानां समुच्चितोपेक्षणवज्ज्ञानमिति प्रोक्तं न खं कस्या
 प्यभाव इत्यर्थः ॥ जन्मनो गन्तव्यं निद्वारानिः सरास्त्वस्य मृत्योः सर्वकर्मवृत्तेरूपस्य जरायाः

॥३०१॥

प्रज्ञावृत्तिरजोनिरोधपरपरिभावादिस्थायाः व्याधीनां डवरतिसारादिस्थाणां दुःखानामिष्ट-
वियोगानिष्टसंयोगजानामध्यात्माधिभूताधिदेवनिमित्तानां दोषस्य वातपित्तकृष्णमलमू-
त्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वस्य चानुदन्निपुनः पुनरालोचनं जन्मादिदुःखानां दोष-
स्थानुदन्निपुनं जन्मादिव्याघ्रं तेषु दुःखरूपदोषस्थानुदन्निपुनमिति वा ॥ इदं च विषयवराग्यहेतु-
नात्मदन्निपुनस्योपकरोति ॥ किंच ॥ असक्तिरनभिधंगः पुत्रदारगृहादिषु नियंच समचि-
तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १ ॥ सक्तिर्ममेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः ॥ अनेधंगस्त्वहमेवाय-
मित्यनन्यत्वमाधनया प्रीयति शयः ॥ अन्यस्मिन्नुखिनिदुःखिनिबाहमेव सखीदुःखीचेति तडा-
हियमेव सक्तिरनभिधंग इति बोद्धव्यं ॥ कुत्रसत्त्वमभिधंगो वज्जेनीयावत आह ॥ पुत्रदारगृहादिषु पु-
त्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणादन्येष्वपि स्यादिषु सर्वेषु स्नेहविषयेष्वपि ॥ नियंच सर्वदा च

समचित्तत्वं हर्षविषादमूढमनस्कत्वं मिष्टानिष्टोपपत्तिषु उपपत्तिः प्राप्तिः ॥ इष्टोपपत्तिषु हर्षप्रा-
प्तिः निष्टोपपत्तिषु विषादाभाव इत्यर्थः ॥ चः समुच्चये ॥ किंच ॥ मयि चानन्ययोगेन सक्तिरव्यति-
चारिणी ॥ विविक्ते देशसेवित्वमरतिर्जनसंसर्गः ॥ मयि च जगवति वासुदेवे परमेश्वरे भक्तिः स्वी-
कृतज्ञानपूर्विका प्रीतिः ॥ अनन्ययोगेन नान्योत्तमं वतो वासुदेवात्परोऽस्यतः सर्वव्यापिगतिरित्येवं नि-
श्चयेनाव्यतिचारिणी केनापि प्रतिकूलेन हेतुना निवारयितुं मशक्या सापिज्ञानहेतुः ॥ प्रीतिर्नया-
वनमयि वासुदेवे ॥ नमुच्यते देहयोगेन तावदिकृतेः विविक्तः स्वभावतः संस्कारतो वाशुभोऽशुचिभि-
ः सर्पव्याघ्रादिभिश्चरहितः ॥ सूरधुनीपुलिनादिचित्तप्रसादकरो देशस्तत्सेवनशीलत्वं विविक्ते दे-
शसेवित्वं ॥ तथा च शक्तिः ॥ समेश्वरेश्वरकुरावद्विवाल्मुकाविवर्जितेशाहूडालाश्रयादिभिः मनेऽनु-
कूले ॥ ननु चक्षुःपीडने गृहानिवाताश्रयेण न योजयति ॥ जनानामात्मज्ञानविमुरवानां विषय

॥३१०॥

जोगलंपट तोपदेशकानां संसदिसमवायेत त्वज्ञानप्रतिकूलायामरतिरमणं ॥ साधूनां तु संसदित्व
ज्ञानुकूलायारहितरुचितैव तथा चोक्तं ॥ संगः सर्वात्मना ह्येयः स चेष्टते न शक्यते ॥ यस्य सोऽङ्गः सहकृते
व्यः स तस्य संगो हि मेघजमिति ॥ १०० ॥ किं न ॥ ॥ अध्यात्मज्ञानेनियतं तत्त्वज्ञानार्थदर्शने ॥ एतद्वानेमिति
प्रोक्तमज्ञानं यदतो न्यथा ॥ १०१ ॥ ॥ अध्यात्ममात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमेध्यात्मः
ज्ञानंतस्मिन्नियतं तत्रैव निष्ठावत् ॥ विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति ॥ तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मा
स्मीति साक्षात्कारस्य वेदांतवाक्यकरणवस्थामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्यार्थः प्रयोजन
मविद्यातत्कायत्मिकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानंदवाप्तिरूपश्च मोक्षस्तत्त्वदर्शनेन भालोचनं ॥
तत्त्वज्ञानफललोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् ॥ एतद्वानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं विनूतिसंख्या
कं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् ॥ अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं भानित्वादिमत्तदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञान

॥३१०॥

विरोधित्वात् ॥ तस्मादज्ञानपरियोगेन ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः ॥ १०१ ॥ अगमिः साधने ज्ञानशक्तिः
किं ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह ॥ ज्ञेयं यत्तदियदिषड्विंशः ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ब्रह्म मृतमश्रुते
अनादिमत्परंब्रह्म न स त्रैनास दुच्यते ॥ १०२ ॥ ॥ यत्तद्वैयं मुमुक्षुणा तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षणस्पष्ट
तथावक्ष्यामि श्रोतुरपि मुखी करणाय फलेन रक्तवन्नाह ॥ यत्तद्वक्ष्यामाणां ज्ञेयं ज्ञात्वा मृतमश्रुतत्वं
मश्रुते संसारं नृच्यत इत्यर्थः ॥ किंतु अनादिमत्तु अदिमन्मभवतीत्यनादिमत्तु ॥ परं निरतिशये
ब्रह्म सर्वतो न वदितुं परमात्मा वक्तुः ॥ अत्रानादीयेतावते बहवः ॥ हिणार्थं कापेप्यतिशयने नि
ययोगे वामतुल्यः प्रयोगः अनादीति च मत्परमिति च पदं केचिद्विदुः ॥ मत्सगुणात् ब्रह्मणः परं निर्वि
शेषं रूपं ब्रह्म इत्यर्थः ॥ अहं वासुदेवाख्यापराशक्तिर्यस्येति त्वपव्याख्यानं ॥ निर्विशेषस्य ब्रह्मणः प्र
तिपाद्यत्वेन तत्रैव शक्तिमत्त्वं स्यावक्तव्यत्वात् ॥ निर्विशेषत्वमाह ॥ न स त्रैनास दुच्यते ॥ विधिमुखेन

॥३११॥

प्रमाणस्यविषयः सद्येनेच्यते॥विधिमुखेनप्रमाणस्यविषयस्यसद्येनेच्यते॥इदंतदुभयवि-
लक्षणानि विविशेषत्वात्स्वप्रकाशचेतनरूपत्वाच्च॥यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहयादिः
तेः॥यस्मात्तद्वृत्तनसत्त्वावहाग्रयः॥नासद्यत्तत्रअभावत्वाग्रयः॥अतो नोच्यतेकेनापिशब्देनमुख-
याद्युयात्राद्युप्रवृत्तिहेतुनांतत्रसंभवात्॥तद्यथा॥गौरश्वइतिवाजातिःपचतीपठतीतिवाक्यातः
शुक्लःकुम्भइतिवागुणतःधनीगोमनितिवासंबंधतोर्थप्रयापयतिशब्दः॥अत्रक्रियागुणसंबंधेभ्यो
विलक्षणाःसर्वोपाधिधर्मोजातिरूपउपाधिरूपोवांजातिपदेनसंग्रहीतः॥यद्व्याशब्देपिडिथडपि
यादियेकंचिधर्मकंस्वात्मानंवाप्रवृत्तिनिमित्तीक्यप्रवर्ततइतिसोपिजातिशब्दः॥एवमाकाशः
शब्देपिताकिंकाणांशब्दाग्रयत्वादिरूपयंकंचिधर्मपुरस्कृतप्रवर्ततेरुचमेतनुपस्थित्यादिवदाका ॥३११॥
शादिव्यक्तीनांजन्यानामवलोकत्वात्दाकाशत्वमपिजातिरेवेतिरेवेतिसोपिजातिशब्दः॥आकाशाति

रिक्ताचतिङ्नास्येव॥कालश्चनेश्वरादतिरिच्यते॥अतिरेकेवादिक्कालशब्दावप्युपाधिविशेषप्र-
वृत्तिनिमित्तकावितिजातिशब्दावेवा॥तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तुर्विध्याच्चतुर्विधेरवशात्॥तत्रनसत्त्वा-
नासदितिजातिनिषेधः॥क्रियागुणसंबंधानामपिनिषेधोपलक्षणात्॥एवमेवाद्वितीयेमितिजा-
तिनिषेधः॥तस्याअनेकव्यक्तिवृत्तेरेकस्मिन्नसंभवात्॥निर्गुणानिश्चिन्नां तमितिगुणक्रियासंब-
धानांक्रमेणनिषेधः॥असंगोह्ययंपुरुषइतिच॥अथातआदेशानेतिनेतीतिचसर्वनिषेधः॥तस्मा-
द्वृत्तनकेनचिद्येनेच्यतइतियुक्तं॥तर्हि कथंप्रवक्ष्यामीकृतं॥कथंवाशास्त्रयोनित्वादितिसूत्रं॥य-
थाकथंचिल्लक्षणायांशब्देनप्रतिपादनादितिगृहणा॥प्रतिपादनप्रकारश्चाश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेन
मित्यत्रव्याख्यातः॥विस्तरस्तेभाष्येदृष्टव्यः॥३१॥एवंनिरुपाधिकस्यब्रह्मणःसब्रह्मप्रत्ययाविषय-
त्वादसत्त्वांशंकायांनासदियनेनापास्तायामपिविस्तरेणातदाशंका निवृत्त्यर्थं सर्वप्राणिकरणोपाधि

॥३१४॥

भातीत्यादिश्रुतिमयश्च॥ वक्ष्यति च॥ यदादियगतं तेज इत्यादि॥ स्वयं जडत्वाभावेऽपि जडसंस्पर्शस्यादित्ये-
 साहसमसंजडवर्गात्परं॥ अविद्यातत्कार्यमप्यपारमार्थिकमप्यमसंस्पर्शपारमार्थिकं तद्ब्रह्मसदस-
 तोः संबधयोगात् उच्यते॥ अक्षरात्परतः पर इत्यादिश्रुतिमिच्छायादिमिच्छा॥ तदुक्तं॥ निःसंगस्यैव संग-
 नकूटस्थस्य विकारिणा॥ आत्मनोऽनात्मनो योगो वास्तवो नोपपद्यते॥ आदियवर्णमसः परस्तात् इति श्रु-
 तेऽप्य॥ आदियवर्णमिति स्वप्ने प्रकाशांतरानपेक्षं सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः॥ यस्मात्तत्र स्वयं ज्योतिर्जड-
 डसंस्पर्शमतरवत तज्ज्ञानं प्रमाणजन्यचेतो वृत्तिमिव तत्संविदुप॥ अतरवत तज्ज्ञेयं॥ ज्ञातुमर्हमज्ञातत्वा-
 त्॥ जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात्॥ ज्ञानार्थदर्शनात्तेन साधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानेन शब्दितेन
 गम्यं प्राप्यं न तु तद्विनेत्यर्थः॥ ननु साधनेन गम्यं चेत्तत्किं देशांतराव्यवहितेन याह॥ हृदिसर्वस्य स्थितिः॥ स-
 र्वस्य प्राणिनां हृदि बुधौ विहितं सर्वत्र सामान्येन स्थितमपि विज्ञोषरूपेण तत्र स्थितमपि व्यक्तं॥ जीवस्थेऽपि

वि ॥३१४॥

तयोर्मिरूपेण च सौरं तेज इवादर्शसूर्यकांतादौ अवहितमेव वस्तुतोऽप्राप्याव्यवहितमिव सर्वत्र समकारणा-
 ज्ञाननिवृत्त्यो प्राप्यत इवेत्यर्थः॥ ॥३१॥ ॥ तदुक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिणं फलं च वदन्तु पसंहरति॥ ॥ इति क्षेत्रं त-
 था ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः॥ माद्वक्तृ एतद्विज्ञाय मद्वावायोपपद्यते॥ ॥ इति अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण
 क्षेत्रं महाभूतादिधृयं तं॥ तथा ज्ञानममानिवादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनात्॥ ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्म विहितं
 मित्यंतं श्रुतिः स्मृतिः स्यात्कृष्यत्रयमपि मंदबुधनुग्रहाय मया संक्षेपेणोक्तं॥ एतावनेव हि सर्ववेदां भोगी
 तार्थश्च॥ असिंश्च पूर्वोक्तलक्षणो मद्भक्त एवाधिकारी याह॥ मद्भक्तः मयि भगवति वासं देव परमगु-
 रौ समर्पितसर्वात्मभावो मदेकशरणः स एतद्यथोक्तं क्षेत्रं ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञानं विवेकं न विदित्वामद्भावाय स-
 वनिर्धनं न्यपरमानंदमावाय मोक्षोपपद्यते मोक्षं प्राप्नुयौ गयो भवति॥ यस्य देव पराशक्तिर्यथा देव त-
 था गुरो तस्यैवैकचित्ताह्वयः प्रकाशं ते महात्मन इति श्रुतेः॥ तस्मात्सर्वदामदेकशरणः सच्चात्मज्ञा

॥३१५॥

नसाधनान्येवपरमपुरुषार्थलिप्सुनुवर्तेतुविषयभोगस्पृहाहित्वेयमिप्रायः॥५॥ नानेनग्रंथेन
तत्तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयेतद्वारब्धाते॥दूतानीयद्विकारियतश्चयत्संचयोयत्प्रभावश्चेतद्वारब्धाते
यं॥तत्रप्रकृतिपुरुषयोःसंसारहेतुत्वकथननयद्विकारियतश्चयदितिप्रकृतिमित्यादिद्वाभ्यांप्रपंच्यते॥स
चयोयत्प्रभावश्चेतिपुरुषद्वयादिद्वाभ्यामितिविवेकः॥तत्रसप्तमेइश्वरस्यदेप्रकृतीपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञ
लक्षणेउपन्यस्यएतद्वानीनिष्कृतानीकृतं॥तत्रापराप्रकृतिःक्षेत्रलक्षणापरातुडीवलक्षणेतिनयो
रनादित्वमुक्तातदुभययोनित्वप्रतानामुच्यते॥॥प्रकृतिंपुरुषंैवविध्यनादीउपावपि॥विकारांश्चगु
णांश्चैवविधिंप्रकृतिसंभवान्॥१॥॥प्रकृतिर्मायाख्यात्रिगुणात्मिकापारमेश्वरीशक्तिःक्षेत्रलक्षणाया
परापराप्रकृतिरिक्ता॥यातुपराप्रकृतिर्जिह्वारव्याप्रागुक्तसिद्धपुरुषइत्युक्तइतिनपूर्वापरविरोधः॥प्रकृ
तिंपुरुषंचुभावपिअनादीएवविधिनविद्यतेआदिःकाराण्ययोस्तौतथाप्रकृतेरनादित्वंसर्वजगत्तत्का

॥३१५॥

स्त

रणत्वात्॥तस्यापिकारसोपक्षत्वेऽनवस्थाप्रसंगात्॥पुरुषस्यानादित्वंतर्धर्माधर्मप्रयुक्तत्वात्॥कृत्वस्य
जगतो जातस्यहं प्रतीकमयसंप्रतिपत्तेः॥अन्तर्यामिहान्यकृताभ्यामिहप्रसंगात्॥अतःप्रकृतिरनादि
अतोस्याभूतयोनित्वमुक्तं प्रागुपपद्यतइत्याह॥विकारांश्चषोडशापंचमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणिचगु
णांश्चसत्त्वजस्तमोरूपान्सुखदुःखमोहान्प्रकृतिसंभवान्एवप्रकृतिकरणेकानेवविधिजानीहि॥
विकाराणांप्रकृतिसंभवविवेचयन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदृश्येति॥कार्यकारणकत्वेहेतुःप्रकृ
तिरुच्यतेपुरुषास्सुखदुःखानामिहेतुर्बहेतुरुच्यते॥१॥कार्यकारणकरणांनीन्द्रियाणितत्स्थानि
योदशदेहान्भकाणिभूतानिविषयश्चैहकार्यग्रहणेनगृह्यते॥तेषांकार्यकरणानांकत्वत्वेतदाकारपरि
णामेहेतुःकारणंप्रकृतिरुच्यतेमहर्षिभिःकार्यकारणेतिदीर्घपाठेपिसएवार्थः॥एवंप्रकृतेःकारणत्वंव्या
ख्यायपुरुषस्यापियादृशंतत्तदाह॥पुरुषःक्षेत्रज्ञःपरांप्रकृतिरितिप्राग्व्याख्यातः॥सस्सुखदुःखानांस्सुखदुः

॥३१६॥

स्वमोहानां भोग्यानां ॥ सर्वेषामपि सात्त्विके वृत्त्युपरकोपलंभे हेतु रच्यते ॥ २५ ॥ अतः पुरुषस्य सुखदुःख
मोक्तत्वं संसारिव मिश्रकृतं तस्य किं निमित्तमिच्छते ॥ २६ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् कार
णं गुणसंगोऽस्य सदस्यो निजन्मस्य ॥ २७ ॥ प्रकृतिमोयातां मिथ्येव तादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्थः हि एव पु
रुषो भुंक्ते उपलभते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ अतः प्रकृतिजगुणोपलंभे हेतुषु सदस्यो निजन्मस्य सदस्यो न यो
देवाद्यास्तेषु हि सात्त्विकमिष्टं फलं भुज्यते ॥ असद्यो न यः पञ्चाद्यास्तेषु हि तामसमनिष्टं फलं भुज्यते ॥ सदस
द्यो न यो धर्मो धर्ममिच्छाद्वा ह्यन्याद्यामनुष्यास्ते पुराजसं मिश्रं फलं भुज्यते ॥ अतस्तत्रास्य पुरुषस्य गुण
संगः सत्त्वं ज्ञेयं स्वमो गुणात्मकं प्रकृतितादात्म्याभिमान एव कारणं नैव संगस्य तस्य स्वतः संसार इत्यर्थः ॥
अथ वा गुणसंगः गुणेषु राक्षदेषु सत्त्वं दुःखमोहात्मकेषु संगे मिश्राणः काम इति यावत् ॥ स एवास्मिन्
दस्यो निजन्मस्य कारणः ॥ स यथा किमो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुत देतदपि सं

॥३१६॥

पद्यत इति श्रुतेः ॥ अस्मिन् अपि पक्षे मूलकारणत्वेन प्रकृतितादात्म्याभिमोदो द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ तदेवं प्रकृति
मिथ्यातादात्म्यापुरुषस्य संसारेन स्वरूपेणोक्तं ॥ कीदृशं पुनस्तस्य स्वरूपं यत्र न संभवति संसार इत्याकांक्षा
यां तस्य स्वरूपं साक्षात्निदिशन्नाह ॥ उपद्रष्टुं मुंतां च पक्षीमोक्तमहेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहः
स्मिन् पुरुषः परः ॥ ३० ॥ अस्मिन् प्रकृतिपरिणामे देहे जीवरूपेण वर्तमानोऽपि पुरुषः परः प्रकृतिगुणासंस्त
ष्टः परमार्थतोः संसारीत्वेन स्वरूपेणोक्तः ॥ अत उपद्रष्टुं ॥ यथा चरत्विग्यजमाने पुंयत्कर्म व्याप्यते पृथक् समीपस्थो
ऽन्यः स्वयमव्याप्यतो यत्तु विद्याकुशलत्वाद् विग्यजमानं व्यापारगुणोदोषोपमोक्षिता ॥ तद्वत् कार्यकरणव्या
पारेषु स्वयमव्याप्यतो विलक्षणस्तिषां कार्यकरणानां स व्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टुं न तु कतो पुरुषः ॥ स यत्तत्र
किंचित्पश्यन् नन्वाद्यं तस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः ॥ अथवा देहचक्षुर्मनो बुद्ध्यात्मकद्रष्टृभ्यो
बाह्यान् देहादीन् पेक्ष्यायवहितो द्रष्टृत्वापुरुष उपद्रष्टा उपद्रष्टृत्वासां पीपार्थत्वात् तस्य चाव्यवधानरूप

ग

॥३१॥

स्यप्रयुगात्मन्येवपर्यवसानात्॥ अनुमंताच्चकार्यकरणप्रवृत्तिप्रसूयामप्रवृत्तोपिप्रवृत्तइवसन्निधि
मात्रेणतदनुकूलत्वादन्युमंता॥ अथवास्वव्यापारेषुप्रवृत्तान्देहेंद्रियादीन्निवारयतिकदाचिदपि
तत्साक्षिभूतपुरुषइत्यनुमंता॥ साक्षीचेतिश्रुतेः॥ भन्नादेहेंद्रियमनोबुद्ध्यादीनांसंहतानांचेतन्याः
सर्वविशिष्टानांस्वसत्तयास्फुरणोन्मथारयितापोषयिताच॥ नोक्तोबुद्धेःसारवदुःखमोहात्मकानुप्रययाव
स्वरूपचेतन्येनप्रकाशयतीतिनिविकारणोपलब्धः॥ महेश्वरः सर्वोत्तमत्वेतंत्रत्वाच्चमहानीश्वरश्च
तिमहेश्वरः॥ परमात्मादेहादिबुध्यंतानामविद्ययात्मत्वेनांकलिप्रतानांपरमः॥ प्रकटउपद्रष्टृत्वादिपु
र्वेक्तिविशेषणाविशिष्टात्मापरमात्माइत्यनेनशब्देनापिउक्तः कथितः श्रुतौ॥ चकारादुपद्रष्टृत्वादिशब्दे
रपिसर्वपुरुषः परमैउत्तमः पुरुषस्त्यन्यः परमात्मेकदेहादियुग्रेवक्ष्यति॥ २२॥ ॥ तदेवंसचयोयत्प्रभाव
श्चेतिव्याख्यातमिदानीयद्वास्वमित्तमश्रुतइत्युक्तमुपसंहरति॥ ॥ य एवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचागुणैः सह सर्व

DR. BHADU D. A. V.

यावत्तमानोपिनसमूयोऽपिजायते॥ २३॥ ॥ य एवमुक्तेनप्रकारेणावेत्ति॥ पुरुषमयमहमस्मीतिसा
क्षात्करोतिप्रकृतिंचाविद्यांगुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूतामात्मविद्ययाबाधितावेत्तिनिवृत्तममाज्ञान
तकार्यइतिससर्वथाप्रारब्धकर्मवशादिद्वैतद्विधिमतिक्रम्यवर्तमानोपिपूयोऽनजायतेपतितेस्मिन्वि
द्वक्षरीरेपुनर्देहग्रहणं करोति॥ अविद्यायाविद्ययानाश्रितायांतत्कार्यसंभवस्यबहुधाकृत्वात्॥ त
दधिगमउत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशोतद्व्यपदेशादितिन्यायात्॥ अपिशब्दादिद्विधिमतिक्रम्यवर्त
मानः स्ववृत्तस्थोपूयोऽनजायतइतिकमुक्तव्यमित्यपिप्रायः॥ २३॥ ॥ अत्रात्मद्वैतनिर्वाधनविकल्पा
इमेकथ्यते॥ ॥ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे
॥ २४॥ ॥ इहचतुर्विधाजनाः केचिद्विद्वन्माकेचिन्मध्यमाः केचिन्मंदराः केचिन्मंदरा इति॥ तत्रोत्तमानामात्म
ज्ञानसाधनमोह॥ ध्यानेनविजातीयप्रत्ययानंतरितेनसजातीयप्रत्ययप्रवाहेणाश्रयमननफलभूतेनात्मवि

हि२

॥३१८॥

तनेन निदिध्यासनशब्देन आत्मनिबुद्धौ पश्यंति साक्षात्कुर्वन्ति ॥ आत्मानं प्रयच्छेत्तनमात्मना
ध्यानसंस्कृतेनांतःकरणेनैकचित्तुत्तमायोगिनः ॥ मध्यमानामात्मज्ञानसाधनमाह ॥ अन्ये मध्यमाः
संख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वपाविना अवगमननरूपेणानियानियविवेकादिपूर्वकेण ह्येव गुण
त्रयपरिणामात्मानात्मानः सर्वमिदं पृथक्तास्तत्साक्षात्पूतानिद्योविष्णुर्निर्विकारः सयः समस्तजडसंबंध
शून्य आत्मा ह्यमिमेवं वेदांतवाक्यविचारजन्येन चित्तनेन ॥ पश्यंत्यात्मानमात्मनीतिवर्तते ॥ ध्यानात्प
त्तिद्वारेण यथैः ॥ मंदानां ज्ञानसाधनमाह ॥ कर्मयोगेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलसिंधिरहि
तैतत्तद्वर्णोऽमेवितेन वेदविहितेन कर्मकालोपेन चापरे मंदः पश्यंत्यात्मानमात्मनीतिवर्तते ॥ सत्वश्रु
न ध्याश्रवणमननध्यानेत्यतिद्वारेण यथैः ॥ ३१८ ॥ मंदतराणां ज्ञानसाधनमाह ॥ अन्ये त्वेवमजानं ॥ ३१९ ॥
तः श्रुत्वान्येषां उपासतोऽपि चित्तितरं ये वमस्यं श्रुतिपरायणाः ॥ ३१९ ॥ अन्ये तु मंदतराः कुशलपूर्व

॥३१९॥

श्लोकोक्तत्रिविधाधिकारिवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ एषु पाथेष्वन्यतरेणाप्येव यथोक्तमात्मानमजानंतो
न्येषां कारुणिकेष्वपि आचार्येषुः श्रुत्वेदमेवं चिंतयंत्येकैका उपासते अद्वयानाः संतप्स्यंत्यति ॥ तेपि च
तितरं ये वमस्यं संसारं श्रुतिपरायणाः स्वयं विचारसमर्थोऽपि अद्वयान्तया गुरुपदेन अवगमा
त्रपरायणाः ॥ तेपीयपिशब्दाद्ये स्वयं विचारसमर्थोऽस्ति मयुक्तमतितरं तीति किमूवक्तव्यमिदमिदं प्रायः
॥ ३१९ ॥ संसारस्याविद्यैकत्वादिद्विध्यामोक्षउपपद्यतइत्येतस्यार्थस्यावधारणाय संसारतन्निवर्तकज्ञा
नयोऽप्रपंचः कियते यावदध्यायसमाप्तिः ॥ तत्र कारणगुणसंगोऽस्य सदसद्योनिउन्मस्वियेतत्प्रा
गुक्तं विवृणोति ॥ ॥ यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्यात्तद्वर्जंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्येपरतपस
॥ ३२० ॥ ॥ यावत्किमपि सत्त्वं सत्त्वं संजायते स्यात्तद्वर्जंगमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् ॥ अविद्या
तत्कार्यत्तत्कंजडमनिर्वर्त्तयंसदसत्त्वं दृश्यजातं क्षेत्रं तद्विलक्षणं तद्भासकं स्वप्रकाशपरमार्थस

चैतन्यमसंगोदासीननिर्धर्मकमद्वितीयं ह्येव त्रयं तयोः संयोगो मायावशादितरेतरेविवेकनिमित्तो मि
 थ्यातादात्म्यायासः सयानृतमिथुनीकरणात्मकः तस्मादेव संजायते तत्सर्वं कोऽयं जातमिति विद
 शि ॥ हे भूततपसि ॥ अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धनः संसारः स्वरूपज्ञानादिनष्टमहतिस्वप्नादिवदियमिप्रा
 यः ॥ १२६ ॥ एवं संसारमविद्यात्मकं मुक्तातन्निवर्तकविद्याकथनाय ॥ एवं चेति पुरुषमिति प्रागुक्तं विद
 पोति ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठते परमेश्वरं ॥ विनश्यत्स्वविनश्यत् ॥ तयः पश्यति स पश्यति ॥ १२७ ॥ ॥
 सर्वेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु स्थावरजंगमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरिणामशीलतया गुणा
 प्रधानभावाप्याचविषमेषु ॥ अतएव चंचलेषु प्रतिक्षणापरिणामिनो हि भावनापरिणाम्यक्षणापि
 स्थातुमीशते ॥ अतएव परस्परबाध्यबाधकभावापन्नेषु ॥ एवमपि विनश्यत्स्वदृष्टनष्टस्वभावेषु ॥ ३१५ ॥
 मायागंधर्वनगरादिप्रायेषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रतिदेहमेकं ॥ जन्मादिपरिणामशून्यतया च तिष्ठंतम

परिणाममानं ॥ परमेश्वरं सर्वज्ञं उवृगसत्तासकृत्विप्रदत्तेन बाध्यबाधकभावशून्यं सर्वदोषानां र्क
 दितमविनश्यते दृष्टमदृष्टप्रायसर्वद्वैतबाधेण बाधितं ॥ एवं सर्वप्रकारेण जडप्रपंचविलक्षणमा
 त्मानं विवेकेन यः शस्त्रचक्षुषापश्यतिसर्वपश्यत्यात्मानं ॥ अग्नौ द्यौर्ध्वेन स्वप्नमवाधमान इव अ
 जस्तस्वप्नदृष्टिश्चांसाविपरीतं पश्यन्नपश्यत्येव ॥ अदृशनात्मकत्वाद्भ्रमस्य ॥ न हिरज्जुं सप्यति यो प
 श्यन्नपश्यतीति व्यपदिश्यते ॥ ३२ ॥ उच्यते दृशनात्मकत्वात्सर्वदृशिनस्य ॥ एवं भूतान्यानुपरक्तशुभ्रात्मदृशना
 त्तददृशनात्मिकाया अविद्यायानिष्टविस्तृतस्तत्कार्यसंसारनिवृत्तिरियमिप्रायः ॥ अत्रात्मानमिति विशे
 षः ॥ लोकोविशेषणमयोदयापरमेश्वरमित्येव विरोधपदं ॥ विषमत्वचंचलत्वाद्यबाधकस्वरूपत्वं
 क्षणाजडगतं वैधर्म्यं समन्विष्टं परमेश्वरस्वरूपात्मविशेषणवशादयोप्राप्तं ॥ अन्यैकं ठोक्तमिति वि
 वेकः ॥ १७ ॥ ॥ तदेतदात्मदृशनिं फलेन स्तोतिरुच्यते ॥ ॥ समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश

॥३२०॥

रं न हि न स्थात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं ॥२८॥ समवस्थितं जन्मादिविनाशांतं सावविकारं
न्यतया सम्यक्कृतया वस्थितमियं विनाशित्वं तस्य ॥ अन्यत्प्राप्याख्यातं ॥ एवं पूर्वोक्तिविशेषणमाह
त्मानं पश्यन् अयमहमस्मीति शस्त्रदृष्ट्या साक्षात् कुर्वन् न हि न स्थात्मनात्मानं ॥ सर्वे हि ज्ञः परमार्थसं
तो मे कामकर्त्रे भोक्तृपरमानंदरूपमात्मानमविद्यासति सायं पिवस्त्वनिनास्ति न सातीत्येवं रूपं याप
द्वयं विद्यायात्मत्वेन परिगृहीतं देहं द्रियसंघातमात्मानं पुरातनं हत्वानवमादत्ते कर्मवशादिति हि न स्तेव
तो ॥ अत उभयथात्महेव सर्वे पितृः ॥ यमधिकयेयं नृकुंतलावचनरूपस्मृतिः ॥ किं तेन नृकुंतं पापं
चोरेण तस्माप हरिणा ॥ योन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति श्रुतिश्च ॥ असुर्यानामते लो
का अंधेन तमसा ब्रूताः ॥ तां स्ते प्रेयासि गच्छंति ये केचात्महं नो जनादिति ॥ असुर्या असुरस्य स्वप्न
ता आसुर्या संपदा भोग्या इत्यर्थः ॥ आत्महन इत्यानात्मन्यात्मापि मानि न इत्यर्थः ॥ अतो य आत्म

प्रतीतिजन
समर्थया स्व
यमेव तिरस्कु
र्वन् संतमि
यकरोतीति हि
न स्तेव तांत
था ४॥

॥३२॥

ज्ञः सो नात्मन्यात्मापि मानं शुद्धात्मदर्शनेन बाध्यते ॥ अतः स्वरूपलाभा न हि न स्थात्मनात्मानं ततो या
ति परां गतिं ॥ तत आत्महननाभावाद् विद्यातत्कार्यनिवृत्तिलक्षणां मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२८॥
ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः प्रतिदेहं भिन्ना आत्मानो विषमा अतश्च द्विविधफलभोक्तृत्वेनैतकथं सर्वेषु
तस्थ मे कामात्मानं समं पश्यन् न हि न स्थात्मनात्मानमिदं कृतमत आह प्रकृत्यैव च कर्माणि कि
यमाणानि सर्वत्राशयः पश्यति तेषां आत्मानमकर्तारि स पश्यति ॥२९॥ एकं कर्माणि वाङ्मनः कायारम्भाणि
सर्वत्राः सर्वे प्रकारैः प्रकृत्यैव देहं द्रियसंघातकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिगुणात्मि
कया भगवन्माययैव क्रियमाणा नि न तु पुरुषेण सर्वविकारशून्येन यो विवेकी पश्यति ॥ एवं प्रकृतेरेण
क्रियमाणेष्वपि कर्मस्थात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारि सर्वोपाधिबिबर्जितमेकं संगमेकं सर्वत्र समं यः पश्यति ॥
तथा शब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः ॥ स पश्यति स परमार्थदर्शिति पूर्ववत् ॥ स विकारस्य क्षेत्रस्य त

॥३२॥

तद्विचित्रकर्मकलेन प्रतिदेहमेदेपिवैषम्येपि निर्विशेषस्याकर्तृगकारास्येवनमेदेप्रमाणं किंचिदा
त्मनद्रूपपादितं प्राञ्जलम् ॥ तदेवमापाततः क्षेत्रमेददृशनिमप्यनुज्ञाय क्षेत्रज्ञमेददृशनिमपाक
तं ॥ इदानीं तु क्षेत्रमेददृशनिमपि मायिकत्वेनापाकरोति ॥ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्य
ति ॥ ततएव च विस्तारं ब्रह्मसंपद्यते तदा ॥ ३० ॥ ॥ यदायस्मिन्काले भूतानां स्थावरजंगमानां सर्वेषाम
पि जडवर्गाणां पृथग्भावं पृथक्त्वं परस्परसिन्धुत्वमेकस्थमेकस्मिन्नेवात्मनि सद्रूपे स्थितं कल्पितं
कल्पितं स्यादधिष्ठानादनतिरेकात् सद्रूपात्मस्वरूपादनतिरिक्तं अनुपश्यति शास्त्रोचारेणैव देवमनु
स्वयमालोचयति ॥ आत्मैवेदं सर्वमिति ॥ एवमपि मायावद्भाततएकस्मादात्मन एव विस्तारं भूता
नां पृथग्भावं च स्वप्नमायावदनुपश्यति ब्रह्मसंपद्यते तदा स जातीयविजातीयमेददृशनिमो ॥ ३२ ॥
वाद्ब्रह्मैव सर्वानर्थान् भवति तस्मिन्काले ॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ॥ तत्र को

मोहः कः शोका कलहः मनुपश्यत इति श्रुतेः ॥ प्रकृत्यैव वेद्यत्वात् तमेदे निरुक्तः ॥ यदाभूतपृथ्
ग्भावमिसत्र त्वनात्ममेदोपीति विशेषः ॥ ३१ ॥ ॥ आत्मनः स्वतः कलेनैव विवारीरं संबंधोपाधिकं कले
त्वं स्यादित्योत्रोक्तं मयानुदन्त्यः पश्यति तथोत्मानमकर्तृसंपश्यतीत्येतद्विद्वद्वेति ॥ अनादिः
त्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्योपिकौतयेन करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥ ॥ अयमपरोक्षः परमा
त्मा परमेश्वरादिभिः प्रयुगात्मा अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारभूत इत्यर्थः ॥ तत्र व्यये द्वेधा ॥
धर्मिस्वरूपस्यैवात्यन्तिमत्तया वा ॥ धर्मिस्वरूपस्यानुत्पद्यते पि धर्माणां मेवात्ययादिमत्तया वा ॥ तत्राय
मपाकरोति ॥ अनादित्वादिति ॥ आदिः प्रागसत्तावस्था ॥ सा च नास्ति सर्वदा सतं आत्मनः ॥ अतस्य
कारणाभावाज्जन्माभावः ॥ न ह्यनादेर्जन्मसंभवति ॥ तदभावे च तदुत्तरभाविनो भावविकारानसंभवं
येव ॥ अतो न स्वरूपेण व्येतीत्यर्थः ॥ द्वितीयं निराकरोति ॥ निर्गुणत्वादिति निर्धर्मकत्वादित्यर्थः ॥ न हि

॥३२॥ धर्मिणामधिक्यकश्चिद्धर्मउपैयपैतिवा॥ धर्मधर्मिणोस्मादात्म्यात्॥ अयं तु निर्धर्मकौ तो न धर्मद्वारा
 पिवेतीत्यर्थः॥ अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छिन्निधर्मतिश्रुतेः॥ यस्मादेष जायतेऽस्ति वर्धते विपरि
 णामतेऽपेक्षीयते विनश्यतीत्येवं षड्वाविकारशून्यः॥ अध्यासिकेन संबन्धेन गरीरस्थोपितस्मिन्कु
 र्वययमात्मानकरोति॥ यथा अध्यासिकेन संबन्धेन जलस्थः स वितातस्मिंश्च लूयपिनचलयेव तद्वत्
 ॥ यतोन करोति किंचिदपि कर्म॥ अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते॥ ये हि यत्कर्म करोति स तत्फलेन लि
 प्यते न च यमकर्त्तृत्वादित्यर्थः॥ इष्टद्वेषः सखेदुःखमिह्यादीनां क्षेत्रधर्मत्वकथ्युनात्॥ प्रकृत्यैव च कर्मणि
 क्रियमाणानीति मायाकार्यत्वात्पदेनाच्च॥ अतएव परमार्थदर्शिनां सर्वकर्मधिकारनिवृत्तिरिति प्रा
 ग्व्याख्यातं॥ एतेनात्मनो निर्धर्मकत्वात्कथनात्स्वगतपेदोपि निरस्तः॥ प्रकृत्यैव च कर्मणी यजसजाता
 यमपेदो निवारितः॥ यदा मृतपृथग्भावमियञ्च विजातीयमेदः॥ अनदितास्त्रिगुणावादि यत्र स्वगतो

पेदइसद्वितीयं ब्रह्मैवात्मेतिसिद्धं॥३३॥ ॥ शरीरस्थोपितकर्मणानलिप्यते स्वयमसंगत्वादित्यत्र दृ
 ष्टान्तमाह॥ ॥ यथा सर्वगतसौक्ष्म्यादकाशां नोपलिप्यते॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मानोपलिप्यते॥
 ॥३३॥ ॥ सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वादाकाशां सर्वगतमपि नोपलिप्यते कं पादित्येति दृष्टान्तार्थः स्पष्ट
 मितरत्॥३३॥ ॥ न केवळमसंगस्वभावत्वादात्मानोपलिप्यते प्रकाशकत्वादपि प्रकाशप्रधमेर्न लिप्य
 तइतिसदृष्टान्तमाह॥ ॥ यथा प्रकाशेकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥ क्षेत्रीक्षेत्रतथा कृत्स्नं प्रकाशयति
 नारत्॥३४॥ ॥ यथा रविरेक एव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहं द्रियै संघातं रूपवद्भूतमात्रमिति यावत्प्रकाश
 यति॥ न च प्रकाशप्रधमेर्लिप्यते न च प्रकाशमेदं द्विद्यते॥ तथा क्षेत्रीक्षेत्रज्ञ एव कृत्स्नं क्षेत्रप्रकाश
 यति॥ हे भारता॥ अतएव न प्रकाशप्रधमेर्लिप्यते न च प्रकाशमेदं द्विद्यतइत्यर्थः॥ सूर्यो यथा सर्वलोक
 स्पष्टं कर्तुं लिप्यते चाक्षपैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मानलिप्यते लोकदुरेवं बाह्यइति श्रुतेः॥

३२३

३५॥ इदानीमध्यायार्थसफलमुपसंहरति॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमो
क्षं च ये विदुर्याति ते परं॥ ३६॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणांतरं परस्परवैल
क्षण्यं जाड्यचेतन्यविकारिवनिविकारित्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा त्रास्त्रिचोपदेवा जनितात्मज्ञानरूपे
ण चक्षुषा ये विदुर्भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्यामयाख्यातस्याः परमार्थात्मविद्य
यामोक्षमसावगमने च ये विदुर्जनितित्योति ते परं परमार्थात्मवस्तुस्वरूपैकवर्त्यं न पुनर्देहमादृतः
इत्यर्थः॥ तदेवममनितादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकविज्ञानवतः सर्वनिर्धेनिष्ठयोपरमपुरु
षार्थसिधिरिति सिद्धं॥ ३६॥ ॥ इति श्रीमद्भागवद्गीतागूढार्थदीपिकायां त्रयोदशोऽध्या
यः॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

॥ ३२३॥

ति ३

॥ ॥ पूर्वोऽध्याये यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्यात्वरजंगमं॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विधीकृतं॥ तत्र निरीश्व
रसंख्यानिरकरणक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यैवराधीनत्वं वक्तव्यं॥ एवं कारणगुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्म
स्त्वित्युक्तं॥ तत्र कस्मिन्गुणोक्त्यसंगः को वा गुणाः कथं वो ते बध्नीतीति वक्तव्यं॥ तथा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये वि
दुर्याति ते परमियुक्तं॥ तत्र भूतप्रकृतिनाशितसंयोगोऽन्यः कथं मोक्षं स्यान्मुक्तस्य च किं क्लृप्तमिति वक्तव्यं
॥ तदेतत्सर्वविस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्यायेऽप्यारभ्यते॥ तत्र वक्ष्यमाणमथेन्द्राभ्यांस्तुक्त्वात्तदुणां च्युत्य
तये॥ श्रीभागवानुवाच॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं॥ यद्वा त्वामुनयः सर्वे परांसि धिमितो
गताः॥ ॥ जायते नैर्ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं॥ परवस्तुविषयत्वात्॥ कीदृशं तत्॥ ज्ञानानां ज्ञा
नसाधनानां बहिरंगानां यद्वा दीनां मध्ये॥ उत्तमं॥ उत्तमफलत्वात्॥ न त्वमानित्वादीनां तेषां मंतरंगत्वेन
तमफलत्वात्॥ परमियनेनोत्कृष्टविषयत्वमुक्तं॥ उत्तममियनेन तूत्कृष्टफलत्वमिति ज्ञेयं॥ इति त्रिंशोऽध्यायः॥

॥२४॥

नमहं प्रवक्ष्यामि श्रुतः पुनः पूर्वो ध्यायेद्यस्य दुक्तमपि ॥ यत्तज्ज्ञानं ज्ञातुं श्रुतं मुनयो मननशीलाः सन्या-
सिनः सर्वपरां सिद्धिं मोक्षारब्धमिति देहबंधनाद्गताः प्राप्ताः ॥१॥ ॥ न स्याः सिद्धेरैकांतिकवन्दनीयति ॥
इदं ज्ञानमपाश्रित्य मे साधर्म्यमागताः ॥ सोऽपि नोपजायते प्रलयेन व्यथंति च ॥२॥ ॥ इदं यथोक्तं
न ज्ञानसाधनमपाश्रित्य अनुष्ठाय ॥ मम परमेश्वरस्य साधर्म्यमद्रूपतामयं तापे देनागताः प्राप्तास्तः सोऽपि
पि हिरण्यगर्भादिषु तपद्यमानेष्वपि नोपजायते ॥ प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकालेन व्यथंति च व्यथंते न-
चलीयंत इत्यर्थः ॥३॥ ॥ तदेवं प्रज्ञां सया श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः
सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं न तु सांख्यसिद्धांतवत् ॥ स्वतंत्रयोरिति मंत्रिविद्वितमर्थमाह द्वाभ्यां ॥ ममयो
निर्महद्ब्रह्मतस्मिन् गर्भं दद्याम्यहं ॥ संप्रवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥४॥ ॥ सर्वकार्येष्वप्यधि-
कवात्तकारणमहत्सर्वकार्यणां दृष्टिहेतुत्वरूपा इह ह्यावाद्ब्रह्म अवाकृतं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकमा-

शिवर भाऊजी इत्याख्यसंसारम्
D. BHAU DAU

॥२४॥

यामहद्ब्रह्मतच्च ममेश्वरस्येति निर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन् महति ब्रह्मण्येति नो गर्भसर्वभूतकौरेण जेने-
महं बहुस्यां प्रज्जायेमतीक्ष्णरूपं संकल्पं दद्यामि धारयामितत्संकल्पविषयी करोमीत्यर्थः ॥ तथा हि कश्चि-
त्तपितापुत्रमनुशयिनं ब्रीह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिन् लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतः सैकपूर्वकं गर्भ-
माधत्ते तस्माच्च गर्भाधानात् संपुत्रः शरीरेण युज्यते ॥ तदर्थं च मध्ये कललाद्यवस्था भवति ॥ तथा प्रलये
मयिलीनमविद्याकामकमानुशयवंतं क्षेत्रज्ञसृष्टिसमये योगेन क्षेत्रेण कार्यकरणसंघातेन योजयि-
तुं विदाभासारव्यारेतः सैकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमदग्रामि ॥ तदर्थं च मध्ये आकाशवायुतेजोऽन-
लपृथिव्याद्युत्पद्यवस्थाः ॥ ततो गर्भाधानात् संप्रवृत्त्यतिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादीनां भवति हे भारत ॥
न त्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥३॥ ॥ ननु कथं सर्वभूतानां ततोः संप्रवोदे हविशेषाणां कारणानैसं-
प्रवदिस्यान्नां व्याहृ ॥ सर्वयोनिषु कौतयमूर्तयः संप्रवर्तितयः ॥ तासां ब्रह्ममेहद्योनिरहं बीजप्रद-

॥३२५॥

त्व

प्रिता॥४॥ ।देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु यामूर्तये जगद्युजांडजोद्भिजादिभेदेन विलक्ष
णविविधसंस्थानस्तनवः संभवन्ति॥ हे कौतये॥ तासां मूर्तानां तत्तत्कारणाभावापन्नं महद्ब्रह्मैव योनि
मिति स्थानीया॥ अहं परमेश्वरो बीजाप्रदो गणो धानस्य के त्रीपि॥ तेन महतो ब्रह्मया एवावस्थाविशो
षाः॥ कारणांतराणां तियुक्तमुक्तं संभवः सर्वभूतानां ततो भवतीति॥४॥ ।तदेवं निरीश्वरसांख्यनिरक्ष
रणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्थेश्वराधीनं मूर्तं॥ इदं नैकस्मिन् गुणे कथं संगः केवागुणाः कथं वा ते बध्नांती
त्युच्यते सत्त्वमित्यादि नान्यमित्यतः प्राक्चतुर्दशभिः॥ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा नि
बध्नांति महाबाहो देहे देहि नमं वयं॥५॥ ॥ सत्त्वं रजस्तम इत्येवं नामानि गुणानि यं परतंत्राः पुरसंप्रति
सर्वेषामचेतनानां चेतनार्थत्वात्॥ न तु वैशेषिकाणां रूपादिवत्तद्व्यभिक्ताः॥ न च गुणगुणिनोरन्यत्वम
त्र विवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात् प्रकृतेः॥ तद्विकथं प्रकृतिसंभवाद् व्युच्यते॥ त्रयाणां गुणानां साम्यावद्

॥३२५॥

स्था प्रकृतिर्माया भगवत्स्तस्याः सकाशात् परस्परं गां गिभावेन वेष्मयेण परिणता प्रकृतिसंभवाद् व्युच्य
ते॥ ते च देहप्रकृतिकार्येशरीरं द्रियसंचाते॥ देहि न देहतादात्म्यापन्नं जीवं परमाद्यतः सर्वविकारिभूतत्वे
नाद्ययं निबध्नांति निविकारमेव संतस्त्वविकारवत्तयोपदेव्यतीव चांया जलपात्राणीव दिवि स्थितमदि
यं प्रतिबिंबाद्यासेन स्वरूपं पादि मत्तया॥ तथा च पारंमार्थिको बंधो नास्ति तथा व्याख्यातं प्राक्चतुर्दशभिः
स्थोपिकौतये करोति न लिख्यत इति॥५॥ । तत्र को गुणः केन संगेन बध्नातीत्युच्यते॥ । तत्र सत्त्वं निर्म
लत्वात् प्रकाशकमनामयं॥ सत्त्वं संगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघं॥६॥ । तत्र ते षु गुणेषु मध्ये सत्त्वं प्रका
शकं चेतन्यस्य तमो गुणकृता वरणतिरोधायकं निर्मलत्वात् सत्त्वं च त्वात् विदिं ब्रह्मण्योग्यत्वादिति
यावत्॥ न केवलं चेतन्यापि व्योजकं किंतु अनामयं॥ आमयो दुःखं तद्विरोधि सत्त्वं स्योपि व्योजकमिय
र्थं॥ तत्र बध्नाति सत्त्वं संगेन ज्ञानसंगेन च देहि न देहं अनघं अव्यसनं सर्वत्र संबोध्य नानाभिप्रायः॥

॥३२६॥

प्रागुक्तः स्मर्तव्यः ॥ अत्र सख्यज्ञानशब्दाभ्यामंतःकरणपरिणामौ तद्वज्रकावुच्येते इच्छाद्वेषः सख्यद्वंद्वः
स्वसंध्यातश्चेतनाधृतिरितिसंज्ञाचेतनयोरपीकृदिवत् ॥ द्वे त्रयधर्मत्वेन पाठात् ॥ तत्रांतःकरणधर्मस्य
सख्यस्य ज्ञानस्य चात्मन्यध्यासः संगः अहं सखी अहं ज्ञानीति च ॥ न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति
तस्मादविद्यामात्रमेतदिति श्रुतं प्राक् ॥ ६॥ ॥ रजोरागात्मकं विधितृष्णासंगं समुद्रवं ॥
तन्निबध्नातिकैतेयकर्मसंगेन देहिनां ॥ ७॥ ॥ रज्यते विषये पुरुषेनेति रागः कामो गन्धः सख्यवात्सा
ल्यरूपं यस्य ॥ धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् ॥ तद्वागात्मकं रजोविधिं तत्र वा प्राप्तपिलापस्तृष्णा ॥ प्राप्तस्ये
पस्थितेपि विनाशो संरक्षणपिलापसंगस्तयोस्तृष्णासंगयोः संभवो यस्मात्तद्वज्रो निबध्नाति हे को
तेयकर्मसंगेन कर्मसु दृष्टदृष्टयेषु अहमिदं करोम्येतत्फलं भोक्ष्य इयमिनिवेन विज्ञेयं देहिनां व
स्तुतोऽकर्तारमेव कर्तृत्वापि मनिर्न रजसः प्रवृत्तिहेतुवात् ॥ ७॥ ॥ तमस्त्वज्ञानं विधि मोहनं सर्व

॥३२६॥

देहिनां ॥ प्रमादालस्यनिद्रासिक्तनिबध्नाति भारत ॥ ८॥ ॥ त्रुशब्दः सख्यजोपेक्षया विशेषद्योतनार्थ
ः ॥ अज्ञानादावरणशक्तिरूपा दुष्टतमज्ञानजंतमो विधि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकरूपत्वेन
त्रांतिजनकत्वं प्रमादेनालस्येन निद्रया च तन्मोनिबध्नाति देहिनमियं नुषज्यते हे भारत प्रमादो वै
स्तु विवेकासामर्थ्यसत्त्वकार्यप्रकारविरोधः ॥ आलस्यं प्रवृत्तसामर्थ्यरजः कार्यप्रवृत्तिविरोधः ॥ उभय
विरोधिनी तमोगुणालंबनावृत्तिनिद्रातिविवेकः ॥ ८॥ ॥ उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्ष
तितत्र ॥ १॥ सत्त्वसंस्वेसंजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्तु तमः प्रमादे संजयत ॥ ९॥ ॥
सत्त्वमुत्कर्षं सत्त्वसंस्वेसंजयति दुःखकारणमपि भूयः सख्ये संस्वेसंजयति सर्वत्र देहिनामियं नुषज्यते
वरज उत्कर्षं सत्त्वसंस्वेसंजयति दुःखकारणमपि भूयः कर्मणि संजयतीत्यनुषज्यते ॥ तमस्तु प्रमाणवलेनोत्पद्यमानम
पि सत्त्वकार्यज्ञानमावृत्तु अत्र प्रमादे प्राप्तज्ञानमानतः कस्याप्यज्ञाने संजयति उत्तमपि प्राप्तकर्तृ

॥३२७॥

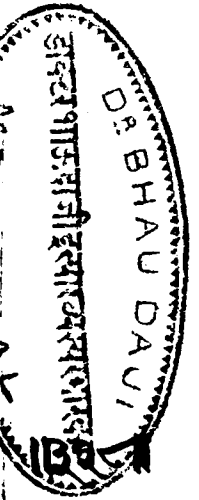
व्यताकस्मात्पकरणे आलस्येतामस्यां च निद्रायां संजयतीत्यर्थः ॥१॥ ॥३२८॥ कार्यं कदा कुर्वति गुणादुक्तं
च्यते ॥ ॥ रजस्तमश्चापि भूयसत्वं भवति सारता ॥ रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥१॥ ॥ रजस्तं
मश्चयुगपदुभावपि गुणावपि भूयसत्वं भवत्युद्ववति वर्धते यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तमसाधारण्येन क
रोतीति शेषः ॥ एवञ्चोपि सत्वं तमश्चैति गुणादुक्तमपि भूय उद्ववति यदा तदा प्रागुक्तं स्वकार्यं करोति त
थातद्वदेव तमोपि सत्वं रजश्चैव भावपि गुणावपि भूय उद्ववति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोतीत्यर्थः
॥१॥ ॥ इदानीमुद्धृतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिः ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानेय
दा तदा विद्यादिवर्धं सत्त्वमिह ॥१॥ ॥ अस्मिन्नात्मनो योगाय तनदेहे सर्वेऽपि द्वारेषु पल्लविसाध
नेषु आत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशो बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारस्त्वविषयावरणाविरोधो दीपवत्तदे
व ज्ञानं शब्दादिविषयं उपजायते तदेनन्तरा बुद्धिविषयज्ञानारब्धप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्वं

॥३२७॥

विवर्धमुद्धृतमिति विद्यात्वाजानीयात् उत अपि सत्त्वादिलिङ्गे नापि जानीयादित्यर्थः ॥१॥ ॥ ओषः प्रवृ
त्तिरारंभः कर्मणां प्रवृत्तिरुहः ॥ रजस्येतां निजायते विवर्धे परतर्पणम् ॥२॥ ॥ महति धनं गमं जायमानेय
नुल्लक्षणां वर्धमानस्तदपि लाघो लोभः स्वविषयप्राप्त्यनिवृत्त्युच्छाविशेष इति यावत् ॥ प्रवृत्तिर्निरंतरं प्रय
तमानता आरंभः कर्मणां बह्विन्नव्यायासकराणां काम्यानिषिद्धौ किकमहं गृहदिविषयाणां व्यापारा
णामुद्यमः ॥ अशमः ॥ इदं कृत्वेदं करिष्यामीति संकल्पप्रवाहानुपरमः ॥ स्पृहा उच्चावचेषु परधनेषु दृष्टमा
त्रेषु येन केनाप्युपायेनोपादित्सारजसिरागात्मके विवर्धे एतां निरागात्मकानि लिङ्गानि जायते हे परतर्प
ण ॥ एते लिङ्गा विवर्धं रजो जानीयादित्यर्थः ॥१॥ ॥ अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोहश्च ॥ तमे स्येता
निजायते विवर्धे कुरु नंदन ॥३॥ ॥ अप्रकाशः सद्यप्युपदेशादौ बोधकारणो सर्वथा बोधयोग्यत्वं अप्र
वृत्तिश्च सद्यप्यभिहात्रं जुह्यादियादौ प्रवृत्तिकारणे जायते बोधे पिशास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादः

॥३२॥

तत्कालकत्वेन प्राप्तस्यार्थस्यानुसंधानाभावात्। मोह एव च मोहो निद्रा विपर्ययो वाचो समुच्चये एव कारो
व्यभिचारवारणार्थः। तमस्येव विवर्धने तानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरु नन्दन अत एव तैलिंगी रव्यभिचारिणि
विवर्धन्त मोहजानीयादियर्थः ॥३३॥ ॥ इदानीं मरणसमये विवर्धनां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह द्वाभ्यां ॥
यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहं हृत् ॥ तदोत्तमविदं लोकान्मलान् प्रतिपद्यते ॥३४॥ ॥ सत्त्वे प्रवृत्ते सति
यदा प्रलयं मृते याति प्राप्नोति देहं हृद्देहं पिमानी जीवः ॥ तदा उत्तमो ये हिरण्यगर्भादयस्तद्विदां तदुपस
कानां लोकान् देवसुखोपभोगस्थानविशेषान्मलान् रजस्तमोमकरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥३५॥ ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढये निषु जायते ॥३५॥ ॥ रजसि प्रवृत्ते सति
प्रलयं मृगत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु कृतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धकर्मफलधिकारिषु मनुष्येषु जायते तथा
तद्देवः तमसि प्रवृत्ते प्रलीनो मृता मूढये निषु जायते ॥३५॥ ॥ इदानीं स्वानुरूपकर्मद्वारा सत्त्वादीनां विचि

त्रफलतां संक्षिप्याह ॥ कर्मणः सकृत्तस्याहः सात्त्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमः फलं ॥
॥३६॥ सकृत्तस्य सात्त्विकस्य कर्मणो धर्मसात्त्विकं सत्त्वेन निर्बुधं निर्मलं रजस्तमोमलाग्रितं सर्वं फलमहः प
रमर्षयः रजसो रजसस्य तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं रजसं दुःखं दुःखबहुलमन्यं सर्वकारणानु
रूप्यकार्यस्य अज्ञानमविवेकं प्रायं दुःखं तमसं तमसस्तामसस्य कर्मणो धर्मस्य फलमाह रियन्नुपपद्यते ॥
सात्त्विकोदिकर्मकक्षणंचनियतसंगरोहितमियादिनाष्टादशैव दृश्यते ॥ अत्र रजस्तमराद्यौ तत्कार्यकर्मणि
प्रयुक्तौ कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ॥ गोपिः श्रीणीतमत्सरमियत्र यथागोशब्दस्तद्वत्प्रभवेप्यसि
यथावाधान्यमसि ॥ धिनुहि देवानि सत्रधान्यशब्दस्तद्वत्प्रभवेतुल्ये तत्र यस्तुल्ये रिव त्रयिकर्मणः
प्रकृतत्वात् ॥३७॥ ॥ एतादृशं फलवैविध्यं पूर्वोक्तिमेव हेतुमाह ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसोत्प्रेम
एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो प्रवृत्तौ ज्ञानमेव च ॥३७॥ ॥ सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते

॥३२९॥

अतस्तदनुसृतं सात्विकस्य कर्मणाः प्रकाशाबहुलं सुखं फलं भवति राजसोलोभो विषयकोटिप्राप्त्यापि
निवर्त्तयितुमशक्यो मिलाषविशेषो जायते तस्य च निरंतरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य सर्व
दादुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य राजसस्य कर्मणा दुःखं फलं भवति एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो
जायते अज्ञानमेव च भवति एवं कारः प्रकाशाप्रवृत्तिव्याघ्रयर्थः ॥ अतस्तोमसस्य कर्मणा तामसमज्ञा
नादिप्रायमेव फलं भवतीति युक्तमेवैवार्थः ॥ अत्र च ज्ञानमप्रकाशः प्रमादो मेहश्चाप्रकाशे प्रवृत्तिश्चैव
त्रयारब्धातः ॥१७॥ ॥ इदानीं संबादि वृत्तस्थानां प्रागुक्तमेव फलमूर्ध्वमध्याधोभावेनाह ॥ छद्मं गच्छंति स
त्स्थामधोतिष्ठंति राजसाः ॥ अधन्यगुणवृत्तस्थान् अधोगच्छंति तामसाः ॥१८॥ ॥ अत्र तृतीयगुणे वृत्तश
ब्दप्रयोगादधोऽपि वृत्तमेव विवक्षितं तेन सत्स्थानाः सत्त्ववृत्तेश्च स्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरतान् छद्मं स
यलोकपर्यंतं देवलोकं गच्छंति ते देवभूतपद्मं ते ज्ञानं कर्मतारतम्येन तस्यामधो मनुष्यलोके पुण्यपापमि

॥३२९॥

अतिष्ठंति न तूर्ध्वं गच्छंति अधो वा मनुष्ये भूतपद्मं ते राजसारजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वकं राजसेतिकर्मणि निर
ताः ॥ अधन्यगुणवृत्तस्थान् अधन्यस्य गुणद्वयापेक्षया पश्चाद्भाविनो निरुद्धस्य तमसो गुणस्य वृत्ते निद्राल
स्यादौ स्थिता अधोगच्छंति पश्चाद्भाविनो निरुद्धस्य तमसो गुणस्य वृत्ते निद्राल
आह ॥ तामसाः सर्वदा तमः प्रधानाः ॥ इतरेषां कदाचित्तद्वृत्तस्थत्वेऽपि न तत्प्रधानं तेति तावः ॥१८॥ ॥ अस्मि
न्मध्याये वृत्तस्थत्वेन प्रकृतमर्थत्रयं तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य अधीनत्वं केवागुणाः कथं वा ते बध्नंती
त्यर्थद्वयमुक्तं ॥ अधुना तु गुणेषुः कथं मोक्षणं मुक्तस्य वक्त्रं क्षणमिति वक्तव्यमवशिष्यते तत्र मिथ्या
ज्ञानात्मकबाहुणानां समग्रज्ञानां तेषामोक्षणमिदमाह ॥ नान्यंगुणेषुः कर्तार्यदादृष्टानुपश्यति ॥
गुणेषु च परं वेति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥ ॥ गुणेषुः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेत्येन्यं कर्तारं
यदादृष्टविचारकुशलः स नानुपश्यति विचारमनुपश्यति गुणा एवांतःकरणबहिःकरणशरीरविष

॥३३॥

यमावापन्ताः सर्वकर्मणां कर्तार इति पश्यति गुणेषु तत्र दृश्य विशेषेण परिणतेषु परं गुणतः कार्यं
संस्पृष्टं ज्ञासकमादियमिव जलतलं पाद्यसंस्पृष्टं निर्विकारं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र समं क्षेत्रज्ञमेकं वेत्ति
मद्भावं मद्गुणं तं सद्रष्टुं धिगच्छति ॥१॥ ॥ कथमधिगच्छतीत्युच्यते ॥ गुणानेतानतीत्यत्र चेद्देहसमु
द्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो मृतमश्नुते ॥२॥ ॥ गुणानेतान्मायात्मकांस्त्रीन्सत्वरजस्तमोनाम्
देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजप्रतान् अतीत्य जीवन्नेव तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा ज्ञानममृत्युजरादुःखैर्जन्म
नामृत्युना जरायादुःखैश्चाध्यात्मिकादिभिर्मयामयैर्विमुक्तो जीवन्नेव तत्संबन्धमन्यः सन् विद्वान्मृतमो
क्षं मद्भावं मश्नुते प्राप्नोति ॥३॥ ॥ गुणानेतानतीत्य जीवन्नेवामृतमश्नुते इत्येतद्व्यागुणातीतस्य तत्त्वस्य
पांचाचारं च गुणातीतत्वापायं च सम्यक् बुभुक्षुमानः ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानती
तो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥४॥ ॥ एतान् गुणानतीतो यः सकैः लिङ्

॥३३॥

गैर्विशेषो भवति यैर्लिङ्गैः संज्ञातुं शक्यस्तानि मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः प्रभुवाङ्मयदुःखं भागवतैव निवारणं
यमिति सूचयन् संबोधयति प्रभो इति क आचारेणैति किमाचारः किं यद्येष्टं चष्टः किं नियंत्रित इति द्विती
यः प्रश्नः कथं च केन चकारेण एतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते तिक्रामतीति गुणातीतत्वापायः क इति तृती
यः प्रश्नः स्थितप्रज्ञस्य काभाषेयादिना पृष्टमपि प्रज्ञा हति यदा कामानि यादिना दत्तोत्तरमपि पुनः प्र
कारांतरेण बुभुक्षुमानः पृच्छतीति अवधार्य प्रकारांतरेण तत्प्रलक्षणादिकं पंचमिः श्लोकैः ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ यस्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्ता गुणातीतो भवतीति प्रश्नस्योत्तरं शृणु ॥ प्रकारांच प्रवृत्तिंच मोहमेव च
पांडवान् देष्टुं संप्रवृत्तानि न नियन्तानि कांक्षन्ति ॥२॥ ॥ प्रकारांच सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिंच रजः कार्यं मोहं च
तमः कार्यं उपलक्षणेन तत्सर्वं पश्यि गुणकार्याणि यथा यथं संप्रवृत्तानि सत्त्वसामग्रीवशाद्ब्रूतानि
संति दुःखरूपाण्यपि दुःखबुध्या यो न दृष्टि तया विनाशसामग्रीवशान्निवृत्तानि तानि सत्त्वरूपाण्यपि

॥३३॥

संति सुखबुद्धानकांस्तिनकामयते स्वप्नवन्निध्यात्स्वनिश्चयात् ॥ एतादृशद्वेषरागशून्योयः सगुणात् ॥
त उच्यते इति वतुथ श्रुतिगतेनान्वयः ॥ इदं तु स्वात्मप्रयत्नसंलक्षणां स्वार्थमिव न परार्थेने हि स्वाश्रितो द
षतदभावाच्च परः प्रयेतुमर्हति ॥ २३ ॥ ॥ एवं स्वप्नममुक्ता गुणातीतः किमाचार इति द्वितीये प्रश्नस्य
प्रतिवचनमाह त्रिभिः ॥ उदासीनवदासीनो गुणो यो न विचाल्यते ॥ गुणावर्तते इत्येव यो वति
धृतिर्न ते ॥ २३ ॥ ॥ यथोदासीनो द्वयोर्विवेदमानयोः कस्यचित् पक्षमप्युत्तमानो न रज्यति न वा
ष्टितथायमपि कदाचिद्वागदेष शून्यतया स्वस्वरूप एवासीनो गुणः सुखदुःखाद्याकारपरिणतै
न विचाल्यते न प्रच्यव्यते स्वस्वरूपावस्थानात् ॥ किंतु गुणा एव तद्देहं द्रियविषयाकारपरिणतः पर
स्परमस्मिन्वर्तते ममत्वादि यस्मात् तत्सर्वमासकस्य न केनापि प्राप्त्यधर्मेण संबंधः स्वप्नवन्माया
मात्रश्चायमास्यप्रपंचो जडः ॥ स्वयं ज्योतिस्वभावस्तद्देहं परमाश्रयस्यो निर्विकारो दैत शून्यश्चैव

DR. BHADU DASI
शिवरामजी इत्यादिप्रसंगः

निश्चियः स्वरूपेव तिष्ठति अवतिष्ठते यो नु तिष्ठतीति वा पाठस्तत्र नुः पृथक् कार्यः ॥ जेगतेन तु व्याप्रिय
ते कुत्रचित् गुणातीतः स उच्यते इति तृतीयगतेनान्वयः ॥ २३ ॥ ॥ समदुःखस्वस्थः समल्लेष्टश्च कांच
नः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरः क्लृप्तनिंदात्मसंस्कृतिः ॥ २४ ॥ ॥ समदुःखस्वस्थः स्वप्नवन्माया
मृत्या नृततया च यस्य स समदुःखः सुखः कस्मादेवं यस्मात् स्वस्थः स्वप्नवन्मायावस्थितो दैत दर्शन
शून्यतात् अतएव समानि हेयोपादेयभाव रहितानि लोभाश्रमाकांचनानि यस्य स तथा लोभः पांसुपिंडः
अतएव तुल्यप्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य हितसाधनत्वाद् हितसाधनत्वं बुद्धिविषयत्वाभावे
नोपक्षणीयत्वाद् धीरः धीमान् धृतिमान् वा अतएव तुल्ये निंदात्मसंस्कृते दोषकीर्तने गुणकीर्तने यस्य
सगुणातीत उच्यते इति द्वितीयगतेनान्वयः ॥ २४ ॥ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
सर्वारम्भपरिहारी गुणातीतः सुच्यते ॥ २५ ॥ ॥ मानः सत्कारः आदरापरपरायिः ॥ अपमानस्ति रत्कारो

॥३३२॥

नादरापरपर्यायः॥ तयोस्तुल्यः हर्षविषादश्चन्यः निंदास्तुतीशद्विरूपेमानावमनोतुनाद्वमंतरेणापि काय
मनोव्यापारविशेषाविति मेदः॥ अत्रापकारवकारयोः पाठविकल्पेऽर्थः॥ स एव तुल्यो मित्ररिपक्षयोः मि
त्रपक्षस्यैवारिपक्षस्यापि द्वेषविषयः स्वयंतयोरनुग्रहनिग्रहशून्यइति वासवारिपपरिहारागी आरभ्यंत
इत्यारंभाः कर्माणीतान्सर्वान्परित्यक्तुं शीलं यस्य स तथोद्देह्यात्रामात्रव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरिहारा
यर्थः॥ उदासीनवदासीनइत्याद्युक्तप्रकाराचारगुणातीतः सं उच्यते॥ यदुक्तमपेक्षकत्वादितदिद्योदया
त्पूर्वयत्नसाध्यं विद्याधिकारिणासाधनत्वेनानुष्ठेयं॥ उत्पन्नायांतुविद्यायां जीवन्मुक्तस्य गुणातीतस्यो
क्तधर्मज्ञातमयत्नसिद्धलक्षणत्वेनतिष्ठतीत्यर्थः॥ ॥३५॥ अथधुनाकथ्यमेतान्गुणानितिवर्ततेइतिलती
यप्रश्नस्यप्रतिवचनमाह॥ मांचयोच्यमिचारेणभक्तियोगेनसेवतोसगुणान्समतीयेतान्ब्रह्मसि
यायकल्पते॥ ॥३६॥ अथस्त्वर्थः॥ मामेवेश्वरंनारायणंसर्वभूतान्तयोमिषांमाययाहृतेनज्ञतोमागतं पर

॥३३३॥

मानंदघनं सगवंतं वासुदेवमव्यभिचारेणपरमप्रेमलक्षणेनभक्तियोगेनद्वादशाध्यायोक्तेनयः
सेवतेसदाचिंतयतिसमद्भुक्तरतान्प्रागुक्तान्गुणान्समतीयसम्यगतिं क्रम्यादौतद्वर्तिनैवविधि
त्वाद्विद्वत्पुण्यप्रब्रह्मभवनायमोक्षायकल्पतेसमर्थोभवतिसर्वदाभगवच्चिंतनमेवगुणातीतोपा
यइत्यर्थः॥ ॥३७॥ अत्रहेतुमाह॥ अहमणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यचाशाश्रुतस्यचधर्मस्य
स्यसुखस्यैकान्तिकस्यचा॥ ॥३८॥ अहमणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यचाशाश्रुतस्यचधर्मस्य
प्रतिष्ठापारमार्थिकंनिर्विकल्पकसच्चिदानंदात्मकंनिरुपाधिकंतत्पदलक्षणमहंनिर्विकल्पकोवाक्यं
देव॥ प्रतितिष्ठत्यत्रेतिप्रतिष्ठाकल्पितरूपरहितमकल्पितंरूपमतोयोमामनुपाधिकं ब्रह्मसेवतेस
ब्रह्मभूत्यायकल्पतेइतियुक्तमेवकीदृशस्यब्रह्मणःप्रतिष्ठाहमित्याकांक्षायांविशेषणानिअमृत
स्यविनाशोर्हितस्यअव्ययस्यविपरिणामरहितस्येशाश्रुतस्यापक्षपरहितस्यचधर्मस्यज्ञाननिष्ठा

॥३३३॥

लक्षणधर्मप्राप्यस्य सर्वस्य परमानंदरूपस्य स्वरूपविषयेन्द्रियसंयोगजत्वं वारयति ऐकांतिकस्य
 व्यभिचारिणः सर्वस्मिन् देवकाले च विद्यमानस्य ऐकांतिकस्वरूपस्येति ॥ एतादृशस्य ब्रह्मणो यस्य
 दहं वास्तवं स्वरूपं तस्मान्मद्वक्तः संसारान्मुच्यते इति भावः ॥ तथोच्यते ब्रह्मणा भगवंतं श्रीकृष्णं प्र-
 ति ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणाः सयं स्थयं ज्योतिरन्तः आद्यः ॥ नियोक्ष्यते जस्य स्वरूपो निरंजनः पूर्णो
 द्वयोर्मुक्त उपाधितो मृत इति ॥ अत्र सर्वोपाधिभूत आत्मा ब्रह्मत्वमिहैव ॥ श्रुकेनापि स्मृतिमंतरेणैव
 क्तं ॥ सर्वेषामेव वस्तुनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवो नृकृष्णः किमतद्वस्तरूपतामिति स-
 र्वेषामेव कार्यवस्तुनां भावार्थः सत्तारूपः परमार्थो भवति कार्यकारणज्ञायमाने सोपाधिके ब्रह्म-
 णि स्थितः ॥ कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्तायाः अनभ्युपगमात् तस्यपि भवतः कारणस्यैव सोपा-
 धिकस्य ब्रह्मणो भावार्थः सत्तारूपोऽपि भगवान्कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके कल्पितत्वात् कल्पि-

॥३३३॥

तस्य चाधिष्ठानस्यैव नतिरेकात् ॥ भगवतः कृष्णस्य च सर्वकर्मणाधिष्ठानत्वेन परमार्थस्य निरुपाधिक ब्र-
 ह्मरूपत्वात् ॥ अतः किमतद्वस्तु तस्मात् श्रीकृष्णादन्यद्वस्तु पारमार्थिकं किं निरुपाधितं तदेवैकं पारमार्थिकं न-
 न्ये किमपीत्यर्थः ॥ तदेतदिहोप्युक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति ॥ अथ त्वात्तद्वस्तुत्वं ब्रह्ममाप्नोतु नामकं
 तु ब्रह्म भावार्थकत्वे तद्ब्रह्मणः स्वाशास्त्रे वा न्यत्वादिशब्दोक्त्याह ॥ ब्रह्मणो हीति ॥ ब्रह्मणा च परमात्मनः प्रति-
 ष्ठाप्योत्तिरहमेव ननु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तथाऽमृतस्यो मृतस्य मोक्षस्य वा वैयस्य सर्वथानुब्रह्मस्य च प्रति-
 ष्ठाहमेव मप्येव मोक्षः पर्यवसितो मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थः ॥ तथाऽमृतस्य नियमोऽसफलस्य धर्मज्ञ-
 ननिष्ठा क्लृप्तास्य च पर्याप्तिरहमेव ज्ञाननिष्ठा लक्षणा धर्ममिष्येव पर्यवसितो न तेन मद्भिन्नं किंचि-
 त्प्राप्यमित्यर्थः ॥ तथा ऐकांतिकस्य सर्वस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानंदरूपत्वान्मद्भिन्नं किंचित्स्वरूपं प्रा-
 प्यमस्तीत्यर्थः ॥ तस्माद्युक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूषाय कल्पत इति ॥ ३॥ ॥ पराकृतनमद्वंद्वं परं ब्रह्म निर-

स्य

यः ॥
॥३३४॥

कृतिः सौंदर्यस्य सर्वस्वदेनं दत्तं महः ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता गूढार्थदीपिकायां च
तुद्दशोऽध्यायः पूर्वाध्याये भगवता संसारसंबन्धहेतुः सन्नुगुणो न व्याख्यायते तेषामयं न ब्रह्माभावो मोक्षो
मद्भजनेन न लभ्यत इत्युक्तं ॥ मां च यो व्यासि चारुणमक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्स्मरतीत्येतान् ब्रह्म
भूयाथ कल्पत इति ॥ तत्र मनुष्यस्य वपुर्भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याशङ्क्यां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञाप
नाय सूत्रमृतोयं श्लोको भगवतोक्तः ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्य विद्यस्य च ॥ अश्वत्थस्य च धर्मस्य सः
खस्यैकांतिकस्य चेति ॥ अस्मात्सूत्रस्य प्रतिस्थानेनैवायं पंचदशोऽध्याय आरभ्यते भगवतः श्रीकृष्णस्य च तत्वं
ज्ञात्वा तत्प्रेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मत्वं माप्नुयात् लोक इति ॥ तत्र ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिमांसादिभगवद्
चनमाकर्ण्य मम तुल्यो मनुष्यो यं कथं मे वदतीति विस्मया विष्टमप्रतिपत्त्या ह्युज्जया च किंचिदपि प्रष्टुम
शक्नुवंत मर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तत्र विरक्तस्यैव संसाराद्भगवत्तः

॥३३४॥

तज्ज्ञानेधिकारेणान्यथेति पूर्वाध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यसंसारं दृष्टरूपकल्पन
यावर्णयित्वैराग्याय प्रस्तुतगुणान्तीतोपायत्वान्नस्य ॥ ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखामश्वथं प्राहुरवयं ॥ खिंदोसि
यस्य पर्णानि यस्तु वेदसवेदवित् ॥ ॥ उर्ध्वमूलमुत्सृंकारणं स्वप्रकाशपरमानंदरूपत्वेन निश्चलेन च ब्र
ह्म ॥ अश्ववाज्रं सर्वसंसारबाधेऽप्यबाधितं सर्वसंसारप्रसाधिष्ठानं ब्रह्म ॥ तदेव मायया मूलमस्य उर्ध्वमू
लं ॥ अधोऽयं बर्ही ॥ नाः कार्योपाधये हिरण्यगर्भाद्या गूढं ते ते नानादि कृप्रसृतबाधास्वाद्भवशाखा अस्मि
यधः शाखं आश्रुविनारित्वेन नष्टोपि स्थितेति विश्वासान् हर्मश्वथं माया मयं संसारवृक्षमवयमनाद्य
नैतत्तद्देहोऽस्मात्तानाश्रयमात्मज्ञानमंतराणानुवेद्यमनंतमवयवमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च श्रुतयस्ता
वदुर्ध्वमूलो वाक्शाखणोऽश्वथः सनातन इत्याद्याः कठवल्लीषु पठिताः ॥ अवांचो निःकृष्टाः कार्योपाध
यो महदहंकारतन्मात्रादयो वा शाखाः ॥ अस्मैव वाक्शाख इत्यधः शाखपदसामानार्थं सनातन इत्यव

॥३३५॥

यपदसमानार्थः॥ स्मृतयश्च अच्युतमूलप्रकृतिमवस्तस्यैवानुग्रहोऽथितः॥ बुद्धिस्कंदमयश्चैव दुंदियांतरः
कोटरः॥ महाभूतविशारवश्च विषयैः पञ्चवांस्तथा॥ धर्माधर्मसंपुण्यश्च स्वदुःखफलोदयः॥ अजीवः
सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः॥ एतद्ब्रह्मवनं वैवर्ज्यं ह्यचरतिसाक्षिवत्॥ एतच्चित्वाचमिताचज्ञानेन प
रमासिनो॥ ततश्चात्मा गतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनरित्यादयः॥ अच्युतमव्यक्तं मायापाधिकं ब्रह्मतदे
वमूलं कारणं तस्मात्प्रभवो यस्य स तथा॥ तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वाद्बुधितः संवर्धितः॥ ह
स्तस्य हि शाखास्कंदाद्भवन्ति॥ संसारस्य च बुधेः सकाशात्तानां विधाः परिणामा भवन्ति॥ तेन साधर्म्येण बुधि
रेव स्कंदस्तन्मयस्तत्प्रचुरेयं॥ दुंदियाणामंतराणि किं द्राण्येव कोटराण्यस्य स तथा॥ महांतिभूतान्याका
शादीनि पृथिव्यां तानि विविधाः शाखायस्य विशारवस्तमो यस्येति वा॥ अजीव उपजीवः॥ ब्रह्मणा परमात्म
ना धिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्षः॥ आत्मज्ञानं विना क्वेह्युमशक्नोति यः सनातनः॥ एतद्ब्रह्मवनं॥ अस्मिन् ब्रह्मणा जी

॥३३५॥

वरूपस्य भोग्यं वननीयं संभजनीयमिति वनं ब्रह्मसहितं वाचरति॥ न त्वेतत्कृतेन लिप्यत इत्यर्थः॥ एत
द्ब्रह्मवनं संसारवृक्षात्मात्मकं चित्वाचमिताच अहं ब्रह्मास्मीति अतिदृढज्ञानरेव दुर्जनसमूलनिःकृत्य
र्थः॥ आत्मरूपां गतिं प्राप्य तस्मादात्मरूपान्मोक्षोन्नावर्तते इत्यर्थः॥ स्पृष्टमितरतः॥ अत्र च गंगातरंगानु
द्यमानोत्तुंगतरीरितिर्यद्विपतितमग्रे निमूलितं मारुतेन महांतमं शूयमुपमानी कृत्य जीवन्तमियं रूपं
कलमेनेति द्रष्टव्यं॥ तेन नोर्ध्वमूलत्वाद्यः शाखात्वाद्यनुपपत्तिः॥ यस्य मायामध्यस्य शूयस्य चंदोसि
ष्ठादनात्तत्त्ववस्तु प्रावराणां तत्संसारवृक्षरक्षणार्थं कर्मकांडाभिस्तु पुण्डुः सामलक्षणा निपण्णी वपणी
था नियतवृक्षस्य परिरक्षणार्थं निपण्णी भवन्ति॥ तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थं निकर्मकांडाणि॥ य
माधर्मतयेतु फलप्रकाशनार्थं त्वान्तेषां॥ यस्तं यथा व्याख्यातं समूलं संसारवृक्षं मायामयमशूयं वेद
जानाति सर्वदवित्रं॥ कर्म ब्रह्माख्य वेदार्थवित्तरवेत्यर्थः॥ संसारवृक्षस्य हि मूलं ब्रह्म॥ हिरण्यगर्भादय

॥३३६॥

अजीवाः शारवास्थानीयाः सच संसारवृक्षः स्वरूपेण विनश्वरः प्रवाहस्तेषां चानंतः स च वेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यते ॥ ब्रह्मज्ञानेन च विद्यता इत्येतावन्नेव हि वेदार्थः ॥ यश्च वेदार्थं वित्सरे व सर्वविदिति ॥ स मूलवृक्षज्ञानं स्तोति स वेदविदिति ॥ ॥ तस्यैव संसारवृक्षस्यावयवसंबन्धि न्यपरा कल्पानोच्यते ॥ ॥ अथ श्रद्धां प्रसृतास्तस्य शारवागुणप्रवृत्ता विषयप्रवाळाः ॥ अथ श्रमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ ॥ पूर्वहिरण्यगर्भादियः कार्यापार्थये जीवाः शारवास्थानीयत्वेनोक्ता इदानीं तु तद्गतो विशेष उच्यते ॥ तेषु ये कपूरयश्चरणाः दुःकृतिनस्तथः पश्यादियो निषुप्रसृता विस्तारगताः ॥ ये तु रमणीयचरणाः सुकृतिनस्तज्जुर्ध्वं देवादियो निषुप्रसृताः ॥ अतोऽथ श्रमनुष्यत्वादरम्भावीचिपर्यति ॥ ऊर्ध्वं च तस्मादेतस्मादेवारभ्यसयलोकपर्यते प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शारवाः कीदृशस्तः गुणैः सत्वरजस्तमोभिः देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतैर्जलसेचनैरिव प्रवृत्ताः स्थूली

॥३३६॥

भूताः ॥ किंच विषयाः शब्दादयः प्रवाळाः पल्लवा इव यासां संसारवृक्षशारवानां तास्तथा ॥ शारवाग्रस्थानीया मिरिन्द्रियवृत्तिभिः बंधाद्वागाद्वागाधिष्ठानत्वाच्च ॥ किंच अथ शब्दादूर्ध्वं च मूलान्यवांतराणि तत्तद्गणजनिता दृष्टादिवासनालक्षणा निमूलानीव धर्मधर्मप्रवृत्तिकारकाणि तस्य संसारवृक्षस्यानुसंततानि अनुस्यूतानि मुख्यां तु मूलं ब्रह्मैव तिनदोषः ॥ कीदृशान्यवांतरमूलानि कर्मधर्माधर्मलक्षणमनुबन्धुपश्चाज्जनेयितुं शीलयेषां तानि कर्मानुबन्धीनि ॥ कुत्र मनुष्यलोके ॥ मनुष्यश्चासौ लोकश्च यद्विकृतो ब्रह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकस्तस्मिन् बाहुल्येन कर्मानुबन्धीनि मनुष्याणां हि कर्मोधिकारः प्रसिद्धः ॥ ॥ यत्स्वयं संसारवृक्षो वर्णितः ॥ ॥ न रूपमस्पृहतयोपलभ्यते नांतोन चादिनचैसंप्रतिष्ठा ॥ अथ यमेनं स विरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन कृत्वा ॥ ॥ इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य यथावर्णितमूर्ध्वमूलत्वादितथा तेन प्रकारेण

॥३३७॥

पनोपलभ्यते॥ स्वप्नमरीच्युदकमायागंधर्वनगरवन्मृषात्वेन दृष्टेन दृष्टरूपत्वात्तस्य॥ अतएव तस्यां
 तो वसानं नोपलभ्यते॥ एतद्विवाकालेन समप्रतिगमिष्यतीति॥ अपर्ययत्वात्॥ न चास्यादिरूपलभ्य
 ते॥ इत आरभ्य प्रवृत्त इति॥ अनादिवाल॥ न च संप्रतिष्ठास्थितिर्मध्यामस्योपलभ्यते॥ आद्यांत
 रित्योगित्वा तस्य॥ तस्मादेवं मृतोयं संसारवृक्षो दुरुद्धः सर्वनिर्धः करश्च॥ तस्मादनाद्यज्ञानेन
 विरुद्धमूलमयं तव घमूलं प्रागुक्तमश्रयमेनमसंगशस्त्रेण संगः स्पृहा असंगः संगविरोधि
 यं पुत्रवित्तलोकैषणायागरूपं तदेव च स्वरागद्वेषमयसंसारविरोधिवात्॥ तेनासंगशस्त्रेण द
 नपरमात्मज्ञानोत्सव्ये दृढीकृतं पुनः पुनर्विचक्षासा निश्चितेन हित्वा समूलमुद्धृत्य॥ वैराग्य
 शमदमादिसंपत्त्या सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वेत्यत आह॥ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतं
 न निवर्तति प्रयः॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रदीयेतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी॥ ॥ ॥ ततो गुरुमुपसृत्य

DR. BHADRAU DAVI
 ॥३३७॥

ततोश्च यादृशं व्यवस्थितं द्वैष्टव्यं पदं वेदं तवाक्यविचारेण परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं॥ सोन्वेष्टव्यः स
 विजिज्ञासितव्य इति श्रुतेः॥ तत्पदं प्रवृत्तादिना ज्ञातव्यमियर्थः॥ किं तत्पदं यस्मिन् नृक्षे पदोपाताः
 प्रविष्टा ज्ञानेन न निवर्तति नावर्तते प्रयः पुनः संसाराय कथं तत्परिमार्गितव्यमियाह॥ यः प
 दं दृष्ट्वा नोक्तं तमेव चाद्यमोक्षं पुरुषं येन दं सर्वपूर्णं तं पुरुषं पुरुषं वाशयानं प्रपद्ये शरणागतो
 स्मीयेवं तदेकवारणतया तदन्वेष्टव्यमियर्थः॥ तं कं पुरुषं॥ यतोयस्मात्पुरुषात्प्रवृत्तिः मायामयसं
 सारवृक्षे प्रवृत्तिः पुराणी चिरंतन्यनादिरेषा प्रसूतानि सृते इजा किकादि वमायाह स्यादित्यतं पुरु
 षं प्रपद्ये इत्यन्वयः॥ ॥ परिमार्गणपूर्वकं वेषावपदं गच्छतमंगं तराण्याह॥ ॥ निमनिमोहाः
 जितसंगदोषा अद्यात्मनिर्याविनिवृत्तकामाः॥ दंदैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञां गच्छन्मृदाः पदमव्य
 यंत आह॥ ॥ मनोहंकारोवर्गः॥ मोहस्त्वविवेको विषययोवाताप्यानिःक्रांतनिमनिमोहाः तौ निगतिौ

॥३३॥

येषां स्तेवा तथा ॥ अहंकाराविवेकाभ्यां रहिता इति यावत् ॥ जितसंगदोषाः प्रियाप्रियसन्निधावपिरागद्वे
 षरहिता इति यावत् ॥ अध्यात्मनियः परमात्मस्वरूपात्मे च न तत्पराः विनिवृत्तकामाः विनोषतो निरव-
 रोधेणानिवृत्ताः कामाविषयभोगायेषां तैविवेकवैराग्येद्वारा यत्तत्सर्वकर्मणामुत्थः ॥ द्वंद्वैः शीतोष्णस-
 त्पिपासादिभिः सुखदुःखसंगैः सुखदुःखहेतुत्वात् ॥ सुखदुःखेनामकैः पाठांतरसुखदुःखाभ्यां संगः
 संबन्धो येषां तैः सुखदुःखसंगैः द्वंद्वैर्विमुक्ताः परियंक्ताः अमृताः वेदांतप्रमाणसंज्ञातसम्प्रज्ञाननिवा-
 रितात्मज्ञानाः तद्व्ययं यथोक्तं पदं गच्छति ॥ ५ ॥ ॥ तदेवांतव्यपदं विनिश्चि- ॥ न तद्भासयते स्म
 येन शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्तते तद्भास परमं ममाह ॥ ॥ यद्दृष्ट्वा वपदं गत्वा योगिनो न निव-
 र्त्तते ॥ तत्पदं सर्वावभास न नानिमानिपि सूर्ये निभासयते ॥ सूर्यास्तमये पि चंद्रो भासको दृष्टुं शक्यो न विदुः
 न त्रात्रांकः ॥ सूर्यचंद्रमसोक्तमयोरप्यस्तमयेऽग्निः प्रकाशको दृष्टुं शक्यो न विदुः ॥ न पक्वकः ॥ भासयत इत्य-

॥३३॥

मयत्राप्यनुषज्यते ॥ कुतः सूर्यादीनां तत्र प्रकाशनासमर्थमिदं तत्राह ॥ तद्यामज्येति स्वयंप्रकाशमादि-
 यादिसकलजडज्योतिरवभासकं परमंप्रकृष्टं ममविद्योः स्वरूपात्मकं पदं ॥ न हि यो यद्भास्यः स स्वभास-
 केतं भासयितुमीष्टे ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं न माविद्युतो मांति कुतो ज्यमग्निः ॥ तमे-
 व ज्ञांतमुज्जाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति ॥ एतेन तत्पदं वेद्यं न वा ॥ आद्यवेद्यमिन्नवेद्यं
 सापेक्षत्वेन द्वैतापत्तिः ॥ द्वितीये तु पुरुषार्थापत्तिरिति अपास्तं ॥ अवेद्यत्वे स यपि स्वयमपरोक्षत्वात् ॥ त-
 त्रावेद्यत्वं सूर्याद्यभासत्वेनात्रोक्तं ॥ सर्वभासकत्वेन तु स्वयमपरोक्षत्वं यदादियगतं तेज इत्यत्र वक्ष्यति ॥
 एवमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्दृष्टव्यं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ ॥ ननु यद्गत्वा न निवर्तते तद्गुणं ॥
 यदि गच्छति तद्गुणं वर्तते एव स्वर्गवत् ॥ अथ नावर्तते तद्गुणं वर्तते ॥ तेन गच्छति न निवर्तते इति च परस्पर-
 विरुद्धं ॥ सर्वज्ञो तां निचयाः पतनांताः समुद्रयाः संयोगाविप्रयोगांतामराणां तां हि जीवितमिति हि शा-

॥३३॥

स्त्रलोके प्रसिद्धं ॥ अनात्मप्राप्तिः पुनरावृत्तिपर्यवसाना ॥ नत्वात्मप्राप्तिरिति चेत् ॥ सुषुप्तौ सतां सो
म्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतिप्रतिपादिताया अप्यात्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिपर्यंतं तदनुमात् ॥ अन्यथा
सुषुप्तस्य मुक्तवे पुनरुत्थानं न स्यात् ॥ तस्मादन्तर्मात्रेणैव तिनोपपद्यते ॥ तस्योपचारिकत्वं न हि
तिनोपपद्यत इत्येवं प्राप्तं ब्रूमः ॥ गंतुं जीवस्यांतव्यवस्थामिन्नत्वाद्देवोपचारिकं ॥ अज्ञानमात्रव्य
वहितस्य तस्य ज्ञानमात्रेणैव प्राप्तिव्यपदेशात् ॥ यदि ब्रह्मणाः प्रतिबिंबो जीवस्तदा यथा जलप्रतिबि
ंबितस्य स्याज्जलापाये बिंबभूतस्य सूर्यगमनंततो नावृत्तिश्च ॥ यदि च बुध्यवधिना ब्रह्मभागे जीवस्त
दा यथा घटाकाशास्य घटापाये महाकाशं प्रतिगमनंततो नावृत्तिश्च ॥ तथा जीवस्याप्युपाध्यापाये
निरुपाधिस्वरूपगमनंततो नावृत्तिश्च ॥ अस्मत्परा इत्युच्यते ॥ एकस्वरूपाद्देहमस्य चोपाधिनिवृत्त्यानि
वृत्तेः ॥ सुषुप्तौ तु अज्ञानेन कारणे जायमानं पूर्वकर्म पूर्वज्ञासहितस्यांतःकरणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मरूपेणा

व
॥३३॥

वस्थानात् ॥ अतएवाज्ञानात् पुनरुद्भवः संभवति ॥ ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तु कारणाभावात् कुतः कार्यद्वयस्य
ज्ञादेन प्रभवत्वादेतः करणोपाधिना ॥ तस्माज्जीवस्याहं ब्रह्मास्मीति वेदांतवाक्यजन्यसाक्षात्कारा
दहं न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गतिरुच्यते ॥ निवृत्तस्य चानाद्यज्ञानस्य पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यसंसारोपा
धौ न निवर्तते इत्युच्यते ॥ इति नैकोपि विरोधः ॥ जीवस्य तु पारमार्थिकस्वरूपे ब्रह्मेवैव स कदाचिद्वदितं ॥
तदेतत्सर्वं प्रतिपाद्यत उन्नेरणं ग्रंथेन ॥ तत्र जीवस्य ब्रह्मरूपत्वादज्ञाननिवृत्त्या तत्स्वरूपं प्राप्तस्य ततो
न प्रच्युतिरिति प्रतिपाद्यते ममैवांश इति स्नेहार्थेन ॥ सुषुप्तौ तु सर्वकार्यसंस्कारसहिता ज्ञानसत्वात्
तः पुनः संसारो जीवस्येति मन्त्रः पञ्चमीति श्लोकार्थेन प्रतिपाद्यते ॥ तत्तत्तस्य वस्तुतो संसारिणोऽपि मायया
संसारं प्राप्तस्य मंदमतिभिर्देहतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्वातिरेकः प्रतिपाद्यते ॥ शरीरमित्यादिना श्लोका
र्थेन ॥ ओं चक्षुरित्यादिना लयथायथं स्वविषयेष्विन्द्रियाणां प्रवर्तकस्य तस्यैव नैव्यतिरेकः प्रतिपाद्यते

॥३४०॥

एवं देहं द्रियादिविलक्षणमुक्तांश्यादिसमये स्वात्मस्वरूपत्वात् ॥ किमिति सर्वेन पश्यन्तीत्यात्रांकार्याविषयवि
क्षिप्तचित्तैः दर्शनयोग्यमपितनपश्यन्तीत्युक्तं मुच्यते ॥ उक्तामंतमियादिना श्लोकेनोक्तं ज्ञानचक्षुषः
पश्यन्तीति विवृतं ॥ यतंतो योगिन इति श्लोकाधेन ॥ विमृदानानुपश्यन्तीत्येतद्विवृतं ॥ यतंतो पतिश्लोका
धेनोति पंचानां श्लोकानां संगतिः ॥ इदानीं अक्षराणि व्याख्यास्यामिः ॥ ॥ ममैव त्रिंशो जीवलोकजीवभूतः स
नातनः ॥ मनःषष्ठानि द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ ॥ ममैव परमात्मनोऽज्ञाः निरंशास्यापि मोक्ष
या कल्पितः सूर्यस्येव जलेन भस्म इव च घटे ॥ मृषा मे दवानां त्रिंशो जीवलोकसंसारसच प्राणा धा
रणोपाधिना जीवभूतः कर्तृभोक्ता संसारोति मृषैव प्रसिद्धिमुपागतः सनातनो नित्यः उपाधिपरिच्छेदे
पिवस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वात् ॥ अतो ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वरूपं ब्रह्म प्राप्य ततो न निवर्तते इति युक्तं
एवं भूतोऽपि सुषुप्तात्कथमावर्तते इत्याह ॥ मनःषष्ठयेषां तानि त्रिंशत्कृच्छरसनघ्राणारव्यानि पंचं

॥३४०॥

द्रियाणि इंदुस्य आत्मनो विषयो पलब्धिकरणा तया लिंगानि जाग्रदवस्थाप्रयोगजनककर्मक्षये प्रकृति
स्थानि प्रकृतावज्ञाने सूक्ष्मरूपेण स्थितानि पुनर्जाग्रद्वेगजनककर्मक्षये मोक्षार्थकर्षति कूर्मगानीव ॥
प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विषयग्रहाण योग्यतया विभावयतीत्यर्थः ॥ अतो ज्ञानादनावृत्तावप्यज्ञानादा
वृत्तिर्ननु पपन्न इति भावः ॥ ७ ॥ ॥ कस्मिन्काले कर्षतीत्युच्यते ॥ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रमती
त्यर्थः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुगंधानि वात्रायत्यादौ ॥ ॥ यत्तदुक्तामतिबहिर्निर्गच्छति ॥ इत्युक्तं देहं
द्रियसंघातस्वामी जीवः ॥ यदायतो देहादुत्क्रामति ततो मनःषष्ठानि द्रियाणि कर्षतीति द्वितीयपादस्य
प्रथममन्वयः ॥ उक्तामणोत्तरमवित्वा ज्ञमनस्पाने केवलं कर्षयेव किंतु यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरं
मवाप्नोति तदैतानि मनःषष्ठानि द्रियाणि गृहीत्वा संयाप्य सम्यक्पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि ॥ नारीरे
स एव द्रियग्रहणोदध्वातः ॥ आशयात्कुसुमोदस्थानात्तृणं घ्राणं घ्रातृकानसूक्ष्मानं शान्गृहीत्वा यथा

॥३४॥

वायुर्यतितद्वत् ॥ तान्येवंद्रियाणिदर्शयन्त्यर्थगृहीत्वागच्छतितदाह ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं
चरसनं घ्राणमेव च अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ १५ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं चरसनं घ्राणमे
व च ॥ चकारात्कर्मेन्द्रियाणि ॥ प्राणं च मनश्च षष्ठमधिष्ठायैवाश्रयेव विषयान्नाद्यादीनयं जीव उप
सेवते भुङ्क्ते ॥ १६ ॥ एवं देहगतं दर्शनयोग्यमपि देहात् ॥ उक्ता मंतं स्थितं वापि भुजानं वा गुणान्वि
तां विमूढानानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषा ॥ १७ ॥ उक्ता मंतं देहांतरं गच्छंतं पूर्वस्मात् ॥ स्थितं वा
पि तस्मिन्नेव देहे ॥ भुजानं वा नाद्यादीन् विषयान् गुणान्वितां सखदुःखमोहात्मैकगुणैरन्वितां ॥ एवं स
र्वस्थवस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं विमूढादृष्टदृष्टविषयमोगवासनादृष्टचेतस्तयात्मानात्मवि
वेकायोग्यानानुपश्यंति ॥ अहो कष्टं वर्तते इयं ज्ञाननुक्रोशति भगवान् ॥ ये तु प्रमाणाजनितज्ञानच
क्षुषो विवेकिनस्त एव पश्यंति ॥ १८ ॥ पश्यंति ज्ञानचक्षुष इत्येतद्विदुषोति ॥ अतंतो योगिनश्चैनं प

॥३४॥

श्यं यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतो पक्वतात्मनो नैनं पश्यंश्चेतसा ॥ १९ ॥ ॥ आत्मनि स्वबुद्धौ अवस्थितं प्रतिक
लितं मेनमात्मानं यतंतो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव पश्यंति ॥ चेतो धारणे ॥ यतमाना अप्यक्वता
त्मनो यज्ञादिभिरज्ञो घितांतः करुणा अत एव चेतसे विवेकान्न्यानैनं पश्यंति मूढानानुपश्यंति इत्येतद्वि
वरणं ॥ १९ ॥ ॥ इदानीं यत्पदं सर्वावभासनक्षमा अप्यदियादयो भासयितुं न क्षमंते ॥ यत्प्राप्ताश्च मनु
सुखः पुनः संसाराय नावर्तते ॥ यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटा काशादय इवाकाशा
स्पकलिप्रतीका मृषैव संसारमनुभवंति ॥ तस्य पदस्य सवात्मवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रदर्शनेन ब्रह्मणो
दिप्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरितं चतुर्भिः श्लोकैरात्मनो विभूतिसंक्षेपमाह भगवान् ॥ ॥ यदादिसगतं
तिजो जागद्वासयते खिलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्रेतत्तेजे विधिमा मकां ॥ २० ॥ ॥ ततश्च सूर्योपातिनचंद्रतारकं
निमाविद्युतामंति कुतोयमग्निरिति क्रयधुं प्रागव्याख्यातं ततश्च सयते सूर्य इत्यादिना ॥ तमेव भातमनुभा

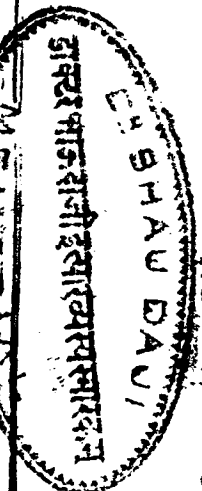
॥३४२॥

तिसर्वतस्य भासा सर्वमिदं विज्ञातं तिस्र्यर्धमनेन व्याख्यायते ॥ यदादियुगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्य
ज्ज्वालमानं स्यात्तत्र तेजो जगदखिलमवभासयते तत्र तेजो मामकं मदीयं विधिः ॥ यद्यपि स्यात्वरुणं मे
षु समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तथापि सत्त्वोत्कर्षणादियादीनामुत्कर्षात्तत्रैवाविस्तरं चैतन्यज्योतिरिति ते
विशिष्यते ॥ यदादियुगतमियादि ॥ यथा तु स्येपि मुखसंनिधाने काष्ठकुड्मौ न मुखमाविर्भवति ॥ अ
त्रादृशादौ तु स्वदेख्ये चतारतम्येनाविर्भवति तद्वत् ॥ यदादियुगतं तेज इत्युक्तं पुनस्तत्र तेजो विधि
मामकमिति तेजो ग्रहणात् ॥ यदादियादिगुतं तेजः प्रकाशः परप्रकाशं समर्थं सितभास्वरूपं जगदखि
लरूपवद्वत् अवभासयते ॥ एवं यच्च ज्वालमानं स्यात्तत्र तेजो जगदवभासकं तेजस्तन्मामकं विधीति विधेति कथ
नादितीयोपार्थो दृष्टव्यः ॥ अन्यथा तन्मामकं विधीयेतावद्भूयात्तेजो ग्रहणमन्तरेणैवेति भावः ॥ ॥ ३४२ ॥
किंच ॥ प्राणा विज्ञा च भूतानि धारयाम्यहमोजसं ॥ पुष्तामि चोषधीः सर्वाः सोमो मृत्वा रसात्मकः ॥ ३४३ ॥

गां पृथिवीं पृथिवी देवतारूपेणावेशय ॥ आजसानिजेन बलेन पृथिवीं धूलिमुच्चिंतुल्यां दृढीकृत्य भूता
नि पृथिव्या धेयानि वस्तून् यद्मेव धारयामि ॥ अन्यथा पृथिवी सिकता भूविद्विशीर्यता धोनिमज्जते
द्वा ॥ येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति मंत्रवर्णात् ॥ सदाधारपृथिवीमिति च हिरण्यगर्भभावापन्नं भगवं
तमेवाह ॥ किंचैतन्मात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमो मृत्वा औषधीः सर्वा द्रीहिर्यवाद्याः पृथिव्या जाता अह
मेव पुष्तामि पृथिवीं रसस्वादुमतीश्च करोमि ॥ ३४३ ॥ किंच ॥ अहं वैश्वानरो मृत्वा प्राणिनां देहमाश्रित
ः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १४४ ॥ अहमीश्वर एवैश्वानरो जाठराग्निमृत्वा ॥ अयमग्नि
यो वैश्वानरो यमंतः पुरुषे येन दमंतं पचते इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितः सन् प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितोऽतः प्रवि
ष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां संयुक्तः संधुक्षितः सन् पचामि पक्वैर्नयामि प्राणिभिर्पुक्तमन्नं चतुर्वि
धं ॥ मध्यं सोऽपलेह्यं चोषं चेति ॥ तत्र यद्दृतेरक्खंडावरखंडा मध्यते पूपादितद्रस्य चर्व्यमिति चोच्यते ॥

॥३४३॥

यत्तु केवलं जिह्वा विलोड्य निगीर्यते सूपोदनदितद्वोऽप्यं यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते किं
चित् इदं वीरुतंगुडरसालाशिखरिण्यादितद्वोऽप्यं यत्तु तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्य वनिष्टं यदुपेतं यथेष्टं
दंडादितच्चेष्टमिति भेदः ॥ मोक्षायः सोऽग्निर्वैश्वानरो यद्भोज्यमन्नं स सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सव्यं
मिति ध्यायतो न्नदोषलेपो न भवतीति पिदुष्टव्यं ॥ किंच ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिश्चा
नमपोहनं चो वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्देवदेव चाहं ॥ ५॥ सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरोत्स
प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुधोऽसंनिविष्टः ॥ स एष ब्रह्म प्रविष्ट इति श्रुतेः ॥ अनेन जीवनात्मनानु
प्रविश्य नमरूपेणाकरवाणीति च ॥ अतो मत्त आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य धानुरूपं स्मृतिः ॥ एतद्विज्ञे
नि पूर्वानुभूतार्थविषया दृष्टिः योगिनां च जन्मांतरानुभूतार्थविषयापि ॥ तथा ज्ञानं विषयोऽयं संयोगजं
भवति योगिनां च देशकालप्रविष्टविषयमपि ॥ एवं कामक्रोधमोहादिव्याकुलचेतसामपोहनं च स्मृतिः

॥३४३॥

ज्ञानयेत्पापश्च मत्त एव भवति ॥ एवं स्वस्य जीवरूपतामुक्त्वा ब्रह्मरूपतामाह ॥ वेदैश्च सर्वैरिन्द्रियादिदेवता
प्रकाशकैरप्यहमेव वेद्यः ॥ सर्वात्मत्वम् ॥ इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्यो दिव्यः स संपणेगिरुत्मान् ॥ ए
कं स हि प्राबहुधा विदं यग्निं यममातरि श्वानमाहुर्विति मंत्रवर्णात् ॥ एष उद्येव सर्वदेवता इति च श्रुतेः
वेदांतकृत् ॥ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तकं वेदव्यासादिरूपेण केवलमेतं वेदेव ॥ वेदविदेव चाहं ॥ कमकां
डोपासनाकांडज्ञानकांडात्मकमंत्रब्राह्मणरूपसर्ववेदार्थरूपं विज्ञाहमेव ॥ अतः साधूनां ब्रह्मणो हि
प्रतिष्ठाहमिमादि ॥ ५॥ ॥ एवं सोपाधिकमात्मानमुक्त्वा क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिद्वयवि
भागिनिरुपाधिकं ब्रह्मात्मानं प्रतिपादयति रूपया समावान्जुनाय त्रिभिः श्लोकेः ॥ द्वविमोप
रूपलोके क्षराक्षर एव चाक्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ ६॥ द्विद्विप्रोऽप्युग्रग्रीकृतौ
पुरुषोऽपुरुषोपाधिबन्धुपुरुषश्चाप्यपदेन्यो ॥ लोके संसारः कोता विद्याहे ॥ क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरती

॥२४४॥

तिक्षरोविनाशकार्यरश्मिरेकः पुरुषः। नक्षरतीयक्षरोविनाशरहितः क्षराक्षरपुरुषस्योत्पत्तिबीजं भावते।
मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः। तौ पुरुषौ च चक्षुर्यमेव भूगवान्॥ क्षरः सर्वाणि धृतानि समस्तं कार्यं जात-
मियर्थः॥ कूटस्थः कूटो यथा यथा वस्त्वाद्यादनेनायथा यथा वस्तुप्रकाशानं च चनं मायेयनर्थोत्तरं॥ तेनाव-
राणां विक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थो भगवन्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्विनानं य-
दक्षर उच्यते॥ केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोक्षर उच्यते इत्यनेन जीवमाहुः॥ तन्न सप्र-
कृ॥ क्षेत्रज्ञस्यैव ह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात्॥ तस्मात्क्षराक्षरशब्दोपाधौ कार्यकारणोपाधौ उभाव-
पि जडावेवोच्यते इत्येव युक्तं॥ १८॥ आभ्यांक्षराक्षरशब्दोपाधौ विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेण।
स्पृष्टेनियमबुद्धमुक्तस्वभाविः॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैकदाहृतः श्लोकत्रयमविवक्ष्य ॥२४४॥
विपर्यययद्वैश्वर्यं॥ उत्तमः उच्छिष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अग्र्यं तविलक्षणः आभ्यांक्षरा

क्षराभ्यां जडरश्मिभ्यामुभयभासकस्तृतीयश्चेतनरश्मिरियर्थः॥ परमात्मैकदाहृतः॥ अन्नमय प्रा-
णमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चेत्येव विद्याकल्पितोत्तमः परमः प्रकृष्टो कल्पितो ब्रह्मपु-
च्छं प्रतिष्ठेत्कृत्वा त्मावसर्वभूतानां प्रयत्नचेतन इत्यतः परमात्मैकतौ वेदांतेष्वयः परमात्मा लोके अ-
यं पूर्णवत्त्वरारब्धं सर्वजादितियावत्॥ आविश्यस्वेकीयया मायाशक्त्या धिष्येयविभक्तिमत्ता स्पृ-
क्षिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशः अवयवः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्तानारायणः।
स उत्तमः पुरुषः परमात्मैकदाहृत इत्यन्वयः॥ स उत्तमः पुरुष इति श्रुतेः॥ १९॥ इदानीं यथा व्याख्या-
तेश्वरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम इत्येतत्प्रसिद्धेनामनिर्वचनेन ईदृशः परमेश्वरो ह मेवेत्या-
त्मानन्दं श्रयति भगवान्। ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं॥ तद्यामपरमं ममेयादि प्रागुक्तं निजमहिमनिर्धारणा-
या॥ ॥ यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ १८॥

॥३४५॥

यस्मात्संसारं कार्येन विनाशिनं मायाप्रयं संसारं दृष्टमश्वाख्यमतीतोपिक्रान्तो हं परमेश्वरो द्दारादपि
मायाख्यादव्याकृतादक्षरात् ॥ परतः परद्रुतिपंचम्यं ताक्षरपदेन क्रयाप्रतिपादितात्संसारवृक्ष
बीजाभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तम उत्कृष्टतमः ॥ अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामध्यासेन पुरुष
पदव्यपदेशाभ्यामुत्तमत्वादस्मिभवामि ॥ लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तमद्रुतिस उत्तमः पुरुष
इति वेद उदाहृत एव ॥ लोके च कविकाव्यादौ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमद्रुतिप्रसिद्धः ॥ कारुण्यतो नरव
दाचरतः परार्थे निपार्थाय बोधितवतो निजमीश्वरत्वं ॥ सच्चिस्वैकं वैपुषः पुरुषोत्तमस्य नारायणस्य
महिमानमहिमानमेति ॥ केचिन्निगूह्यकरणानि विस्मृज्य भोगमस्याययोगममलात्मधियो यतते ॥ ना
रायणस्य महिमानमनंतपारमस्वाद्यन्मृतसारमहंतुमुक्तः ॥ ८॥ ॥ एवं नाम निर्वचनज्ञानि फलमाह ॥ ३४५ ॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तम ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ९ ॥ यो मामीश्वरमेवं

यथोक्तं नाम निर्वचनेनासंमूढो मनुष्य एवायं कश्चित्कृष्णद्रुतिसंमोहवर्जितो जानात्ययमीश्वर एवेति पुरु
षोत्तमं प्राग्व्याख्यातं समांभजेति सेवते ॥ सर्ववित्त्वां स्वात्मानं वेत्तीति सर्वसर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्ष
णेन भक्तियोगेन हे भारत ॥ अतो यदुक्तं मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ समुपान्नामतीत्येतानि
अहमप्यायकलेपतद्रुतितद्रुपपन्ना ॥ यच्चोक्तं १ अहमपि हि प्रतिष्ठाहमिति तद्रुपपन्नतरं ॥ चिदानंद
कारं जलदेहचितसारं श्रुतिगिरां ब्रजस्त्रीणां हारं भवेज्जलधिपारं कृतधियां ॥ विहंतुं मम भारं विदधदवत
रं मुहुरहो मे हे वारं वारं भजत कुशलारं भक्तिने ॥ ९ ॥ ॥ इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति ॥ इति गूढा
तमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नद्या एतद्बुद्ध्या बुद्धिमांसात्प्राकृतकस्य भारत ॥ १० ॥ इत्यनेन प्रकारेण गूढत
मं रहस्यतमं संपूर्णं शास्त्रमेव संक्षेपेणोदमस्मिन् अध्याये मयोक्तं ॥ हे अनघ अव्यसने एतद्बुद्ध्या यो न्योपि क
कश्चिद्बुद्धिमानात्मज्ञानवान्प्रायात् ॥ कृतं सर्वं कृत्यं येन न पुनः कुर्यात्तरयस्यास्ति स तत्कृत्यं च स्यात् ॥ वि

॥२४६॥

विष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्त्तव्यं तत्सर्वं भागत्वे विदिते कृतं भवेत् ॥ न त्वन्यथा कर्त्तव्यं परिसमा-
प्यते कस्यचिदियमिप्रायः ॥ हे पारतत्वं तु महाकुलप्रसूतः स्वयं च वत्सनरहित इति कुलगुणेन स्वगुणे-
न चैतद्ब्रह्माकृतव्योमविषसीति किमवक्तव्यमियमिप्रायः ॥ २४७ ॥ ॥ वंशीविमूषितकरान्नवनरदा-
भात्पीतांबरदरुणविंबफलाधरोष्वात् ॥ पूर्णदुसंदरमुखारविंदनेत्रास्मात्परं किमपितत्वं महं न जने-
॥ १ ॥ प्रमाणतोपि निगदितं कृष्णमाहात्म्यमद्भुतं ॥ न शक्नुवन्ति ये सोढुं ते मृदुनिरयंगता ॥ २ ॥ ॥ २४८ ॥
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता गूढार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता गूढार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥

॥२४६॥

॥ श्रीकृष्णः सहायः ॥ अनंतराध्याये अथ मूलग्रन्थसंततानि कर्मानुबंधानि मनुष्यलेखे इत्यत्र म-
नुष्यदेहे प्रामाण्यकर्मनि सारेण च उपमानावसनाः संसारस्वावांतरमूलत्वेनोक्तास्त्रा अद्वैत्यात्म-
राक्षसी चैति प्राणिनां प्रकृतयेन वमेध्याये सूचिताः ॥ तत्र वेदबोधि कर्मभिज्ञानोपायानुष्ठानप्र-
वृत्तिहेतुः सात्विकी शुभवासना देवी प्रकृतिरित्युच्यते ॥ एवं वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरा-
क्षेण सुसारि सर्वनिर्घप्रवृत्तिहेतुहेतुभूताराजसी ॥ तामसी वा शुभवासना सरीराक्षसी च प्रकृतिरु-
च्यते ॥ तत्र च विषयभोगप्राधान्येन रागप्राबल्यादा सरीलं ॥ हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्यादा स-
सी च मिति विवेकः ॥ संप्रति युशास्त्रानुसारेण न द्विहित इति हेतुभूता सात्विकी शुभवासना देवी
संपत्ता शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूताराजसी ॥ तामसी वा शुभवासनाराक्षस्या-
कथ्येरिकी करणनासरी संपदिति द्वे रात्रयेन भुनाभुनवासनामद ॥ दयाहृप्रजापया देवाश्चासुरा

३४७॥

श्रेयादिश्रुतिप्रसिद्धं मुननामादानायाश्चुमानां हानाय च प्रतिपादयितुं षोडशोध्यस्य आरभ्यते ॥ तत्रा
दौ श्लोकेन येनादेयं देवीसंपदं ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ अत्रयं सत्संश्रुतिज्ञानयोगव्यवस्थिति
ः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च तपो ध्यायनं पञ्चार्जवम् ॥ ॥ शास्त्रोपदिष्टे र्थे संदेहं विना नुष्ठानं निश्चयं ॥ एका
की सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति पथे राहियं वा अभयम् ॥ सत्संश्रुतिः करणश्रुतिनिर्मलता
तस्याः सम्पत्ता भगवत्तत्त्वस्य कृत्रियोग्यता सत्संश्रुतिः परवचनमायानृतादिपरिक्लृप्तं न वा ॥ पर
स्य व्याप्तेन वशीकरणं परवचनम् ॥ हृदये न्यथा कृत्वा बहिरन्यव्यवहरणं माया ॥ अथ यथादृष्टकथन
मनुजमियादि ॥ ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः ॥ पितृकाग्रतया तस्य स्वानुभावारूढव्ययोगः ॥ तयो
र्व्यवस्थितिसर्वदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ यदा तु अमयं सर्वभूतानयदानसंकेतप्रपालनं ॥ ३४७ ॥
॥ एतच्चान्येषामपि परमहंसधर्माणां मुपलक्षणम् ॥ सत्संश्रुतिः श्रवणादिपरिपाकेणांतकरणस्या

संभावना विपरीतभावनादिमलराहियं ॥ ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः ॥ योगो मनोनाशवासनाश्चानु
कूलः पुरुषप्रयत्नस्तान्पां विनिष्ठासंसारिविलक्षणवस्थितिर्ज्ञानवन्मुक्तिः ज्ञानयोगव्यवस्थिति
रियेवं व्याख्यायते ॥ तदा फलं चूते वै देवीसंपदियं दृष्टव्या ॥ भगवद्भक्तिविनांतःकरणसंश्रुतिरयोगा
तया सापि कथिता ॥ महात्मानस्तमां पार्थ देवीप्रकृतिमश्रिताः ॥ न जंयन् न मनसो ज्ञात्वा चूतादिमव्य
यमिति न व मे देवांसंपदि न भगवद्भक्तेरुक्तत्वाच्च ॥ भगवद्भक्तेरतिश्रेष्ठत्वादतया दिभिः संहपाठेन कृ
त इति दृष्टव्यम् ॥ महाभाग्यानां परमहंसानां फलं चूतां देवीसंपदमुक्तांतो न्यूनानां गृहस्थादीनां सा
धनभूतामाह ॥ दानं स्वस्वत्वात्पदानां मन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तः संविभागः ॥ दमो बाह्येन्द्रियसंय
मः ॥ अस्तकालाद्यतिरिक्तकाले मैथुनाभावः ॥ चकारे नुक्तानि कृतिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः ॥
यज्ञश्च श्रौतो गृह्यो जद्रूपमिसादिः ॥ स्मार्त्तदिव्यज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्वि

धः॥ अथ यज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः चकारोक्तानां प्रवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः एत
 त्रयं गृहं स्यात् स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थमुपवदाद्यध्यायनरूपः॥ यज्ञशब्देनैव विधिमहाय
 जोक्तिः संपवेपसाधारणेन ब्रह्मचारिधर्मवक्तृनाथं पृथगुक्तिः॥ तपस्त्रिविधं शरीरादिसप्तद
 शैवस्य माषां वानप्रस्थस्यासाधारणो धर्मः॥ एवं चतुर्णामग्रमाणां मसाधारणा च धर्मानि क्वाच
 तुर्णां विधाना माहो॥ आर्जुनमवक्तृत्वं अदृष्टानेषु आत्तुपुस्वाज्ञानार्थसंगोपनं॥१॥ ॥ अहं सो स
 यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं॥ द्यामृतेषु लोलुबं माद्वंद्वीरचापलं॥ प्राणिवृत्तिवदो हिं
 सातदहेतुत्वमहिंसा॥ सयमनर्थाननुबोधियथा मृताश्च वचनं॥ परैराकोशेताडनेवाकृते सति प्राप्नो
 यः क्रोधस्तस्य तत्कालं ग्रामेन मक्रोधः॥ दानस्य प्रागुक्तेस्त्यागः सन्यासः॥ दमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरंतः
 करणस्योपशमः॥ परस्मैपरोक्षे परदोषप्रकाशनेपैशुनं॥ तदभावोऽपैशुनं॥ द्यामृतेषु दुःस्वितेषु
 मप-

नुकंपा॥ अलोलुबं मत्त्रोलुबं मिंद्रियाणां विषयसंनिधाने पबिक्रियत्वं॥ माद्वंद्वीरचं॥ वृथापूर्वप
 क्षादिकारिष्वपि शिष्यादिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयित्त्वं॥ द्वीरकायप्रवृत्त्यारंभकतत्प्र
 तिबंधिकालोकलज्जा॥ अचापलं॥ प्रयोजनं विना पिवाक्याप्यादिव्यापारयित्त्वं चापलं तदभावः
 :॥ आर्जुनादयोऽचापलांता ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माः॥२॥ ॥ तेजःसमाधृतिः शौचमद्रोहो नातिमा
 नता॥ भयंति संपददैर्यमभिजातस्य भारता॥३॥ ॥ तेजःप्रागल्भ्यं॥ स्त्रीबालकादिभिर्मृदेनैरेषिमा
 यत्त्वं॥ क्षमा॥ सयमपि सामर्थ्यं परिजबहेतुं प्रतिक्रोधस्यानुत्पत्तिः॥ धृतिः देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि त
 दुत्तंभकः प्रयत्नविशेषः येनोत्तंभितानि कर्णनिशरीरे च नावसीदंति॥ एतत्रयं क्षत्रियस्यासाधा
 रणं॥ शौचं आश्रयं॥ अर्थप्रयोगादेमयानतादिराहिर्यं॥ न तु मृज्जलादिजनितं स्वाह्यमत्र ग्राह्यं॥
 तस्य शरीरमुद्गिरूपतया बाह्यत्वेनांतःकरणवासनात्वाभावात्॥ तद्वासनानामेव सात्विकादिभेदं नि

॥३४॥

नानादैव्यासुर्यादिसंपदपत्नेनात्रप्रतिपिपादयिषितत्वात्॥ स्वाध्यायवत्केनचिद्रूपेणवासनारूपत्वे
तदप्यादियमेव॥ द्रोहःपरिनिघांसयात्रास्त्रग्रहणादि॥ तदभावेऽद्रोहः॥ एतद्वैवेक्यस्यासाधारणं
॥ अयर्थमानितात्मनिपूज्यत्वातिशयभावनातिमानिता॥ तदभावोनातिमानिता॥ पूज्येषुनम्रता॥ अ
यंश्रुद्स्यासाधारणो धर्मः॥ तमेतवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसांनारकेन
इत्यादिआयाविविदिषौपकृत्याविनियुक्ताः॥ असाधारणाः साधारणाश्चवाणश्चमधमा इहोपल
भ्यंतो॥ एतौ धर्मा मत्वातिनिषद्यंते॥ देवाश्चसत्त्वमयं॥ संपदंवासनासंततिशरीरां नकालेपुण्यकर्म
तिरनिव्यक्तामजिलक्ष्यजस्यपुरुषस्य॥ तांविद्याकर्मणासमन्वारयेतेपूर्वप्रज्ञाचपुण्यापुण्येनक
र्मणाजवति॥ पापापापेनेयादिश्रुतिस्यः॥ हे शरतेतिसंबोधयन्मुमुक्षुर्वन्मोहवत्वेनपूतवत्त्वमेता
द्वराधर्मयोग्योसीतिसूचयति॥ ॥ आदयत्वेनदेवीसंपदमुक्ताइदानींहयत्वेनासरीसंपदमे

॥३४॥

केनश्लोकेनसंक्षिप्याह॥ ॥ दंभोदयो^{ति}मिमानश्चक्रोद्यपारुष्यमेवच॥ अज्ञानं चाभिजतस्यपार्थसं
पदमासरी॥ ॥ दंभो धार्मिकतयात्मनःस्वापनंतदेवधर्मध्वजित्वं॥ दैर्घ्याधनस्वजनादिनिमि
तोहमेवधारणाहेतुर्विविशेषः॥ अतिमानआत्मन्ययंतपूज्यत्वातिशयाधारोपः॥ देवाश्चअसराश्च
मये प्राजापयाः पस्पृधरेततोसुतेस्तराअतिमानेनैवकस्मिन्मुवेयंजुहुयामेतिस्वेधेवास्पेषुजुहुतश्चे
रुरुस्तेतिमानेनैवपराबहुवुस्तस्मान्नातिमन्येतपराभवस्यहेतुर्नरुवेयदतिमानइतिशतपद्यश्रक
क्तः॥ क्रोधःस्वपरापकारेप्रयुतिहेतुरभिज्वलनात्मकोतः करणयतिविशेषः॥ पारुष्यंप्रयत्नरुस
वदनशीलत्वं॥ चकारोनुक्तानां नाथनूतानांचापलादिदोषाणांसमुच्चयार्थः॥ अज्ञानंकर्तव्याकृतं
व्याकृतव्यादिविषयविवेकाभावः॥ चकारोनुक्तानामभावनूतानामध्यादिदोषाणांसमुच्चयार्थः॥ आ
सरीमस्तरमरादेतुनूतानंरजस्वमोमयीसंपदमशुभवासनासंततिशरीरां नकालेपुण्यकर्मतिरनिव्य

(३५०)

काममिलक्ष्यजातस्य कुरुष्वस्य दंभाया अज्ञानांता दोषावसंवन्ति न तस्य भावा गुणा इत्यर्थः हे पार्थेति
संबोधयन् विभुधर्मालकत्वेन तदयोग्यत्वं सूचयति ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः फलविभागो निधीयते
॥ देवीसंपदौ मोक्षाय निबन्धयामासीमतो माशुचः संपदौ देवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥
यस्य वर्णस्य यस्याश्रमस्य च याविहिता सा विद्वी फलापि संधि रहिता क्रिया सा तस्य देवी संपदः
सा सत्त्वशुद्धिमागवद्भक्तिज्ञानयोगस्थितिपर्यन्ता सती संसारबन्धनादि मोक्षाय ॥ केवल्यो भवति य
॥ अतः सेवापादयोः प्रयोधिभिः ॥ यावत्तस्य शास्त्रनिषिद्धा फलानि संधिपूर्वासाहंकारचराजसीताम
सीक्रिया तस्य सा सर्वायासी संपदः ॥ अतो राक्षस्यपि तदंतर्गतैव सानिबन्धय निष्ठाया संसारबन्धा
य मता संमता ॥ शास्त्राणां तदनुसरिणो वा ॥ अतः सा हेयैव प्रयोधिभिरित्यर्थः ॥ तत्रैवं सति अहंकारा संप
दायुक्त इति सिद्धिं न मर्जुनमाश्वासयति नगवान् ॥ माशुचः अहंकारा संपदायुक्त इति शंकया शोकमनुता

(३५१)

पंमाकाशः ॥ देवीसंपदममिलक्ष्यजातोऽसि ॥ प्राणार्जितकणोऽन्योऽपि कल्याणश्च यमसि ॥ हे पांडव पांडु
पुत्रे धन्येऽपि देवीसंपदसि धाकिं पुनस्त्वयीति नान्क ॥ ५ ॥ ननु भवतुराक्षसी प्रकृतिरास्य म
तं नृताशास्त्रनिषिद्धक्रियेभ्यस्त्वेन सामान्यात् कामोपज्ञां प्राधान्यं प्राणहिंसा प्राधान्याभ्यां क्वचि
द्देवेनैव पदेनोपपन्नैः ॥ मानुषी तु प्रकृतिस्तृतीया पृथगस्ति ॥ अथाः प्राजापयाः प्राजापतौ पितरि ब्रह्मव
र्यमृषु देवामनुष्या अस्तरा इति श्रुतेः ॥ अतः सापि हेयकोटावुपादेयकोटौ वा ब्रह्मव्ययत आह ॥
द्वौ भूतसर्गौ लोके स्मिन् देव आस्तर एव च ॥ देवो विस्तरनाः प्रोक्त आस्तरं पार्थ मे श्रुत्वा ह्री ॥ अस्मि
न लोके सर्वस्मिन् अपि संसारमार्गे द्वौ द्विप्रकारौ भवतु संगौ मनुष्यसंगौ भवतः को तौ देव आस्तु न
तुराक्षसो मानुषो वा धिक् संगोस्तीत्यर्थः ॥ यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ
रागद्वेषावजिह्वय धर्मपरायणो भवति स तदा देव ॥ यदा तु स्वभावसिद्धरागद्वेषप्राबल्येन शास्त्रद

॥३५१॥

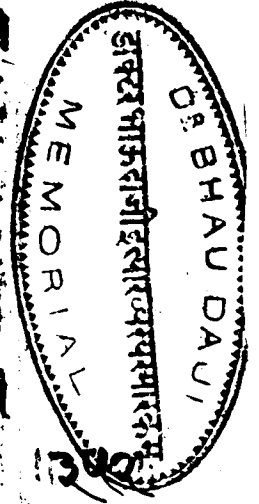
संस्कारमन्त्रिभूयाधर्मपरायणोऽभवति स तदाऽस्मरति द्वैविध्योपपत्तेः ॥ न हि धर्मो धर्मोऽप्यन्तर्गताया कोऽपि
रस्ति ॥ तथा च श्रूयते ॥ इयाह प्राजापया देवाऽस्मरांश्च ततः कनीयसा एव देवाऽप्यायसा अस्मरा इति
॥ दमदानदया विधिपरेनुवाक्ये त्रयाः प्राजापया इत्यादौ दमदानदयारहिता मनुष्या अस्मरा एव संतः
केनचित्साधयेण देवा मनुष्या अस्मरा इत्युपचर्यत इति नाधिक्यावकाशः ॥ एकेनैव दइयक्षणे प्र
जापतिना दमरहितान् मनुष्यान् प्रतिदमोपदेशः कृतः ॥ दानरहितान् प्रतिदानोपदेशः ॥ दयारहिता
न् प्रतिदयोपदेशः ॥ न तु विजातीया एव देवास्मर मनुष्या इह विवक्षिताः ॥ मनुष्याधिकारत्वात् सास्त्रे
स्य ॥ तथा चाते उपसंहरति ॥ तदेतदेवैषा देवी वागुन्मुवदति स्तनयितुर्दृष्ट इति दाम्पत्यद्वन्द्वद्वय
मितितदेतच्च अंशिक्षेदं दमदानदयामिति तस्माद्वाक्षसी मानुषी च प्रकृतिरास्यमिवांतर्भवतीति युक्त
मुक्तं द्वौ भूतसर्गो विति ॥ तत्र देवा भूतसर्गो मयात्वां प्रतिविस्तरशो विस्तरप्रकारः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञ

॥३५१॥

लक्षणो द्वितीयेन कलक्षणो द्वादशे ॥ ज्ञानकक्षणे त्रयोदशे ॥ गुणातीतलक्षणो चतुर्दशे ॥ इह चानयमि
यादिना ॥ इदानीमास्मरं भूतसर्गो मम द्वचने विस्तरशः प्रतिपाद्यमानं वंशुत्पुहानार्थमवधारयस्मि
म्यक्तया ज्ञातस्य हि परिचर्जनं वाक्येते कर्तुमिति ॥ हे पाथेति संबन्धे स चनेनानुपक्षणीयतां दर्शयति
॥ ६ ॥ ॥ वर्जनीयामासरो सपदं प्राणिविशेषणतया तानहमियतः प्रोक्तं नैदं दूनातिः श्लोकैर्विहो
रति ॥ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानविदुरास्मराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सयं ते प्रविद्यते ॥ ७ ॥
प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयधर्मचकारांतत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं च ॥ एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्म
चकारांतत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं च ॥ अस्मरं स्वभावाज्जनानजानंति ॥ अतस्ते पुनश्चोचं द्विविधं
नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तानसं च प्रियहितयथार्थमापणं विद्यते ॥ शौचसययोराचारं तं ज्ञा
येपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानं ॥ अशौचा अनाचारा अगृह्यवादिनेत्यस्मरामा

॥३५२॥

याविनः प्रसिद्धाः ७ ननु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयोः प्रतिपादकं वेदाख्यं प्रमाणमस्ति नि
 दृष्टिं नगावदाज्ञास्यं सर्वलोकप्रसिद्धं तदुपजीवीनि च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि संति कथं प्रवृ
 त्तिनिवृत्ति तत्त्वज्ञानाद्यज्ञानेन यत्राज्ञा ह्युचिनां शासितरिभावात्सति कथं तदननुष्ठाने
 न नोचाचारादिरहितत्वं दुष्टानां शासितुर्भावात्तपिलोकवेदप्रसिद्धत्वादत आह ॥ अस्य म
 प्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरी अपरस्परसंज्ञत किमन्यत्कामहेतुकं ॥ ८ ॥ अस्य मबाधिततात्पर्यवि
 षयं तत्त्वावेदकं वेदाख्यं प्रमाणं तदुपजीविपुराणादि च नास्ति यत्र तदस्य वेदस्वरूपस्य प्रसूतसिद्ध
 त्वेपितत्प्रमाणान्न्युपगमादिशिष्टाज्ञावत् ॥ अतएव नास्ति धर्मधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था ॥ हेतुर्यस्य
 तदप्रतिष्ठं ॥ तथानास्ति शुक्लपुनयोः कर्मणोः फलदाते श्वरो नियं गायस्य तदनीश्वरते आसुरा
 जगदाहः ॥ बलवत्याय प्रतिबंधाद्देवस्य प्रमाण्यं तेन मन्यंते ततश्च तद्बोधितयोर्धर्मधर्मयोरी

श्वरस्त्वानंगीकाद्यथेष्टाचरणेन ते पुरुषार्थश्च दृश्यते ॥ शास्त्रैकसमाधिगम्यं धर्माधर्मस
 हायेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा परमेश्वरेण रहितं जगदिष्यते चेत्कारणाभावात्कथं तदुत्पत्तिरित्याशंक्य
 हा ॥ अपरस्परसंज्ञतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगाच्च संज्ञतं जगत्कामहेतुकं काम
 हेतुकमेव कामहेतुकं ॥ कामातिरिक्तकारणाभ्युपगमः ॥ ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं नेत्याह ॥ किमन्यत् ॥
 अन्यददृष्टं कारणं किमपि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ अदृष्टांगीकारे पितृविद्गुणस्वभावे पर्यवसानात् ॥ स्वाभावि
 कमेव जगद्वैचित्र्यमस्तददृष्टसंभवदृष्टकल्पनानवकाशात् ॥ अतः काम एव प्राणिनां कारणं न
 न्यददृष्टेश्वरादीमाहुरितिलोकायतिकदृष्टिरियं ॥ दूर्यदृष्टिः शास्त्रीयदृष्टिवदिष्टेव यात्रां कथ
 हा ॥ एतादृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मनो लब्धुं यः ॥ प्रभवंकुप्रकर्माणाः क्षयाय जगतो हिताः ॥
 एतां प्रागुक्तां लोकायतिकं दृष्टिमवष्टभ्या लब्धुं नष्टात्मनो नष्टपरलोकसाधनाः ॥ अलम्बुध

॥३५३॥

योदृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतयः॥ उग्रकर्माणोऽहिंसाः अहिताः शत्रवोऽज्ञातः प्राणिनां तस्य ह्ययायव्या
घ्नसर्पादिरूपेण प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते॥ तस्मादिदं वृष्टिरयं ताधोगतिहेतुतया सर्वात्मना अयेथिनि
रयहेयैवेत्यर्थः॥ ॥ ते च यदा केनचित्कर्माणामनुष्ययोनिमापद्यते तदा॥ ॥ काममाश्रित्य दुः
पूरं दंसमानमदान्विताः॥ मोहाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तयन्ति शुचिव्रताः॥ ॥ कामं तत्तद्वद्वैवि
ष्यानि लाषंडः पूरं पूरयितुमशक्यं दंभेनाधार्मिकेऽपि धार्मिकत्वरूपेण॥ मानेनापूज्यत्वे
पि पूज्यत्वरूपेण॥ मदेनोक्तविशेषाधारोपेण॥ महदवधारीणां हेतुना चिताः॥ अस्मद्ग्राहान्
अश्रुते निश्चयान् अनेन मंत्रेणोमादेवतामाराध्य कामिनीनां माकर्षणं करिष्यामः॥ अनेन मंत्रेणोमादे
यतामसाद्य महानिधनसाधयिष्यामव्यादिदुराग्रहहृत्पान् मोहादविवेकाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तयन्ति
शुचिव्रताः अश्रुचीनिश्चयानादिदेशोक्तिवत्तदवस्थाद्यन्तरीचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि

॥३५३॥

व्रतानियेषां तेषु शुचिव्रताः प्रवर्तयन्त्यनुज्ञाया वैदिके दृष्टफलेक्षु देवताराधनादाविति शेषः॥
एतादृशाः पतन्ति नरके शुचावियग्रिमणान्वयः॥ ॥ एतानि वपुनर्विद्वानिष्टि॥ ॥ चिन्तामपरि
मेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः॥ किमोपनोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥ ॥ चिन्तामासीद्ययो
गक्षेमोपायालेचनात्मिकां॥ अपरिमेयामपि रिमेयविषयत्वात्परिमातुमशक्यां॥ प्रलयोत्तरां मेवां
तोषस्योक्तां प्रलयांतां यावज्जीवमनुवर्तमाना मितियावत्॥ न केवलमशुचिव्रताः प्रवर्तयन्ति किंत्वे
तादृशी चिन्तां चापाश्रिता इति॥ समुच्चयार्थश्चकारः॥ सदानंतं किं अपरा अपि न कदाचित्पारलौकि
कचिन्तायुताः किंलु कामोपनोगपरमा॥ काम्यंत इति कामाः दृष्टाः शत्रूदयो विषयस्तदुपनोगर
यपरमः पुरुषार्थनिधमिदिर्येषां ततथा॥ पारलौकिकमुत्तमं सारवं कुतो न कामयते तत्राह॥ एतावद्
ष्टमेव संसर्गं नान्यदेतच्छरीरवियोगे मोक्षं सारवमस्ति॥ एतत्कामातिरिक्तस्य नोक्तुरभावादिनिश्चिता

॥३५४॥

वनिश्चयवतः॥ तथा च बहस्यसूत्रं॥ चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः॥ काम एवैकपुरुषार्थ इति च॥ तदं
दशा अस्तरा॥॥ आशापात्रात्तैर्बन्धः कामक्रोधपरायणाः॥ इह ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंच
याच्चा॥२॥ अत्राव्योपायार्थविषया अत्रनवगतोपायार्थविषयावाप्राथम्यात् आशास्तारवपात्राद
वबन्धनहेतुस्तत्पात्रास्तेष्वंशैः समुहैर्बन्धा इव श्रेयसः प्रत्याव्येतत्तत्राक्षयनीयमानाः काम
क्रोधौ परमयनमाश्रेयेष्वर्थात् कामक्रोधपरायणाः॥ स्त्रीव्यतिकराभिलाषपरानिष्ठा जित्वा पात्रास
दापरिग्रहीता इति यावत्॥ हे ईश कर्तुं चिदंते कामभोगार्थं नित्यमर्थमन्यायेन परस्वहरणादिना
अर्थसंचयान्न धनराशीन्संचयानिति बहुवचनेन धनप्राप्तावपि तद्वद्वानुवृत्तेर्विषयप्रतिवर्धमानत्
त्वात्स्फुटोत्पत्तिरिति॥२॥ ॥ तेषामिदं धनलक्षणमुद्यत्तमनोराज्यकथनेन विवरोति॥ इदं
मध्यमया लब्धमिदं प्राप्ते मनोरथं इदमस्तीदमपि मे न विषयति पुनर्धनं॥३॥ इदं धनमध्यमि

॥३५४॥

इदानीमनेनोपायेन मया लब्धं॥ इदं तदन्यत्तमनोरथं मनस्तृष्टिकरं शीघ्रमेव प्राप्ते॥ इदं परैव संचितं
भगवहेति इदमपि बहुतरं न विषययोगा मिनि संवत्सरे पुनर्धनमेव धनलक्षणा कुलाः पतन्ति नरकेऽशुचवि
यग्रिमिणान्वया॥३॥ ॥ एवं लोके प्रपंचतदजि प्रायः कथनेनैव तेषां क्रोधं प्रपंचयति॥ असौ मया हत
ः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि॥ ईश्वरो हं महं भोगी सिद्धो हं बलवान्मुखी॥४॥ असौ देवदत्तमानामया ह
तः शत्रुरिति दुर्जय अत इदानीमनोयासेन हनिष्ये च हनिष्यामि अपरास्त्वानपि शत्रून् न कोपिमस्व
ना ज्जीविष्यतीत्यस्यार्थः॥ चकारान्ते केवलं हनिष्यामि तावत्किंतु तेषां दारधनादिकमपि ग्रीहीष्या
मीयमि प्रायः॥ कुतस्तवेतादृशं सामर्थ्यं त्वत्पुत्रानां त्वदधिकानां वा शत्रूणां संवदादियत् आह ईश्व
रो मम केवलमानुषायेन मत्पुत्रोधिको वा कश्चित्स्यात्॥ किमेते करिष्यन्ति वराकाः सर्वथानाप्तिं संपु
त्सः कश्चिदियनेन सि प्रायेण शत्रून् विवरोति॥ अस्माहं भोगी सर्वमिगिपकरो रूपेतः सिद्धो हं पुत्र

द

॥३५५॥

भयादिभिः सहायैः संपन्नः स्वतोपि बलवान्नृजोऽस्तीति ॥ सत्तवीर्यं यानीरोगः ॥३५॥ ॥ ननु धनेन कुलेन वा क
श्चित्बुद्ध्यः स्यादित्यत आह ॥ आद्योऽपि जनवानस्मिको न्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यद्येदास्यामिमोदि
ष्यदुत्तमानविमोहिताः ॥३५॥ ॥ आद्योऽधनी अपि जनवान्कुलीनोऽप्यहमेवास्मि ॥ अतः को न्योऽस्ति
सदृशो मयानकोपीत्यर्थः ॥ यागेन दानेन वा कश्चिद्बुद्ध्यः स्यादित्यत आह ॥ यद्येदायागेनाप्यन्या नत्रिभ
विष्यामि ॥ दास्यामि धनेन स्तावके न्योऽनदादिन्यश्च तत्तत्र मोदिष्ये मोदं हर्षं लप्स्ये न त्रिष्यादिभिः सैवैव मज्ञा ह
नेन विवेकेन विमोहिता विविधं मपरंपरां प्रापिताः ॥३५॥ ॥ अनेकचित्तविचारांता मोहजालसमाह
ताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरेकेऽमुच्यते ॥३६॥ ॥ उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तत्तदुष्टसंकल्पैर्विधिं
तायतो मोहजालसमाहताः मोहोहिता हि तव स्तविवेका समर्थं तदेव जालमाकर्षणं त्वत्वेन बंधहे
तुत्वात् तेन सम्प्राप्यताः सर्वतोर्वेष्टिता मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवन्नीहता इत्यर्थः ॥ अतएव स्वान्तर्

वि
॥३५५॥

दा

दृसाधनेनैव पिकामजोगे प्रकृतौ से सर्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरेके वैतर
ण्योऽवमुच्यते विमूचश्चेष्टादिपूर्यते ॥३६॥ ॥ ननु तेषामपि केषां चिद्देहिककर्मणि यागदानदौ प्रवृत्तिर्दृश्या
दयुक्ते नरेके पतन्ति मिति नेत्याह ॥ आत्मसंभावितास्तद्व्याधनमानमदान्विताः ॥ यजते नाम यज्ञैस्तदं
मेना विधिपूर्वकः ॥३७॥ ॥ सर्वगुणविशिष्टावयमियात्मनैव संज्ञाविताः पूज्यतां प्रापितान् तदुसाध
नैः कैश्चित् ॥ स्तब्धाः अन्मन्त्राः यतो धनमानमदान्विताः ॥ धननिमित्तो यो मान आत्मनि पूज्यत्वात् त्रयस्या
सस्त्रनिमित्तश्च ये सदाः परस्मिन् गुर्वादिविषयपूज्यत्वात् निमानस्तात्यामन्वितास्ते नाम यज्ञैर्मानमिमांसे
यज्ञैर्न तांस्तिकैर्दृष्टितः सोमयाज्ञादिनाममात्रसंपादकैर्विधिपूर्वकं विहितं गौतिकर्तव्यता
रहिते दं न धर्मध्वजितयन्तु अघ्नया यजते ॥ अतस्तत्फलमज्ञानं न वंतीत्यर्थः ॥३७॥ ॥ यद्येदा
स्यामीयादिसंकल्पेन दं नाहंकारादिप्रधनेन प्रवृत्तानामासराणां बहिरंगसाधनमपि यागदानादिका

॥३५६॥

कर्मनसिद्धतिः॥ अंतरंगासाधनं तु ज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादिषु ते दूरापास्तमेवेत्याह॥ ॥ अहंकारं
बलं दर्पकामं क्रोधं च संश्रिताः॥ मामात्मा परदेहेषु प्रविष्टं ते न्यस्य कः॥ ॥ अहंमभिमानरूपयो
हंकारः स सर्वसाधारणः एते त्वारेपिते गुणौ रात्मनो महत्त्वं निमानमेहंकारं॥ यथा बलं परपरिज्वलि
मित्रं नारीरात सामर्थ्यविशेषः॥ दर्पेण वधीरणा रूपं नृपाद्यतिक्रमकारां चित्रदोषविशेषः॥
काममिष्टविषयाभिलाषः॥ क्रोधमनिष्टविषये द्वेषः॥ चकारात्परगुणासहिष्णुत्वरूपं मात्स्यमिव
मन्यांश्च महते दोषान् संश्रिताः॥ एतादृशा अपि पतितास्तव भक्त्या पूताः संतो नरैकेन पतिष्यंतीति
चेन्नेत्याह॥ मामीश्वरं ज्ञातं मात्मपरदेहेषु॥ आत्मना तेषामासुराणां पेषां च तत्पुत्रजायदीनां दे
हेषु प्रेमास्पंदेषु तद्बुद्धि कर्मसाक्षितया सत्तमपि प्रेमास्पदमपि दुर्देवपरिपोकितप्रविष्टं तः॥ इ
श्वरस्य ममत्वाभने कृतिस्मृतिरूपं तदुक्तार्थं निश्चयनपराशुरवतया तदीति वचनं मे प्रदेष्टुं कुर्वे

॥३५६॥

तः॥ नृपाद्यालंघनमेव हितप्रदं प्रदतिप्रसिद्धलेके॥ ननु गुर्वदयः कथं तान् ननु त्रासतितत्रा
ह॥ अन्यस्य का गुर्वदीनां वैदिकमार्गस्थानां कर्तव्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः॥ अ
तस्ते सर्वसाधनं नृपानरकरवपतंतीत्यर्थः॥ मामात्मा परदेहेष्वस्य पराव्याख्या॥ स्वदेहे परदेहे
षु च विद्वेन स्थितं मो प्रविष्टं तोयजं ते दं न वसेषु अध्याया अभावादीनां तानोद्येव पीडनवति
॥ तथा पश्चादीनामप्यविधिना हिंसया चैतन्ये द्राह्मात्रमवशिष्यते इति॥ अपराधारव्या॥ आत्म
देहे जीवानां विष्टे भगवत्पुत्री विग्रहे वास्तुदेवादि समखे मनुष्यत्वादिति मात्मा प्रविष्टं तः॥ त
था परदेहेषु न तदेहेषु प्रद्विदादि समखे षु सर्वदा विद्विंते मां प्रविष्टं तदुतियो जना॥ उक्तं हि
नवमो॥ अवे ज्ञानं तिमि सदा मनुषी तानुमाश्रितं॥ परं तावमज्ञानं तो मम दूतमहेश्वरं॥ मोघांशं
मोघकर्मणो मोघज्ञानाविचेतसः साक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिमोहिनीं श्रिता इति॥ अव्यक्तं व्यक्ति

॥३५७॥

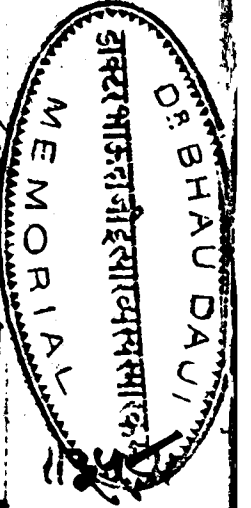
मापन्नं मन्यते मामबुधयः इति चान्यत्रा तथा च मज्जीये द्वेषान्न च क्षयापूतता तेषां संभवतीत्यर्थः ॥ ८॥
 तेषां बहुपया कदाचिन्निस्तारः स्यादिति नेयाह ॥ तानि हं द्विषतः क्रूरान्ते सारे पुनराधमान् सिपा
 उस्त्रमश्रुमानासरीधेवये निष्ठा ॥ ९॥ तान् ममागतिपक्षान् द्विषतः साधुनां च क्रूरान् द्विषा
 परान् अतानाधमानिति निर्दिष्टान् ज्ञात्वा संततमश्रुतमश्रुतकर्मकरिणो ह सर्वकर्मफलदाते श्वरः स
 सारे धेवनरकसंसारमार्गेषु सिपामि पातयामि नरकागतोऽस्मात्सरीधेवाति क्रूरसत्त्वाद्युसर्पादिय
 निष्ठुतत्रकर्मवासनानुसारिणो हि पापीयनुषज्यते ॥ एतादृशेषु द्वेषिषु नास्ति मे मेश्वरस्य कृपे इत्यर्थ
 ॥ तथा च अतिः ॥ अत्र कपूयचरणान् अश्वो हयं ते कपूयं बोमिमो यथै रनश्वये निवाश्वकारयो
 निवाचांडालये निवेति ॥ कपूयचरणान् कृत्स्नं कुमाणा ॥ अश्वो ह ॥ शीघ्रमेव ॥ कपूयं कुसितायो
 निमापद्यंत इति अन्ते रर्थः ॥ अतएव पूर्वपूर्वकर्मिणुसारिणान् श्वरस्य वैषम्ये नैर्घृण्यवा ॥ तथा च पर

॥३५७॥

मार्षसूत्रं ॥ वैषम्ये नैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयतीति ॥ एवं च पापकर्मण्येव तेषां कस्मात्ति भग
 वान् नृतेषु तद्दीप्तस्त्वात् ॥ कारुणिकत्वे पितानि ननाशयति तन्नाशकपूयपोषयसात् ॥ पूयपोषय
 यं न कारयति तेषाम्येयत्वात् ॥ न ह ॥ श्वरः पाषाणेषु यवां कुरान् करोति ॥ इ श्वरत्वादयोग्यस्यापि योम्य
 तां संपादयितुं शक्नोतीति चेत् ॥ शक्नोत्येव ॥ समसं कल्पत्वात् ॥ यदि संकल्पयेत् ॥ न तु संकल्पयति ॥ अ
 ज्ञानलंघिषु स्वसक्तद्वेषिषु दुर्गमसु अप्रसन्नसु ॥ अतएव अयते ॥ एष ह्येव साधुकर्मकारयति तं
 यमुन्निर्नेष्यते ॥ एष वा साधुकर्मकारयति संयमघो निनीषत इति ॥ येषु प्रसीदकारणमस्त्याज्ञापाल
 नादितेषु प्रसीदति ॥ येषु तद्वैपरीयं ते पुनः प्रसीदति ॥ सति कारणे कार्यं ॥ कारणाभावकार्यसाव
 इति किमत्र वैषम्यं ॥ परान्तु तेषु ते रिति न्याय्यं ॥ अंततो गता किंचिद्वैषम्यापादाने महामायात्वादो
 षः ॥ ११॥ ॥ न नृतेषां मपि क्रमवद्बहूनां जन्मनामंते अथोपविष्यति नेयाह ॥ आसरीयानि

॥३५८॥

मापन्नामृदाजन्मनिजन्मनि ^{नि३}मामप्राप्यैवकौतयेततोयांयद्यमंगतिः॥ ^{म३}येकदचिदासरीयो
निमापन्नास्तैजन्मजन्मनिमृदास्तमोबहुकृतेनाविवेकिनःततस्तस्मादपियांयद्यमंगतिंनिरुष्टतमो
गतिंमामप्राप्येतिनमत्प्राप्तौकदचिदात्रैकाप्यस्तिअतोमदुपरिष्टंवेदमार्गंप्राप्यैवकौतयेतएवकारस्तिथि
कृत्वावरादिषुवेदमार्गंप्राप्तिस्वरूपायोग्यतांदृश्यति॥तिनायंततमोबहुकृतेनैवदमप्राप्तिस्वरू
रूपायोग्यास्तिवापूर्वपूर्वनिरुष्टयोनितोनिरुष्टतमामधमायोनिमृत्तोत्तरगच्छेयर्थः॥हेकौतयेति
निजसंबंधकथनेनत्वमितोनिसूत्रादितिसूचयति॥यस्मादेकदचिदासरीयोनिमापन्नानामुत्तरो
त्तरनिरुष्टतरेनिरुष्टतमयोनिलोभोनवतत्प्रतीकारसामर्थ्यमयंततमोबहुलत्वात्तस्माद्याव
न्मनुष्यदेहलानोस्तितावन्महतापिप्रयत्नेनासर्गसंपदपरमकष्टतमायाःपरिहारायत्वरयैवय
थात्तत्किदैवीसंपदनुष्ठेयाश्रयोर्थितिर्यथातिर्यगादिदेहप्राप्तौसाधुनानुधानायोग्यत्वाच्चकद

पिनित्तारोस्त्रीतिमहत्संकटमापद्येतेतिसमुदायार्थः॥तदुक्तं॥इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सांनरोसियः
गत्वानिरोधंस्थानंसंरुजःकिंकरिष्यतीति॥२५॥॥नन्वासरीसंपदनंतनेदवतीकथंपुरुषायुषेणा
पिपरिहर्तुंशक्येतेयात्रांवापतांसंक्षिप्याह॥॥त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनान्नमात्मनः॥कामःक्रो
धस्तथालोभस्तस्मादेतत्रयंयजेत्॥२६॥॥इदंत्रिविधंत्रिप्रकारंनरकस्यप्राप्तौद्वारंसाधनं॥सर्व
स्यात्रासर्गःसंपदोमूकमृतमात्मनो नान्नान्सर्वपुरुषाथयोग्यतासंपादनेनायंताधमयोनिप्रा
पकंकिंतदियतत्राह॥कामःक्रोधस्तथालोभइतिप्रागव्याख्यातं॥यस्मादेतत्रयमेवसर्वनिर्घमू
लंतस्मादेतत्रयंयजेत्॥एतत्रययागेनैवसर्वाप्यासरीसंपदयुक्ताभवति॥एतत्रययागश्चउत्प
न्नस्यविवेकेनकार्यप्रतिबंधस्ततःपरंचानुत्पत्तिरितिदृष्टव्यं॥२७॥॥एतत्रयंयजतःकिंस्यादि
तितत्राह॥एतैर्विमुक्तःकौतयेतमोद्वारंस्त्रिभिर्नरः॥आचर्योत्तमःअयस्ततोयातिपरांगतिं॥

॥३५॥

॥२२॥ एतैः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारेर्नरकसाधनैर्विमुक्तो रहितः पुरुष आचरयात्मनः श्रेयोय
धित्वेदबोधितहेतुतेयपूर्वहिकामरागप्रतिबन्धः श्रेयोनाचरतियेन पुरुषार्थः सिध्येत् ॥ अश्रेयश्चाच
रतियेन निरयपातः स्यात् ॥ अधुना तत्प्रतिबन्धरहितः सन्न श्रेयोनाचरति श्रेयश्चाचरति ततरेहिकं द
सखमनुसृत्य सम्यग्धीद्वारा योतिपरंगतिमोक्षं ॥ २३ ॥ यस्मादश्रेयोनाचरणास्य श्रेयश्चाचरणास्य
च शास्त्रमवनिमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात् तस्मात् ॥ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य प्रवर्तते कामकार
तः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परंगतिं ॥ २४ ॥ निष्पद्यते नु शिष्यतेः पूर्वधिबोधितेनेनेति
शास्त्रवेदः तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धो विधित्तिरिति शब्दः कुर्यान्न कुर्यादियेव प्रवर्त
नानि वर्तनात्मकः कर्तव्या कर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यस्तं शास्त्रविधिं विधिनिषेधातिरिक्तमपि
अहमप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधि शब्दः ॥ उत्सृज्य अश्रेय्यापरिहृत्य ॥ कामकारतः स्व

॥३५॥

मात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति यः स सिद्धिं पुरुषार्थं प्राप्ति योग्यतामंतःकरण
शुद्धिकर्माणि कुर्वन् अपि नाप्नोति न सुखं न हि कं नापि परामुत्सृज्य गतिस्वर्गमोक्षं ॥ २३ ॥ यस्माद
वा ॥ यस्माच्छास्त्रप्रमाणं ते कार्यकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहं सिद्धिं ॥
यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्वपुरुषार्थयोग्यस्तस्मात्ते तव श्रेयो
र्थिनः कार्यकार्यव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रवेदतदुपजीविस्मृतिपुराणा
दिकमेव प्रमाणं बोधकं नान्यत् तत्त्वे साबुधवाक्यादी यानि प्रायः ॥ एवं च दूहकमीशिकारज्जुमौशा
श्च विधानेन कुर्यान्न कुर्यादियेव प्रवर्तनानि वर्तनानिरूपणवैदिकलिङ्गदिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषि
ध्यं च ज्ञातानि निषिध्यं च ज्ञानविहितं सुत्रियस्य युधादिकर्म कर्तुमहं सिसृक्षुः प्रियं तमिदं ॥ अत
वमस्मिन्नाश्रये सर्वस्याश्रयस्योः संपदो मूलमृतानुसवाश्रयः प्रापकान्सर्वश्रेयः प्रतिबन्धकान्

॥३५॥

॥२२॥ ॥ एतेः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारे नरकसाधनैर्विमुक्तो रहितः पुरुष आचरयात्मनः श्रेयोय
 धित्वेदबोधितहेतुतेयपूर्वहिकामरागप्रतिबन्धः श्रेयोनाचरतियेन पुरुषार्थः सिध्येत् ॥ अश्रेयश्चाच
 रतियेन निरयपातः स्यात् ॥ अथनातत्प्रतिबन्धरहितः सन्न श्रेयोनाचरति श्रेयश्चाचरति तत्तरेहिकं द
 सरयमनुभूय सम्यग्धीद्वारायेति परंगतिमोक्षं ॥ २३ ॥ ॥ यस्मादश्रेयोनाचरणस्य श्रेयश्चाचरणस्य
 च शास्त्रमवनिमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वादातस्मात् ॥ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य प्रवर्तते कामकार
 तः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परंगतिं ॥ २४ ॥ ॥ निषेधेन नु शिष्यतेः पूर्वविधिप्रतेनेनेति
 शास्त्रवेदः तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धी विधिलिङ्गादिशब्दः कुर्यान्न कुर्यादियेवं प्रवर्त
 नानि वर्तनात्मकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यस्तं शास्त्रविधिं विधिनिषेधातिरिक्तमपि
 ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्दः ॥ उत्सृज्य अश्रेयश्चाचरयापरिउज्य ॥ कामकारतः स्व

॥३५॥

मात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति यः स सिद्धिं पुरुषार्थं प्राप्सियोग्यतामंतःकरण
 शुद्धिकर्माणि कुर्वन्नापि नाप्नोति ॥ न सुखं न हि कं नापि परामुत्सृज्य गतिं स्वर्गं मोक्षं च ॥ २५ ॥ ॥ यस्माद
 वो ॥ ॥ यस्माच्छास्त्रप्रमाणं ते कार्यकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहं सि ॥ २६ ॥
 यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्वपुरुषार्थयोग्यस्तस्मात्ते तव श्रेयो
 र्थिनः कार्यकार्यव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रवेदतदुपजीविस्मृतिपुराणा
 दिकमेव प्रमाणं बोधकं नान्यत् तत्त्वे साबुधवाक्यादी यानि प्रायः ॥ एवं च दूहकमीधिकारमौशा
 स्त्रविधानेन कुर्यान्न कुर्यादियेवं प्रवर्तनानि वर्तनानिरूपेण वैदिकलिङ्गादिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतीच
 द्यं च ज्ञातानि विधिवं ज्ञानविहितं सन्नियस्य युष्मादिकर्म कर्तुमहं सि सत्सु शिष्यपयति मियर्थः ॥ न दे
 वमस्मिन्नाश्रये सर्वस्याश्रयः संपदामूलमृतानुसवाश्रयः प्रापकान्सर्वश्रेयः प्रतिबन्धकान्

३६५

महादोषान्कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोर्थिनश्च दधानतया शास्त्रप्रवणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठान
परेणानवितव्यमिति संपद्य विष्णोः प्रदत्तान्मुखेन निश्चरितः ॥ २४ ॥ रतिः श्रीमद्भगवद्गीता गूढार्थदीपिका
यांघोडशोऽप्ययः ॥ ॥ त्रिविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति केचिन्नास्त्रविधिं ज्ञात्वा प्यश्रयतयो मुत्स
ज्यकामकारमात्रेय किंविदमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वादसुराः ॥ केचिन्नास्त्रविधिं ज्ञात्वा
दधानतया तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्जयन्ते विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति
पूर्वाध्यायं ते सिद्धं ॥ ये तन्नास्त्रीये विधिमात्रं स्मरन्ति तेऽप्यश्रयतयो बद्धा बहुरमात्रे
ण निषिद्धं वर्जयन्ते विहितमनुतिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविष्णुपेक्षया लक्षणो नास्ति साधमेयं अद्या
पूर्वकानुष्ठानलक्षणो न च वेदसाधमेयान्विताः किमसुरैर्धर्मवन्तु किं वा देवैश्चिन्मयधर्मदर्श
नादेककोटिनिश्चायकादर्शनान्च संदिहानः ॥ श्रीभगवन्वाच ॥ ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य जते
॥ अजुन उवाच ॥ ॥

॥ ३६५ ॥

अध्यायान्विताः शतेषां निष्ठातुका कृष्णसत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥ ॥ ये पूर्वो ध्यायेन निष्ठिताः न देवव
शास्त्रानुसारिणः किन्तु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्य आलस्यं दिवशादनादयनासरव
दश्रद्धयानाः किन्तु दृष्टव्यवहारानुसारेण अध्यायान्विता ये जन्ते देवपूजादिकं कुर्वन्ति तेषां तु शास्त्रवि
ध्युपेक्षा अध्यायपूर्वनिष्ठितदेवास्त्रविलक्षणानां निष्ठाकाकीदृशीतिषां शास्त्रविध्यनपेक्षा अ
ध्यापूर्विका च सायजनादिक्रिया व्यवस्थितिः हेतुस्मनस्तद्य कर्षणा किं सत्त्वं सात्विकी तथा सतिसा
त्त्विकत्वात्ते देवाः अहो इति पक्षोत्तरं किं रजस्तमः राक्षसीतामसी च नद्यासतिराजसतामिसत्त्वादसुरास्ते
॥ सत्त्वमियेकाकोटिः ॥ रजस्तम इत्यपराकोटिरिति विष्णोः ज्ञापनाया हो नृकृ ॥ ॥ ॥ ये शास्त्रविधिमु
त्सृज्य अध्यायजन्ते ते अध्याजेदृष्टयन्ते तत्र ये सात्विक्या अध्यायान्वितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेधि
क्रियन्ते तत्फलेन च युज्यन्ते येतुराजस्यातामस्या च अध्यायान्वितास्तेः सुरान् शास्त्रीयसाधनेधि

॥५६१॥

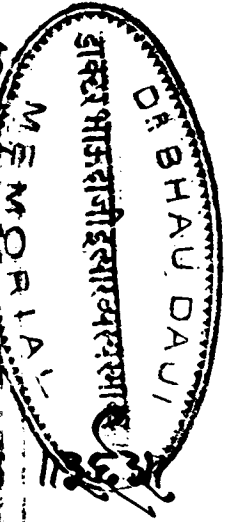
क्रियतेन वा तत्फलं न युज्यते इति विवेकेनाज्ञानस्य संदेहमपनिनीषुः अघातेनां श्रीभगवानुवाच ॥ १ ॥
 त्रिविधा भवति अघो देहिनां सांख्यभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैति ततोऽप्युपा ॥ २ ॥ यथा अघ
 यान्विताः शास्त्रविधिमुख्यं जयजंते सा देहिनां स्वभावजा जन्मांतरकृतो धर्मो धर्मो दिशुषाऽशुभसंस्कार
 र इदानीं तनजन्मार्त्तकः स्वभावः स त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति तेन जनिता अघा त्रिविधा
 भवति सात्त्विकी राजसी तामसी च कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य यावत्कारो जन्मनि शास्त्रसंस्कारमात्रज
 विदुषां साकारणैकरूपत्वादेकरूपसात्त्विक्येवा न राजसी तामसी वेति प्रथमचकारार्थः ॥ शास्त्रनिरपे
 क्षा तु प्राणिमात्रधारिणी स्वभावजा सैव स्वभाववैविध्यं त्रिविधेयवकारार्थः ॥ उक्तविधत्रयसमु
 च्चयार्थश्चरमश्चकारागतः प्राग्भवीयवासनारव्यस्वभावस्याभिभावकं शास्त्रीयं विवेकविज्ञानम
 नादृत्तशास्त्राणां देहिनां नास्ति अतस्तेषां स्वभाववशा त्रिधा भवन्तीतां अघांशुः अत्वावदेवा सरम

॥५६१॥

संस्थमेवावधारयेद्यर्थः ॥ १ ॥ प्राग्भवीयां तः करणमातवासनारूपनिमित्तकारणवैविच्येण अघावैचि
 द्यमुक्तानुपादानकारणांतःकरणवैविच्येणापितद्वैविच्यमाह ॥ सत्त्वानुरूपसर्वस्य अघा भवति
 भाता अघा भयोयं पुरुषो यो यदुधस एव स ॥ २ ॥ सत्त्वप्रकाशात् तत्त्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणापं
 चीकृतपंचमहामूर्तारब्धमंतःकरणं तच्च विदुर्दित्त सत्त्वमेव यथा देवानां कविदुःसांसिभूतस
 यथा पक्षादीनां क्वचित्तमसां भूतसत्त्वयथा प्रतादीनां ॥ मनुष्याणां तु प्रायेण व्यामिश्रमेवा तच्च
 स्त्रीयविवेकज्ञानोद्धूतसत्त्वं राजसं तामसी अभिभूय क्रियते ॥ शास्त्रीयविवेकविज्ञानमन्यस्य तु सर्व
 स्य प्राणिजातस्य सत्त्वनुरूप अघा सत्त्ववैविच्यं दिविश्र भवति ॥ सत्त्वप्रधानेतः करणो सात्त्विको राज
 सः प्रधानेतस्मिन् राजसी तामसी तस्मिन् तामसी ति हे भारतमाहाकुलप्रसूतज्ञाननिरतेति
 वाऽप्युहसात्त्विकत्वं द्योतयति ॥ यत्तया पृष्टं तेषां निष्ठा केति तत्रोत्तरं शृणु ॥ अयं शास्त्रीयज्ञानमन्यः

॥३६३॥

योगस्यसम्यक्कमनायासेनवियोगजनानासामर्थ्य॥ कामेकाम्यमीनविषयेयोरागस्तन्निमित्तंबल
मयदग्गुःखसहनसामर्थ्येतेवान्विताः॥ कामोविषयेत्रिलाषः रागः सदातदस्मिनिविषयवस्वरूपो
धंगः॥ बलमवश्यमिदं सोयिष्यामीयाप्रहस्तेरन्विताइतिवा॥ अतएवबलवदुःखदन्निर्णयनिव
मानाः॥ कर्षयंतः कृत्रीकुर्वंतोद्योपवासादिनाशरीरस्थंभूतग्रामंदेहं द्रियसंघाताकारेणापरि
तंपृथिव्यादिभूतसमुदायं॥ अचेतसोविवेकशून्यामांवांतःशरीरस्थंभूतंरूपेणस्थितंभोग्यस्यशरी
रस्यकृत्रीकरणेनकृत्रीकुर्वंतएव॥ समंतर्था मिलेनशरीरांतःस्थितंबुद्धितद्वृत्तिसाक्षिभूतमीश्वरमा
ज्ञालंघनेनकर्षयंतइतिवा॥ तानैहिकसर्वभोगविभूतान्परत्रचाधमगतिमग्निः सर्वपुरुषार्थेश्वर
घानासुरनिश्चयानासुरोविषयसिरूपोवेदार्थविराघीनिश्चयोयेषांतान्मनुष्यत्वेनप्रतीयमानानप्य
सरकार्यकारिबादसराधिजानीहिपरिहुरणायनिश्चयस्यासरत्वात्तत्पूर्वकारांसर्वसामंतःक

रणवृत्तीनामासत्त्वं॥ असुरवृत्तिरहितानां चमनुष्याणाम्कर्मणोवासरत्वात्तान्सुरान्बिधीतिसा
क्षान्तोक्तमितिचदृष्टव्या॥ ॥ येसात्विकस्तेदेवायेतुराजसस्तामसाश्चेतिविपर्यस्तादसुरा
इतिस्थितेसात्विकानामादानेयराजसतामसानांहानायचाहारयज्ञतपोदानानांत्रैविध्यमाहुः॥
आहारस्त्यपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः॥ य इस्तपस्त्यादानंतेषांभेदमिमंशृणु॥ ७॥ ॥ न केवलं अ
थैवत्रिविधाआहोपिसर्वस्यप्रियस्त्रिविधस्त्वस्वतिसर्वस्यत्रिगुणात्मकत्वेनचतुर्विधयात्रैविध्यमाहुः
भवात्॥ यथादृष्टार्थआहारस्त्रिविधस्तथायज्ञतपोदानान्यदृष्टार्थान्प्रतिविधानि॥ तत्रयज्ञं व्या
ख्यास्यामोऽव्यं देवतायागादितिकल्पकारैर्देवतैर्देवान्द्रव्ययागोयज्ञइतिनिरुक्तः॥ सचयज्ञति
नाहुर्होतिनाचचेदितेनयागोहोमश्चेतिद्विविधः॥ अन्निष्ठोमावषट्कारप्रयोगांतायाज्यापुरोनुवा
क्यावंतोयज्ञतयः॥ उपविष्टोहोमास्त्राहाकारप्रयोगांतायाज्यापुरोनुवाक्यारहितोहोतयइति

३६४

लपकारैर्व्याख्यातोयज्ञशब्देनोक्तः॥ तपः कार्येन्द्रियशोषणं कृत्वां द्रायणादि॥ दानं परस्वत्वापत्तिफलकं स्वस्वत्यागः तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सात्त्विकराजसतामसभेदं मया व्याख्यायमानमिमं शृणु ॥ आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पदं चैव शिवा रव्याथ ते तत्राहारभेदस्त्रिभिः आयुः सत्त्वबलरोगप्रसरवंप्रीतिविवर्धनी ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ १ ॥ आयुश्चिरं जीवनं ॥ सत्त्वं चित्तस्थैर्यं बलवति दुःखेऽपि निर्विकारलोपादकं ॥ बलं शरीरसामर्थ्यं स्वेचिते कार्ये प्रमाणावप्रयोजकं ॥ आरोग्यं व्याघ्रेणावः ॥ सरवं नो जनानंतरा हृदा दस्तुतिः ॥ प्रीतिर्नेजिनकालेऽनक्ति विरहिण्यस्त्रिदोक्तं ॥ तेषां विवर्धनविशेषेण वृद्धिहेतवः ॥ रस्याः आस्वाद्याः मधुररसप्रधानाः ॥ स्निग्धाः सहजेनागंतुकेन वास्नेहेन युक्ताः ॥ स्थिरा रस्याद्यंशेन शरीरे चिरकालस्थायिनः ॥ हृद्याः हृदयंगमाः दुर्गंधाश्चुचितादिदृष्टदृष्टदोषशून्याः ॥ आहो अर्वाचोष्यलेह्यपेह्याः सा

॥ ३६४ ॥

लिकानां प्रियाः एतौ लिङ्गैः सात्त्विकाज्ञेयाः ॥ सात्त्विकत्वं मनिलषट्त्रिंशैत आदेया इत्यर्थः ॥ १ ॥ कद्वमूलवणाकृष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनाः ॥ आहाराजसस्येष्टा दुःस्वशोकामयप्रदाः ॥ अतिशयः कद्वदिषु सप्तस्वपियोजनीयः ॥ कटुस्तिक्तः कटुरस्ये सौतोक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् ॥ तत्रातिकटुर्निबिदिः ॥ अयममूलवणात्युक्ताः प्रसिद्धाः ॥ अतितीक्ष्णामरीचादिः ॥ अतिरूक्षाः स्नेहशून्याः कुंभुकोडवादिः ॥ अतिविदाही संतापकोरजकादिः ॥ दुःस्वंताः कालिकीपीडाः ॥ शोकपञ्चाङ्गाविदैर्मनस्य ॥ आमयसंगं च घालुवेषम्यद्वारा प्रददतीति तथा विद्या आहाराजसस्येष्टा ॥ एतौ लिङ्गैः राजसाज्ञेयाः ॥ सात्त्विकं चैत उपेक्षणीया इत्यर्थः ॥ यातयामंगतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेघं नो जनंतामसं प्रियं ॥ २ ॥ यातयाममर्धपक्वं ॥ निर्वीर्यस्य गतरसं पदेनोक्तत्वादिति भावः ॥ गतरसं किरसतां प्राप्तं शुभं यातयामपक्वं सत्प्रहरादिव्यवहितमोदनादिश्रेयं प्राप्तं ॥ गतरसमुद्धृतसं मथितदुग्धादीत्यन्योत्पूति

॥३६५॥

दुर्गं॥पर्युषितं पद्मं सदा चंतरितं चेतस्तत्कालेनादकं च त्रैलोक्यं दिसमुच्चयते यदतिप्रसिद्धं दुष्टत्वेन
॥उच्छिष्टं भुक्त्वा वशिष्टं॥ अमेधमयज्ञाहं मधुविमांसादि॥ अपि चैतिर्वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चय
यते॥ एतादृशं यद्भोजनं नो ज्यंतं तन्नामसस्य प्रियं सात्विकैरतिदूरादुपेक्षणीयमियुषः॥ एतादृशं नो
जनस्य दुःखं शोकामयप्रदत्वं मतिप्रसिद्धमिति कंठतोनात्॥ अत्र चक्रमेषारस्यादिकारः सात्विकः क
द्वादिवोराजसः॥ यातयामादिवर्गस्त्रामसदुक्तमाहारावर्गत्रयंतत्र सात्विकवर्गविरोधित्वमितर
वर्गद्वये दृष्टव्यं॥ तथा हि॥ अतिकटुत्वादिकं रसत्वं विरोधि॥ तादृशस्यानस्वाद्यत्वात्॥ रुक्षत्वं स्निग्ध
त्वं विरोधि॥ तीक्ष्णत्वं विदोहि॥ तैलघातुषोषणाविरोधित्वात् स्थिरत्वं विरोधिनी॥ अफलाकांक्षिदिक् दृष्ट
त्वं विरोधि॥ आमयप्रदत्वं माहं॥ सत्वबलारोग्यविरोधि॥ दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोधि॥ ए
व सात्विकवर्गविरोधित्वं राजसवर्गोऽपि॥ तथा तामसवर्गोऽपि॥ गतरसत्वात् यातयामस्य पर्युषितत्वात्

॥३६५॥

यथासंभवं रस्य त्वस्तिग्धत्वं स्थिरत्वं विरोधिनी॥ पूतिवोच्छिष्टत्वं मेघत्वं निहृद्यत्वं विरोधिनी॥ आयुः
सत्त्वादिविरोधित्वं तु स्य मेव राजसवर्गो दृष्टविरोधमेव तत्र तामसवर्गे तु दृष्टादृष्टविरोध इत्युक्तिरायः॥
॥१५॥ इदानीं क्रमप्राप्तं त्रिविधं यज्ञमाहुरिति॥ अफलाकांक्षिदिक् विरोधित्वं दृष्टेयं दृष्टव्यं॥
यद्यप्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः॥ १५॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबंध
ज्योतिष्टोमादियज्ञादिविधः काम्योनियः॥ फलसंयोगो न चोदितः सर्वंगोपसंहाराभावे प्रतिनिरु
ध्याद्युपादानेनामुरव्यकालेनानुष्ठेयोनियः॥ तत्र सार्वंगोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधिमुपा
दायाचरयं यद्यप्यमेव प्रयवायपरिहारायावन्नृकजीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति मनः समा
धाय निश्चिन्तय॥ अफलाकांक्षिदिक् करणशुद्ध्यर्थितया काम्यप्रयोगविमुरैर्विधिदृष्टेयथाशास्त्र
स्त्वं निश्चिन्तय॥ यज्ञज्जपतेनुष्ठीयतसयथाशास्त्रमंतःकरणशुद्ध्यर्थमनुष्ठीयमानो नियमप्रयोगः

॥३६६॥

सात्त्विको ज्ञेयः ॥११॥ । अभिसंधायतु फलं दं सार्थमपि चैव यत्प्राप्तयेते न रत श्रेष्ठतया ज्ञं विधि राजसं
 ॥१२॥ । फलं काम्यं स्वर्गादि अभिसंधाय उद्दिश्य न वंतः करण शुद्धिं । तुर्निय प्रयोगे वैलक्षण्ये सूचना
 र्थः ॥ दं मोलैके धामि कवरवा फलं ॥ तदर्थमपि चैवेति विकल्प समुच्चये स्यात् त्रैविध्य सूचना यै पारलौकि
 कं फलमभिसंधायै वा दं सार्थमेव ॥ पारलौकिक फलानां भिसंधानेपि दं सार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पक्षौ पा
 रलौकिक फलार्थमप्येहिकलौकिक दं सार्थमपीति समुच्चये नैकः पक्षः । एवं दृष्टा दृष्ट फलानां भिसंधिना तत्क
 राण्युद्दिष्टमनुद्दिश्य यद्विद्यते यथाशास्त्रं या यज्ञोनुष्ठीयेत तं यज्ञं राजसं विधि राजनाय ॥ हे भरत श्रेष्ठे तियो
 ग्या ब्रह्म सूचना ॥१२॥ । विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं । अथ विहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते
 ॥१३॥ यथाशास्त्रबोधितविपरीतमन्नदानहीनं स्वरतो वर्णितं मंत्रहीनं ऋत्विग्द्वेषादिना अघ्रादि
 तं । तामसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टाः ॥ विधिहीनत्वाद्यैकैकविशेषाः पंचविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन चैव

॥३६६॥

विध इति षट् ॥ द्वित्रिचतुर्विधेषां समुच्चयेन च बहुबो जेदास्तामसं यज्ञं सृज्यते ॥ राजसं यज्ञं तः करण शु
 द्धत्वा वैपि फलोत्पादकमप्यर्चयति यथाशास्त्रमनुष्ठानात् । तामसं त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्
 किमप्यर्चयति तस्य शयः ॥१३॥ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शरीरवा
 चिक्रमानसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञसृजनं शौचमाजव । ब्रह्म
 चर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥ । देवो ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निदुर्गादयः ॥ द्विजो द्विजोत्तमा ब्राह्म
 णाः । गुरुः पितृमात्राचार्यादयः ॥ प्राज्ञा योऽतिविदिते वेदतदुपकरणम् ॥ तेषां पूजनं प्रमोक्षणं श्रुश्रूषादि
 यथाशास्त्रं शौचं संकल्पाभ्यां शरीरशोधनम् ॥ अर्जवमकौटिल्यम् ॥ तव शुद्धिश्च नेमानसेतपसि वक्ष्यति
 ॥ शरीरं त्वर्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वम् ॥ ब्रह्मचर्यं निषिद्धमेयुन निवृत्तिः ॥ अहिं
 सा अघ्रास्त्रीयप्राणिपीडनाभावः । चकारादस्तेयापरिग्रहावपि ॥ शरीरं शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न

॥३६॥

तुकेवलेनशरीरेणा॥पंचैतस्यहेतवदतिवक्ष्यति॥इयंशरीरंतपउच्यते॥४॥ ॥अनुद्वेगकरंवाक्यंसयं
प्रियहितंचयत्॥स्वाध्यायाभ्याससंनैववाग्र्यंतपउच्यते॥५॥ ॥अनुद्वेगकरंनकचिदुक्करं॥सयंप्रमाण
मूलमबाधितार्थ॥प्रियंश्रोतुस्तकालक्रतिसरवंहितंपरिणामैस्वरकरं॥चकारोविशेषणानांसमु
च्चार्थः॥अनुद्वेगकरत्वादिविशेषचतुष्टयेनविशिष्टंनैकेनापिविशेषणेनन्यूनंयद्वाक्यंयः
याज्ञातोभवत्सस्वाध्याययोगंचानुतिष्ठतथातेअयोभविष्यतीत्यादितद्वाग्र्यंवाचिकंतपःशरी
रवत्स्वाध्यायाभ्याससंनचयथाविधिवेदान्यासश्चतद्वाग्र्यंवाचिकंतपउच्यते॥एवकारःप्राक्कविशेषण
समञ्जसावधारणेव्याख्यात॥५॥ ॥मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहभावसंशुद्धिरित्ये
तत्तपोमानसउच्यते॥६॥ ॥मनसःप्रसादःस्वच्छता॥विषयविताव्याकुलत्वाहिसं॥सौम्यत्वाच्चा
संयमोहेतुर्मनःसंयमोमौनमिति॥आर्था॥अस्मविनिग्रहः॥आत्मनोमनसोविशेषणसर्ववृत्तिनिग्रहे

॥३६॥

निरोधसमाधिरसंप्रज्ञातः॥सावस्यहृदयस्यशुद्धिःकामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिरुपरशुध्यत्वादराहिसे
नसम्यक्तेनविशिष्टसाज्ञावशुद्धिःपरैःसहस्रवर्षाकालेमात्राहिसंसेतिसौम्यं॥इत्येतत्सर्वप्रकारं
तपोमानसउच्यते॥६॥ ॥शरीरवाचिकमानससंनैवत्रिविधस्योक्तस्यतपसःसात्विकादिज्ञेदेनत्रैविध्य
मिदानीदर्शयतिविज्ञे॥ ॥अध्यापरयातप्तंतपस्त्रिविधंनरैः॥अफल्गकांसिनिर्मुक्तैःसात्विकंपरि
चक्षते॥७॥ ॥तत्पूर्वेतिविशिष्टंशरीरंवाचिकंमानसंचतपःअध्याआस्तिक्यबुध्या॥परयाप्रसूय
याअप्रामाण्यंशंकाकलंकशून्यया॥फलान्निर्मुक्तैःसमाहितैःसिद्धसिद्धोनिर्विकारैर्नरैरधि
कारिभिस्तप्तमनुष्ठितंसात्विकंपरिचक्षतेविष्णुः॥८॥ ॥सत्कारमानपूजार्थंविद्योदंभेनचैवयत्॥क्रि
यतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रवं॥९॥ ॥सत्कारःसाधुर्यंतपस्वीब्राह्मणइत्येवमविवेकिभिःक्रियमा
णास्तुतिः॥मानःप्रसूयानभिवादनदिः॥पूजापादप्रक्षालनार्चनघनदानादि॥तदर्थंदंभेनैवचकेव

॥३६॥

तद्यमध्यजित्वेनैववा॥ नत्वास्तिव्यवध्यावत्तपः क्रियते तद्वाजसं प्रोक्तं शिष्टैः ॥ इह अस्मिन्नेव लोके फल
 दंनकारलौकिकं ॥ बलमयं लपकोलस्थायिफलं ॥ अध्रुवं फलजनकतानियमभून्मो ॥ १८ ॥ मृदग्राहेणात्म
 नोयत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तन्नाम समुदाहृतं ॥ १९ ॥ मृदग्राहेण अविवेकातिशयक
 तेन दुराग्रेहेण ॥ आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्यस्य विनाशा
 र्थमभिचाररूपं वा तन्नाम सं उदाहृतं शिष्टैः ॥ २० ॥ इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयितुं त्रिभिः
 ॥ १ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणो देवो काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ २१ ॥ दातव्यमे
 व शास्त्रबोदनावशादिये च निश्चयेन न तु फलान्नि संघिना ॥ यद्दानं तुलापुरुषादि दीयते नुपकारिणो प्रकृप
 काराजनकायदेशोपुण्यैकं रुक्षे वा दे ॥ काले च पुण्ये सूर्योपरगादे ॥ पात्रे च तच्चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ॥ कीदृशा ॥ ३६ ॥
 यानुपकारिणो दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताया ॥ पात्रैरक्षकायेति विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुं शक्यं
 वा

नक्षम एव प्रतिगृहीयादिति शास्त्रात् ॥ तदेवं मृतं दानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ २२ ॥ यत्तु प्रकृपकारार्थं फलमुद्दि
 श्य वा पुनः दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ॥ २३ ॥ प्रकृपकारार्थं कालान्तरं मामयं मुपकरिष्यतीति इ
 येवं दृष्टार्थं ॥ फलं वा स्वागादिकमुद्दिश्य यत् पुनर्दानं सात्त्विकं विलक्षणं दीयते परिक्लिष्टं च कथमेतावद्वा
 यितव्यमिति पञ्चात्तापयुक्तं यथाभवत्येवं च यद्दीयते तद्दानं राजसं स्मृतं ॥ २४ ॥ अदेवा काले यद्दानं
 पात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असंस्तुतमवज्ञातं तन्नाम समुदाहृतं ॥ २५ ॥ अदेवो स्वतौ वा दुर्जनसंसर्गाद्वा पोप
 हेतावशुविस्थाने ॥ अकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रसिद्धे यस्मिन् एकस्मिंश्चित् ॥ अत्रौ च काले वा ॥ अपात्रेभ्य
 आविद्यातपोरहितेभ्यो नटविटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपन्नावपि असंस्तुतं प्रियसाधना
 पादप्रक्षालनपूजादिसत्कारभूयं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च ॥ तद्दानं तामसमुदाहृतं ॥ २६ ॥ अदेव
 माहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यं कथनेन सात्त्विकानि तान्यौदेयानि राजसं तामसानि तु परिहर्तव्यानि ॥

॥३६॥

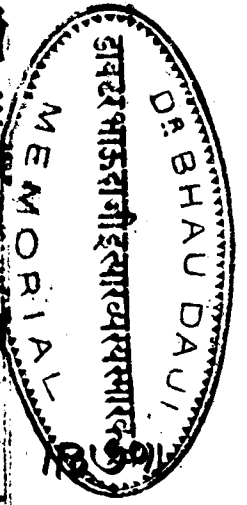
कृतं॥ तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वात् न नास्त्यंगवैगुण्येन फलान्नावशंका॥ यज्ञतपोदानानां तदृष्टार्थानामंगवैगु
ण्योदपूर्वानुत्पत्तौ फलान्नावः स्यादितिसात्विकानामपि तेषामानर्थक्यं प्राप्तं प्रमादबहुलत्वाद् अनुष्ठातृणां॥
अतस्तद्गुण्यपरिहारयत्रोक्तसदिति भगवन्नामेच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकतयो
पदिशति भगवान्॥ ॥ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥ ब्रह्मणा स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च वि
हिताः पुरा॥ १२३॥ ॥ ओं तत्सदित्येवं रूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः प्रतिपाद
कश्चाद्येनामेतियावत् त्रिविधः तिस्रो विधाश्च यथा वा यस्य स त्रिविधः स्मृतो वेदां तवद्भिः॥ एकैवैवनात्तत्रैव
यवमेवं नाम प्रणववत्॥ यस्मात्पूर्वमर्हति निरयं ब्रह्मणो निर्देशः स्मृतः तस्मादिदानीं तनैरपि स्मर्तव्यं
तिविधिरत्र कल्प्यते॥ यषद्गुरुः प्रथमं स इत्यदि ध्रुववचनानि तत्पूर्वत्वादिति न्यायात्॥ यज्ञनेदोतपः
क्रियासंयोगाच्चास्य तदैव गुण्यमेव फलं नष्टाश्च दधरथवत्परस्परकांक्षया कल्पते॥ प्रमादकुर्व

॥३६॥

तां कर्मप्रच्यवेताध्वरेषु यत्॥ स्मरणदेवतद्विद्योः संपूर्णस्यादिति श्रुतिरिति स्मृतेः तथैव शिष्टाचारश्च
॥ ब्रह्मणो निर्देशः स्मृत्यते॥ कर्मवैगुण्यपरिहारसामर्थ्या कथनाय ब्रह्मणो निर्देशो विवर्णकोपलक्षणां॥
ब्रह्मणाद्याः क्षेत्रीः॥ वेदाकरणानियज्ञाः कर्माणितेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहिताः प्रजाह
पतिना॥ तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्गुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रज्ञावोयं निर्देश इत्यर्थः॥ १२३॥ इदं
नीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोकारव्याख्यानवदेकारं तद्वत्सखव्याख्यानेन तत्समुदा
यरूपं ब्रह्मणो निर्देशं स्तयति शायं व्याख्यातुमारभते चतुर्भिस्तत्र प्रथममौकारं व्याचष्टे॥ ॥ तस्मादि
मिह ददह्ययज्ञदानतपः क्रियाः प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां॥ १२४॥ ॥ यस्मादेमिति ब्रह्मे
यादिषु श्रुतिष्वेवमिति ब्रह्मनामप्रसिद्धं तस्मादो मिह ददह्यत्रोकारोच्चारणानंतरं विधानोक्ता विधिना
स्त्रैवो धेता ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपः क्रियाः सततं प्रवर्तते प्रकृत्यवैगुण्यपराहियेन वर्त

॥३७०॥

तो॥यस्यैकवचनोच्चारणादप्यवैगुण्यं किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति तत्प्रतिपाद्यम् ॥ १५॥ ॥ द्वितीयं
तच्छब्दव्याचष्टे ॥ ॥ तदियमनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ हानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकां
क्षितिः ॥ १५॥ ॥ त्वमसीत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं तदिति ब्रह्मणो नामोदाहृत्य फलमनभिसंधायांतःकरण
मुद्यमं यज्ञतपः क्रियादानक्रियाश्च विविधा मोक्षकां क्षितिः क्रियन्ते ॥ तस्मादतिप्रज्ञास्ते तत्रा ॥ १५॥
तृतीयं सत्त्वव्याचष्टे ॥ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रज्ञास्ते कर्मणि तत्रा स च
बुः पार्ययुज्यते ॥ २३॥ ॥ स देवसो म्येदमग्र आसीदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्ब्रह्मणो नाम सद्भावे च
विद्यमानसुशंकायां विद्यमानत्वे ॥ साधुभावे च असाधुत्वशंकायां साधुत्वे च प्रयुज्यते त्रिष्टेः ॥ तस्माद्देव
ण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं केतुं सममेतदित्यर्थः ॥ तत्रा सद्भावे साधुभावयोरिव
प्रज्ञास्ते अतिबंधेनाशुस्त्वजनके मांगलिके कर्मणि विवाहादौ सत्त्वव्युद्दे पाथ्युज्यते ॥ तस्मादप्रतिबं

धेनाशुफलजनकत्वं वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः समर्थमेतन्नामेति प्रज्ञास्ते तदित्यर्थः ॥ २३॥ ॥ यज्ञेतपसि
दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थं यज्ञसदित्येवाभिधीयते ॥ २४॥ ॥ यज्ञेतपसि दाने च यासि
ति स्तत्परतया वस्थितिर्निष्ठा सापि सदित्यर्थे विद्वद्भिः ॥ कर्म चैव तदर्थं यज्ञतपः यज्ञदानतपोरूपं
पुनर्वंतदनुकूलं चैव कर्म ॥ अथवा यस्य ब्रह्मणो नामोदाहृत्य फलमनभिसंधायांतःकरण
मुद्यमं यज्ञतपः क्रियादानक्रियाश्च विविधा मोक्षकां क्षितिः क्रियन्ते ॥ तस्मादतिप्रज्ञास्ते तत्रा स च
बुः पार्ययुज्यते ॥ २३॥ ॥ स देवसो म्येदमग्र आसीदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्ब्रह्मणो नाम सद्भावे च
विद्यमानसुशंकायां विद्यमानत्वे ॥ साधुभावे च असाधुत्वशंकायां साधुत्वे च प्रयुज्यते त्रिष्टेः ॥ तस्माद्देव
ण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं केतुं सममेतदित्यर्थः ॥ तत्रा सद्भावे साधुभावयोरिव
प्रज्ञास्ते अतिबंधेनाशुस्त्वजनके मांगलिके कर्मणि विवाहादौ सत्त्वव्युद्दे पाथ्युज्यते ॥ तस्मादप्रतिबं

॥३७२॥

चाराय न वति सेपि त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योत्तवाजुर्नित्यादिर्नानिर्गुणत्वेन व्याख्यातः ॥ यस्त्वनुत्पन्न
तत्त्वबोधानामनुत्पन्नतत्त्वबुद्ध्युत्सानां च कर्मसंन्यासः संन्यासी च योगविद्यादिना गौणो व्याख्यातस्तस्य
त्रैविध्यसंभवात्तद्विशेषं बुद्धिरुत्तरजुर्न उवाच ॥ ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ॥ यागस्य
च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ॥ ॥ अविदुषामनुपज्ञातविविदिषाणां च कर्माधिकृतानामेव किं
चित्कर्म परिग्रहेण किंचित्कर्म परियागोयः स यागांश्चागुणयोगात्संन्यासवाचेनोच्यते ॥ एतादृशां
तः करणशुद्ध्यर्थमविदुः कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केवचिदुपेयकर्म यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक्
कृत्वा त्विकराजसतामसत्रेदेन वेदितुमिच्छामि ॥ यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि ॥ किं संन्यास यागश्चाद्य
एतत्तद्विविधं निजज्ञातीयाद्यै किं वा व्याख्यातं परिब्राजकश्च विवेकज्ञातीयाद्यै ॥ यद्याद्यस्तद्विद्योग
स्य तत्त्वं संन्यासापृथगे वेदितुमिच्छामि ॥ यदि द्वितीयस्तद्विवांतरापोधिजेदमात्रं वक्तव्यं ॥ एकव्याख्यानैवो

॥३७२॥

भयं व्याख्यातं न विष्यति महाबाहो केशिनिषूदनेति संबोधनादृषां बाह्योपद्रवनिवारणस्वरूपयोग्यता
फलोपधाने प्रदर्शितं ॥ हृषीकेशे तस्य पद्रवनिवारणसामर्थ्यमिति त्रैदं ॥ अथ नुरागात्संबोधनत्रयं ॥
अत्राजुर्नित्यद्वैप्रश्नौ कर्माधिकारिकर्तृकत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधमेष्टासंन्यासवाच्यप्रतिपाद्यत्वेन च
गुणातीतसंन्यासद्वयसाधमेष्टात्रैगुण्यसंन्यासं नवाभ्यां संशयः प्रथमस्य प्रश्नस्य बीजं ॥ द्वितीयस्य
तु संन्यासयागश्चाद्यैः पर्यायैः साक्षात्कर्तृकत्वाग्ररूपेण च वैलक्षण्योक्तेः संशयः ॥ तत्रांति
मस्य सूचीकटाहन्यायेन निराकरणा यो तत्रां श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ काम्यानां कर्मणाम्यासं संन्यासं
संकवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलसंयागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ॥ काम्यानां फलकामनया चोदिता
नामंतःकरणशुद्धावनुपयुक्तानां कर्मणां मिष्टिपशुसोमादीनां न्यासं यागं संन्यासं विदुर्जानंतिकव
चः स ह्यप्रदर्शिनः केचित् ॥ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति

॥३७३॥

वाक्येन वेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य यज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य तपोऽनशकशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य वानप्रस्थधर्मस्य नियमस्य नियोहितेन पापक्षयेन द्वारेणाहं ज्ञानार्थत्वं बोध्यते ॥ न च विनियोगवैयर्थ्यं ज्ञानमत्यद्यते पुंसां क्षयोत्तरपापस्य कर्मणा इत्यनेनैव लब्धत्वादिति वाच्यं ॥ विनियोगाज्जवेदिस्यपि नियमकमनिष्ठानि ज्ञानं स्याद्दानवास्थात् ॥ सति तु विनियोगे ज्ञानमवश्यं न वेदेवेति नियमार्थं वाच्यं ॥ तस्मान्नियमकर्मणां नैव वेदेन विविदिषायां वा विनियोगात् ॥ सत्यमुधिविविदिषोत्पत्तिपूर्वकवेदनार्थिनानि न्यायेव कर्माणि भगवदर्पणाबुधानुष्ठेयानि काम्यानि तु सर्वाणि सफलानि परित्यज्यानीये कमतं ॥ अपरं मतं सर्वकर्मफलयागं प्राहुः स्यागं विचक्षणः ॥ सर्वेषां काम्यानां न्यानां च प्रतिपदोक्तं फलयागं सत्तुमुद्यम्यतिया विविदिषा संयोगो नानुष्ठानं

॥३७३॥

विचक्षणाविचारकृशलास्त्यागं प्राहुः ॥ स्वादिरो धूपो न वति ॥ स्वादिरं वीर्यं कामस्य युपं करोतीत्यत्र यथैकस्य स्वादिरसस्य क्रतुप्रकरणापाठात् फलसंयोगाच्च ॥ क्रतुर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणे दातुं ॥ तथाग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वेषां मपि शतपथ्यठितानां स्तौत्यतिविधिसिद्धानां तत्तत्फलसंयोगः प्रत्येकवाक्येन विविदिषा संयोगश्च यस्यादिवाक्येन क्रियत इत्युपपन्नं ॥ एकस्य तूज्यस्य संयोगपृथक्कमिति न्यायात् ॥ उक्तं संक्षेपशरीरेके ॥ यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथ्यविहितं कर्मद्युंदं गृहीत्वा स्तौत्यस्यान्ताय सिद्धं पुरुष विविदिषामात्रसाध्यं युने क्रीतिः ॥ तस्मात्काम्यान्पि फलानि संधिमदुस्तंतः करणसिद्धये कर्तव्यानि ॥ न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां स्वतः काम्यत्वं नित्यत्वरूपो विशेषोस्ति पुरुषातिप्रायज्ञेदकतस्तविशेषः ॥ फलानि संधियागे

शु

॥३७४॥

कुतस्त्यः॥नियकर्मणांचप्रातिस्विकफलसद्भावमनिष्टमिष्टमिष्टं च विविधं कर्मणः फले मियत्र व
 स्प्रति॥नियानामेव विविदिषासंयोगः॥काम्यानां कर्मणां फलेन सह स्वरूपतोपि परियोगः
 पूर्वार्थस्यार्थः॥काम्यानां नियानां च संयोगपृथक्केन विविदिषासंयोगात्तदर्थं स्वरूपतोनुष्ठा
 नेपि प्रातिस्विकफलान्निसंधिमात्रपरियागइत्युत्तरार्थस्यार्थः॥तदेतदहर्वात्तिककृतः॥वेदानुवचना
 दीनामैकात्म्यज्ञानजनने॥तमेतमिति वाक्येन नियानां वक्ष्यते विधिः॥यद्वा विविदिषाश्च सर्व
 षामपि कर्मणां॥तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्कृत इति॥तदेवं सफल काम्यकर्मयोगः
 सन्यासशब्दार्थः॥सर्वेषामपि कर्मणां फलान्निसंधिमात्रपरियागशब्दार्थ इति न च दृष्टं शब्द
 योरिव सन्याससागशब्दयोर्निजजातीयार्थत्वं॥कितंतः करणमुद्यमार्थकमनुष्ठाने फ
 लान्निसंधिमात्रपरियागइत्येकैवार्थोऽत्र योरिति निगदित एकः प्रश्नस्योऽनुत्तरम्॥॥३७४॥

॥३७४॥

अधुना द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय सन्याससागशब्दार्थस्यैव विध्यं निरूपयितुं तत्र विप्रतिपत्ति
 माह॥॥याज्यं दोषवदियुक्ते कर्मप्राहमेनीषिणः॥यज्ञदानतपःकर्मनयाज्यमिति चापरे
 ॥३॥॥सर्वकर्मबंधहेतुत्वादोषवत्तदुष्टवतः कर्माधिकृतैरपि कर्मसाज्यमेवैयुक्ते मनीषिणः प्रा
 हः॥यद्वा दोषवत्तदोषवैयथा दोषो रागादिस्त्यज्यते तद्वत्कर्मसाज्यमनुत्पन्नबोधैरनुत्पन्न
 विविदिषैः कर्माधिकारिभिरपीत्येकः पक्षः॥अत्र द्वितीयः पक्षः॥कर्माधिकारिभिरंतःकरणश्रु
 धिद्वारा विविदिषोत्पद्यते यज्ञदानतपःकर्मनयाज्यमिति चापरे मनीषिणः प्राह॥॥एव
 विप्रतिपत्तौ॥॥निश्चयं श्रुयमेतत्र सागे परतस्तम॥सागो हि पुरुषव्याघ्रत्रिविधः संप्रकी
 र्तिः॥४॥॥तत्र त्वया पृष्टं कर्माधिकारिकर्तृकं सन्याससागशब्दार्थां प्रतिपादिते सागे फ
 लान्निसंधिपूर्वककर्मसागे मम वचनान्तिश्च यं पूर्वाचार्यैः कृतं श्रुत्वा॥हं परतस्तम॥कितं त्र

॥३७५॥

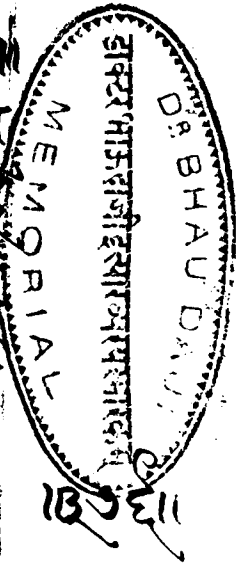
दुर्ज्ञेयमस्तीत्यत आह ॥ हे पुरुष व्याघ्र ॥ पुरुषश्चेष्टहियस्मात्प्रागः ॥ कर्मोधिकारिकर्तृकः फलापि
संधिपूर्वककर्मस्यासास्त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितः ॥ अथवा विशिष्टाभावरू
प्यागोविशेषणात्तावा द्विशेषाभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ तथा हि फलापिसंधि
पूर्वककर्मस्यागः सद्यपि कर्मणि फलापिसंधियागादेकः ॥ सद्यपि फलापिसंधौ कर्मद्यागाद्वितीयः
फलापिसंधेः कर्मणाश्च यागात्तृतीयः ॥ तत्र प्रथमः सात्विक आदेयः ॥ द्वितीयस्तद्देयविधः ॥ देव दि
बुध्याकृतेराजसः ॥ विषयसिनेन कृतस्तामसः ॥ एतावानेकमधिकारिकर्तृकस्यागोर्जनेन संप्र
विषयः ॥ तृतीयस्तकर्मनिधिकारिकर्तृको नैगुण्यरूपो न जनेन प्रविषयः ॥ सोपि साधनफलभेदे
न द्विविधः ॥ तत्र सात्विकेन फलापिसंधियागपूर्वककर्मनिष्ठानरूपेण यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्प
न्नविदिषस्यात्मज्ञानसाधनश्रवणारब्धवेदान्तविचाराय फलापिसंधिरहितस्यांतःकरणशुद्धौ

॥३७५॥

सयांतसाधनस्य कर्मणो वैतुष्ये जात इवावहननस्य परियागः स एकः साधनचूतो विविदिषा सन्या
स उच्यते ॥ तमग्रेनैव कर्मसिद्धिं परमासिति वक्ष्यति ॥ द्वितीयस्तजन्मांतरकृतसाधनाभ्यासपरिपा
कादस्मिन् जन्मन्यादविवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकस्य स्वतरेव फलापिसंधेः कर्मणाश्च परियागः
फलभूतः स विद्वत्सत्यासदुक्त उच्यते ॥ सत्ययत्त्वात्परतिरेकस्यादिसादिश्लोकाभ्यां प्राग्व्यारण्यतः ॥
स्थितप्रज्ञलक्षणो मिश्रबह्व्याप्रपंचितः ॥ यस्मादेवं यागस्य तत्त्वं दुर्ज्ञेयत्वं वाच्यं तत्त्वं वेदितुमिच्छामी
ति ॥ अतो मम सर्वज्ञस्य वचनाद्विधीयमि प्रायः ॥ सर्वो धनद्वयेन कृत्स्ननिमित्तोत्कर्षः पौरुषनिमित्तो
त्कर्षश्च योग्यतातिशयसूचनायोक्तः ॥ ४॥ ॥ कोसो निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोर्द्वि
तीयः पक्ष इत्याह द्वाभ्यां ॥ यज्ञोदानंतपः कर्मनया जपं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञोदानंतश्चैव पावना प
निमनीषिणां ॥ ५॥ ॥ चोहेनौ यज्ञात्तयज्ञदानतपांसि मानीषिणां मकृतफलापिसंधीनां पाव

॥३७६॥

नानिज्ञानप्रतिबंधकपापमलक्षालनेनज्ञानोत्पत्तियोग्यतरूपपुण्यगुणाधनेनचशोधकानि
अस्तफलमिसंधीनामेवयज्ञदानतपांसोवशोधकानिमवयैव॥उपाधिमुध्यैवोपहितमुधि
रत्राप्तिप्रेता॥तस्मादंतःकरणाशुध्यर्थिभिः॥कर्माधिकृतैर्यज्ञोदानंतइतियत्फलमिसंधिरहि
तंकर्मतन्मयाज्यंकिंतुकार्यमेवतत्॥अस्याज्यत्वेनकार्यविलब्धेपादार्थंपुनःकार्यमेवकृतं
यस्मात्कार्यकर्तव्यतयाविहितंतस्मान्नसाज्यमेवेतिवा॥५॥ ।यदिदयज्ञदानतपसामंतःकर
णशोधनेसामर्थ्यमस्तितीर्हफलमिसंधिनाकृतान्यपितानितशोधकानिनविष्यंतिकृतंफला
मिसंधियोगेनेयतआह॥ ।एतान्यपितुकर्माणिसंगंयत्काफलानिच॥कर्तव्यानीतिमेषार्थ
निश्चितंमंतमुत्तमांश्च॥ ।तुशब्दःशकानिराकरणार्थःयद्यपिकाम्यान्पिमुधिमादधतिधर्मस्वा
भावात्तथापिसातफलमोपयोगिन्येवनज्ञानोपयोगिनी॥तदुक्तंवातिककृद्धिः॥काम्य

॥३७६॥

तु

पिमुधिरस्तेवमोगसिध्यर्थमेवसा॥विदुराहादिदेहेननह्येदंमुज्यतेफलमिति॥ज्ञानोपयोगि
नंमुधिमादधितियनियेज्ञादीनिकर्माणिपुनानिफलाभिसंधिपूर्वकत्वेनबंधनेहेतुनूतान्यपि
मुमुक्षुभिःसंगमहमेकंकरामीतिकर्तव्यमिनिवेशंफलानिचापिसंधीयमानानियत्कांतःकरणा
शुध्यैककर्तव्यानीतिममनिश्चितमतेएवहेपार्थकर्माधिकृतैःकर्माणिआज्यानिनेयाज्यानिव
तिद्वयोर्मतयोनियाज्यानीतिममनिश्चितंमंतमुत्तमंश्रेष्ठं॥यदुक्तंनिश्चयंशृणुमेतत्रेतिशोयं
निश्चयउपसंहृतः॥वगवत्पूज्यपादानामपिप्रायोयमीरितः॥अनिष्टाततयासाधेदुरापो
मंदबुद्धिभिः॥६॥ ।तदेवंयज्ञदानतपःकर्मनयाज्यमितिचापरइतिस्वपक्षःस्थापितः॥इदानींया
ज्यंदोषवदियेकैकर्मप्राहुर्मनीषिणइतिपरपक्षस्यपूर्वक्तिसागत्रेविध्यव्याख्यानेननिराकर
णमारभते॥ ।नियतस्येतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्येतोमोहस्तस्यपरिस्यागस्तमसःपरिकीर्तितः॥

॥३७७॥

॥७१॥ । कामस्य कर्मणोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषवत्त्वाद्बन्धनिवृत्तिहेतुवो
 धार्थिना क्रियमाणस्या उपपद्यत एव नियतस्य तु नियस्य कर्मणोऽशुद्धिहेतुना दोषस्य संन्यासस्य
 गोममुक्षुणांतःकरणशुद्ध्यर्थिनोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यांतस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थमवश्यमुच्ये-
 यत्वात् । तथा चोक्तं प्राक् आरुरुक्षोर्मुनये गिरिकर्मकरा मृच्यत इति ॥ ननु दोषवत्त्वं कामस्यैव
 नियस्यापि दर्शपूर्णमासज्योतिषोमादेर्ब्रीहिपञ्चादिहिंसा मिश्रितत्वेन सांख्येयैरपि हितां ॥ न
 च ब्रीहीनवहति अग्नीषोमीयं पशुमालपत इत्यौदिविशेषविधिगोचरत्वात् ॥ कृतं गहिंसायान
 हिंसात्सर्वाधृतानीति सामान्यनिषेधस्य नदितरे परत्वमिति सांप्रतं ॥ भिन्नविषयत्वेन विधि
 निषेधयोरेवाधेनैव समावेशसंभवात् ॥ निषेधेन हि पुरुषस्यानर्थहेतुः हिंसेयमिति हितां न त्वत्वा
 र्थासिद्धिर्विधिना च कर्तव्यार्थासिद्धिर्न त्वनर्थहेतुर्नैतितथा च कृतूपकारकत्वे पुरुषानर्थहेतुत्वं

॥३७७॥

योरेकसंभवात् ॥ कृतार्थापि हिंसा निषिद्धे वेति हिंसायुक्तं दर्शपूर्णमासज्योतिषोमादिसर्वदुष्टमे-
 वा ॥ विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि च विहितत्वं श्रेयनादिवदुपपन्नमेव ॥ यथा हि श्रेयनेना
 भिचरन्त्यजेनेत्याद्यभिचारविधिना विहितोपिश्रेयनेनादिर्न हिंसात्सर्वाधृतानीति निषेधविषय
 त्वादनर्थहेतुरेव तद्दोषसहिष्णोरेव चरागद्वेषादिवशीकृतस्येतत्राधिकार एव ज्योतिषोमादाव-
 पि ॥ तथा चोक्तं महाभारते ॥ जपस्तप्तसर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते ॥ अहिंसया हि पृतानां ज-
 पयज्ञः प्रवर्तत इति ॥ मनुनापि ॥ जप्येनैव तु संसिद्धे द्वाह्मणो नात्र संशयः ॥ कुर्यादन्यन्नैवाकुर्या-
 न्नैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति वदतामैत्रीमहिंसांप्रशंसता हिंसाया दुष्टत्वं मेव प्रतिपादितं ॥ अतः क-
 रं शुद्धिश्चेदज्ञेन गायत्री जपदिना सतरामपपत्स्यत इति हिंसादिदोषदुष्टज्योतिषोदिनियं कर्मदो-
 षासहिष्णुना श्रेयनादिकमिव कर्मधिकारिणापि साध्यमिति प्राप्ते नूतः ॥ न कृतार्था हिंसा नर्थहेतुः ॥

पा

मा

विधिस्पष्टे निषेधानवकाशात् ॥ तथा हि ॥ विधिना बलवदिष्टा विषयसाधनता बोधरूपां प्रवर्तनां
 कुर्वतानर्थसाधने तदनुपपत्तेः ॥ स्वविषयस्य प्रवर्तनागोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावापेक्षादिशि
 यते ॥ तेन विधिविषयस्य नानर्थहेतुत्वं युज्यते ॥ न हि कस्यार्थसंसाक्षाद्विषयः ॥ येन विरोधेन स्या
 त् ॥ किंतु प्रवर्तनैव ॥ प्रवर्तनाकर्मभूता तु पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमिव ॥ विषयीकुर्वती क्वचित् कृतुम
 पि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थाभावमापन्नं विषयीकरोतीत्यन्यत् ॥ पुरुषप्रवृत्तिश्च बलवदिष्टो
 पधानदशायां जायमानानभावस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न चानर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति ॥ किंतु यथा
 प्राप्तमेवावलंबते बलवदिष्टा विषये स्वतरेव प्रवृत्तेः ॥ स्वर्गादौ विधौ न पेक्षणात् ॥ अतएव विधि
 तत्र येन फलस्य अपि शत्रुवधस्य स्यान्निवारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यत एव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्ति
 विषयत्वात् ॥ विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धातुर्थरूपं करणं प्रवर्तनावलंबते सा चानर्थहेतुं विषयी

करोति विशेषविधिबाधितं सामान्यनिषेधवाक्यं रसोद्वेपदिमूला कस्यार्थलोकिकहिंसाविषयं ॥ तेन श्रे
 नाग्नीषोमीययोर्वैषम्यादुपपन्नमुद्वेपत्वं ज्योतिषे मादेः ॥ विधिस्पष्टस्योपनिषेधविषयत्वे षोडशग्र
 हास्याप्यनर्थहेतुत्वापत्तिर्नास्ति त्रैषोडशानंगृह्णातीति निषेधात् ॥ तस्मान्न किंचिदेतदिति सादृदर्श
 नं ॥ प्राप्ताकरंतु दर्शनं फलसाधने रागात् एव प्रवृत्तिमिदं निनियोगस्य प्रवर्तकत्वं ॥ तेन श्रेयस्य राग
 जन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिना प्रतिक्षिप्यते ॥ आग्नीषोमीय
 हिंसायां तु कर्त्तव्यपूजायां फलसाधनत्वाभावेन रागाभावादिधरेव प्रवर्तकः ॥ स च स्वविषयस्यानर्थ
 हेतुतां प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसा नर्थजनयति न कस्यार्थेति न हिंसामि अत्र न ज्योतिषो मादेर्दृष्ट
 त्वमिति सममेव ॥ एतावन्मात्रेण विशेषः ॥ चेदनालक्षणे धर्मद्वयार्थपदवाक्येन धर्मत्वं
 श्रेयसादेः प्राप्ताकर्मते ॥ आह मते तु श्रेयस्य फलस्यैव निवारस्यानर्थहेतुत्वादधर्मत्वेन स्यात्तु वि

॥ २७१ ॥

हितस्य समीहितस्य साधनस्य धर्मत्वमेव ॥ अर्थपदवाच्यत्वं तु कलंजमक्षणादेर्निषिद्धस्यैवेति
फलतो नर्थहेतुत्वेन तु शिष्टानां ज्ञेयानां धर्मत्वेन व्यवहारः ॥ तदुक्तं ॥ फलतोपि च यत्कर्म मानर्थं
नानुबध्यते ॥ कैवल्ये प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति ॥ तैत्तिरीयाणां तु दर्शनात् ॥ कृतिसाध्यत्वमर्थ
हेतुत्वमनर्थहेतुत्वं चेति त्रयं विधाय ॥ तत्र त्रयार्थं हिंसायां साक्षात् निषेधाभावात् प्रायश्चित्तानु
पदेशाच्च ॥ कृतिसाध्यत्वार्थं हेतुत्ववदनर्थहेतुत्वमपि विधिना बोध्यत इति न तस्या अनर्थहेतु
त्वं ॥ ज्ञेयानां देस्वसि चारस्य साक्षादेव निषेधात् प्रायश्चित्तोपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमात्तावन्मात्रं
तत्र विधिना न बोध्यत इत्यपपन्नं ज्ञेयानां प्रीतिमयो वैलक्षण्यं ॥ औपनिषदेस्तु सादृमेव दर्श
नं व्यवहारे प्रायेणावलंबितं ॥ तथा च भगवद्वादरायण प्रणीतं सूत्रं ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्द
दिति ॥ उद्योतिष्ठो मादिकर्म प्रीतिमयी हिंसदिमिश्रितत्वेन दुष्टमिति चेन्न ॥ अग्नीषोमीयं पशु

॥ २७२ ॥

मालभेतेत्यादिविधि शब्दादियक्षार्यः ॥ जपप्रज्ञांसापरंतु वाक्यं न कर्तव्यं हिंसाया अर्धमत्वबो
धकं तस्य तत्रातात्प्यति ॥ तथा च सांख्यानं विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थहेतुत्वं ज्ञानं
धर्मत्वं धर्मज्ञानमेव नुष्ठेयं चाननुष्ठेयत्वज्ञानं विपर्ययसिद्धौ मोहः ॥ तस्मान्मोहनिर्मुक्तस्य क
र्मणोयः परिवागः सतामसः परिकीर्तितः ॥ मोहो हितमः ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वोक्तिमोहाभावेपि ॥ १ ॥ दुःख
मित्येव यत्कर्म कथं कुर्यात्तथा ज्ञेयं ॥ सकलाराजसंयोगं नैव यागे फलमवेत्ता ॥ २ ॥ अनुपजा
तांतः करणशुद्धितया कर्माधिकृतोपि दुःखमेवेदमिति मत्वा कायकुर्यात्तथा नित्यं कर्म यजदिति
यत्तस्याराजसः ॥ ३ ॥ दुःखं हि राजः ॥ अतः समो हरहितोपि राजसः पुरुषः तादृशं राजसंयोगं कृत्वा
नैव यागे फलं सात्त्विकयागस्य फलं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं नैव लभेत् ॥ ४ ॥ कर्मयोगस्तान्मसो राज
सश्च हेयोद्वितीः ॥ कीदृशः पुनरुपादेयः सात्त्विकस्तथा वा इत्युच्यते ॥ ५ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं

॥३८॥

क्रियतेर्जुनासंगसत्त्वाफलं चैव सयागः सात्त्विको मतः ॥१॥ ॥ विध्युद्देश फलाश्रवणोपिकार्यं कर्त
व्यमेवेति वृद्धानियतं नियं कर्मसंगं कर्तव्यं निवेशं फलं च यत्कैवयं तत्क्रियेत ततः करणाशुधिप
यंती सयागः सात्त्विकः सखनिर्वृत्तो मतः आदयत्वेन संमतः शिष्टेनां ॥ ननु नियानां फलमेव नास्ति
कथं फलं यत्कैवयं ॥ उच्यते ॥ अस्मादेव भगवद् च नानियानां फलमस्तीति गम्यते निःफलस्य
नुपपत्ता संभवात् ॥ तथा चापस्तंबः ॥ तद्यथा मे फलाद्यै निमित्तैश्चायागं धृष्ट्यनृत्ययेते ॥ एवं धर्म
चर्यमाणमथ अनृत्ययंत इत्यानुषंगिक फलं नियानां दर्शयति ॥ अकरणे प्रयवायस्मृतिश्च नि
यानां प्रयवाय परिहारं फलं दर्शयति ॥ धर्मेण पापमपनुदति ॥ तस्मा धर्मपरमं वदंति येन केन च
यजेतापि वादर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति ॥ तदा हृद्देव्या जीश्रेयानात्मया जीइयात्मया जीति
हृद्भूयात्सहवा आत्मया जीयो वेदं मननां ग ५ स ५ स्क्रियते इदमेनेनां गमुपधीयत इत्यदि श्रुतय

॥३८॥

अज्ञानप्रतिबंधकपापक्षयलक्षणां ज्ञानयोग्यता रूपपुण्योत्पलक्षणां चात्मसंस्कारं नियानां कर्म
णां फलं दर्शयति ॥ तदपि संधियं क्वातेन च नृपेयानीत्यर्थः ॥ यदुक्तं यागसंन्यासत्राद्यै चटपटश
ष्टाविव नमिन्न ज्ञातीयाथै किंतु फलमि संधि पूर्वकं कर्म यागे एव तयो रर्थ इति तन्न प्रस्मृत्तव्यं ॥
संते अस्यपि फलापि संधौ मेहाद्वा काय क्लेशमयो द्वायः कर्म यागः सविशेषाभावकृतो विशि
ष्टाभावस्तो मसत्त्वमिनराजसत्वेन च निर्दिष्टः ॥ यस्तु संधिपिकर्मणि फलापि संधियागः सवि
शेषाभावकृतो विशिष्टाभावः सात्त्विकत्वेन स्तूयत इति विशेषाभावकृते विशेषणोपावकृते वि
चविशिष्टाभावत्वस्य समानत्वान्न पूर्वापरविरोधः ॥ उभयाभावकृतस्तु निर्गुणत्वात् न विविध
मध्ये गणनीय इति चावोचाम ॥ एतेन यागो हि पुरुषव्याघ्रविविधः संप्रकीर्तित इति प्रतिज्ञाय
कर्म यागलक्षणा द्वे विधे दर्शयितुं प्रतिज्ञाननुस्त्वां कमानुष्ठानलक्षणां तृतीयां विधां दर्शयितुं म

वि

॥३८१॥

गवतः प्रकटमेकौशलमापतितं न हि भवति त्रयो ब्राह्मणाभोजयिष्यतया द्वौ कठौ कौडिन्यौ तृतीयः क्षत्रिय इति तद्वदति परास्तं ॥ तिसृणां अपि विधानां विविष्टा भावरूपेण यागसामान्येनैकजतीयतया प्राग्व्याख्यातत्वात् ॥ तस्माद्गवदौ कोशलौ द्वावनमेव महदेकौशलमिति दुष्टं ॥ ॥२॥ सात्विकस्य प्रागस्यादानाय सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञाननिष्ठां फलमाह ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ॥ यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः ॥ ॥ यस्यागी सात्विकेन यागेन युक्तः पूर्वकृतेन प्रकारेण कर्तृत्वमपि निवेष्टां फलापि संधिं च यत्कालः करणशुद्ध्यर्थं विहितं कर्मानुष्ठाय स यदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तगतैनातिशयेन सम्यक्ज्ञानप्रतिबंधकरज्जुस्तमो मलराहित्येनासंमतात् फलाव्यभिचारेण विष्टो व्याप्तो भवति स गवदपि तं निष्कर्मनुष्ठानात् पापमलापकर्षलक्षणेन ज्ञानोत्पत्तियो

॥३८१॥

ग्यतारूपपुण्यगुणाधानलक्षणेन च संस्कारेण संस्कृतं मंतःकरणं यदा भवति तीर्थः तदा मेधावीदामदमौ सर्वकर्मपिरमगुरुपसदनादिसमवायिकांगयुक्तेन मननिदिध्यासनारव्यफलोपकायंगियुक्तेन च श्रवणारव्यवेदांतवाक्यविचारेण परिनिष्पन्नं वेदांतमहावाक्यकरणकं निरस्तं समस्ताप्रामाण्याहं किंचिदन्याविषयकमहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मेधातयानि संयुक्ते मेधावी स्थितप्रज्ञो भवति तदा क्षिप्रसंश्रयः ॥ अहंब्रह्मास्मीति विद्यारूपयामेधया तदविद्योच्छेदे तत्कार्यसंश्रयविपर्ययशून्यो भवति ॥ तदा च क्षीणकर्मत्वात् ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म ॥ अज्ञो भनं कामं निषिद्धं वा कर्म न प्रतिकूलतया मन्यते ॥ कुशलेशो भनेनियेकर्मणि नानुषज्जते न प्रतिकरोति ॥ कर्तृत्वोद्यमिमानरहितत्वेन कृतकसत्त्वात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ पिद्यते हृदयग्रंथिश्चिद्यते सर्वसंश्रयः ॥ क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति ॥ यस्मादेवं सात्विकस्य

॥३८२॥

यागस्य फलं तस्मान्महतापि प्रयत्नेन सर्वोपादेय इत्यर्थः ॥ १० ॥ । तदेवमात्मज्ञानवतः सर्वकर्मयागः संभाव्यते ॥ कर्मप्रवृत्तिहेतुः रागद्वेषयो रभावादित्युक्तं ॥ संप्रयत्नस्य कर्मयागसंभवे हेतुस्तु च्यते ॥ । महिदेहभृताश्च कर्मयत्नं कर्मणि यत्रोपतः ॥ यस्तत्कर्मफलं यागी स यागी यमिधायितो ॥ ११ ॥ । मनुष्या हं ब्राह्मणो ह्यंगहृद्यो हं मिथ्या द्रष्टुमिमानेनावधितेन देहं कर्माधिकारहेतुवणाश्रमादिरूपं कर्त्तुमाकुत्वा द्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसंघातं विभक्तिं प्रनाद्यविद्यावासेनावशाद्वावहारयोग्यत्वेन कल्पितमस्य मेपि सयेतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन्धारयति पोषयति चेति देहभृदंबाधितकर्माधिकारहेतुदेहाभिमानस्तेन विवेकज्ञानशून्येन देहभृता कर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपौष्टल्येन सततं कर्मसु प्रवर्त्तमानेन कर्मणि यत्रोपतानिःशेषेण यत्तु ह्यस्मान्महाकर्म न शक्यानि सयांकारणसामग्र्यां कार्ययागस्याशक्यत्वात् ॥ तस्माद्यस्त्वज्ञोधिकारी सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मा

DR. BHADU DASI
MEMORIAL
॥२८२॥

षि कुर्वन्नापि भगवदनुकंपया तत्फलयागी ॥ तु शब्दस्तस्य दुर्लभत्वद्योतनार्थः ॥ स यागी यमिधीयते ॥
 गौण्याद्यास्तस्यार्थमया गयपिसन ॥ अत्रोषकर्मसंन्यासस्तत्परमार्थदर्शिनो देहभृताश्चक्यते कर्तुं
 मितिसर्वमुरव्याद्यायायागीयमिप्रायः ॥ ११ ॥ ॥ ननु देहभृतः परमात्मज्ञानभूयस्य कर्मिणोऽपि क
 र्मफलापि संचिद्यगित्वेन गौणसंन्यासिनः परमात्मज्ञानवतो देहाभिमानरहितस्य सर्वकर्मया
 गिनो मुरव्यसंन्यासिनश्च कर्मफलविशेषायाद्वालाभेन गौणात्त्वमेकस्य ॥ यल्लोभेन च मुरव्यत्वमन्य
 स्य ॥ कर्मफलयागित्वं तु द्वयोरपि तुल्यमित्यन्यो विशेषो वाच्यः ॥ उच्यते ॥ ॥ अनिष्टमिष्टमिष्ट
 च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्यस्यो गिनोऽप्येन तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ ॥ अयागिनां कर्मफलया
 गित्वेऽपि कर्मणोऽप्येन तु संन्यासिनां प्रियविदिषापयैतत्सत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृता
 नां पूर्ववत्तस्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणं भवति ॥ मायामेव फलं तु तया लयमेदं न गच्छतीति नि

॥३८३॥

रुक्तेः॥कर्मणा इति जायमिप्रायमेकवचनं॥एकस्यत्रिविधफलत्वात्तु पपत्तेः॥तच्च फलं कर्म
णास्त्रिविधत्वात्॥त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नारकतियगादिलक्षणं॥पुण्यस्ये
ष्टमनुकूलवेदनीयं देवादि लक्षणं॥मिश्रस्येतु पापपुण्ययुगलस्य मिश्रमिष्टानिष्टसंयु
क्तं मानुष्यं॥लक्षणमिष्टे वं त्रिविधमिष्टनुवादा हेतुवर्ण्यः॥एवं गौणसंन्यासिनां शरीरपाता
दृष्ट्वैव शरीरान्तरग्रहणमावश्यकमिष्टं क्वां मुखसंन्यासिनां परमात्मसाक्षात्कारेणाविद्यात
त्कार्यनिवृत्तौ विदेहकैवल्यमेवेत्याह॥न तु संन्यासिनां क्वचित् परमात्मज्ञानवतां मुख्यसंन्या
सिनां परमहंसपरिब्राजकानां प्रत्येकमैणाः फलं शरीरग्रहणमनिष्टमिष्टं मिश्रं च क्वचिद्देशका
लेवानभवद्येवैवधारणार्थस्तु शब्दः॥ज्ञानेनाज्ञानस्योच्छेदतत्कार्याणां कर्मणामुच्छिन्नेत्वात्॥३८३॥
तथा च श्रुतिः॥सिद्धते हृदयग्रंथिश्चिद्येते सर्वसंशयाः॥क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् नृष्टे पराव

इरेति॥पारमर्षचसूत्रं॥तदधिगमउत्तरपूर्वद्वयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति परमात्मज्ञाना
दशेषकर्मक्षयंदर्शयति॥तेन गौणसंन्यासिनां पुनः संसारः॥मुख्यसंन्यासिनां तु मोक्ष इति फले विना
षउक्तः॥अत्र कश्चिदाह॥अनाम्रितः कर्मफलकार्यकर्मकरोति यः॥स संन्यासी च योऽदौ कर्मफल
यागिषु संन्यासिनां प्रयोगात् कर्मणि एवात्र फलयागसाम्यात् संन्यासिनां नृष्टेन गृह्यंतो गतेषां च
सात्विकानां नियमकर्मनिष्ठानेन निषिद्धकर्मनिष्ठानेन च पापासंभवान्नानिष्टं फलसंभवति॥न
नापीष्टं॥काम्यानुष्ठानात् इष्ट्वारपणाने फलस्य सक्तत्वाच्च॥अतएव मिश्रमपि चेति त्रिविधक
र्मफलासंभवः॥अतएवोक्तं॥मोक्षार्थेन प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिध्योः॥नियमैर्मित्तिके कुर्या
त्प्रयवायजिहासयेति॥सवक्तव्यः॥त्राहृत्स्थार्थस्य च मर्यादानिरधारिषवतेति॥तथा हि गौण
मुख्ययोर्मध्ये कार्यसंप्रत्यय इति शब्दमर्यादो॥यथा अमवास्यायामपराह्णे पिंडपित्तयज्ञेन चरंती

३८४

यत्रामावास्याशब्दः काले मुख्यः ॥ तत्कालोत्पन्ने कर्मणि च गौणः ॥ य एवं विद्वानमावास्यां यजते इ
 यो दौ ॥ तत्रामावास्यायामिति कर्मग्रहणे पितृयज्ञस्य तदंगत्वात् न फलकल्पनीयमिति विधेर्लक्ष्य
 वेमिति पूर्वपक्षितं कात्यायनेन ॥ अंगं वा समभिवाहारादिति ॥ गौणार्थस्य मुख्यार्थेऽपि स्थितिपूर्
 वकत्वात् मुख्यार्थस्य चेद्वा बाधा दमावास्याशब्देन काल एव गृह्यते फलकल्पना गौरवं तत्र काली
 नं प्रमाणं बलादंगीकार्यमिति सिद्ध्यति तज्जैमिनिना ॥ पितृर्ज्ञेयस्वकालत्वादंगं स्यादिति ॥ एवं
 स्थिते संन्यासिनां ह्यस्य सर्वकर्मयोगिनि मुख्यत्वात् कर्मणि च फलयागसाम्येन गौणत्वात् मुख्यार्थ
 स्य चेद्वा बाधा तस्यैव संन्यासिनां ह्येन ग्रहणमिति शब्दमयं दया सिद्धं ॥ सति कारणसाम्यं का
 येत्यादौ तद्वति चार्थमयं दा ॥ तथा हि ॥ ईश्वरपणेन यत्कर्म फलस्य पिसत्त्वश्रुत्यर्थं ॥ नियानिकर्मा
 प्यनुतिष्ठेत्तत्तं राले मृतस्य प्रागजितः कर्मभिस्त्रिविधं ग्रहणं केन वायते ॥ यो वा एतदक्षरं गाम्यं वि
 शरीर

३८४

दिवास्माह्लोकात्प्रेतिसकृपण इति श्रुतेः ॥ अंततः सत्त्वश्रुतिफलज्ञानोत्पत्तिरर्थतदधिकारिश्वा
 रारमपितस्य वश्यकमेवात एव विविदिषा संन्यासिनः श्रवणादिकं कुर्वतोंतराले मृतस्य योगात्तद्व
 त्वाच्चस्य श्रुचीनां श्रीमतांगे हेयोगात्तद्वेमि जायत इत्यादिना ज्ञानाधिकारिश्चरीरप्राप्ति
 रवश्यं भाविनीति निष्पीतं पक्षे ॥ यत्र सर्वकर्मयोगिनोप्यज्ञस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं व
 त्तव्यमज्ञस्य कर्मिणा इति ॥ तस्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमियर्थमयो दया सिद्धं ॥ पराक्रांतं
 चैकभं विकृपक्षनिर्करणे स्वरिभिः ॥ तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृतां व्याख्यानमेव
 ज्यायः ॥ दंतं यमत्र निष्कर्षः ॥ अत्र कर्मोक्तपरमानंदादितीयसंयत्प्रकाशं ब्रह्मात्मसाक्षा
 त्कारेण निर्विकल्पेन वेदांतवाक्यजन्मेन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्रकाराप्रामाण्यांशं का
 शून्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वाद्यभिमानरहितपरमार्थसंन्यासी सर्वकर्मोच्छे

द्यच्छुद्धः केवलः स न विद्या कर्मोदिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्वत्रमाणां कारणोच्छेदेन
 छेदेति यस्त्यविद्यावान्कर्तृत्वाद्यभिमानो देहभूतसत्तिविधः ॥ रमादिदोषप्रचलनात् ॥ काम्यनि
 विधेयैश्च कर्मनुष्ठाय मोक्षशास्त्रानधिकार्यैः ॥ अपरस्तयः प्राकृतस्तकृतवशात् किं
 त्प्रक्षीपाणादिदोषः सर्वाणिकर्माणि यत्तु मन्त्रावन्निषिद्धानि काम्यानि च परियुज्यनियानि नैमि
 त्तिकानि च कर्माणि फलाप्तिसंधि योगेन सत्त्वेऽध्यात्मनोतिष्ठनगौणसंन्यासी मोक्षशास्त्राधिक
 रीद्वितीयः ॥ स ततो नियने नैमित्तिककर्मनुष्ठानेनांतःकरणेषु ध्यासमुपजातविविदिषः अवगादि
 नावेदनं मोक्षसाधनं संपिपादयिषुः सर्वाणिकर्माणि विधितः परियुज्यब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति
 विविदिषासंन्यासिसमारयस्तृतीयः ॥ तत्राद्यसंसारित्वं सर्वप्रसिद्धं ॥ द्वितीयस्य त्वनिष्ठमिष्टादिना
 व्याख्यातं ॥ तृतीयस्य त्वयतिः अध्ययोपेतइति प्रश्नमुत्थापयिषीतेष्वेष्ट ॥ अज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं ॥

कारणसामग्राः सत्त्वाः ॥ तत्तु कस्यचिद्ज्ञानानुगुणं कस्यचिद्ज्ञानानुगुणमिति विशेषः ॥ त्रिज्ञस्य तु स
 सारकारणासाधकत्वं त एवैकैवत्यमिति द्वौपदार्थौ सूत्रितावस्मिन् श्लोकात् ॥ २॥ ॥ तत्रात्मज्ञानरहित
 स्य संसारित्वे हेतुः कर्मसागासंभवउक्तः ॥ न हि देहभूताशक्यं यत्तुं कर्मण्यं शेषतइति ॥ तत्राज्ञस्य कर्म
 सागासंभवे हेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपंचकेतादात्म्याभिमानइतीममर्थचतुर्भिः श्लोकैः प्रपंचयति ॥ त
 त्रप्रथमेनाधिष्ठानादीनि पंचवेदांतप्रमाणमूलानि हेतुत्वार्थमवश्यं ज्ञातव्यानीत्याह ॥ ॥ पंचेमानिम
 हाबाहोकारणानि ॥ निबोधमे ॥ सांख्येकतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥ ३॥ ॥ इमानिवक्ष्यमाण
 निपंचसर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कारणानि निर्वर्तकानि हेमहाबाहो मे मम परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
 च वनान्तिबोधबोध्यं सावधानोभव ॥ ननु यत्तु दुर्ज्ञानान्येतान्येन बहिरचेतसा शक्यं ते ज्ञातुमिति चेत्
 तमाधानविधानेन तानि स्ताति महाबाह्वेन वसतुपुरुष एव शक्नो ज्ञातुमिति सूचयति स्तस्यार्थमेव ॥ किं

१३८६।

तान्यप्रमाणकान्येवतववचनाद्भेदानिनेयाह॥संख्येकतांतेप्रोक्तानि॥निरतित्रायपुरुषार्थप्राप्त्यर्थं
वर्तनर्थंविद्यर्थंचज्ञातव्याजीवोब्रह्मणस्तयोरैक्यंतद्वेद्योपयोगिनश्चश्रवणादयःपदार्थाःसंख्याय
तेव्युत्पाद्यंतेस्मिन्नितिसांख्यवेदांतश्रास्त्रंतस्मिन्नात्मवस्तुमात्रप्रतिपादकेकिमर्थमनात्मपूतान्यव
स्तुनिलोकप्रसिद्धानिचकर्मणांकारणानिपंचप्रतिपाद्यंतेइत्यतःशास्त्रविशेषणंकृतांतइति॥कृतमि
तिकर्मचिंतेतस्योतःपरिसमाप्तिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यायत्रतस्मिन्कृतांतेश्रास्त्रेप्रोक्तानिप्रसिद्धान्ये
वलोकनात्मपूतान्येवात्मातयामिथ्याज्ञानारोपेणगृहीतान्यात्मतत्त्वज्ञानेनबोधिसिद्धयेहेयत्वेनो
क्तानियदाह्यन्यधर्मैवकर्मत्मन्यविद्ययाधारेणितमित्युच्यते॥तदाश्रुधात्मज्ञानेनतद्वेद्यात्म
मणांतकृतौभवति॥अतःआत्मनःकर्मसंबंधप्रतिपादनायानात्मपूतान्येवपंचकर्मकार
णानिवेदंतश्रास्त्रेमायाकल्पितान्यनृदितानीतिनाद्वैतात्ममात्रतात्पर्यहेनस्तेषांजगंगेव

१३८६।

नैवेतरप्रतिपादनात्॥इहापिचसर्वकर्मात्तत्त्वज्ञानस्यप्रतिपादितं॥सर्वकर्मास्विलंभार्थज्ञानेप
रिसमाप्यतइति॥तस्माद्ज्ञानेश्रास्त्रस्यकर्मन्तत्त्वमुपपन्नं॥१३॥प्रमाणमूलनिकर्मकारणानिपंच
आत्मनोक्तत्वेवसिद्ध्यर्थेहेयत्वेनज्ञातव्यानीकृतेकानितानीत्यपेक्षायान्तत्वरूपमाहद्वितीयेन
॥॥अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधोविविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं॥१४॥
इष्टाद्वेषस्तदुद्वेगचेतनाद्यमिवक्तेराश्रयोधिष्ठानंशरीरं॥तथाकर्तायिथ्याधिष्ठानमनात्मासौ
तिकंमायाकल्पितंस्वाप्नगृहरयादिवत्॥तथाकर्ताहंकारोमीश्याद्यभिमानवान्ज्ञानशक्तिप्रधाना
पंचीकृतपंचमहापूतकायेहंकारेणतःकरणंबुद्धिर्विज्ञानमिस्यादिपर्यायशब्दाच्यस्तादात्म्याध्या
सेनात्मनिकर्तृत्वादिधर्माध्यारोपहेतुरनात्मासौतिकोमायाकल्पितश्चेतितथाशब्दार्थस्थूलशरी
रस्थूलोकायतिकैरात्मत्वेनपरिगृहीतस्याप्यन्यैःपरीक्षकैरनात्मत्वेननिश्चयान्नदृष्टंतेनतार्किक

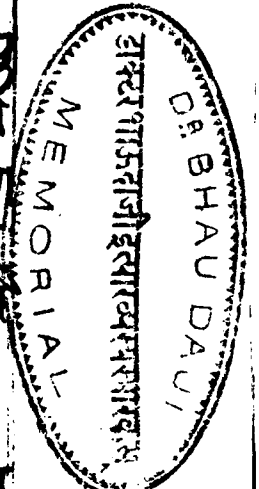
॥३८७॥

दिपिरात्मत्वेनपरिगृहीतस्यकर्तुरप्यनात्मत्वनिश्चयः सकार इत्यर्थः ॥ करणं च श्रोत्रादिशब्दा
द्युपलब्धि साधनं ॥ चराक्षस्तथेयनुकर्षार्थः ॥ पृथग्विधं नाना प्रकारं पंचज्ञानेन्द्रियाणिपि
चकर्मन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादश संख्यां करणवर्गे मनोबुद्धिश्चेति त्रिविधैव त्रिमांस्त्व
हंकारः कर्तृवचिदोभा संस्तु सर्वत्रैवाविशिष्टः ॥ विविधाः नाना प्रकाराः पंचधा दशधा वा प्र
सिद्धाः ॥ चराक्षस्तथेयनुकर्षार्थः पृथक् असंकीर्णश्चेष्टः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधाना पं
चीकृतपंचमहाभूतकार्यः क्रिया प्राधान्येन वायवीयत्वेन व्यपदिश्यमानाः प्राणापनव्या
नोदानसमानाः ॥ नागकूर्मकलदेवदत्तधनं जयाख्याश्चतर्दतर्भूता एव ॥ अत्र च सप्तभूता वतः
करणस्य कर्तृत्वेपि प्राणा व्यापारदर्शनाद्देवपदे दशां चान्तकरणोदयंतमिन्न इव प्राणा इ
तिकेचित् ॥ क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवत्वोपाधिभूतमपंचीकृतपंचमहाभूतकार्यक्रियो

॥३८७॥

शक्तिप्राधान्येन प्राण इति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन चान्तःकरणमिति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रेयुक्ताः ॥ स इह
चैकैकस्मिन्वहमुक्तांते उक्तांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्थामीति स प्राणमसृजते
तिश्रुता बुक्तांयाद्युपाधित्वं प्राणस्योक्तं ॥ तथा सद्यः स्वप्नोभूत्वे मंलोकमतिश्रममतिमयोरूपणिद्या
यतीवलेलायतीव्युदिश्रुता बुक्तांयाद्युपाधित्वं बुधेरुक्तं स्वतंत्रोपाधिभेदे च जीवभेदप्रसंगः ॥
तस्माद्बुद्धिप्राणस्यैव कवेनैव बुक्तांयाद्युपाधित्वं युक्तं ॥ भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् सप्तभूतान् च ज्ञा
नशक्तिमागलयेपि क्रियाशक्तिमागदत्र नमेकत्वेपि न विरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् ॥ दृष्टिसृष्टि
नये सर्वलयेपि प्राणव्यापारवहरीरस्य सप्तभूतयमित्येवरूपेण परः कल्पितत्वाच्च ॥ तस्मादुभय
थापि व्यपदेशभेदोपपन्नः ॥ देवं चानुग्रहकं ह कदेव तज्जातं ॥ चराक्षस्तथेयनुकर्षणार्थः ॥ अत्र
करणवर्गे पंचमं पंचसंख्या पूर्णं ॥ एवमक्षस्तथाशब्देन संबध्यमानोऽनात्मत्वमिति कलकल्पि

तत्वाद्यवधारणार्थः पञ्चानामपि॥ तत्र शरीरस्य कर्तृ करणक्रियाधिष्ठानस्य देवतापृथिवीत्रयास्य
 रूपस्य मृतस्यामिवागम्येति वातं प्राणश्चक्षुरादियं मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवी शरीरमिति श्रुतौ
 वागाद्यधिष्ठात्र्यादिभिः सह शरीराधिष्ठातृत्वेन पृथिवीपाठत्वं॥ कर्तुरहंकारस्याधिष्ठा
 त्रीदेवतारुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः॥ करणानां चाधिष्ठात्र्यादेवताः सप्रसिद्धाः॥ श्रोत्रं चक्षुश्चक्षुर
 सनघ्राणानां दिग्वाताकं प्रचेतोऽश्विनः॥ वाक्यणिपादपायूपस्थानां वङ्गीद्रोपेन्द्रमित्रप्रजाप
 तयः॥ मनोबुधोश्चंद्रहस्पती इति॥ पञ्चप्राणानां क्रियारूपेणां सद्योजातवामदेवाघोरतत्प
 रूपेशानां पुराणप्रसिद्धाः॥ सायणैवमादिर्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकमिह अधिष्ठानादिदेवतानां
 मप्युपलक्षणां॥ १४॥ स्वरूपमुक्तेषां पञ्चानां कर्महेतुत्वमाह॥ तृतीयेना॥ शरीरवाङ्म
 नोभिर्यत्कर्मप्रारभते नरः॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैतत्स्य हेतवः॥ १५॥ शरीरं वाचिकं मा

नसिकंचविधिप्रतिषेधलक्षणां त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धं॥ अक्षपादेन चोक्तं॥ प्रवृत्तिर्वि
 बुद्धिशरीरं स इति॥ बुद्धिर्मेनः॥ अतः प्राधान्येनाभिप्रायणोच्यते॥ शरीरेण वाचामनसा वा यत्क
 मप्रारभते निर्वर्तयति नरः॥ मनुष्याधिकारं स्वास्वस्य॥ कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्म्यं विप
 रीतं वा अशास्त्रीयं धर्म्यं यच्च निमित्तं चेष्टितादिजीवन्हेतुन्यद्यविहितप्रतिषिद्धसमंतत्स
 र्वं पूर्वकृतधर्मधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यं विपरीतयोरेव तर्पितं॥ पञ्चैतैर्यथाक्ता अधिष्ठानाद
 यस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि॥ १५॥ इदानीं मेतेषामेव कर्मकर्तृत्वादात्मनो न कर्तृ
 त्वमियमधिष्ठानादिनिरूपणं फलमाह॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः॥ पशुपशुकृत
 बुद्धितोन्नसपश्यति दुर्मतिः॥ १६॥ तत्र कर्मणि प्रागुक्ते सर्वस्मिन् एवं स्यादधिष्ठानादिपञ्चहेतुके
 सतितैर्निर्वह्यमाने आत्मानं सर्वजडप्रपञ्चस्य भासकं सत्तास्पृजिरूपं स्वप्रकाशपरमादेनैव बाध्यं

केवलमसंगोदासीनमकर्तारमविक्रियमद्वितीयंतु एव परमार्थतः॥ अविद्यायास्वधिष्ठानादौ
प्रतिबिंबितमादित्यमिव तोयोत्तद्भासकमनन्यत्वेन परिकल्प्यतोयचलनेनादित्यश्चलतीति
वदधिष्ठानादिकर्मणोहमेव कर्तृतिसाक्षिणमपि संतं कर्तारं क्रिया अर्थयः पश्ययविद्याया क
ल्पयति रज्जुमिव भुजंगं॥ स एव पश्यन्नापि न पश्ययात्मानं तत्वेन॥ स्वरूपाज्ञानैकतत्वाद्
ध्यासस्य॥ अथांशो विपरीतमेव पश्यति न यथा तत्त्वमिदं यत्र को हेतुस्तथाह॥ अकृतबुद्धि
त्वात्॥ शास्त्राचार्योपदेशान्धार्यैरनुपजानितविवेकबुद्धित्वात्॥ न हि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे
भावे भुजंगस्य मं कश्चन बाधते॥ एवं शास्त्राचार्योपदेशान्धार्यैः परिनिष्ठेतेहमस्मि सस्येज्ञा
नमनैतं कर्म कर्तृमोक्षपरमानंदमनवस्थमद्वयब्रह्मेतिसाक्षात्कारेनुपजानिते कुतौ
मिथ्याज्ञानतत्कार्यबाधः॥ एतादृशसाक्षात्कारमेव गुरुमुपसृज्य वेदान्तवाक्यविचारेण कु

तो न जानयति इत्यत आहुः॥ दुर्मतिः दुष्टाविवेकप्रतिबंधकपायेन मलिनामतिर्यस्य सः॥ अतो
शुद्धबुद्धित्वान्नियोनियविवेकैर्वस्तुद्विशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वाद् कर्तारमपि कर्तारं केव
लमप्येकेवलमात्मानं मविद्याया कल्पयन् संसारी कर्मधिकारी देहभृदकृतबुद्धिः कर्मकर्तृषु
तादात्म्यापिमाना कर्मयागा समर्थः सर्वदा जननमरणप्रबंधेनानिष्टमिष्टमिष्टं च कर्मफल
मनुभवति॥ एतेन यस्तां किं को देहादिव्यतिरिक्तमात्मानं मेव कर्तारं केवलं पश्यति सोऽप्यकृत
बुद्धित्वेन व्याख्यातः॥ अन्यस्ताह आत्मा केवलेन कर्तृत्वं त्वधिष्ठानादिभिः संहतः सन्न परमा
र्थतः कर्तृवै कर्तारमात्मानं केवलं पश्यन् दुर्मतिरितिकेवलं शब्दप्रयोगादिति तन्न॥ परमार्थतः स
र्वक्रियाशून्यस्यासंगस्यात्मनो धिष्ठानादिभिः संहतत्वा नुपपत्तेः॥ जलसूर्यकादिवत्त्वाविद्येकेन स
ंहतत्वेन कर्तृत्वमपि तादृशं नैव॥ अधिष्ठानादीनामप्याविद्यकत्वाच्च॥ केवलशब्दस्त्वभाव

सिद्धमात्मनेसांगाद्वितीयरूपत्वमनुवदति॥ कथं वदति निःसृज्यते त्वेनेयदोषः॥ १६ ॥ तदेवं
चतुर्धर्मिः श्लोकैरनिष्टमिष्टमिष्टं च त्रिविधं कर्मणः फलं॥ भवयुगमिनां प्रयेति चरणत्रयं व्याख्या
तमिदानीं ननु संन्यासिनां क्वचिदितितुरीयं चरणमेवेन व्याचष्टे॥ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धि
र्यस्य न लिप्यते॥ ह्यपि स इमां क्लृप्ता कान्न हंति न निबध्यते॥ १७ ॥ ॥ यस्य पूर्वोक्तिविपरीतस्य पुण्यैः
कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधिषु पोषु निष्ठां नित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं प्राप्तवतः शास्त्र
स्वाचार्योपदेष्टान्यायजनितान् कर्तृमोहस्वप्रकाशपरमानंदाद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्याज्ञा
ने सकार्ये बाधितेन भवयहंकर्तृसंवरूपो भावः प्रसूयः यस्य भावः सङ्गो वः अहंकृतो हमिति व्यपदे
शाहेति॥ अहंकारबाधेन सुधैरुपमात्रं परिशेषादिति वा अहंकृतो हंकारस्य भावस्तत्रात्म्यं
यस्य न॥ विवेकेन बाधितत्वात् इति वा॥ बाधितानुद्यत्तावपि एतत्पंचाधिष्ठानाद्यो माययामयिस

र्वात्मनि कल्पिताः॥ सर्वकर्मणां कर्तारो मया स्वप्रकाशचैतन्येनासंगेन कल्पितसंबन्धेन प्रकाशयमा-
 ना अहं तु न कर्ता॥ किंतु कर्तृत्वापराणां साक्षिभूतः क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्धः स
 र्वकार्यकारणासंबन्धः कूटस्थनियोनिर्द्वयः सर्वविकारशून्यः॥ असंगो ह्ययं पुरुषः साक्षी चेता केवलो
 निर्गुणश्च॥ अप्राणो ह्यमनः॥ शुभ्रो अक्षरात्परतः परः॥ अज आत्मा महान् ध्रुवः॥ सलिल एकोद्भवाऽ
 द्वैतः॥ अजोनियः शाश्वतोऽयं पुराणः॥ निष्कलं निश्चिंत्यं शांतं निरवद्यं निरंजनं मिसादिः अतिथः अवि-
 कारोऽयमुच्यते॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वत्रः॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ता हि मिति मन्यते॥
 तत्त्ववित्तुनसज्जते॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते बुद्ध्यादिस्मृतिम्येष्ट॥ तस्मात्ताहं कर्तृत्वं
 परमार्थदृष्टेः बुधिरंतः कारणं स्पन लिप्यते नानुशयिनी भवति इदं महमकार्षमैतत्फलं पोष्यदुह्यनुसं-
 धानं कर्तुं वासनो निमित्तं लेपानुशयः स च पुण्यं कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपः ईदृशेन द्विविधेना-

॥३९॥

पिलेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्तृत्वापि मानः बाधतः ॥ तथा च ज्ञानिनं प्रकृत्य श्रुतिः ॥ एतमुहं वेतेन तरत इ
 यतः पापमकरं वैमिश्रतः कल्याणमकरं वैमिश्रपे उहं वैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ तदेतदृचा
 भुक्तमेषु नियमहिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणो कनीयान् ॥ तस्यैव स्यात्पदविज्ञं विदित्वानलि
 प्यते कर्मणा पापकेनेतीति ॥ पापकेनेति पुण्यस्याप्युपलक्षणां ॥ वर्धते कनीयानिति च पुण्यपापयोः
 परितोषपरितापापि प्रायः ॥ एवं यस्य नाहं कृतो भवौ बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ स पूर्वाक्तिर्दुर्मतिविल
 क्षणस्तुमतिः परमार्थदर्शी पश्यत्यकर्तारमात्मानं केवलं सकर्तृत्वापि मानाभावादिनिष्ठादित्रिवि
 धधर्मफलभागी न भवतीत्येतावति शास्त्रार्थे अहंकाराभावबुद्धिलेपाभावोक्तोत्तुमाह हत्वा हिंसा
 त्वापि समोऽनलोका सर्वान् प्राणिनां हन्ति न न क्रियायाः कर्तृत्वमिति अकर्तृत्वरूपसाक्षात्कार
 तः ॥ न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफले न संबध्यते ॥ अत्र नाहं कृतो भवौ इत्यस्य फलं न निहंतीति ॥ बु

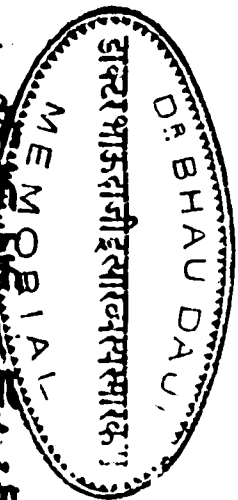
॥३९॥

द्धिर्न लिप्यत इत्यस्य न निबध्यत इति ॥ अनेन च कर्मकैः प्रदूषितैः श्रयमात्रमुक्तं न तु सर्वप्राणिह
 नने संभवति ॥ हत्वा पीतकर्तृत्वाप्यनुज्ञा बाधितकर्तृत्वं दृष्ट्या लो कियानहंतीति कर्तृत्वं निषिध्यः ॥ शास्त्री
 यथा परमार्थदृष्टेति निरोधः ॥ शास्त्रादौ नाहंति न हन्यते इति सर्वकर्मसंस्पृष्टिमात्मनः प्रतिज्ञाय
 न ज्ञायत इत्यादिहेतुवचनेन साधयित्वा वेदाविनाशिनमिमादिना विदुषः सर्वकर्मधिकारनिवृत्तिः
 संक्षेपेणोक्तमद्ये च तेन तेन प्रसंगेन प्रसारिते ह शास्त्रार्थेतावत्प्रदूषिनायोपसंहृतानहंति न
 निबध्यत इति ॥ एवं चाविद्याकलितानामधिष्ठानाद्यनात्मकतानां सैवैषां अपि कर्मणामात्म
 विद्यया समुद्येदोपपत्तेः परमार्थस्यान्यासिनो मनिष्ठादित्रिविधं कर्मफलं न भवतीत्युपपन्नं ॥
 परमार्थसंन्यासश्चाकर्तृत्वसाक्षात्कार एव ॥ जनकादीनामेतादृशा सन्यासित्वेपि बलवत्प्रार
 ब्धकर्मवशाद्बाधितानुवृत्त्या परपरिकल्पितया वा कर्मदर्शनं न विरुद्धं परमहंसानामीदृशानां ।

॥३९॥

मिहाटनादिवत्॥ अतएव ज्ञानफलमृदोविद्वत्संन्यास उच्यते॥ साधनमृतस्तुविविदिषासंन्यासो
नेवंविधोपि प्रथममुत्तरकाले ज्ञानोत्पत्तावेवंविधोभवतीति बध्यते॥ ५॥ पूर्वमधिष्ठानादिपंच
कस्यक्रियाहेतुत्वेनात्मनः सर्वकर्मसिंस्पर्शित्वमुक्तं॥ संप्रतितमेवार्थज्ञानज्ञेयादिप्रक्रियारचनया
त्रैगुण्यभेदव्याख्यायाचविवर्तितमुपक्रमते॥ ज्ञानज्ञेयं परिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदनाक
रणकर्मकर्तृतित्रिविधः कर्मसंग्रहः॥ ६॥ ज्ञानविषयप्रकाशक्रिया॥ ज्ञेयतस्य कर्म॥ परिज्ञातात
स्यष्टेयोक्तोक्तान्तःकरणोपाधिपरिकल्पितः॥ एतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि हानोपादानादिसर्वकर्मा
रंभः स्यादतएव त्रयं सर्वेषां कर्मणां प्रवर्तकं॥ तदेतदाह त्रिविधाकर्मचोदनेति प्रवर्तकमुच्यते॥ चोदने
तिक्रियाया प्रवर्तकवचनमाहुरिति तत्रावरेचोदनाचोपदेशश्च विधश्चैकार्थवाचिन इति॥ आदेववच
ने क्रिया प्रवर्तकवचनत्वं यद्यपि चोदनापदत्राक्यतया प्रतीयते तथापि वचनत्वं विहित्य प्रवर्तकेमात्र

मिहलक्षते ज्ञानादिषु वचनत्वाभावात् ॥ एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चानात्मन एवानात्मन इत्यपि
प्राप्य ॥ तथा करणं ॥ साधकतमं बाह्यं श्रोत्राद्यन्तस्थबुद्ध्यादिकर्मकर्तुरीक्षिततमं ॥ क्रियया व्याप्यमा
नं उत्पाद्यमाणं विकार्यसंस्कार्यं च कर्तृत्वद्वयत्वरकारेण प्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता वि
यायानिवर्तकश्चिदचिद्रूप इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंगृह्यते समवेयत्रेतिकर्मसंग्रहः क
माश्रयः ॥ चकारार्थादिति शब्दात्संप्रदानमपादानमधिकरणं चराशि त्रयांतर्भूतं ॥ एवं कारकपदं
मेव त्रिविधं क्रियाया आश्रयेन तु कूटस्थ आत्मेत्यर्थः ॥ कर्मप्रेरकस्य कर्माश्रयस्य च कारकरूप
त्वाच्चैगुण्यात्मकत्वाच्चाकारकस्वभावौ गुणातीतश्चात्मा सर्वकर्मासंस्पृशीत्यपि प्राप्यः ॥ अथ वा
ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङ्गादिशब्दजन्यं ज्ञेयं तस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन लिङ्गादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं ॥ परि
ज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः प्रेरणीयः इत्येव त्रिविधा कर्मचोदना कर्मक्रिया पुरुषव्यापाररूपा र्थाभा

॥३७३॥

यनातद्विषयाचोदनाप्रेरणाविधिरूपाशास्त्रीभावनेत्यर्थः॥ तथाकरणं सेति कर्तव्यताकंसा
धनं धात्वर्थः॥ कर्मभावांस्वर्गादिफलं॥ कार्त्तफलकामनावांन्पुरुषः क्रियायानिर्वर्तक इत्येवंत्रि
विधः कर्मसंग्रहः कर्मणः पुण्यापाररूपस्थार्थभावनायाः संग्रहः संक्षेपः॥ तदेवमर्थभावनारू
पैपुं प्रयत्नस्य विधेयस्याभावाच्च ह्यभावनारूपे विधिर्न शुद्धमात्मानं गोचरयति॥ कार्त्तकाश्र
यत्वादि विधिविधेययोः तदुक्तं॥ त्रैगुण्यविषयावेदनिष्ठैर्गुण्यो भवार्जुनिति॥ कारकाणां च त्रैगु
ण्यरूपत्वमनंतरमेव व्याख्यास्यत इत्यभिप्रायः॥ अत्र प्रसंगाद्विधिश्चिंत्यते प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रेर
णाभावस्तु सर्वलोकानुभवसिद्धाज्ञा प्रेरितो बालेन प्रेरितो ब्राह्मणेन प्रेरितो हस्मिति हि प्रवर्त
मानावक्तारो भवति॥ सा च प्रवर्तना प्रवर्तकराज्ञादिनिष्ठा॥ तत्रोक्तं ह्यस्य निरुद्धं प्रतिप्रवर्तना
आज्ञा प्रेषणेति चोच्यते॥ निरुद्धं ह्येतत्कृत्वा प्रतिप्रवर्तनायां बोधे प्रेषणेति चोच्यते॥ समस्य स

॥३७३॥

मंप्रसक्तर्षनिकर्षादसीन्येन प्रवर्तनानुज्ञानुमतिरिति चोच्यते॥ ते चाज्ञादयो ज्ञानविशेषा इ
त्यविशेषावचेतनधर्मा एव लोके प्रसिद्धाः॥ वेदे तु विधिना हं प्रेरितकरोमीति व्यवहृत्तारो भवति॥
तत्र स्वयमचेतनत्वादपौरुषेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न चेतनधर्मेणाज्ञादिना प्रेरकता संभवत्यतः
स्वधर्मेणैवासाध्यपगतव्यागसंतरा संभवात् सा एव च धर्मः चोदना प्रवर्तनाप्रेरणाविधिरूपदैशः
शास्त्रभावनेति चोच्यते॥ तत्र केचिदलौकिकमेव शास्त्रव्यापारं कल्पयन्ति॥ अन्ये तु कृते नैवोपपत्तौ
नालौकिकल्पनां सहते॥ प्रवर्तना हि प्रवृत्तिहेतुव्यापारः॥ विधिशास्त्रस्य चाख्यातत्वेन दशालका
रसाधारणं नोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनां प्रतिवाचकत्वं न ज्ञानहेतुत्वमितियावत्॥ सा
च ज्ञानैवानुष्ठातुं शक्यते इति तद्वा हेतोरपि शास्त्रस्य तद्देतुत्वं परंपरया भवत्येव तत्रैविधिशास्त्रस्य
पुरुषप्रवृत्तिरूपभावना ज्ञानहेतुव्यापारस्तद्वा च शक्तिमत्तया विधिशास्त्रज्ञानसंश्लेषतस्तत्प्रवृत्तिः

॥३९४॥

हेतुर्वापारइतिप्रवर्तनाभिधानीयकंलभते॥॥ज्ञानद्वारेणैवशास्त्रस्यप्रवृत्तिजनकत्वात्ज्ञानज
कव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पनेमानाभावात्॥ज्ञानजनकश्चव्यापारस्तस्यस्वज्ञानंशक्तिज्ञानंशक्ति
विशिष्टस्वज्ञानं॥तत्राद्येयोरन्यतरस्यशास्त्रभावनात्॥तृतीयस्यतु तत्रकरणत्वमिति विवेकः॥एवं
स्थिते निष्कर्षः विधिनास्वज्ञानं ज्ञान्यते प्रवर्तनात्वेनाभिधीयतेपीति विधिज्ञानमेव शास्त्रभावना॥
तस्यांच पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनेव भाव्यतयान्वेति॥कारणातयाच प्रवृत्तिवाचकशक्तिमद्विधिज्ञा
नमेव भावनासाध्यस्यापि फलावच्छिन्नभावनाप्रतिकरणात् फलकरणात् तदेव यागस्येव स्वर्गभावनां
प्रतिनिरुध्यते॥तथाच पुरुषः स्वप्रवृत्तिं भावयेत्॥केनेयपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिमत्त
याज्ञानेन विधिनास्तेनैतिकरणांशपूरणं॥कथमियाकांक्षायामर्थवादः स्तेनेतीतिकर्तव्यतांशपूरणं॥॥३९४॥
इयंगोः क्रयेतिलैकिकैविधौ बहूरी राजीवद्वयसास्त्रपया समांसमीनेयादिलैकिकार्थवादवत्॥

मन्वाख्यातत्वेन विधिशास्त्रादुपस्थिता पुरुषप्रवृत्तिर्भाविता तयान्वेतु॥करणं तु कथमनुपस्थितमन्वेति
उच्यते॥विधिशास्त्रावच्छेदोपेक्षानोपस्थापितस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्मरणोपस्थापिता त
दुभयवैशिष्ट्यं तन्निष्ठाज्ञातताचमनसेति वाचकशक्तिमत्तयाज्ञातो विधिशास्त्रोपस्थित एव॥अनेन
यद्युक्त्या तद्भावयेदिति प्रतिशब्दं स्वाध्यायविधितात्पयश्चिद्वृत्तिरिक्तेनोपस्थितमपि शास्त्रबोधेभा
सते एव॥तथा ज्योतिष्टोमादिना मध्येयं यथावा लिंगविनियोज्यो मंत्रः तदुक्तमाचार्यैरुद्दिष्टधिकरणे
अनुपस्थितविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न भवति॥न त्वनसिद्धिविशेषणोतिष्ठमर्थवादानामुपस्थितिः
अत्रेण॥प्राशस्त्यस्य त्वेते वलक्षणये॥तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तमनसेयर्थवादः प्रशस्तत्वेन ज्ञा
त्वेतीतिकर्तव्यतांशान्वयोप्युपपन्न एव॥मन्त्रं किंप्राशस्त्यं॥न तावत्फलसाधनत्वं॥तस्य योगेन भाव
येत्स्वर्गमित्यर्थभावनान्वयवशेन विधिवाक्यादेव लब्धत्वात्॥नान्यत्॥प्रवृत्तावनुपयोगात् उच्यते॥

बलवदनिश्चयननुबन्धित्वं प्राप्स्यते ॥ तच्च नेष्टहेतुबलानां लभ्यते ॥ इष्टहेतावपि कलं ज्ञाप्य
 गादावनिष्टहेतुवस्यापि दर्शनात् ॥ विहितेन फलस्य च शत्रुवधस्यानिष्टानुबन्धित्वं दृष्टं ॥ अ
 तोयावत्साधनस्य फलस्य चानिष्टाहेतुत्वं नोच्यते ॥ तावदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातेऽपि तत्र पुरुषान
 प्रवर्तते ॥ अतएवोक्तं ॥ फलतोऽपि च यत्कर्मनानर्थनानुबध्यते ॥ केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वैदिकमिति
 कथ्यत इति ॥ अतः स्वतः फलतोऽनर्थाननुबन्धित्वं रूपं प्राप्स्यते बोधनेनार्थवादविधिनाक्तिम
 तं भवति ॥ कउ तं फलतः स्वतः फलतोऽनर्थाननुबन्धित्वं नानाकायाः प्रवृत्तिप्रतिबन्धिकाया विगमः ॥ इदं
 मेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादः क्रियत इति विधिरर्थवादसाक्षात् ॥ एवमर्थवादो
 व्यभिचयावागौण्यावावृत्त्योक्तमर्थविदं तोऽपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधि
 साक्षात् ॥ सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्सं प्रयोगः ॥ यथैकस्य दग्धस्य रथस्य जीवद्विरश्वैरन्यस्य विद्यमा

नस्परथस्याविद्यमानाश्चस्यसं प्रयोगः ॥ परस्परस्यार्थवत्त्वाय तथार्थवादनां प्रयोजनं शो विधि
 नापूर्यते विधेः शत्रुभावनाया इति कर्तव्यतां शोऽर्थवादैरिति तदिदमुपयोगः ॥ अवगोप्यमिव वाक्यं ॥
 एकस्यैव वपुर्वत्त्वस्यैकत्वमन्यापूरणीयं यथा वसन्ताय कपिं जलानां लभत इति विधेर्वाद्यर्थवादो
 अतोऽपि कथ्यते ॥ प्रतितिष्ठति ह वायु एता रज्जीरूपं तीयाद्यर्थवादो विध्यंशः ॥ तथा च सूत्रं ॥ विधिना
 लेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्फुरिति ॥ विधिना स्तुतिसाक्षात् प्रयोजनसाक्षात् प्राप्तामर्थवादा
 नामेकवाक्यत्वादिधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन स्तुतिप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण लाक्षाणिकेनार्थनवा
 नर्थक्याभावादर्थवादधर्मप्राप्त्यानिर्णयितुं न स्यात् ॥ ननु यएव लौकिकाः शत्रुस्तरवैदिकाः
 स्तएव चामीषमर्था इति न्यायादि विधि शत्रुस्य लोके यत्र शक्तिरुद्गीतावेदपितदर्थं केनैव तेन सवित
 वं ॥ लोके च प्रेषणादिपुरुषधर्मवचित्वं कुसमिति वेदशत्रुभावनावचित्वं कथमुपपद्यते ॥ उच्यते ॥

॥३९६॥

लोकवेदयोरैकरूपमेव॥ तथाहि॥ लोके प्रेषणादिकं न तेन तेन रूपेणाविधिपदवाच्यं॥ अननुगमे
ननानार्थस्वप्रसंगात्तद्देवमावनावाक्त्वोपपत्तेश्च॥ किंतु प्रेषणाद्येषणानुज्ञास्त्वस्ति प्रवर्तना
त्वमेकं तच्च शब्दवापारोपितुल्यमिति तदेव लिङादिपदवाच्यं तच्च॥ लौकिकशब्देनास्य च तत्र राजा
दीनामेव प्रवर्तकत्वात्॥ प्रवर्तकवापारएव हि प्रवर्तना प्रवर्तकत्वं च राजारुरिव वेदस्याप्यनुम
वसिद्धं॥ ननु वेदेषु प्रवर्तनावानीश्वरः कल्प्यते लोके राजादिवत्॥ तदुक्तं॥ विधिरेव तावद्गर्भ इव श्र
तितुमायाः पुन्यो गोमानमिति॥ न वेदस्यापौरुषेयत्वात्॥ न हि वेदस्य कर्ता पुरुषो लोके वेदेवाप्रसि
द्धः॥ तत्र कल्पने च॥ तद्भान प्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्येनिरपेक्षत्वेन स्थितं स्वतः प्रामाण्यं समं स्या
त्॥ बुधवाक्येऽपि प्रामाण्यप्रसंगाच्च॥ ईश्वरवचनेन समानेऽपि बुधवाक्येन प्रमाणं वेदवाक्यं तु प्रमाण
मिति संप्रसादिसकन्यायप्रसंगः महाजनानामुभयसिद्धत्वाभावेन तत्परिग्रहपरिग्रहाभ्याम

॥३९६॥

पिविशेषानुपपत्तेः॥ ईश्वरप्रेरणाया लोके वेदसाधारणत्वेन लोकेऽपि राजादीनां प्रेरकत्वं न स्यात्॥
ईश्वरप्रेरणायां स्थितायामेव राजादिरेष साधारणतया प्रेरक इति चेत्॥ हंत सातिष्ठत्वेन वा किं हि
हाण्यसाधारणः प्रेरको वेद एव राजादिस्थानीय इत्यागतं मार्ग ईश्वरप्रेरणायाः साधारणाया असार्धा
रणप्रेरणा सहकारेणैव प्रवर्तकत्वात्॥ किंच ईश्वरप्रेरणायां सर्वापि विहितं कुर्यादिव न तु कश्चिदपि
लक्ष्येत्॥ निषिद्धेऽपि चेश्वरप्रेरणास्यैव अन्यथानकोऽपि तत्र प्रवर्तते तितदपि विहितं स्यात् त
थाचोक्तं॥ अज्ञेजं तुरनी शोयमात्मनः सखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गवाश्च म्रमेव वा॥ त
स्माद्राजादिस्त्विवेदेषु प्रवर्तनां ज्ञापयन्निष्ठापहारमुखेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरै
करूपं॥ पूर्वमीमांसकानां स्वतंत्रो वेद ब्रह्ममीमांसकानां तु ब्रह्मविवर्तस्तत्परतंत्रो वेद इति यद्य
पिविशेषस्तथापि श्वसितुल्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमुपपद्यते मपि समानं॥ अत्र च प्रवृत्त्यनु

त्वे

॥३९७॥

कूलव्यापारत्वं प्रवर्तनात्वं सर्वदोः खंडो बोधाधिस्तस्मिन् विधिपदशब्देऽपि तदाश्रयविशेषो
पस्थितिर्गवादि तुल्यैव अनुकूलव्यापारत्वं वात्राव्यं प्रवृत्तं तस्मात्स्वाख्यातत्वेन शत्रुपक्षेतरलक्षणं
वदंडीयत्र संबंधिनिमित्तबुद्धिप्रकृत्यर्थः दंडांशवत् ॥ फलसाधनता बोधवत् प्रेरणातामेव कु
र्वन् प्रेरको विधिरतः फलसाधनतैव प्रेरणत्वेन विधिपदशब्देऽपि मंडनाचार्यः ॥ फलसाधनता
चार्यभावना न्वयलक्ष्येऽप्युक्तं प्राक् ॥ इममेव च पक्षं पार्थसारथिप्रभृतयः पंडिताः प्रतिपन्नाः ॥
अपि निषदानामपि केषां चिद्विष्टसाधनतावादनैव मतेनोपपादनीयः ॥ इष्टसाधनत्वं स्वरू
पेणैव लिङ्गदिपदशब्दं ॥ न प्रेरणात्वेन तितार्किकः तन्नागौरवादन्तलप्यत्वादन्वयायोग्यत्वा
च्च इष्टविषयसाधनतापेक्षया प्रवर्तनात्वं मतिलघु ॥ इष्टातद्विषययोरप्रवेशात् ॥ इष्टाज्ञा
नस्यापि प्रवृत्तिज्ञानवत्प्रवृत्तिहेतुत्वापातात् ॥ वस्तुगत्याय इष्टविषयस्तत्साधनमिति तत्राह

॥३९७॥

न प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ॥ साधनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वे च तेनैव प्रययेनोपस्थापितया
प्रयया सह श्रुत्या तदन्वयसंभवे पदांतरौपस्थापितस्वर्गाणामहवाक्येन तदन्वयासंभवात् ॥
प्रवर्तनात्वं एव पर्यवसानं श्रुत्या वाक्यस्य बाधात् ॥ प्रययश्रुतेः पदश्रुतितोऽपि वलीयस्त्वेन पशु
नायडोतेत्यत्र प्रकृत्यर्थपशुविहाय प्रययार्थेन करणेन सैवैकत्वस्यान्वयादेकं करणं पशु
रिति वचनव्यक्त्या केतुंगत्वमेकत्वस्य स्थितं किमुक्त्यं पदोतरसममिव्याहाररूपाद्व्याख्याद्व
लीयस्त्वमिति ॥ वाक्यार्थान्वयलक्ष्यत्वाच्चेनैव साधनत्वं पदार्थः ॥ तथाहि ॥ प्रवर्तनाकर्मभूतापु
रुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना किं केन कथमित्यंशत्रयवती विधिना लक्षेन प्रतिपाद्यत इत्युक्तं प्राक् ॥
अपुरुषार्थकर्मिकायां च तस्यां प्रवर्तनानुपपत्तेरेकपदोपस्थापितमप्यपुरुषार्थं धात्वर्थं वि
हाय भिन्नपदोपात्तमन्यविशेषणमपि कर्मिपदसंबन्धेन साध्यतान्वययोग्यं स्वर्गमिव पुरुषार्थं

॥३९८॥

साभावतयालंबतेस्वर्गकामयतेस्वर्गकामइतिकर्मण्यपिद्वितीयायाअंतस्तत्वात्प्रयत्नेर
कर्मकलेनस्वर्गमित्युक्तैर्नान्यथाच॥अतएवयत्रकमिपदंनश्रूयतेतत्रापितत्कल्प्यते॥तथाप्रति
तिष्ठंतिहवायएतारात्रीरुपयंतीयादौप्रतिष्ठाकामाशरात्रिसेत्रमुपेयुरियादि॥एवंचलब्ध
भावायांतस्यांसमानपदोपस्थापितोधात्वर्थएवकरणतयान्वेतिभावांशस्यकमिविषये
णावरुघ्नत्वात्॥सुप्रविभक्तियोगेधात्वर्थनामधेयेज्योतिष्टोमोदोतृतीयाश्रवणात्प्रयत्रापि
नामधेयेद्वितीयाश्रूयतेतत्रापिव्यययान्नासनेनतृतीयाकल्पनात्तदुक्तं॥महाभाष्यका
रैरमिहोत्रंजुहोतीतिरुतीयाथेद्वितीयेतिअतएवतैःप्रकृतिप्रसयौप्रसयार्थसहब्रूतस्त
योःप्रसयार्थः॥प्राधान्येनप्रकृत्यर्थेगुणत्वेनेतिप्रसयार्थभावनांप्रतिधात्वर्थस्यगुणत्वेनकर
णत्वमुक्तं॥आख्यातंक्रियाप्रधानमिति वदद्भिर्निरुक्तकारैरप्येतदेवोक्तंभावाथधिकरणोचत

॥३९८॥

थैवस्थितेनसर्वत्रप्रसयार्थप्रतिधात्वर्थस्यकरणात्वेनैवान्वयनियमः॥अतएवगुणविशिष्ट्या
त्वर्थविधौधात्वर्थानुवादेनकेवलगुणविधौचमत्वर्थलक्षणाविधेर्विप्रकृत्यविषयत्वंच॥यथा
सोमेनयजेतेतिविशिष्टविधौसोमवतायागेनेतिदध्नाजुहोतीतिगुणविधौदधिमताहोमेने
तिनामधेयान्वयेतुसामानाधिकरण्योपपत्तेर्यत्त्वर्थमात्रविधानाच्चनमत्वर्थलक्षणानेववि
धिविप्रकर्षः॥तदेवज्योतिष्टोमेनयजेतस्वर्गकामइत्यत्राख्याताथोभावायेदितिकिमियाकांक्षा
यांकमिविषयंस्वर्गमिति विधिः श्रुतेर्बलीयस्त्वादाकांक्षायाउत्कटत्वाच्च॥तथाचस्थितंषष्ठा
द्ये॥ततःकेनयपेक्षितेनयागेनेतिरुतीयांतपदसमानाधिकरणत्वात्करत्वेनैवान्वयनियमाच्च॥
किंनान्नेस्यपेक्षितेज्योतिष्टोमेनेतिरुत्तमान्नेस्यर्थः॥शब्दादनुपस्थितोपिज्योतिष्टोमोऽश्वेष्टोभा
सतएवशाब्देबाधेअवणोपस्थापितस्तत्पर्यवशात्॥नामधेयान्वयेचनविभक्त्यर्थेद्विरं

॥३९९॥

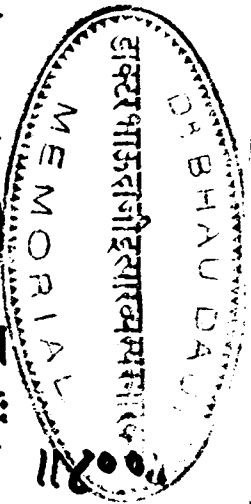
नञिचाद्यर्थान्वयइवातेनमत्वर्थलक्षणामंतरेणैवज्योतिष्टोमशब्दवतेयन्वयलाभः॥तथाचकवि
प्रयोगः॥हिमालयोनामनगाधिराजइतिहिमालयनामावानियर्थः॥एवंइहंप्रसिन्नकमलोदरेमधू
निमधुकरेपिबतीयादावगृहीतसंगतिकैकपदवतिवाक्येमेधुकरादिपदंस्वरूपेणैवभासते
नामधेयवत्॥नार्थमुपस्थापयतिप्रागगृहीतसंगतिकत्वात्॥अतएवमधुकरशब्दवाच्यइय
पिलक्षणायानान्वयःशक्यज्ञानपूर्वकबालुक्ष्यज्ञानस्य॥स्वरूपतत्त्वशब्दोपातेवाच्यवर्त्तिकसं
बंधःपञ्चात्कल्प्यते॥संसर्गनिर्वाहयेति॥तदयंवाक्यार्थः॥उपोतिष्टोमनाम्नायागेनस्वर्ग
मिष्टंभावेयेदिति॥कथमिहोपेक्षितेऽतिलिंगवाक्यप्रकरणास्थानसमाख्याभिःसामवायि
विकारादुपकारकांग्रामपूर्येति॥विकृतौप्रकृतिवदिस्यपबंधेननियेयथात्राक्षीक्यपचं
धेनमुख्यालोपेप्रतिनिधायोपीतियावन्त्यायलभ्यंतत्पूराणंएवंचयागंस्वर्गावधिन्ना

॥३९९॥

वनाकरणत्वेनस्वर्गकरणत्वंकरणत्वेनचसाक्षात्कर्तव्यापरविषयस्वरूपंकृतिसाध्यत्वंअस्यार्थो
प्यालभ्यतइतितदुभयमपिनलिंगादिपदवाच्यं॥अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात्॥अनेन्योच्च
इष्टसाधनमितिसमासेगुणभूतमिष्टपदंस्वर्गकामइतिसमासांतरगुणभूतेनस्वर्गपदेनकथमन्वि
यात्इष्टस्वर्गसाधनमितिनहिराजपुरुषोवीरपुत्रइत्यत्रवीरपदराजपदयोरन्वयोस्तिपदार्थः॥
पदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थेकदेनेनेतिन्यायात्करणविभक्त्यंतज्योतिष्टोमादिनामधेयान्वयप्र
संगादिदोषाश्चास्मिन्पक्षेदृष्टव्याः॥एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्वंकृतिसाध्यत्वमितित्रय
मपिविधर्थइत्यपास्तंअतिगौरवादर्थवादानांसर्वथावैयर्थ्यपित्तेश्च॥अतएवकृतिसाध्यत्व
मात्रंविधर्थइत्यपिन॥भावनाकरणत्वेनार्थलभ्यत्वादित्युक्तेः॥अलौकिकोनियोगस्त्वलौकिकत्वा
देवनविधर्थः॥पराक्रांतंचात्रसूरिभिः॥तस्मादनन्यलभ्यालघुभूताचप्रेरणैवल्लिङ्गादिपदवाच्ये

॥४०॥

तिस्थितं प्रवर्तकं तु ज्ञानं वाक्यार्थमर्थोदात्तस्य मन्यदेव सर्वेषामपि वादिनां आख्यातार्थ एव च वि-
 शेषतया सासतेन घातव्येति नानामार्थः स्वर्गकामो वेति चोक्तं प्रायमेव ॥ तेन च यागानुब्रूयति
 मान् स्वर्गकाम इति तार्किकं मतं पुरुषविशेषकवाक्यार्थज्ञानमपास्तं ॥ संक्षेपेण मते सादृमिदम-
 त्रोपपादितं ॥ यद्वक्तव्यमिह न्यत्तदभ्युसंयेयमाकरात् ॥ ८॥ ॥ इदानीं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य
 करणकर्मकर्तृरूपस्य च त्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मत्वे केवक्तव्यमितितदुभयं संक्षिप्य त्रिगुणात्म-
 त्वं प्रतिजानीते ॥ १ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्यानैयथा विष्णुता-
 न्यपि ॥ १९ ॥ ॥ ज्ञानं प्राग्व्यातं ज्ञेयमप्यत्रैवांतर्भूतं ज्ञानोपाधिकत्वाद्भेदस्य कर्मक्रियात्रिविधः
 कर्मसंग्रह इत्यत्रोच्यते चकाराकरणकर्मकारकयोरेवैवांतर्भावः क्रियोपाधिकत्वात्कारकस्य कर्तृक्रिया-
 यानिर्वर्तकः चकारात् ज्ञानाच्च ॥ कर्तृक्रियोपाधिकत्वात्पि पृथक् चैव गुण्यकथनं कुतार्किकं प्रमकलिम-

तात्मस्वनिवारणार्थं ॥ ते हि कर्तृवात्मेति मन्यन्ते ॥ गुणाः सत्वरजस्तमांसि सम्प्रकार्य भेदेन ख्यायन्ते
 प्रतिपाद्यन्ते स्मिन्निति गुणसंख्यानं कापिलं तस्मिन् ज्ञानं क्रिया च कर्ता च त्रिगुणभेदतः सत्वरज-
 स्तमो भेदेन त्रिधैव प्रोच्यते ॥ एवकारे विधांतरनिवारणार्थः यद्यपि कापिले शास्त्रं परमार्थब्रह्मे-
 कत्वं विषयेन प्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदेन रूपेण व्यावहारिकं प्रमाणं प्रजत इति व-
 क्ष्यमाणार्थस्तथार्थगुणसंख्यानं प्रोच्यत इत्युक्तं ॥ तंत्रांतरेपि प्रसिद्धमिदं न केवलमस्मिन्नेव
 तंत्रे इति स्मृतिः यथावत् यथाशास्त्रं शृणु श्रोतुं सोवधानो भव ॥ तानि ज्ञानादिति अपि शब्दात्तद्भे-
 दज्ञातानि च गुणकृतानि ॥ अत्र चैवमपीनरुक्तं यदुष्टं चतुर्दशोऽध्यायेतत्र सत्तन्निर्मलत्वादित्या-
 दिना गुणानां बंधहेतुत्वं प्रकारेणिरूपितो गुणातीतस्य जीतस्य जीवन्मुक्तत्वं निरूपणाय ॥ सप्तद-
 शे पुनर्जायन्ते सात्त्विकादेवानियादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनास्तरं रजस्तमः स्वभावं

॥४०१॥

परिग्रह्यसात्विकाहारादिसेवयादेवः सात्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तं ॥ इह तु स्वभावतो गुणाती
तस्यात्मनः क्रियाकारकाफलसंबन्धेनास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमेव न स्थांतर
मस्तियेनात्मसंबन्धितास्यादिरूप्यते इति विशेषः ॥ १९ ॥ एवं ज्ञानस्य कर्मणाः कर्तृत्वप्रत्येकैव
विधेया ज्ञातव्येन प्रतिज्ञाते प्रथमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः श्लोकैः ॥ तत्राद्वैतवादिनां सात्विकं
ज्ञानमाह ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तद्भूतं विधिसात्विकं ॥ २० ॥
सर्वेषु भूतेषु अबाधितिरूपगर्भविशदसंज्ञेषु बीजसूक्ष्मस्थूलसूक्ष्मसमाष्टिबद्धात्मकेषु स
र्वेषु येनैव निर्वह्यते धियनेन भवनधर्मकं वमुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशाशीलेषु दृश्यवैशेष्येषु
विभक्तेषु परस्परव्यावृत्तेषु नानारसेषु अव्ययमुत्पत्तिविनाशादिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यं
विभक्तमव्यावृत्तं सर्वत्रानुस्यूतमधिष्ठानतया बाधावधितया च एकमद्वितीयं भावंपरमार्थ

॥४०१॥

सत्रारूपं स्वप्रकाशं तद्मात्मानं येनांतःकरणपरिणामभेदेन वेदांतवाक्यविचारपरिनिष्पन्नेन
क्षते साक्षात्करोति तस्मिन्मिथ्याप्रपञ्चबाधकमद्वैतात्मदर्शनं सात्विकं सर्वसंसारोद्धितिकारणं
ज्ञानं विधिः ॥ द्वैतदर्शनं तुराजसंतामसं च ॥ संसारकारणं न सात्विकमियमि प्रायः ॥ २१ ॥ पृथक्
ननु यद्भूतं नानाभावं नृथग्विधानावेति सेवेषु भूतेषु तद्भूतं विधिः राजसं ॥ २२ ॥ ॥ तुरादुःप्रागुक्तसा
त्विकव्यतिरेकप्रदर्शनायः ॥ पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहादिषु नानाभावात् ॥ प्रतिदेहम
न्यानात्मनः पृथग्विधानस्वरूपः स्वितादिरूपेण परस्परविलक्षणानयेन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्यं यत्
ज्ञानं वेत्तीति करणे कलेत्वापंचारीतराध्यांसि पंचंतीति वत् ॥ कर्तृरहंकारस्य तद्वत्तत्वेदाद्वा ॥ तद्भा
नं विधिः राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानं च परामृश्यते ॥ तिनात्मनां परस्पर
रभेदस्तेषां मीश्वराद्वैदस्तेषां ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेददृश्यत्वेनाधिकभेदपञ्चज्ञानं क

॥४०२॥

तर्किकाणां राजसमेवेयमिप्रायः ॥२१॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्यसक्तमहेतुका अतत्त्वार्थ
 वदत्त्वं च तन्नाम समुदाहृतं ॥२२॥ तुराद्यैराज्ञासाद्भिन्नतिबहुषु भूतकार्येषु विद्यमानेषु एक
 स्मिन्कार्येषु तद्विकारे देहे प्रतिमादौ वा अहेतुकं हेतुरुपपत्तिस्तद्देहितं अन्येषां भूतकार्याणां
 मात्मत्वाभावे कथमेकस्यादात्तास्यात्मत्वमित्यनुसंधानमन्यं कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सत्त्वं एतावा
 नेवात्मा ईश्वरो वानातः परमस्त्रीयमिनिवेशेन लभ्यते न यथादिगंबराणां सावयवो देहपरिमाण आत्मे
 ति ॥ यथा चार्वाकाणां देह एवात्मेति एवं पाषाणादावपि मात्र ईश्वर इत्येकस्मिन्कार्यसक्तमहेतुकत्वा
 देवात्त्वार्थवत् न तत्त्वार्थल्लिखनं ॥ अल्पं च नियतविभुत्वाग्रहणं ॥ ईदृशं नियतविभुदेहातिरिक्ता
 त्तद्व्यतिरिक्तेष्वरग्राहिता किकज्ञानविलक्षणा मनस्यपरिच्छिन्ने देहाद्यात्मापि मानरूपं चार्वा
 कादीनां यद्भूतं तन्नाम समुदाहृतं तामसानां प्राकृतजनानां मीदृशं ज्ञानं दर्शयिष्यामि ॥२२॥ ॥ तदेव

॥४०२॥

मौपनिषदानामहेतात्मदर्शनं सात्त्विकमुपादेयं मुमुक्षुभिर्देहदर्शनात्तु नियतविभुपरस्परविभिन्नात्मा
 दर्शनिराजसं ॥ अनियतपरिच्छिन्नात्मदर्शनं च तामसं ॥ हेयमुक्तं ॥ संप्रति त्रिविधं कर्मोच्यते ॥ ॥ नियतं
 तंसंगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥ ॥ नियतं याव
 दंगोपसंहारा समर्थानामपि फलावश्यं भाव्याप्तं नियमित्यावत्संगोहमेव महत्याजिकइत्या
 द्यपि मानरूपो हंकारपरपर्यायो राजसो वर्गविशेषस्तेन शून्यसंगरहितं ॥ यावदज्ञानं तु कले
 त्सोक्तं प्रवर्तते नो हंकारो नुवर्तते एव सात्त्विकस्यापि तद्देहितं सत्तु तत्तद्विदो न कर्मो धिक्कार इ
 त्यक्तमसकृतं ॥ रागो राजसमानादिकमनेन लब्धं तदप्यपि प्रायः ॥ द्वेषः शत्रुमनेन पराजयेषु इत्य
 मिप्रायः ॥ ताभ्यां न कृतमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना ॥ फलापिलापरहितेन कर्त्रायत्कृतं क
 र्मयागदानहोमादितत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥ ॥ यत्तु कर्मप्रेप्सुना कर्मसाहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते च

॥४०३॥

बहुलायासंतडाजसमुदाहृतं ॥२४॥ ।। सात्त्विकाद्विन्नतिकामे पूना फल कामेन कर्त्ता साहंकारे
पाप्रागुक्तसंगात्मकवर्गयुक्तेन च ॥ वाशब्दः समुच्चये पुनरित्युक्तं नियतं यावत्कामनं काम्यावृत्तेः
बहुलायासंसर्गागोपसंहारेण क्लेशावहं यत्काम्यं कर्म क्रियते तदंजसमुदाहृतं ॥ अत्र सर्वे विरो
धौः सात्त्विकसर्वविशेषाव्यतिरेकोदतिः ॥२५॥ ।। अनुबंधं सूर्यहिंसात्मनपेक्ष्य च पौर्णमासीं
मोहादारभ्य ते कर्म यत्तन्नाम समुच्यते ॥२६॥ ।। अनुबंधं पश्चाद्वाच्यं शुभं सूर्यशरीरसामर्थ्ये
धनस्य सेनायाश्च नाशं ॥ हिंसां प्राणिपीडां पौर्णमासीं आत्मसामर्थ्यं च अत्रापेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहा
त्केवलाविवेको देवारभ्यते ॥ यत्कर्म यथादुर्योधनेन युध्वांतन्नाम समुच्यते ॥ इदानीं त्रिविधकर्त्तृत्वा
त् ॥ ।। मुक्तसंगो न हंवादी धृष्टसाहसमन्वितः सिध्यसिध्योनिर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ ॥४०३॥
॥२७॥ ।। मुक्तसंगस्तथैव फलापिसंधिः अत्र हंवादी कर्त्ता हिमिति वदनश्लोकेन भवति ॥ स्वगुणश्च

यविविहन्ति वा ॥ धृतिर्विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरिस्रागहेतुरंतः करणवृत्तिविशेषो धैर्यं
उत्साह इदमहं करिष्याम्येवेति निश्चयात्मिका बुद्धिर्गतिहेतुर्मुक्ताताम्यसंयुक्तः धृष्टसाहस
मन्वितः ॥ कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सिध्यवसिष्ठौ बहर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां यो विकारो वदन
विकासम्लानत्वादिस्तेन रहितः सिध्यसिध्योनिर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तेन फलरोगेण अ
तएव भूतः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ ।। शरीरकर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धौ हिंसात्मकः अविः ॥ बहर्षशोकान्वि
तः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२८॥ ।। शरीरकामाद्याकुले चित्तः ॥ अतएव कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफल
थर्लुब्धः परद्रव्यामिलापी धर्मार्थस्वद्रव्यागासमर्थश्च ॥ स्वाभिप्रायप्रकटनेन परवृत्तिद्वे
दनी हिंसातदात्मकस्तत्त्वमावः ॥ स्वाभिप्रायप्रकटनेनैकैकिकदूतिपेदः ॥ अशुचिः शास्त्राकर्त्ता
चहीनः ॥ सिध्यसिध्योः कर्मफलस्य बहर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ ।। अयुक्तः प्रा

॥४०४॥

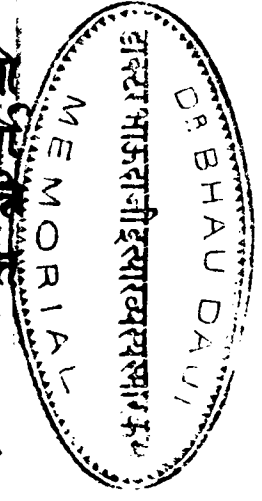
कृतस्तब्धः शठैर्नैकृतिकोलसः॥ विषादी दीर्घसूत्रिचकर्त्तातामस उच्यते॥ १२५॥ अयुक्तः सर्व
 दाविषयापहतचित्तयेन कर्त्तव्येष्वनवहितः॥ प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिर्विलस्येव॥ स्तब्धो गुरु
 देवतादिष्वप्यनम्रः॥ शठः परवंचनाश्रमनेपथाजानन्नाप्यन्यथावादी॥ नैकृतिकः स्वस्मिन्नुपका
 रित्वान्नममुत्पाद्यपरवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरः॥ अलसः अवश्यकर्त्तव्येष्वप्यवृत्तिशीलः॥ विषा
 दी सततमसंतुष्टस्वभावत्वेनानुशोचनशीलः॥ दीर्घसूत्रिचनिरंतरांकासहस्रकलितान्तःकरणा
 त्वेनातिमंथरप्रवृत्तिर्यदद्युक्तव्यंतन्मासेनापिकरोति नवैव वंशीलश्चकर्त्तातामस उच्यते॥ १२६॥
 तदैवं ज्ञानं कर्मचकर्त्ताचित्रिधैवगुणपेदतइति व्याख्यातं॥ संप्रति धृष्टसाहसमन्वितइत्यत्र सू
 चितयोर्बुद्धिधृष्टौ स्त्रैविध्यं प्रतिजानीते॥ बुद्धेर्मेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु॥ प्रोच्यमा
 नमशेषेण पृथक्त्वेन धनं ज्ञया॥ १२७॥ बुद्धेरध्यवसायादिदक्षिमयाः धृतेश्चतद्वृत्तेः सहादिगुणतस्त्रि

॥४०४॥

विधमेव मेदं मया त्वं प्रतियुक्तालस्येन परमाप्तेन प्रोच्यमानमशेषेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयादेय
 विवेकेन शृणु श्रोतुं सावधानो भव॥ हे धनं ज्ञयेति दिग्विजये प्रसिद्धं महिमानं सूर्ये च न प्रोक्ता ह्यति॥
 अत्रेदं चिंयते॥ किमत्र बुद्धिना हेनवृत्तिमात्रमपि प्रेतं किं वा वृत्तिमदंतःकरणं॥ प्रथमे ज्ञानं पृथङ् बु
 क्तव्यं द्वितीये कर्त्ता पृथङ् बुक्तव्यः॥ वृत्तिमदंतःकरणस्यैव कर्त्तृत्वात्॥ ज्ञानधृष्टोः पृथक् कथनवैयर्थ्य
 चनेकदिपरिसंख्यायुतत्वं॥ वृत्तिमदंतःकरणत्रैविध्यकथनेन सर्वसामपितद्वृत्तीनां त्रैविध्यस्य
 विवक्षितत्वात् उच्यते॥ अतः करणोपहितश्चिदाभासः कर्त्ता इह दृष्टान्तिष्ठुष्यउपाधिमात्रं
 करणत्वेन विवक्षितं॥ सर्वत्र करणोपहितस्य कर्त्तृत्वात्॥ यद्यपि चकामः संकल्पो विचिकित्सा अघ्रा
 ऽअघ्राधृतिरधृतिर्दीर्घीपी स्थितत्वं सर्वमनरवेति अयुनूदितानां सर्वसामपितद्वृत्तीनां त्रैविध्यं वि
 वक्षितं तथापि धीधृष्टौ त्रैविध्यं पृथङ् बुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं न तु परिसंख्यायामि

॥४०५॥

तिरहस्यो॥२॥ ॥तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः॥ ॥प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्यो कार्यो भयाभयो बंधमो
क्षं च यावेति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी॥३॥ ॥प्रवृत्तिकर्ममार्गे निवृत्तिसन्यासमार्गे कार्यप्रवृत्तिमार्गे
कर्मणां करणे॥ अकार्ये निवृत्तिमार्गे कर्मणामकरणां भयं प्रवृत्तिमार्गे गिर्भवासादिदुःखं अभयं निवृत्ति
मार्गे तदभावं बंधं प्रवृत्तिमार्गे मिथ्याज्ञानकृतं कर्तृत्वाद्यभिमानं॥ मोक्षं निवृत्तिमार्गे तत्त्वज्ञानकृतं
मज्ञानतत्कार्यासाधं च यावेति करणे कर्तृत्वोपचारात् यथावेति कर्तृत्वबुद्धिः सा प्रमाणाजनितनि
श्चयवती हि पार्थ सात्विकी॥ बंधमोक्षयोरंते कीर्तनात्तद्विषयमेव प्रवृत्त्यो दिव्यारव्यातां॥३॥
यथा धर्ममधर्मं च कार्यं च कार्यमेव च॥ अथ यथावत्प्रज्ञानातिबुद्धिः सा पार्थ राजसी॥४॥ ॥ध
र्मशास्त्रविहितं अधर्मशास्त्रप्रतिनिषिद्धं अदृष्टार्थमुभयं कार्यं च अकार्यं च दृष्टार्थमुभयं॥ अ
थ यथावदेव प्रज्ञानाति यथावन्नज्ञानाति किं सिद्धिदं मिथुनवेति चानध्यवसायं संशयं वा मज्जते य

॥४०५॥

या बुद्ध्या सा राजसी बुद्धिः॥ अत्र तृतीयानिर्देशादन्यत्रापि करणत्वं व्याख्यायं॥ ॥अधर्मधर्ममितिया
मन्यते तमस्मादृताः सवर्था निपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥५॥ ॥नामसविशेषदर्शनविरो
धिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मधर्ममिति मन्यते अदृष्टार्थे सर्वत्र विपर्ययस्य तितथा सर्वार्थस्त्वि
च्छेदप्रयोजनानपि ज्ञेयपदार्थानविपरीतानेव मन्यते॥ सा विपर्ययवती बुद्धिस्तामसी॥५॥
॥इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः॥ ॥धृया यथाधारयते मनः प्राणां द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचा
रिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी॥६॥ ॥योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्याऽविनाश्रुतया समाधि
याप्तया यथा धृया प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाः चेष्टाः धारयते उच्छास्त्रप्रवृत्तेर्निरु
पेणाधियस्यां स्यात्सर्वत्र समधिर्भवति॥ यथा च धार्यमाणामन आदि क्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्था
तरमवगाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्विकी॥ ॥यथा तु धर्मकामोर्थान् धृया धारयते र्जुन॥ प्रसंगेन फ

॥४०६॥

लाकांक्षीधृतिः सापार्थराजसी ॥४०॥ । ननु सात्त्विक्यापिनतिप्रसंगेन कर्तृत्वमिनिवेशेन फलकां
 क्षीसनययाधृयाधर्मकाममर्थचधारयै नियं कर्तव्यतयावधारयति ॥ ननु मोक्षं कदाचिदपि धृतिः
 सापार्थराजसी ॥ । यथास्वप्नं पयंशो कं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधाधृतिः सापार्थरा
 मसी ॥४१॥ । स्वप्नं निद्रां पयंशो कं इष्टवियोगनिमित्तं संतापं ॥ विषादं मिदियाचसादं ॥ मदमशा
 स्त्रीयविषयसेवोन्मुखं च ॥ ययानविमुंचयेव किंतु सदैव कर्तव्यतयामन्यते दुर्मेधाविवेकास
 मर्थाः धृतिः सापार्थराजसी ॥४२॥ । एव क्रियाणां कारणां च गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य सख
 स्पत्रैविध्यं प्रतिजानीते श्लोकार्धेन ॥ सखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभा ॥ मेममवचनां
 कृणु हेयादेयविवेकार्थं व्यासंगांतरनिवारणे न मनःस्थिरीकुरु ॥ हे भरतर्षभे तियोग्यतादर्शिता ॥ ४०६ ॥
 सात्त्विकं सखमाह साधेन ॥ अप्यासादमतेयत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥४३॥ । यत्र समाधिस्सखे

अप्यासादतिपरिचयात् रमतेपरित्यक्तो भवति ननु विषयसखदुःखसद्वयस्मिन्नरममाणश्च दुःखस्य
 सर्वस्याप्यंतमवसानं नितरांगच्छति ननु विषयसखदुःखांतं महदुःखं ॥ ३९॥ । तदेव विवक्षितं ॥
 यत्तदग्रेविषयमिव परिणाममृतोपमं ॥ तत्सखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥३७॥ । यत्र अग्रे
 ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारं प्रसंगं तायासनिबोद्धा तद्विषयमिव द्वेषविशेषावहेभवति ॥ परिणा
 मे ज्ञानवैराग्यादिपरिपोके त्वमृतोपमं प्रीयति त्रयास्तस्य दमेवति ॥ आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्त
 स्याः प्रसादे निद्रा तृषादिरोहिषेन स्वच्छतयावस्थानंततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ नतुराजस
 मिव विषयैन्द्रियसंयोगजं न वा तमसमिव निद्रा कस्यादिजं ॥ ईदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्यात्मबुद्धिप्र
 सादजं समाधिस्सखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ अपर आह ॥ अप्यासादादृतेयत्र रमते प्रीयते यत्र च
 दुःखावसानं प्राप्नोति तत्सखं ॥ तच्च त्रिविधं गुणभेदेन शृण्वितितत्पदाध्याहरेण पूर्वस्य श्लोकस्यान्वयः ॥

॥४७॥

यत्तदग्रद्व्यादिस्त्रोकेनतुसात्विकसखलक्षणमितिपापकाराणिप्रायोपेवं ॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रमृतोपमं ॥ परिणामेविषमिवतत्सर्वराजसंस्मृतं ॥ ३८ ॥ विषयाणामिन्द्रियाणांचसंयोगाज्जातंनवात्मबुद्धिप्रसादात्प्रयदतिप्रसिद्धं सकृच्चंदनवनितासंगादिसर्वं ॥ अग्रेप्रथमारंभेमनःसंयमादिक्लेशाभावाद्मृतोपमं ॥ परिणामेवैहिकपारविकदुःखावहत्वाद्विषयमिवतत्सर्वराजसंस्मृतं ॥ ३९ ॥ यदग्रेचानुबंधेचसखंमोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोद्यंततामसमुदाहृतं ॥ ४० ॥ अग्रेप्रथमारंभेचअनुबंधेपरिणामेच ॥ यत्करवमात्मनोमोहकरं ॥ निद्रालस्येप्रसिद्धं ॥ प्रमादःकर्तव्याथवधानमंतरेणामनोराज्यमात्रतोप्यः ॥ एवोत्तिष्ठतिनतुसात्विकमिवबुद्धिप्रसज्जनवाराजसमिवविषयेन्द्रिययोगजंतनिद्रालस्यप्रमादोद्यंततामसंस्खंडेदाहृतं ॥ ४१ ॥ इदानीमनुक्तमपिसंगृह्यन्प्रकारणार्थमुपसंहरतिभगवान् ॥ नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः ॥ स्त्वेप्रकृतिजैर्मृत्तयेदेषिः

॥४७॥

स्याच्चिगुणैः ॥ ४२ ॥ सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थांप्राप्तैः प्रकृतिजैर्नतुसाक्षाद्गुणानांप्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात्समाद्वैषम्यावस्थैवतदुत्पत्तिरुपचारात् ॥ अथवाप्रकृतिमयीतत्प्रभवेस्तत्कल्पितैः प्रकृतिजैरेषिस्त्रिगुणैर्बध्नेहेतुभिः सत्त्वादिभिर्मृत्तंहीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणिवायत्स्यावतत्पुनः पृथिव्यामनुष्णादिषु दिविदेवेषुवानास्ति कापिगुणत्रयरहितमनात्मवस्तुनास्तीत्यर्थः ॥ तदेव सत्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणाः सर्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितो नर्थश्चेत्तु दशाध्यायोक्त उपसंहृतः ॥ पंचदशोचक्षुरूपककल्पनयात्तमुक्त्वा अस्थायमेवं संविरुद्धमूलमसंगशास्त्रेण दृढेन धित्वा ततः पदंतत्परिमाणितव्यांयस्मिन्नूगतानि निवर्तन्ति ॥ यदयसंगशास्त्रेण विषयवैराग्येण तस्यैव नंदत्वापरमात्मान्वेष्य इत्युक्तं ॥ तत्र सर्वस्य चिगुणात्मकत्वे चिगुणात्मकस्य संसारवृत्तस्य कथं चेतोऽसंगशास्त्रस्यैवानुपपत्तेरित्याशंक्यां स्वस्वा

॥४०८॥

धिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैः परितोष्यमाणैः तत्परमेश्वरादसंगशस्त्रलाभइति विदितुमेतावानेव
 सर्ववैदार्थः परमपुरुषार्थमिच्छद्भिर्नुष्ठेयः इति च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरं प्र
 करणमारभ्यते तत्र दं सूत्रं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशामूढाणां च परंतपः कर्माणि प्रविभक्तानि स्व
 भावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥ त्रियाणां समासकरणं द्विजात्वेन वेदाध्ययनादितुल्यधर्मविकथनार्थं मूढा
 णामिति कारणमेकजातित्वेन वेदानधिकारित्वज्ञापनार्थं तथा वसिष्ठः चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रि
 यवैश्च मूढास्तेषां त्रयो वर्णा द्विजाविति यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषां ॥ मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मे
 जिबंधने अत्रास्यमाता सा वित्री पिता त्वाचार्य उच्यते इति ॥ तथा प्रतिविशिष्टं चतुर्वर्ण्यस्थानवि
 शेषाच्च ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहुराज्यः कृतः ॥ ऊरुदस्य यद्वैश्यः पद्मांशूद्रोऽज्जायते ॥४०८॥
 यपि निगमो भवति ॥ गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभ्यां राजानं जगत्पादौ वैश्यं न केनचिच्छंदसा मूढः

मियसंस्कारो विज्ञाय इति ॥ मूढश्चतुर्वर्ण्यैकजातिरिति च गौतमः ॥ हे परंतपश्चात्र तापनतेषां च
 तुणामपि वर्णानां कर्माणि प्रकर्षणविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थितानि ॥ कैः स्वभावप्रभा
 वप्रभवैर्गुणैः ब्राह्मण्यादि स्वभावस्य प्रभवैर्हेतुसूतैर्गुणैः सत्त्वादिभिः ॥ तथा हि ॥ ब्राह्मणस्व
 भावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः प्रज्ञांतत्वात् ॥ क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वरभावात्
 वा ॥ वैश्यस्वभावस्य तम उपसर्जनं रजः ईहास्वभावात् ॥ मूढस्वभावस्य रज उपसर्जनं तमः ॥ मूढ
 स्वभावत्वात् ॥ अथवा मायाख्या प्रकृतिः स्वभावः तत उपोदनात् प्रभवो येषां तैः प्राग्भवीयः सं
 स्कारो वर्तमाने भवेत्स्वफलापि मुखैवेन निवृत्तः स्वभावः स निमित्तत्वेन प्रभवो येषां मिति वा ॥
 शास्त्रस्यापि पुरुषस्वभावसापेक्षत्वाच्च स्वभावाप्रविक्रान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीक्यते ॥ आ
 स्वातानामर्थो ध्यतमधिकौ त्रिकः सहकारिणीति न्यायात् ॥ तथा हि गौतमः द्विजातीनाम

॥४००॥

ध्यायनमिड्यादानं॥ ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु राज्ञोधिकं रक्षणं
 सर्वपूतानां न्याय्यदंडत्वं॥ वैश्यस्याधिकं कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं कुसीदं च॥ शूद्रश्चतुर्विधो
 एकजातिस्तस्यापि सयमक्रोधः शौचमात्मनो र्यपि पादप्रक्षालनमेवैकै आर्यकर्मस्य
 भरणं स्वदारयतिः परिचर्यति रेषामिति॥ अत्र साधारणा असाधारणाश्च धर्मा उक्ताः पूर्वेषु अ
 ध्यायने ज्ञादाने पुनियमः अवश्यकर्तव्यत्वं न तु प्रवचनयाजनप्रतिग्रहेषु दृश्यार्थतादिस्यर्थः॥
 वाणिकवाणिज्यं कुसीदं दृष्टे धनप्रयोगः उत्तरेषामिति श्रेष्ठानां द्विजातीनामियर्थः॥ वसिष्ठोपि॥
 षट्कर्माणि ब्राह्मणस्याध्यायनमध्यापनं यज्ञोयाजनं दानं प्रतिग्रहश्च॥ त्रीणि राजन्यस्याध्याय
 नं यज्ञोदानं च वैश्वेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत्॥ एतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपा
 शुपाल्यं कुसीदं च॥ तेषां परिचर्या शूद्रस्येति॥ आपस्तंबोपि॥ चतारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवै

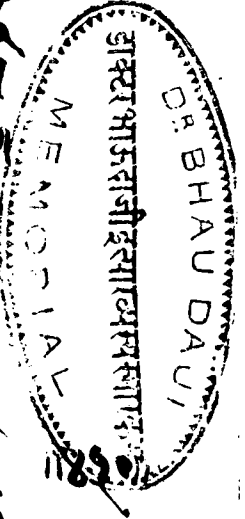
॥४००॥

स्या

श्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान्॥ स्वकर्म ब्राह्मणाः॥ अध्यायनमध्यापनं यज्ञोयाजनं दानं प्रतिग्र
 हपादायाद्यं त्रिलोक्येन्यच्चापरिगृहीतमेतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति प
 रिहाय युध्दं दंडाधिकानि क्षत्रियवद्वैश्यस्य दंडयुध्दं बर्ज्यं कृषिगोरक्षवाणिज्याधिकं परिचर्या शू
 द्रस्य उत्तरेषां वर्णानामिति॥ मनुरपि॥ अध्यापनमध्यापनं यज्ञनं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहं चै
 व ब्राह्मणानामकल्पयत्॥१॥ प्रजानां रक्षणं दानमिड्याध्यायनमेव च॥ विषयेषु प्रसक्तिं च क्ष
 त्रियस्य समादिशत्॥२॥ पशूनां रक्षणं दानमिड्याध्यायनमेव च॥ वाणिकपशुं कुसीदं च वैश्यस्य कृ
 षिमेव च॥३॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्॥ एतेषां मेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यययेति
 ॥४॥ एवं चतुर्णामपि वर्णानां गुणभेदेन कर्माणि प्रविभक्तानि॥५॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविक
 गुणाश्चेतानि कर्माणि॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरजविमेव च॥ ज्ञानं विज्ञानमास्ति व्यं ब्र

॥४१०॥

ह्यकर्मस्वभावजं ॥४२॥ ॥ श्रौतमोक्तकरणोपरमः दमो बाह्यकरणोपरमः प्रागुक्तः तपः शरीरादिदेवदि
 जेगुरुप्राज्ञेयादावुक्तं ॥ श्रौचमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रागुक्तं क्षांतिः क्षमा आरुह्यस्य ताडितस्य
 यामनसि विकारराहित्यं प्राग्व्याख्यातं ॥ आर्जवमकौटिल्यं प्रागुक्तं ॥ ज्ञानं सांगवेदतदर्थविषयं
 विज्ञानं कर्मकांडे यज्ञादिकर्मकौटिल्यं ब्रह्मकांडे ब्रह्मात्मैक्यानुभवः ॥ आस्तिक्यं सात्विकी अ
 ध्याप्रागुक्ता ॥ एतच्छ्रमादिनवकं स्वभावजं सत्त्वगुणास्वभावकृतं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातः कर्मयद्य
 पितृवृणांमिपिवर्णानां सात्विकावस्थायामेते धर्माः संभवन्ति तथापि बाह्येन ब्राह्मणो भवन्ति
 सत्त्वस्वभावत्वात्तस्य सत्त्वोदेकवशेन तन्पञ्चापिकदाचिद्भवन्ति इति शास्त्रांतरे साधारणधर्म
 तयोक्ताः ॥ तथा च विष्णुः ॥ क्षमा सह्यं दमः शौचं दानं मित्रिय संयमः ॥ अहिंसा गुरुश्रुश्रूपातीर्थी
 नुसरणं यदा ॥ आर्जवमश्रूयत्वं देव ब्राह्मणपूजनं ॥ अनस्य स्याच्चतथा धर्मः सामान उच्यते ॥

सामान्यः चतुर्णामपि वर्णानां तथा प्रायेण चतुर्णामप्याश्रमणामियर्थः ॥ तथा बृहस्पतिः ॥ यैर्द्वे सुय
 मानस्युयाच शौचानाया समंगलं ॥ अकार्षण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥१॥ परे वा चं धुवर्गवा
 मित्रे द्वेष्टरिवासदा ॥ आपन्ने रक्षितव्यं तु दयेषा परिकीर्त्तिता ॥२॥ बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चो
 त्पादिते च चित् ॥ न कुप्यति न बाहति साक्षमा परिकीर्त्तिता ॥३॥ न गुणानं गुणानो हति स्तोति मंद
 गुणानपि ॥ नान्यदौषधुरमते सानस्युया प्रकीर्त्तिता ॥४॥ अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिगुणैः ॥
 स्वर्गमेव व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्त्तिता ॥५॥ शरीरं पीडयते येन स श्रुषेनापि कर्मणा ॥ अयं तं तन्न
 कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते ॥६॥ प्रशस्ता चरणानियमप्रशस्तविसर्जनं ॥ एतद्धिमंगलं प्रोक्तं मुनि
 भिस्तद्वदन्निभिः ॥७॥ स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनोत्तरात्मना ॥ अहन्यह नित्यं किंचिदकार्पणं
 हितस्मृतं ॥८॥ यथोत्पन्नेन संतोषः कर्त्तव्यो ह्यर्थवस्तुना ॥ परस्याचित्तयित्वा र्यसां स्पृहा परिकीर्त्ति

॥४१२॥

गौरक्षवाणिज्यवैश्यकर्मस्वभावजं॥परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं॥४॥ ॥ कृषिरत्नोत्पत्त्यर्थं
भूमेर्विलेखनं॥गौरक्षस्य भवे गौरक्ष्यं पाश्रुपाल्यं॥वाणिज्यं वणिजकर्म क्रयविक्रयादित्यक्षणां॥कुसी
दमप्यत्रांतर्गमनीयां॥वैश्यकर्मवैश्यजातेः॥कर्मस्वभावजंतमउपसर्जनैरजोगुरास्वभावजं॥परिच
र्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं रजउपसर्जनैरजोगुरास्वभावजं॥तदेवं व
र्णानां स्वभावजा गौणारव्यधर्मोऽभिहिता अन्येऽपि धर्मः शास्त्रे धाम्नाताः तदुक्तं सविष्णुपुराणे॥धर्मः
अथः समुद्दिष्टं त्रयोऽन्यदयलक्षणां॥सत्तुपंचविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः॥१॥वर्णधर्मः स्मृतिस्त्वेक
आश्रमाणामेतः परं॥वर्णधर्मस्तृतीयास्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा॥२॥वर्णधर्ममेकमाश्रमयोऽधर्मः
संप्रवर्तते॥वर्णधर्मः स उक्तस्तथा योऽपनयनं नृप॥३॥यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते॥४१२॥
सरवस्त्वाश्रमधर्मः स्याद्विद्वाद्वादि को यथा॥४॥वर्णधर्माश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते॥सवर्णधर्म

धर्मस्तमेवैषाद्यामेव ब्रह्म तथा॥५॥योऽश्रमेन प्रवर्तते तद्गुणधर्मः स उच्यते॥यथाश्रमधर्ममिव त्रिस्य प्रजानां प
रिपालनं॥६॥निमित्तमेकमाश्रमयोऽधर्मः संप्रवर्तते॥नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा॥७॥
अधिकारोऽयं धर्मः॥चतुर्विधं धर्ममोहहारीतः॥अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कस्त
धर्मश्चेति॥पृथगाश्रमानुष्ठानात्॥पृथग्धर्मो यथा चतुर्वर्ण्यधर्मः स्वाश्रमविशेषानुष्ठानात्॥विशे
षधर्मो यथा नैषिकायायावरानुज्ञाधिकवत्तुराश्रमसिद्धानां॥सर्वेषां यः समानो धर्मः स समानधर्मो नै
ष्ठिकः कस्तत्र धर्म इति॥नैषिको ब्रह्मचारिविशेषः यथावरोगहस्थविशेषः॥अनुज्ञाधिको वानप्रस्थवि
शेषः॥चतुराश्रमसिद्ध्यतिविशेषः॥सर्वेषामिति वर्णानामाश्रमाणां च तत्राद्येयथा महाभारते॥१॥
आनृशस्य महिंसाचाप्रमादः संविभागिता॥आद्यकर्मतिथेयं च सयमको धर्मेव च॥१॥स्वेष्टदारेषु संतो
षः शौचं नित्यानसूयता॥आत्मज्ञानं नितिक्षाच धर्मः साधारणो नृप॥२॥सर्वश्रमसाधारणस्तु प्रागु

॥४१॥

दाहृतः॥ निष्ठासंसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजनेनैषिकः॥ मोक्षहेत्वात्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकप्रयवायप
 रिहारयनिष्कामकर्मनुष्ठानं कृत्स्नधर्मइत्यर्थः॥ आश्रमाश्चत्वारः॥ यथाह गौ
 तमः॥ तस्याश्रमविकल्पमेकेषु ब्रह्मचारी गृहस्थो मित्रैर्विवानस इति॥ आपस्तम्बः॥ चत्वारः आ
 श्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलैर्मौनं वानप्रस्थमिति॥ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमवगोवर्त्तमानः क्षेमं ग
 छतीति॥ वसिष्ठः॥ चत्वारि आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीयुवदौ
 वेदान्धाविशीर्णश्चिह्नमाचार्योयमिच्छेत्तमावसेदिति॥ एवं तेषां पृथक् धर्मा अप्याम्नातः॥ तथा फलम
 प्यज्ञानामाप्नातं यथाह मनुः॥ अस्मिन्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्नुहिमानवः॥ इहकीर्त्तिमवाप्नोति
 प्रयेवानुत्तमं सारवं॥ १॥ अनुत्तमं सारवं मितियथा प्राप्ततत्तत्फलं पलक्षणार्थं॥ आपस्तम्बः॥ सर्व
 वर्णानिस्वधर्मनुष्ठाने परमपरिमितं सारवं तत्परिहृतौ कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बिलं दत्तं मे

॥४१॥

धांप्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपाद्यते॥ गौतमः॥ वर्णानि आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठाः प्रयत्नफलम
 नुभूयततः शेषेण विविधैर्देवाजातिकुलरूपायुः अतश्च विविक्तस्वमेधसोऽजन्मप्रतिपद्यन्ते॥ विधेः
 चो विपरीतान् श्रयन्ति॥ अत्र शेषेण न भुक्तः ज्योतिशेमादिकर्मातिरिक्तं चित्रादिकर्मनुशयशङ्कित
 मुच्यते न तु पूर्वकर्मण एकदेवा इति स्थितं हतायये नुशयवान् दृष्टस्मृतिप्रमाणयथेतमनेव चेद्यत्र
 भेदेरप्युक्तं॥ गौतमीयेष्विदं पक्षस्तस्माच्चित्राद्यप्युच्यते॥ विधेः चः सर्वतोऽपामिनो यथेष्टचेष्टाः विप
 रीतानेरकादोजन्मप्रतिपद्यन्ति॥ विनश्यन्ति कृमि कीटादिमावेन सर्वपुरुषाश्चैवोत्पद्यन्त इत्यर्थः॥ हारी
 तः॥ काम्यैः केचिद्यज्ञदानैस्तपोमिलंश्चालोकान् पुनरायांति जन्म॥ कामैर्मुक्ताः सययज्ञाः सुदानाः
 स्तपोनिष्ठा अक्षयानयांति लोकान्॥ १॥ अत्र कामना सदसद्भावनिबन्धनः फलभेदादिति॥ भवि
 ष्यत्पराणो॥ फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटं॥ काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषघातायैव तु॥

॥४१४॥

नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलं ॥ क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रवक्षते ॥ २ ॥ अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रयवायस्य मन्वते ॥ नित्यां क्रियां तथा चान्ये अनुपंगफलं विदुः ॥ ३ ॥ अन्ये आपस्ते वा दयः ॥ तद्यथा मे फलायै निमित्त इयं दिव च नैरानुपंगिक फलतां नित्य कर्मणां विदुः ॥ अतिश्च त्रयो धर्मस्त्वं धाय जोऽघयनदानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्य किल वासी तृतीयोऽयं तमात्मनमाचार्य कुले वसादन्निति गृहस्थवानप्रस्थ ब्रह्मचारिण उक्त्वा सर्वे ते पुण्यलोकास्सवंतीति तेषामंतःकरणं शुद्धभावे मोक्षाभावमुक्त्वा शुद्धांतःकरणानामेषामेव परित्राजकं भावेन ज्ञाननिष्ठयामोक्षमाह ॥ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ॥ तदेव स्थिते ब्रह्मचारी गृहस्थो वा न प्रस्थो वा मुमुक्षुः फलापि संधियागेन भगवदर्पणबुद्ध्या ॥ स्वस्वे कर्मण्यमिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छुणु ॥ ४ ॥ स्वस्वेतत्तद्व्याश्रमविहितेन तु स्वेषामात्र कृते कर्मणि अतिसमृद्धिदिते अमिरतः

॥४१४॥

सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिर्देहेन्द्रियसंघातस्यानुप्रसयेन सम्यक् ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां च प्रवक्षते नरः ॥ वर्णाश्रमापिमानी मनुष्यः मनुष्याधिकारत्वात् कर्मकांडस्य देवादीनां वर्णाश्रमापिमानीत्वाभावाद्युक्ता एव तद्धर्मधनधिकारः वर्णाश्रमापिमानी नपेक्षेत्पासनादावधिकारस्तेषामप्यस्ति इतिसौधर्तदेवताधिकरणेन नुबन्धहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वं उपायविशेषादित्याह ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुक्तलक्षणो यथा येन प्रकारेण विंदति तच्छुणु ॥ अत्रातं प्रकारमवधारयैत्यर्थः ॥ ॥ ॥ यत्प्रवृत्तिर्नूतानां येन सर्वमिदं तत्तां स्वकर्मणां तमर्थं च सिद्धिं विंदति मानवः ॥ ४ ॥ यतो मयोपाधिकं चैतन्यानंदधनात्सर्वशक्तेरीश्वरादुपादानान्निमित्ताच्च सर्वा तर्कमिणाः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मायामयी स्वाप्तरथादीनामिव नूतानां सर्वधर्मिणां आकाशादीनां येन चैकेन सदुपेण स्फुरणरूपेण च सर्वमिदं दृश्यजातं त्रिघ्नपिकालेषु तत्तं वा संस्थात्मन्येवातमीवितं कल्पितं नृ

१४१५५

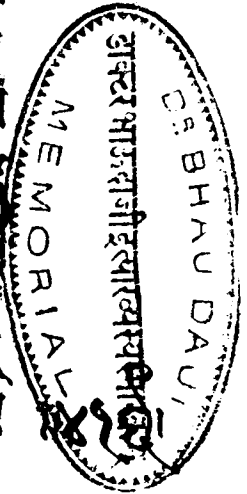
स्याधिष्ठानानतिरेकात्॥ तथाच श्रुतिः॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्र
येयमिदं संविशति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रूहेति॥ अत्र यत इति प्रकृतौ पञ्चमी यतो येनेति चैवं वि
वक्षितं आनंदो ब्रह्मेति च जानादानंदो ध्रुवबल्विमानि भूतानि जायंते इति च तस्य निणयि
वाक्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं इत्यादि श्रुत्यंतरा च मायोपाधिलाभः यः सर्वज्ञः
सर्वविद्याश्रयंतरा त्वसर्वज्ञत्वं दिलाभः॥ एवं च श्रौत एवायमर्थो भिगवृक्षता प्रकाशितः य
तः प्रवृत्तिर्भूतानो येन सर्वमिदं तत्तमिति तमेतर्थाभिप्रायं भगवंतं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमं वि
हितेनाभ्यर्च्य तोषयित्वा तत्प्रसादादेकात्म्यज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणां सिद्धिं संतः करणश्रु
ष्टिं विंदति मानवः॥ देवादींस्तूपासनामात्रेणोति सावः॥ ४९॥ यतः स्वधर्म एव मनुष्याणां
भगवत्प्रसादहेतुरतः॥॥ अथोन्मत्तधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वधर्मात्

१४१५५

कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं॥ ४९॥ परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि अयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो
विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोऽपि तस्मात्क्षत्रियेण सतात्तया स्वधर्मो यथादिरेवानुष्ठेयो न परधर्मो
मोक्षसाधनोऽपि तस्मात्क्षत्रियेण सतात्तया स्वधर्मो यथादिरेवानुष्ठेयो न परधर्मो
इति नेत्याह॥ स्वभाव नियतं पूर्वोक्तं शौचं तेज इत्यादि स्वभावजं युधादिकर्म कुर्वन् किल्बिषपा
पं बंधुवधादिनिमित्तं न प्राप्नोति तत्तथा च प्राग्वाख्यातं॥ सुखे दुःखे समे कृत्वा त्रिहितज्या
तिष्ठेमां गपश्रुहिंसाया इव विहितशुभांगबंधुहिंसाया अपि प्रयवाय हेतुत्वात् सावात्॥॥
तथाचोक्तमधस्तात्॥ यस्मादेवं विहितहिंसादेर्न प्रयवाय हेतुत्वं परमधर्मश्च भवावहः सा
सामान्यदोषेण च सर्वकर्माणि दुष्पणितस्मादज्ञो वर्णाश्रमाभिमानाः॥ सहजं कर्म कौंतेय
सदोषमपि न यजेत्॥ सर्वसंशोदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥ ४९॥ हे कौंतेय सहजं स्व

॥४१६॥

नावजं कर्मसदोषमपि विहितं हिंसायुक्तमपि ज्योतिषो मयुधादिनयजेदंतः करणमुधैः प्राक् ॥ भा
 वानन्योन्यं वानह्यात्मज्ञः कश्चित्सर्गमपि कर्माणि कृत्वा स्थातुं शक्नोति ॥ न च परधर्मनिनुतिष
 न्नपि दोषान्मुच्यते सवर्षिणाः स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वे हि यस्मात्तदोषेण त्रिगुणात्मकत्वेन सामा
 न्येनायताः व्याप्ताः सदोषा एव तथा च प्राग्व्याख्यातं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिवित्तैर्धाञ्च
 स्वमेव सर्वे विवेकिन इति तस्मादग्यानात्मज्ञः कर्माणि कुर्वन् विषयकमिरिव विषयसहजं कर्म य
 धादि त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येन बंधुवधादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोषमपि नयजेत् सर्वक
 र्मयागा समर्थत्वात् सर्वकर्मयागसमर्थस्तमुध्यातः करणस्तज्जदेव यमि प्रायः ॥ कः पुनः स
 र्वकर्मयागसमर्थः योनियानियवस्तु विवेकज्ञेन हस्मृत्रार्थभोगवैराग्येण शमदमदिसंपन्नः कर्म
 जां ॥ सिद्धिमशुधिपरिहृत्य दारुमुमुक्षुः शुद्धब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासां प्राप्तः सत्त्वैश्वर्यमोक्षहेतुब्रह्मा

तैक्यज्ञानसाधनवेदांतवाक्यश्रवणादिकर्तुं सर्वविधोपनिषदातच्छेषभूतं सर्वकर्मसंन्यासं श्रुति
 स्मृतिविहितं कुर्यादिव ॥ तस्मादेवं विद्यतोदांत उपरतस्ति तिक्ष्णसमाहितो मूलात्मानं पश्ये
 दिति श्रुतेः ॥ सयानृते सूरवदः स्ववेदानि मं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति स्मृतेश्च ॥ उ
 परतस्त्यक्तसर्वकर्मा मूलात्मानं पश्येदात्मदर्शनार्थं वेदांतवाक्यानि विचारयेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ए
 तादृश एव ब्रह्मसंस्थोऽमुं तत्त्वमेति श्रुतिश्रुत्या धर्मस्कंधत्रयविलक्षणत्वेन प्रतिपादितः परमहं
 सपरिव्राजकः परमहंसपरिव्राजकं कृतकस्यंगुलमुपसृज्य वेदांतवाक्यविचारसमर्थोऽयमु
 दिव्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेयादि चतुर्लक्षणमीमांसाभगवता बादरायणेन समारंभिः ॥ कीदृशी सा
 वियाह ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जिज्ञाता विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छ
 ति ॥ सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेष्वपि असक्तबुद्धिः ॥ अहमेवांममैतदुत्पत्तिघ्नं गृहं हि

॥४९॥

ता बुद्धिर्यस्य सः॥ यतो जितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य वशीकृतो तः करणः विषय रोगे
स तिकथं प्रत्याहरणं तत्राह विगत स्मृहः देहजीवितभोगे अपि बांछा रहितः॥ सर्वदुःखे
षु दोषद्वन्निननियबोधपरमानं रूपमोक्षगुणद्वन्निनच सर्वतो विरक्त इत्यर्थः॥ अतः शुद्धांतःकरण
स्वकर्मणा तमप्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः॥ इति वचनप्रतिपादितां कर्मजां परमां सिद्धिं ज्ञानसा
धनवेदांतवाक्यविचाराधिकारलक्षणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतां प्राप्तः संन्यासेन शिरवाये ज्ञापवी
तादिसहित सर्वकर्मयोगेन हेतुना तत्पूर्वकेन विचारेणेत्यर्थः॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं निष्कर्मब्रह्मतद्विष
यं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं नैष्कर्म्येति दुपां सिद्धिं परमां कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूतां अधिग
च्छतिसाधनपरिपाकेण प्राप्नोति॥ अथैव संन्यासेन तीर्थभूतलक्षणे तृतीयां सर्वकर्मसंन्यासरूपं
नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतां नैर्मुण्यलक्षणां शुद्धिं परमां पूर्वस्याः सिद्धेः सात्त्विक्याः

॥४९॥

फलभूतां अधिगच्छतीत्यर्थः॥ प्रागुक्तसाधनसंपन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ सा
धनकर्ममाह॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मतथाप्नोति निबोधमे॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञान
स्य यापरा॥५॥ स्वकर्मणोश्चरमाराध्यत तत्प्रसादजां सर्वकर्मयोग्यतां ज्ञानोत्पत्तिबोध्यता
रूपां सिद्धिं ततः करणशुद्धे प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति येन प्रकारेण शुद्धमात्मानं साक्षात् करोति तथा
तं प्रकारं निबोधमेतद्वचनोद्वेधारयानुष्ठातुं किमतिविस्तरेण नेयाह॥ समासेन संक्षेपेणैव न तु
विस्तरेण हे कौंतेय तद्वेधारणे किं स्यादित्यत आह॥ निष्ठा ज्ञानस्य यापरा॥ ज्ञानस्य विचारपरिनि
ष्पन्नस्य निष्ठापरि समाप्तिर्यदनंतं साधनं तस्य ननु धेयमस्ति परमं येषां संबीयसा साक्षात् भो
क्षहेतुत्वात् तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्म प्राप्तिरूपां ज्ञाननिष्ठां परां संक्षेपेण निबोधेत्यर्थः॥ सेयं ज्ञा
ननिष्ठा स प्रकारोच्यते॥ बुद्ध्या विमुक्तो युक्तो ध्यात्मानं नियम्य चाद्यादीन् विषयांस्तप्य

॥४१८॥

रागद्वेषौष्यदस्य च ॥५१॥ ॥ विमुच्यया सर्वसंशयविपर्ययश्च न्यया बुद्ध्या हं ब्रह्मास्मीति चेदांत
वाक्यजन्यया बुद्धिद्वयाकृते सदा तदन्वितः ध्यायैर्येणात्मानं शरीरिन्द्रियसंघातं नियम्य उ
न्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्योत्प्रेषणं कृत्वा च शब्देन योगं शास्त्रोक्तं साधनोत्तरं समुच्चीयते शब्दादीन्
शब्दस्पर्शरूपरसगंधान् विषयान् भोगेन बंधहेतून् सामर्थ्यात् ज्ञाननिष्ठायां शरीरस्थिति
मात्रप्रयोजनानुपयुक्तानि विधानपि यद्वा शरीरस्थितिमात्रार्थेषु च ते पुरा गद्वेषौष्य
दस्य ॥ परियज्य च कारादन्यदपि ज्ञानविशेषकं परियज्य विविक्तसेवीयत्र स्यादित्येषा हि
तेन ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्यनेन वान्वयः ॥ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥
ध्यानयोगपरो नियं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥ ॥ विविक्तं जनसंमर्दरहितं पवित्रं च यदर
ण्यगिरिगुहादितत्सेवितुं शीलं यस्य स चित्तैकाग्र्यसंपत्यर्थं तद्विशेषकारिरहित इत्यर्थः ॥ ले

॥४१८॥

ध्याशीलघुपरिमितं हितं मेधां चाशितुं शीलं यस्य स निद्रा लस्यदिविचित्रलयकारिरहित इत्यर्थः ॥ य
तानि संयतानि वाक्कायमानसानियेन संयमनियमासनादिसाधनसंपन्न इत्यर्थः ॥ ध्यानयोग
परो नियं चित्तस्यात्माकारप्रयया हति ध्यानं आत्माकारप्रययेन निवृत्तिकृतापादनं योगः नियं स
दैवतत्परस्तयो रनुष्ठानपरोक्तं मुञ्च जपतीर्थयात्रादिपरः कदाचिदित्यर्थः ॥ वैराग्यं दृष्टादृष्टवि
षयेषु स्पृहाविरोधि चित्तपरिणामं समुपाश्रितः सम्पद्भिर्बलत्वेन नियमोपाश्रितः ॥ अहंकारं
बलदप्येकमं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥ ॥ अहंकारमहाकु
लप्रसूतो हं महतां शिष्योऽतिविरक्तोऽस्मिन्नास्ति हितं यो मत्सम इत्यभिमानं ॥ बलमसदा ग्रहं न शा
रीरं तस्य स्वाभाविकत्वेन यत्कुमशक्यत्वात् ॥ दर्पहर्षजिन्यमदं धर्माति क्रमकारणं दृष्टे दृष्ट्यातिदमो
धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः ॥ कामं विषयाभिवांषं वैराग्यं समुपाश्रितः इत्यनेनोक्तस्यपि कामस्या

गस्य पुनर्वचनं यत्नाधिक्यार्थं ॥ कोऽधेऽप्यग्रहं शरीरधारणार्थं मस्य हृत्वेऽपि परोऽनीतं बाह्योपक
 रणं विमुच्यते ॥ शिखायज्ञोपवीतादिकं मपि देहमेकं कर्मण्डलुं कौपीनाद्यादन्वशास्त्राभ्यनुज्ञा
 तं स्वशरीरयात्रार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको भूत्वा निर्ममो देहजीवनमात्रेऽपि ममकाररहितो
 तएवाहंकारममकाराभावात्पगतहर्षविषादत्वात् ॥ शांतश्चित्तविक्षेपरहितो यतिर्ज्ञानसाध
 नपरिपोषकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते ॥ समर्थो भवति ॥ ॥ केन क्रमेण ब्रह्म
 भूयाय कल्पत इति तदोह ॥ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानश्चोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु
 मद्भक्तिं लभते परं ॥ ५४ ॥ ॥ ब्रह्मभूतः अहं ब्रह्मास्मीति दृढनिश्चयवान् ॥ अवगमननाप्यासी
 त्प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः शमदमाद्यप्यासीत् ॥ अतएव न शोचति न घ्नं न कांक्षति ॥ अतएव
 निग्रहानुग्रहयोरनारंभात् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखदुःखं च पश्यतीत्यर्थः ॥

३

एषं भूतो ज्ञाननिष्ठो यतिर्भक्तिं मयि भगवति श्रुद्धौ परमात्मनि भक्तिमुपासनां मदाकारचित्तं
 यादृत्तिरूपां परिपक्वनिदिध्यासनारब्धां अवगमननाप्यासफलभूतां लभते परं श्रेष्ठामव्यवधा
 नेन साक्षात्कारफलं चतुर्विधा भजंते मामियं त्रैलोक्यं भक्तिचतुष्टये स्यात् ॥ ज्ञानलक्षणा मिति
 वा ॥ ततश्च ॥ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद
 नंतरं ॥ ५५ ॥ ॥ भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मोमद्वितीयमात्मानमभिजानाति सा
 क्षात्करोति यावान् विष्णुर्नियश्च परिपूर्णस्य ज्ञानानंदधनः सदा विष्णुस्तस्यैवाधि रस्व ड करस
 एकस्तावन्तं तं चाभिजानाति ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा प्रहमस्म्यपरं ज्ञानं दाद्वितीयं ब्रह्मेति साक्षात्
 कृत्यं विशते अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिभूततया सद्रूप एव भवति तदनंतरं बलवत्प्रारब्ध
 कर्मभोगेन देहपातानंतरं ननु ज्ञानानंतरमेव ह्यप्रत्ययेनैव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनंतरं मिस्य वैयर्थ्यापाता

॥४२०॥

त॥ तस्मात्तस्य तावदेव विरंयावन्न विमोक्षेयसंपत्त्य इति श्रुत्यर्थ एवात्र दर्शितो भागवता ॥ यद्यपि ज्ञा-
नेनाज्ञाननिवृत्तिरिति मवदीपने वतमस्तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात्तथापि तदुपादेयमहंकारदेहादिनि-
पादानमेव यावत्प्रारब्धकर्मभोगमनुवर्त्तते दृष्टत्वादेव न हि दृष्टेन उपपन्नं नाम ताकिं करिषि हि स-
मवायिकारणानाशात् इव्यनाशमंगीकुर्वद्भिर्निरुपादानं इव्यं क्षणमत्र तिष्ठतीयांगीकृतं नित्यपरमा-
णुसमवेतद्व्यपकनाशैस्त्विसमवायिकारणानाशादेव इव्यनाशः समवायनिरूपितकारणानाशत्वम्
सयोरनुगतमिति नानुगमः ॥ ये तु समवायिकारणानाशमेव सर्वत्र कार्य इव्यनाशकमिच्छति ॥ त-
ेषामाश्रयनाशस्थले लक्षणाद्वयमनुपादानं कार्यं तिष्ठति एवं च तत्रैव प्रतिबंधसंनिपाते बहुका-
लावस्थितिः केन वार्यते प्रारब्धकर्मैव प्रतिबंधकत्वं श्रुतिसिद्धं ॥ अतः करणदेहाद्यवस्थित्यन्यथा ॥४२०॥
नुपपत्तिसिद्धं च एवं शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तदतिबंधकं तद्भावमपेक्ष्य पूर्वसिद्ध एवाज्ञाननाशः

पृ२

तत्कार्यमंतःकरणदिकं नाशयतीति न पुनर्ज्ञानापेक्षा तदुक्तं तीर्थेष्वपचगृहेवानष्टस्मृतिरपि परित्य-
ज्य न देहं ॥ ज्ञानसमकोलमक्तः कैवल्ययातिहतशोक इति ॥ न ज्ञानामीयादिप्रत्ययस्तत्तस्य निवृत्ता-
ज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनितादनुपादानात् ॥ साक्षादात्माश्रयादेवाज्ञानसंस्कारात्तत्त्वज्ञानसं-
स्कारनिवर्त्यादंतःकरणस्थित्यवधेरिति विवरणकृतः ॥ अहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्कारानंतरमहं
ब्रह्म न भवामि न ज्ञानामीयादिप्रत्ययो नास्त्येव यदि परं घटेन ज्ञानामीयादिप्रत्ययः स्यात्तदुपा-
दानाय चेयं संस्कारकल्पनेति नानुपपन्नं ॥ अज्ञानलेनापदेनाप्ययमेवं संस्कारो विवक्षितः न हि
सावयवमज्ञानं येन कीयन्नश्यति कीयन्ति सुतीति वाच्यं अनिर्वचनीयत्वादेकदेवाभ्युपगमे
तु तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चरमं ज्ञानमपेक्षितमेव तच्च मृतिकाले दुर्घटमिति तत्त्वज्ञानसंस्कारैरनु-
श्रयता तस्याप्युपेया ततश्च संस्कारज्ञानकोपि विनोष इति पूर्वैकैवैकल्यमस्मीति न श्रयसी ॥ इ-

१४२१॥

दृष्टा जीवन्मुक्त्यपेक्षया च प्रागभवतोक्तमुपदेश्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिस्तद्वर्धन इति ॥ स्थितप्रज्ञ लक्षणानि च
 व्याख्यातानि ॥ तस्मात्साधु कृतं विवर्तते तदनेतरं इति ॥ ननु यो न तन्मोक्षोऽश्रुयातः करणः सैतः करणश्रुतिपर्य
 तं सहजं कर्म न यजेत यस्तु श्रुयातः करणः स नैव मयि सिद्धिं संन्यासेनाभिगच्छतीत्युक्तं संन्यासश्च ब्रा
 ह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्याप्यामिति प्रागुक्तं भगवतो कर्मणो वहि संसिद्धिर्मास्थिता जनकाद
 य इति च ॥ तत्र श्रुयातः करणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं सर्वकर्म संन्यासः कर्तव्यः ॥
 नाद्यः ॥ आरुरुक्षोर्मुनियोगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव तामः कारं मुच्यते इत्यादिना ॥
 योगमंतःकरणश्रुतिमाहूय कर्मानुष्ठाननिषेधात् ॥ नर्द्धतीयः ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भया
 वह इत्यादिना ब्राह्मणाधर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रतिनिषेधात् ॥ न च कर्मानुष्ठानव
 र्मयागयोरन्यतरमंतरेण तृतीयप्रकोष्ठितस्मादुभयोरपि प्रतिषिध्यत्वे गत्यंतराभावेन चाकर्त
 वे

ण

१४२१॥

कर्तव्येति प्रेषेधातिशयेनैव कर्मण्यणवश्रयान्बन्धुहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपौष्कल्यात् न तु क
 र्माण्यनुष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबंधकत्वादित्यपि प्रायमर्जुनस्य लक्ष्य
 ह भगवान् ॥ सर्वकर्माणि पि सदा कुर्वणो मद्भ्यापाश्रयः ॥ मत्प्रसादा देवाप्नोति शाश्वतं पदमव्य
 यं ॥ यः पूर्वैर्कैः कर्मभिः श्रुयातः करणः सोऽवश्यं भगवदेकशरणः ॥ भगवदेकशरणा तापयं
 तत्वात् अंतःकरणश्रुतेः एतादृशश्च द्वाह्नः संन्यासप्रतिबंधरहितः सर्वकर्माणि स्न्यास्यतु नाम
 ॥ संसारविमोक्षस्तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादा देव एतादृशश्चेत्क्षत्रियादिः संन्यासा
 नधिकारी स करोतु नाम कर्माणि ॥ किंतु मद्भ्यापाश्रयः अहं भगवान् वा स देव एव व्यपाश्रयः शरण
 यस्य समदेकशरणो भवति स र्वात्मभावः संन्यासानधिकारात् सर्वकर्माणि सर्वाणि वणिश्रमधर्मरूपा
 णि लौकिकानि प्रतिषिद्धानि वा सदा कुर्वणो मत्प्रसादान्ममेश्वरोऽस्मान्नुग्रहाद्वाप्नोति हिरण्यगर्भं

॥४२२॥

वन्मद्विज्ञानोत्पत्त्याश्रितं नित्यं पदं वैष्णवमव्ययमपरिणामि ॥ एतादृशो भगवदेकशरणः करो
येवन प्रतिविधानिकमपि यदि कुर्यात्तथापि मत्प्रसादात्प्रयवायानुत्पत्त्यामद्विज्ञानेन मोक्षसा
गभवतीति भगवदेकशरणा तास्तु यथैव सर्वकर्मणि सर्वदा कुर्वणोपीत्यनुत्पद्यते ॥ तस्मान्मदं कु
शरणातामात्रं मोक्षसाधनं न कर्मनिष्ठानं कर्मसिन्धासो वा तस्मात्क्षेत्रियं स्वं ॥ त्वेतसा सर्व
कर्मणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्रः सततं भव ॥ ५७ ॥ त्वेतसा विवेक
बुद्ध्या सर्वकर्मणि दृष्टादृष्टाश्रयि मेयं श्वरे सन्ध्यायत्करोषियदश्रासिदृष्टकन्यायेन स
मर्प्य मत्परः ॥ अहं भगवान्वासुदेव एव परः प्रियतमो यस्य स मत्परः स च बुद्धियोगो पूर्वोक्तसमुत्त
बुद्धिलक्षणा योगैर्बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं संपादकं अपाश्रित्य अनेन्यशरणा तया स्त्री ॥४२२॥
ह्यस्य मच्चित्रः मयि भगवति वासुदेव एव चित्रं यस्य न राजनिका मिन्पादा वास मच्चित्रः सततं भव ॥

ततः किं स्यादिति तदाह ॥ मच्चित्रः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्य
सि विनश्यसि ॥ ५८ ॥ मच्चित्रस्त्वं सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधनानि
मत्प्रसादात्स्वव्यापारमन्तरेणैव तरिष्यसि अनायासेनैवातिक्रमिष्यसि ॥ अथ चेद्वदितुं त्वं म
दुक्ते विश्वासमकृत्वा हंकारात्पण्डितो ह्यमिति वर्गान् श्रोष्यसि मद्वचनार्थेन करिष्यसि ततो विनं
श्र्यसि पुरुषार्थद्विष्टो भविष्यसि कामकारेण सन्धासाद्या चरन् ॥ ५९ ॥ ॥ त्वं च ॥ ॥ यदहंकारमाश्रित्य न
यो ह्यस्ते इति मन्यसे ॥ मिथौषव्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वं नियोष्यसि ॥ ६० ॥ ॥ अहंकारं धामि को ह
कूरं कर्मन करिष्यामीति मिथ्यापि मानमाश्रित्य न योस्ते बुद्धं न करिष्यामीति मन्यसे यत्तमिथ्या
निष्फल एव व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षेत्रज्ञोऽयं संकोरजो गुणस्वभावस्त्वं नि
योष्यति प्रेरयिष्यति युष्मत् ॥ प्रकृतिं विदुषोति ॥ त्वं भावजेन कौंतेय निबध्नः स्वेन कर्मणा ॥

१४२३॥

कृत्तुनेष्टसियन्मोहाकरिष्यस्यवशोपितत्वाद् ॥ स्वभावजेनपूर्वोक्तसत्रियस्वभावजेनशौ
यादिनास्वेनानां गन्तुं केन कर्मणानिवधोवशीकृतस्त्वं हे कौंतेय यद्व्युवधादिनिमित्तं युधं मोहाद्
त्वत्तत्रोहं यथेष्टमितथा संपादयिष्यामीति प्रमाकृत्तुनेष्टसितदवशोपि अनिवन्त्रपि स्वात्मा
विक्रमपरतंत्रः परमेश्वरपरतंत्रश्च करिष्यसेव ॥ स्वभावाधीनतामुक्ते श्वराधीनतां विवृणो
ति ॥ ईश्वरः सर्वभूताहृद्देशः दुर्जनिष्ठति ॥ त्रामयं सर्वभूतानि यत्रा रूढानि मायया ॥ ६१ ॥
ईश्वरः ईशानशीलो नारायणः सर्वतया मीयः ॥ पृथिव्यातिष्ठनं पृथिव्या अंतरोयं पृथिवी नैव
दयस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मंतरो यमयति ॥ यच्च किंचिज्जागत्सर्वं दृश्यते अयं तेषां वा ॥
अंतर्बहिः श्रुतं सर्वव्याप्य नारायणः स्थित इत्यादि अति सिद्धः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्देशः
त्रांतः करणं तिष्ठति सर्वव्यापकोपितत्रा भिव्यज्यते सप्तदीपधिपैर्विवराम उत्तरकोशालायां हृद्देशः

१४२३॥

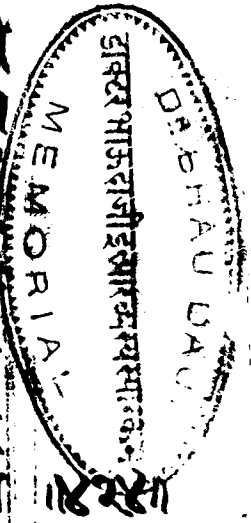
श्रु

ल२

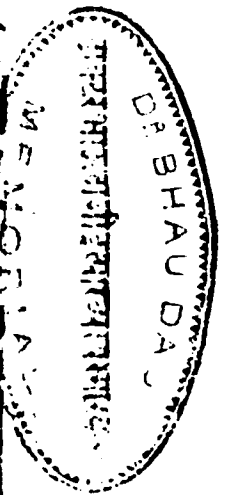
न हे शुक्लसिंहांतः करणं तादृशमीश्वरं त्वं ज्ञानं योग्योसीति द्योत्यते ॥ किं कर्तुं तिष्ठति त्रामयन् इ
तस्तत्रा यन्म सर्वभूतानि परतंत्राणि मायया कृत्तुना यत्रा रूढानि विसृज्यसे चारादियं त्रामारूढानि द
रुनिमिति पुरुषादी ॥ अन्ये यंत परतंत्राणि यथा मायावी त्रामयति तद्वदिसुर्थोषः ॥ ६१ ॥ ईश्वरः स
र्वभूतानि परतंत्राणि प्रेरयति चेत्प्राप्तं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषकारस्य चानर्थक्यमि
त्यत्राह ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं
॥ ६२ ॥ तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारसमुद्रोत्तरणार्थं गच्छ आश्रयः ॥ सर्वभावेन ॥ सर्वभूतना
मनसा वाचा कर्मणा च ॥ हे भारत ॥ तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यं तादृश
परां शांतिं सकार्यविद्यानिर्वृत्तिं ॥ स्थानं अद्वितीयस्वप्रकाशपरमानंदरूपं ॥ कस्थानं शाश्वतं नि
र्यंप्राप्स्यसि ॥ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यं दुह्यतरं मया ॥ वि

॥४२४॥

मृत्रयेतदशेषणयथेष्टसितथाकुरु ॥६३॥ । इत्यनेन प्रकारेण ते तुभ्यं मयं तं प्रियाय ज्ञानमात्मसात्तवि
षयं मोक्षसाधनं गृह्याद्दुह्यतरं परमं हस्योदपि संन्यासांतात्कर्मयोगाद्दुह्यतरं तत्फलभूतत्वादा
ख्यातं समंतात्कथितं मया सर्वज्ञेन परमात्मेन ॥ अतो विमृश्य पर्यालोच्य एतन्मयोपदिष्टं गीताशा
स्त्रमशेषेण सामस्त्येन सर्वैकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारानुरूपेण यथेष्टसितथा कुरु न खेतद
विमृश्यैव कामकारेण यत्किंचिदिदं ॥ अत्र चैतावदुक्तं अश्रुघोतः करणस्य मुमुक्षोर्लोक्षसाध
नज्ञानोत्पत्तियोग्यताप्रतिबंधकपरिहाराय फलाप्तिसिद्धिपरिग्रहणमगवदपेक्षया व्यावर्ण्यम
धमनिष्ठानंततः श्रुघोतः करणस्य विविदिषोत्पत्तौ गुरुमुपस्थितज्ञानसाधनवेदोतवाक्यविचाराय
ब्राह्मणस्य सर्वकर्मसंन्यासः ततो भगवदेकवारणतया विविक्तसंवादिज्ञानसाधनाभ्यासाबुवणम
नननिदिध्यासनेरात्मसाक्षात्कारोत्पत्त्यो मोक्ष इति ॥ हस्त्रियादेस्तसंन्यासानधिकारिणो मुमुक्षोरंत

करणश्रुघ्नंतरमपि भगवदाज्ञापालनाय लोकसंग्रहाय च यथाकथंचित्कर्मणि कुर्वतोऽपि न भगवदेकवा
रणतया पूर्वजन्मवृत्तसंन्यासादिपरिपाकाद्गहिरण्यगर्भन्यायेन तदनपेक्षणाद्वा भगवदनुग्रहमात्रे
णैव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्याग्निमज्जने निब्रह्मण जन्मलाप्तेन संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्यावामोक्ष इति
एवं विचारितं च ॥ नास्ति मोहावकाश इति भावः ॥ अतिगंभीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोच
नं क्लेशनिवृत्तये कथं स्यात्स्वयमेव तस्य सारं संक्षिप्य कथयति ॥ सर्वगुह्यतमं मूढैः शृणु मे परमं
वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥६४॥ । पूर्वहि गृह्यात्कर्मयोगात्तदुह्यतरं ज्ञानमा
ख्यातमधुना तु कर्मयोगात्तत्फलभूतज्ञानाच्च सर्वसमादिति शये न गृह्यं हस्यं गृह्यतमं परमं सर्व
तः प्रहृष्टं मे मम वचोवाक्यं मूढैः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहाद्यं न वक्ष्यामीति शृणु न लाभपूजा
ख्यात्याद्यर्थं त्वां ब्रवीमि किं तु इष्टः प्रियोसि मे मम दृढमति शयेन इति यत्तत्तत्तत् न वेष्टुं न व

॥४२५॥

स्यामिकथयिष्याम्यप्युष्टोपि सन्नहंतेतवहितं परं श्रेयः ॥ तदेवाह ॥ ॥ मन्मनाभवमद्भुतकोम
द्याजीमांनमस्कुतमामेवैष्यसि संयते प्रतिज्ञाने प्रियो सिमे ॥ ६५ ॥ ॥ मयि भगवति वास्तुदेवे
मनो यस्य समन्मनाः भवसदामां चिंतयद्देषणाकंसं शिशुपालमदिरपितथाऽत आह मद्भुतः प्र
प्तामय्यनुरक्तः मद्दिष्येणानुरागेण सदामदिष्यं मनः कुर्वीति विधीयते ॥ त्वद्दिष्येणानुराग एव
केन स्यादित्यत आह ॥ मद्याजीमां यद्गुपूजयितुं शीलं यस्य स सदामत्पूजापरो भवपूजापकरणा
भावेतुमांनमस्कुतकायेन वाचामनसा च प्रह्वी भवनेन साधय ॥ इदं चार्चनं वंदनं चान्येषामपि प्रा
गवत धर्माणां मुपलक्षणांतथा चोक्तं श्रीभागवते ॥ अर्चणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं
वंदनं दस्यं सर्वमात्मनि वेदनं ॥ इति पुंसां पिता विष्णो मक्तिश्चैव नवलक्षणा ॥ क्रियते भगवत्पद्मात ॥ ४२५ ॥
नमन्यधीतमुत्तममिति ॥ एतच्च भक्तिरसायने व्याख्यानं विस्तरेण ॥ एवं सदा भागवतधर्मानुष्ठानेन म

॥४२५॥

य्यनुरागेत्यस्यामन्मनाः सन्नमां भगवंतं वास्तुदेवमेवैष्यसि प्राप्स्यसि वेदांतवाक्यजनितेन मद्बोधने
त्वं चात्र संशयमाकाशः संययथायं तदुभयं प्रतिज्ञाने स्यामेव प्रतिज्ञां करोम्यस्मिन्नर्थयतः प्रियो
सि मे प्रियस्य प्रतारणानोचितैवेति भविः ॥ संयते ॥ प्रार्थय कर्मणो ते सति मामेधसीति वा ॥ अनुवा
दापेक्षया विश्वासदाह्यं प्रयोजनं प्रथमं व्याख्यानमेव अयं ॥ अनेन यत्पूर्वमुक्तं ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूता
मां येन सर्वमिदं तत् स्वं कर्मणा तमप्यर्च्यसि धिं विंदति मान्त्वः ॥ इति तद्वाख्यानं मरुद्देवेन श्रुत्वा प्र
करत्वं प्रकटनात् ॥ अधुना त्वीश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति तमेव सर्वं मां भवेन शरणं गच्छेति यदुक्तं
तद्दिक्षु वृणोति ॥ सर्वधर्मान्परियुज्यमाने कंशररात्रजा अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा
मुवा ॥ ६६ ॥ केचिद्द्वर्णाधर्मकेचिदधर्मधर्मः केचित्सामान्यधर्मद्विष्येवं सर्वानपि धर्मान्परियुज्य
विद्यमानान् न विद्यमानान् वा शरणत्वेनानादयमानां श्रुत्वा मेकमद्वितीयं सर्वधर्माणां अधिष्ठातारं

॥४२६॥

फलदातास्त्वनाराणं ब्रजधर्मोऽसंतुनसंतुवाकिं तैरन्यसाक्षेपैः भगवदनुग्रहदेवतन्यनिरपेक्षा
 दहंरुताथो भविष्यामीति निश्चयेन परमानंदधनमूर्तिमनेतं श्रीवासुदेवमेव भगवतमनुसृणुः
 भावनया भजस्व इदमेव परमतत्त्वं नातोधिकमस्तीति विचारपूर्वकं प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मः
 चिंताशून्ययामनोव्यातैलघारावदविधिन्नया सततंचिंतयेत्यर्थः ॥ अत्र मास्ते केशरणां ब्रजे यने
 नैव सर्वधर्मपरियोगो लब्धे सर्वधर्मान् परियुज्येति निषेधानुवादस्तत्कार्यकारितालाभाय ॥ य
 ज्ञायज्ञीयेन्मिथैरेकस्वेक्यमित्यत्र न गिरगिरैति ब्रूयादिति वत् ॥ तथा च मेव सर्वधर्मकार्य
 कारित्वान्मदेकशरणस्य नास्ति धर्मपि हेत्यर्थः ॥ एतेनेदमेवोक्तं सर्वधर्मान् परियुज्येति तेनाध
 मणिं परियागोलभ्यते ॥ अतो धर्मपदं कर्ममात्रपरमिति ॥ न ह्यत्र कर्मयागो विधीयते अपितु
 विद्यमानेपि कर्मणि तत्रानादिदं भगवदेकशरणातामात्रं ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थमिश्रणां

॥४२६॥

साधारणेन विधीयते ॥ तत्र सर्वधर्मान् परियुज्येति तेषां स्वधर्मोदरभे संवेन तन्निवारणार्थं अधर्म
 चानर्थफले कस्याप्यादराभावात् परियागवचनमनर्थकमेव शास्त्रांतरप्राप्तत्वाच्च ॥ तस्मादपि
 अमधर्माणां मध्यदयहेतुत्वं प्रसिद्धे मोक्षहेतुत्वं मपि स्यादिति शंका निराकरणार्थमेव तद्वच
 नं इति न्यायः ॥ न च सर्वधर्मधर्मपरियागो विधीयते ॥ संन्यासशास्त्रास्त्रेण प्रतिषेधशास्त्रे
 ण च लब्धत्वादेव ॥ न चेदमपि संन्यासशास्त्रं ॥ भगवदेकशरणाताया विधिस्मितत्वात् तस्मात्सर्व
 धर्मनिपरियुज्येत्यनुवाद एव सर्वेषां तु शास्त्राणां परमं रहस्यमीश्वरशरणं तैवेति तत्रैव शा
 स्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता कृता ॥ तामंतरणसंन्यासस्यापि स्वफलाप्यवसायित्वात् ॥ अर्जुन च सत्रि
 यं संन्यासानधिकारिणं प्रतिसंन्यासोपदेशायो गतः ॥ अर्जुन ब्रह्मेना न्यस्योपदेशो लुप्यमित्यु
 हितं त्वामोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यस्तं माप्नुवद् इति चोपक्रमोपसंहारो न स्यातां ॥ तस्मात्संन्यासधर्म

॥४३७॥

दि

घृणनादरेण भगवदेकशरणात्तामत्रेतात्पर्यसंगतः॥ यस्मात्सर्वभेदेकशरणाः सर्वधर्मादरेण अतोहं
सर्वधर्मकार्यकार्यकारित्वात्सर्वपापेभ्यो बंधवधादिनिमित्तैः संसारहेतुभ्यो मोक्षयिष्यामि
प्रायश्चित्तविनैवधर्मपापमपनुदतीति अतर्धर्मस्थानीयत्वाच्चममअतोमामुच्यः युधे प्रवृत्तस्य म
मबंधवधादिनिमित्तप्रयवायात्कथं निस्तारः स्यादिति शोकं मां कापीः॥ माष्यकारे निरस्तानि दुर्मतानी
हं विस्तृताः ग्रंथव्याख्यानामात्रार्थं तदनर्थमहं यते॥ तस्यैवाहं मेवासे स एवाहमिति त्रिधा॥ भगवच्छ
रणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपातकः॥ विज्ञेयवर्णितोऽस्माभिः सर्वे भक्तिरसायने॥ ग्रंथविस्तरमीत्स्वा
दिङ्मात्रमिह कथ्यते॥ तत्राद्यं मुदुयथा॥ सत्यपि मेदापगमेनाथतवाहं न मामिदं न स्त्वं॥ सामुद्र
हितारंगः कचन समुद्रो न तारंगः॥ द्वितीयं मध्यं यथा हस्तमुत्क्षिप्ययातोऽसि बलात्कृष्ण किमद्भुतं॥ हृद
याद्यदि नियमिषौ रूपांगणयामि ते॥ तृतीयं मधिमात्रं यथा॥ सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुरु

॥४३७॥

मान् परमेश्वरः सत्त्वः॥ इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रजतां विहस्य दूरादिति इतं प्रियमव
चनो॥ अंबरीषप्रह्लादगोपी प्रहृतयश्चास्याप्येवमिदं यामुदाहृतव्याः॥ अस्मिन् हि गीतांशास्त्रे नि
ष्ठात्रयं साध्यसाधने मात्वापन्नं विवक्षितमुक्तं च ब्रह्मे॥ तत्र कर्मनिष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपर्यंतोपसं
हृता स्वकर्मणा तमाप्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इत्यत्र॥ संन्यासपूर्वकप्रवणादिपरिपाकसहिता ज्ञा
ननिष्ठापसंहृता ततो मांतवतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरमियत्र॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तस्य साधने
पूतो भयफलघृता च भवतीत्यंत उपसंहृता सर्वधर्मनिर्यज्य ममेकं शरणां ब्रजेत्यत्र॥ माष्यस्त
तस्तु सर्वधर्मनिर्यज्येति सर्वकर्मसंन्यासो नुवादेन मामेकं शरणां ब्रजेति ज्ञाननिष्ठापसंहृते
स्याहः॥ भगवदभिप्राये वणनिके वयं वराकाः॥ चायं द्वीतारव्यं परमपुरुषस्यागमविरारं हस्यंतः
द्यौरव्यामनतिनिपुणः को वितनुतां॥ अहं त्वं तद्वा त्वं यदि हं कृतवान् स्मि कथमप्यहेतुस्ते हानौ तदपि

:४२८

कुतकार्यैवमहतां॥ ॥समाप्तःशास्त्रार्थः॥शास्त्रसंप्रदायविधिर्मधुनाकथयति॥ ॥इदंतेना
 तपस्कायनापेक्तायकदाचन॥नचाशुश्रूषवेवाचंनचमांयोपसूयति॥ ॥इदंगीतोरेवंस
 वशास्त्रार्थरहस्यंतेतवसंसारविहितयमयोक्तंनतपस्कायअसंयतेदियायवाचंकदाचनक
 ये स्थाप्यावस्थायामितिपययित्रैपिसंबध्यतेतपस्विनेपपक्तामगुरोदेवेचपक्तिरहितायनवाचं
 कदाचन॥तपस्विनेपक्तायापिअशुश्रूषवेअशुश्रूषापरिचयांअकुर्वतिचनवाचंकदाचन॥चश
 द्दुःवाचंकदाचनेतिपदद्वयकषणार्थःनचमांयोपसूयतिमांभगवंतंवास्देवंमनुष्यमसर्व
 इत्वादिगुणकंमत्वाअप्यसूयतिआत्मप्रशंसादिदोषाध्यापणेनेश्वरत्वमसहमानोद्वेष्टि
 यःतस्मैश्रीकृष्णोक्तंपसिदिष्टवितपस्विनेपक्तायशुश्रूषवेपिनवाचंकदाचनेत्यनेकपार्थ
 श्रकारः॥तपस्विनेपक्तायशुश्रूषवेश्रीकृष्णानुरक्तायचवाचमियथः॥एकैकविशेषणाभा

॥४२८॥

वेप्ययोग्यताप्रतिपादनार्थश्चत्वारोऽनकाराः॥मेधाविनेतपस्विनेयन्यत्रविकल्पदर्शनात्॥
 अशुश्रूषागुरुभक्तिगुरुभक्तिभावादनुरक्तियुक्तायतपस्विनेतद्युक्तायमेधाविनेवावाचं॥मेधा
 तपसोःपक्षिकत्वेपिभागवदनुरक्तिगुरुभक्तिशुश्रूषाणांनियमएवेतिभाष्यकृतः॥॥॥एवंसंप्र
 दायस्यविधिमुक्तांतस्यकर्तुःफलमाह॥ ॥यइमंपरमंमुह्यंमङ्गलैश्चमिधास्यति॥पक्तिंमयि
 परांकृत्यामोमेवेप्ययसंशयः॥इति॥ ॥यःसंप्रदायस्यप्रवर्तकःइमंआवयोःसंवादरूपंग्रंथंप
 रमंनिरतिशयपुरुषार्थसाधनंमुह्यंरहस्यार्थत्वात्सर्वत्रप्रकाशयितुंअनहंमङ्गलैश्चमिधास्यति
 वास्देवंप्रयनुरक्तैश्चमिधास्यतिअपितोग्रंथतोर्थतश्चधास्यतिस्थापयिष्यतिपक्तेःपुनर्ग्र
 हणात्पूर्वोक्तविशेषणअयरहितस्यापिभागवद्वक्तिमात्रेणपात्रतासूचिताभवति॥कथममिधा
 स्यतितत्राह॥पक्तिंमयिपरांकृत्याभागवतःपरमगुरोःशुश्रूषवेयंमयाकियतइत्येवंकृतानिअत्रि

॥४२९॥

ययोमिधास्यतिसमामेवैष्यतिमांसावतं वसुदेवमेवैष्येव अचिरात् नमो ह्यतएव संसारादत्र संशयो न
 कर्तव्यः ॥ अथ वमपि परां पत्तिं हत्वा संशयो निःसंशयः सन्नामैष्येयेति वामामेवैष्यति नान्यमिति य
 थाश्रुतमेव वायोऽयं ॥ धाकिंच ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रिये कृतमः ॥ सवितानि च मे तस्माद
 न्यः प्रियतरो भुवि ॥ इत्यु ॥ तस्मान्मद्भक्तेषु शास्त्रसंप्रदायकृतः सकाशादप्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिद
 पि मे मम प्रिय कृतमः ॥ अतिशयेन प्रिय कृतमिदं प्रीयति शयवाननास्ति वर्तमाने काले ॥ नापि प्रागा
 सीत्तादृक् कश्चित् ॥ न च कालांतरे सवितो भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीयति शयविषयः क
 श्चिदप्यासीन्न अथुना च भुविलोकि स्मिन्नास्ति न च कालांतरे सविते शययुः ॥ अथापकस्य फल
 मुक्ताधेयः फलमाह ॥ अथेष्टे च यदुमं धर्मं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेन ह मिष्टः स्यामि
 ति मे मक्तिः ॥ ७० ॥ ॥ आक्योः संवादमिमं ग्रंथं धर्मं धर्मदिने पतं यो धेष्टे जप रूपेण पठि रीयति ज्ञा

॥४२९॥

नयज्ञेन ज्ञानात्मकेन यज्ञेन चतुर्थो ध्यायेत् ॥ न इव यज्ञादिश्रेष्ठेनाहं सर्वेश्वरः तेनाधेयं त्रिदशः प्रजितः स्यामि
 ति मे मतिर्ममिनिश्चयः ॥ यद्यप्यसौ गीताधर्मबुद्ध्या मानसं जपति तथापि तदुपवतो मम मामेवासौ प्रका
 शयतीति बुद्धिर्भवति अतो जपमात्रादपि ज्ञानेन ज्ञेयं फलं मोक्षं लभते सत्तु ज्ञानोत्पत्तिद्वारा अथानुसंधा
 नपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यमिति फलधिविरेवायं नार्थवादः ॥ अथानुव्यमवाङ्मु
 शाज्ञानयज्ञः परंतपेति हि प्रागुक्तं ॥ ७० ॥ ॥ अवक्तुरधोस्तु अफलमुक्ता आत्मारिदाने फलं कथयति
 अथावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरासेपि मुक्तः ॥ असाक्षे कान्त्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥ ॥ ध्यानरः
 कश्चिदपि अन्यस्यैवैर्जपतः कारुणिकस्य सकृदात्र अथावनश्च ध्यायते तथैव किमर्थमयमुच्चैर्जप
 यबधं वा जपतीति दोषदृष्ट्या सूयवारहितो न सूयश्च केवलं शृणुयादिमे ग्रंथं अपि श्राव्य किमुतार्थ
 ज्ञानवान् सोपि केवलं श्राव्यमात्रं श्रोतापि मुक्तः पापैः ॥ असाक्षे कान्त्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥ ॥ ध्यानरः

॥४३॥

तां प्राप्नुयात्तज्ज्ञानयतस्तु किं वाच्यमिति भावः ॥७१॥ ॥ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं गुरुणा कारुकेन प्रया-
सः कार्य इति गुरोर्धर्मः शिष्यायितुं सर्वज्ञोऽपि पुनरुपदेशोपेक्षानास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति ॥ कश्चिदे-
तच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्या चेत्तसा ॥ कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनं जयः ॥७२॥ ॥ कश्चित्तिदि प्रश्ने-
एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रं एकाग्र्या व्यासंगरहितेन चेत्तसा हे पार्थ त्वया किं कृतं अश्रितोऽवधारितं
कश्चित्किं अज्ञानसंमोहः अज्ञाननिमित्तः संमोहो विपर्ययः अज्ञाननाशोऽतः प्रनष्टः प्रकर्षणा पुनर-
त्यत्र विरोधित्वेन नष्टस्ते तव हे धनं जययदि स्यात्पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यपि प्रायः ॥७३॥ एवं
पष्टः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपेक्षतामात्मनः अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसा-
दान्मया व्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ नष्ट उक्तिः संमोहः अज्ञानकृतो विपर्ययः ॥४३॥
तन्नाशकमाह ॥ स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मया व्युत ॥ उपदेशादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानां कृतं

तया प्राप्तं अतः सर्वप्रतिबंधं शून्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः ॥ हे अर्जुन आत्मत्वेन निश्चितत्वादि-
योगायोग्यस्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षादिति श्रुत्यर्थमनुभवचाहं स्थितोऽस्मि गतसंदेहो निवृत्तस-
र्वसंदेहः स्थितोऽस्मि युध्य कर्तव्यतारूपे त्वया सनेया वज्जीव च करिष्ये वचनं तमगवतः परमगुरोरा-
ज्ञां पाठयिष्यामीति प्रयोससाफल्यकथनेन भगवंतमर्जुनः परितोषयामास अनेन गीताशास्त्रा-
ध्यायिने भगवत्प्रसादाद्भवश्यमोक्षफलपथं तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतं तद्वा स्य वि-
जज्ञाविति वत् ॥७३॥ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः कथासंबन्धमिदानीं मनुसंदधानः ॥ संजय उवाच ॥ ॥
इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रोतुं महर्षेण ॥७४॥ ॥ अद्भुतं चेत्
सौर्विस्मयस्वविकास्करं लोकेषु संभाव्यमानं तत् ॥ लोमहर्षेण शरीरस्य लोमां चारव्य विकरि करं ते
नातिपरिपुष्टं विस्मयस्पदं इति ॥ स्पष्टमन्यता ॥७४॥ ॥ अविहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य

॥४३१॥

अवणयोग्यतामात्मन आह ॥ व्यासप्रसादाद्भुतवानेतद्भुतमहंपरं योगं योगेश्वरात्कृत्वा साक्षा
 कथयतः स्वयं ॥५५॥ ॥ व्यासदत्तदिव्याचक्षुः श्रोत्रादिलाभरूपात् व्यासप्रसादात् इमं परमं गुह्यं यो
 गं योगाद्यपि चारिहेतुं संवादं योगेश्वरात् कृत्वा स्वयं स्वेन परमेश्वरेण रूपेण कथयतः साक्षादेव
 हं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाष्यमभिनंदति ॥ अत्रेति पुच्छिं गौपाठो भाष्यकारे व्याख्या
 तः ॥ एतदिति पुंसकलिं गौपाठस्यैव योगाद्वाहसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याह
 र्यांतरः ॥ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतं ॥ केशवाजुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मद्भुतं
 हुः ॥५६॥ ॥ पुण्यं अवगोनापि सर्वपापहरं केशवाजुनयोरिमं संवादं अद्भुतं न केवलं श्रुतवा
 नस्मि किंतु संस्मृत्यसंस्मृत्यसंक्रमेदिरुक्तिः मुमुक्षुर्द्वारं वारं हृष्यामि चेहर्षं प्राप्नोमि च प्रतिक्ष
 पां रोमांचिता भवामीति वा ॥ यदि स्वरूपं स्मृणो रूपं सज्जुनो यद्यानार्थं भगवान् दृश्यामा

॥४३१॥

सतदिदानीमनुसंधान आह ॥ तच्च संस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमयद्भुतं हरे ॥ विस्मयो मे महान्
 राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥५७॥ ॥ तदिति विश्वरूपं हे राजन् मे महान् विस्मयोऽतएव हृष्या
 मिच्चाह ॥ स्पष्टमन्यत् एवं च सति स्वपुत्रे विजयादिसंभवनां परियजेत्याह ॥ यत्र योगेश्व
 रः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीविजयो भूतिर्भवानीति र्ममिमां ॥५८॥ ॥ यत्र यस्मिन् यु
 धिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धानामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् कृष्णो भक्तदुःखक
 र्षणः तिष्ठति नारायणः यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ यत्र गांडीवधन्वातिष्ठत्यर्जुनो नरः तत्र नरनाराय
 णातिष्ठते तस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे श्रीराज्यलक्ष्मीः विजयः चात्र पराजयनिमित्त उत्कर्षः भूतिरु
 त्तरोत्तरं राज्यलक्ष्याविद्यसिद्धिर्वावश्यं भाविनीति सर्वत्रान्वयः ॥ नीतिर्नयः ॥ एवं मम मतिर्निश्चयः ॥

॥४३३॥

॥मंक्षुनीटीका॥

पत्र ३०० पत्रपत्र
पत्रपत्र २४
कलपत्र १३३
कलपत्र १०३१

